Feuchtwanger

Înțelepciunea nebunului

Coperta: *Val Munteanu*

Lion Feuchtwanger
NARRENWEISHEIT
oder
Tod und Verklärung des
Jean-Jacques Rousseau
Roman
Aufbau-Verlag, Berlin, 1953

LION FEUCHTWANGER

Înțelepciunea nebunului

sau

MOARTEA ȘI TRANSFIGURAREA LUI JEAN-JACQUES ROUSSEAU

În românește de LUIZA și PETRE NĂVODARU

Prefață de SAVIN BRATU

Ediția a II-a

București — 1968

EDITURA PENTRU LITERATURĂ UNIVERSALĂ

PREFAȚĂ

Lion Feuchtwanger s-a născut la München, în 1884, ca fiu al unui fabricant. Încă din adolescență era, însă, frământat de antagonismul dintre „adevărul oficial și adevărul adevărat" (cum se va exprima într-un articol din 1928). Tînărul Feuchtwanger a evoluat ca un căutător al „adevărului adevărat", izbit de imensa și sălbatica minciună a „adevărului" propagat de statul prusac și de propria sa clasă. El a înțeles că are de ales între soarta fecioralui de bani gata, cu personalitatea înăbușită de convențiile moralei burgheze și cu perspectiva unei cariere rentabile, și soarta mai dificilă, dar mai nobilă, a celui care nu se împacă nicidecum cu realitatea socială dată și cu morala impusă. Negăsind drumul revoluționar al clasei muncitoare, tînărul Feuchtwanger a înțeles, la început, numai tragismul opoziției dintre personalitatea umană și societatea oprimantă a capitalismului. Dar a optat, de la început, împotriva clasei sale, pentru afirmarea dreptului la demascare, nesupunere și răzvrătire.

Îndreptîndu-se spre literatură, tînărul Feuchtwanger se integra în rîndurile acelora care îmbrățișau realismul denunțător. Îmbrățișau, adică, tocmai acea literatură care, cum scrisese Engels, „prin descrierea fidelă a situației reale, destramă păienjenișul iluziilor convenționale dominante, zdruncină optimismul lumii burgheze, face inevitabilă îndoiala în ceea ce privește valabilitatea veșnică a situației existente".[1]

Firește, debutantul Lion Feuchtwanger nu era un izolat în societatea literară a Germaniei de la începutul secolului. Dimpotrivă, formația lui protestatară îi datorește mult acesteia. În anii

[1] *Engels către Minna Kautsky*, în volumul *K. Marx, Fr. Engels — Despre artă și literatură*, Editura pentru literatură politică, 1953, pag. 133.

adolescenței sale asistase la debutul acid al lui Heinrich Mann. În ultimul deceniu al secolului trecut, Gerhart Hauptmann își cîștigase faimă, în dramaturgie, cu *Țesătorii*, piesă care aducea pe scenă nu drama unui individ, ci starea dramatică a clasei muncitoare exploatate. În primul an al noului secol apărea monumentala *Casa Buddenbrook* a lui Thomas Mann. În München, orașul natal al lui Feuchtwanger, cafeneaua „Stephanie" — celebră încă de la 1900 — unde puteau fi întîlniți frații Mann, ca și Ibsen și Maeterlinck, avea să cunoască, pe la 1918, debutul celebrității lui Bertolt Brecht, încurajat de poetul revoluționar Johannes Becher. În ajunul războiului din 1914, straniul și marele Franz Kafka crea imaginea halucinantă a dezumanizării produse de o societate birocratizată.

Tînărul Feuchtwanger, cu înalte studii universitare, se dovedea un autentic savant filolog și istoric, dar ura școala burgheză. „I-au trebuit scriitorului L. F. nouăsprezece ani pentru ca, din cele 211 discipline studiate, să poată îndepărta cu totul din memoria sa 172", va scrie el într-o autobiografie-pamflet, *Scriitorul L. F. — Lumea și vremea lui*, publicată în 1935, în revista sovietică *Literatura internațională*. În anii de studiu „numele lui Platon a fost pomenit de 14 203 ori, cel al lui Friedrich cel Mare de 22 641 ori, numele lui Karl Marx niciodată", va nota el în bilanțul sarcastic, întocmit cu acest prilej. Rememorîndu-și cu trist umor existența pînă la cincizeci de ani, el avea să calculeze că „și-a petrecut paisprezece ani în școlile și universitățile Berlinului și Münchenului, cinci luni și jumătate în militărie, șaptesprezece zile în prizonierat de război, la care se adaugă alți unsprezece ani la München, restul vieții sale în relativă libertate".

Debutul literar nu i-a adus o glorie bruscă. În 1903 își publica prima carte, *Singuraticii*, două schițe. În 1905-1906, două volume de *Mici drame*, în mare parte de inspirație biblică, altele istorice, încă neoromantice. În 1907 dădea la iveală un studiu critic despre Heine și o piesă în cinci acte, *Fetișul*. Primul său roman istoric, *Dumnezeul de lut*, publicat în 1910, e încă departe de viziunea epică și socială relevată mult mai tîrziu, și scriitorul însuși îl va trece cu vederea în anii maturității. În acei ani Feuchtwanger făcea parte din conducerea societății literare „Phoebus" și scotea o revistă, „Der Spiegel" (Oglinda), dar programul său artistic încă nu ajunsese să se clarifice și să se impună. Pînă în primul deceniu de după război, scriitorul dăduse un număr de piese, printre care două tragedii, o „pantomimă", o „piesă burlescă", o „comedie me-

lancolică" și un „roman dramatic", toate reprezentînd căutări interesante ale drumului, mai mult decît realizări remarcabile ale epocii.

Celebritatea lui Feuchtwanger începe să se contureze după romanul *Prințesa slută* (1923) și, mai ales, după cel următor, *Evreul Süss* (1925), care relua, pe plan epic, o piesă cu același titlu, apărută în 1918. Căutările sale, încă dibuitoare, se angajau acum într-un efort general al literaturii protestatare sub diferite forme. După revoluția proletară germană din 1918, generației mai vîrstnice a fraților Mann i se adaugă o generație tînără, diversificată în încercările ei artistice și în realizările ei memorabile, dar unită pe o platformă comună de critică socială și de luptă antimilitaristă. În 1920, Bernhard Kellermann, care se afirmase ca un viguros romancier social încă înainte de război, dădea romanul *9 noiembrie*, înregistrînd, printre primele pe plan mondial, ecoul Marii Revoluții Socialiste din Octombrie și al revoluției proletare germane din 1918. În direcția romanului antimilitarist, Erich Maria Remarque își cîștiga o faimă internațională prin cărțile sale *Pe frontul de vest nimic nou* și *Întoarcerea de pe front*. Mergînd mai departe decît colegii săi, Arnold Zweig izbutea — prin romanul *Cazul sergentului Grișa* — să depășească pacifismul burghez și să-și transforme scrierea antirăzboinică într-o armă direct antiimperialistă.

În acești ani, Feuchtwanger aderă la mișcarea scriitorilor germani democrați, alături de mai tinerii Bertolt Brecht, Ludwig Renn, Hans Fallada și alții, contribuind la formarea unui puternic front literar realist-critic și progresist. Feuchtwanger devine, în ajunul venirii la putere a lui Hitler, unul dintre cei dintîi scriitori antifasciști. Acum înscrie biruința romanului *Succesul — Trei ani din istoria unei provincii*, apărut în 1930, primul dintr-o trilogie de cea mai arzătoare actualitate. În 1932 el își cîștigă renume universal prin romanul său istoric *Războiul iudeilor*, care deschide trilogia lui Josephus Flavius.

Instaurarea regimului nazist îl găsește într-o călătorie în străinătate. În patrie, cărțile sale sînt arse în piața publică, numele său e trecut la index. După 1933, Feuchtwanger face parte din rîndurile emigrației politice antihitleriste. Trăiește în Franța, la partea activă la congresele antifasciste, scoate, în 1936, împreună cu Brecht și Willi Bredel, revista emigranților, „Das Wort" (Cuvîntul). Opera sa continuă acum marile trilogii începute. După *Succesul*: *Familia Oppenheim* (Amsterdam, 1933), și după *Războiul iudeilor*

— *Fiii* (de asemenea editat la Amsterdam, în 1935). În 1936 îi apare romanul antihitlerist *Falsul Nero*.

Prin cele două trilogii Feuchtwanger își preciza, de fapt, cele două serii ale scrierilor sale, ale artei sale. Pe de o parte romanul cu tematică actuală, social-politică. Pe de altă parte, romanul istoric. Originalitatea sa în privința acestuia din urmă constă, în primul rînd, în caracterul actual, pe care i-l dă, ca unui gen specific al aceleiași literaturi a prezentului și a luptei antifasciste. *Succesul* și *Familia Oppenheim* își desfășurau acțiunea în Germania contemporană. Romanele despre Josephus Flavius și-o desfășurau în epoca Romei antice. Dar reconstituind o vreme apusă și oamenii ei, Feuchtwanger urmărea, de fapt, tratarea acelorași probleme ale contemporaneității. Subiectul istoric devine o parabolă, a cărei înțelegere, în intenția autorului, trebuie să fie o cheie a evenimentelor actuale. Romanul său istoric era, astfel, un roman cu optică dublă : trecutul constituia un pretext pentru oglindirea prezentului. Opera scriitorului era menită, indiferent de tematica ei, să slujească luptei din vremea sa. Trecutul, ca și prezentul, era adus în lumină pentru a apăra umanitatea împotriva barbariei hitleriste. Feuchtwanger își exprima, în articole și în interviuri, hotărîrea de a face din întreaga lui operă o expresie a viziunii sale asupra lumii contemporane și a năzuințelor sale spre transformarea ei. Într-o altă schiță autobiografică, publicată în 1927, în revista „Die Literatur" Feuchtwanger își preciza unitatea fundamentală a operei sale : „Cred că, împotriva tuturor deosebirilor aparente — scria el — n-am scris decît o singură carte : cartea despre omul situat între acțiune și pasivitate, între forță și spirit". În acest sens, scriitorul avea să arate, în 1938, că între primele sale romane istorice (*Prințesa slută* și *Evreul Süss*) și romanul său pseudo-istoric, pamfletul antihitlerist *Falsul Nero*, există o continuitate tematică esențială, în toate căutînd „să înfățișeze conflictul dintre individ și societatea contemporană lui, răzvrătirea individului evoluat, împotriva unei orînduiri sociale care devine din ce în ce mai absurdă".

Scrierile antifasciste ale lui Feuchtwanger au jucat un rol de seamă în determinarea opiniei publice occidentale în deceniul încheiat prin izbucnirea celui de-al doilea război mondial. Ele au fost încă un semnal de alarmă împotriva primejdiei mondiale a hitlerismului, au chemat la luciditate politică față de orice compromis cu Reich-ul fascist, au mobilizat intelectualitatea cinstită,

de diverse orientări, în lupta pentru apărarea valorilor umaniste, au ajutat la formarea și consolidarea unui front internațional antinazist. În acest front Feuchtwanger înțelege să-și aducă drept armă romanul său istoric plin de originalitate, pus „în slujba rațiunii, împotriva prostiei și a forței".

Caracterul militant progresist al activității sale a compensat, în mare măsură, caracterul încă relativ limitat al concepțiilor lui sociale și istorice.

Pentru el istoria mai era doar înlănțuirea unor acțiuni memorabile întreprinse de cîte o personalitate luminată, aflată în opoziție cu masele inerte pe care trebuie, cu voia sau fără voia lor, să le ducă înainte. El vedea în istorie „lupta unei minorități, capabilă de a judeca, și hotărîtă, împotriva unei majorități enorme și compacte a celor orbi de judecată și conduși numai de instinct", cum se exprimase Feuchtwanger în 1935, în cuvîntul său despre „Sensul și nonsensul romanului istoric", prezentat la Paris, la Congresul scriitorilor pentru apărarea culturii. În același timp, Feuchtwanger își baza actualitatea romanelor sale istorice pe ideea repetabilității în istorie, alegîndu-și din trecut pretexte pentru discutarea problemelor acute ale prezentului. „Nu-mi pot imagina — spunea el — un romancier serios care, folosind materialul istoric, să poată vedea în faptele istorice altceva decît un mijloc de distanțare în timp, ce-i servește pentru a reda cît mai just propria sa personalitate, propria sa concepție asupra vieții, a timpului său, a lumii sale." Cum spunea Heinrich Mann despre „romanul tip Feuchtwanger", materialul pentru acesta e dat de contemporaneitatea însăși. Josephus Flavius, ca erou al lui Feuchtwanger, pus să ilustreze aspirațiile umanitariste ale scriitorului, capătă o psihologie modernizată, trăind, în circumstanțele concrete ale epocii sale, ca un om al secolului al XX-lea. Numai savanta și, în același timp, talentata evocare a peisajului istoric, minuțioasa reconstituire a detaliilor documentare, creație memorabilă prin care capătă viață personalitatea eroului principal, izbutesc să dea tezei combative a scriitorului antifascist fundalul tradițional al romanului istoric, veridicitatea epicii acestuia.

Angajarea scriitorului în lupta antifascistă duce, treptat, la autodepășirea sa ideologică și artistică. În 1937, el face o vizită în U.R.S.S. Cartea sa *Moscova 1937, memorial pentru prietenii mei* (Amsterdam, 1937) e un document al încercării intelectualului cinstit de a înțelege realitățile sovietice și de a trage din ele învățăminte. Cînd apare în limba rusă romanul *Falsul Nero* (Moscova, 1938),

Feuchtwanger îl prefațează printr-un cuvînt *Către cititorii sovietici*, care vădește influența rodnică a întîlnirii artistului cu publicul nou al unei țări socialiste. Feuchtwanger mărturisea, cu acest prilej, revelația pe care a avut-o comparînd rolul și sarcinile literaturii în societatea capitalistă și în cea socialistă. „În viața burghezului — scria Feuchtwanger — literatura nu reprezintă altceva decît o pierdere de timp la nivel înalt; ea este un lux, nu are o funcțiune vitală... În viața cititorului sovietic, literatura este o necesitate... „Feuchtwanger înțelegea examenul dificil la care sînt supuse personajele sale, în contact cu cititorul sovietic. „Pentru cititorul din lumea capitalistă oamenii din cărți sînt făpturi destinate orelor libere... Pentru cititorul sovietic eroii sînt ființe reale: judecata sa de valoare nu se referă numai la frumusețea, ci și la veridicitatea lor. Cînd oamenii unei cărți se întîlnesc cu cititorul sovietic, ei trebuie să-și dovedească viabilitatea, să dovedească dacă sînt desprinși din realitatea însăși."

Adresîndu-se oamenilor sovietici, Lion Feuchtwanger le mărturisea emoționant: „Astăzi știu cu siguranță că două mari evenimente au influențat hotărîtor evoluția mea literară: războiul imperialist și societatea socialistă din U.R.S.S. ...Aceste două realități m-au ajutat să mă eliberez de anumite prejudecăți ale clasei din care proveneam și în mijlocul căreia mi-am petrecut cea mai mare parte a vieții. Dacă îmi privesc azi opera în ansamblu, îmi dau cu recunoștință seama că viața m-a învățat la timp să evit estetismul periculos și să păstrez raportul just dintre conținut și formă. Îmi dau cu recunoștință seama că linia evoluției operei mele dramatice și epice este ascendentă și recunosc ce datorez existenței societății socialiste pentru această evoluție plină de semnificație."

În primii ani ai celui de al doilea război mondial, Feuchtwanger își încheie trilogiile începute, cu *Exilul* (Amsterdam, 1940) și *Veni-va ziua* (apărut în traducere engleză la Londra, în 1942). Dacă romanul istoric avea să înregistreze o nouă calitate abia după 1945, trilogia romanelor cu tematică actuală cunoaște, cu *Exilul*, un progres de pe acum notabil, în ce privește înțelegerea problematicii contemporane. În *Succesul*, scriitorul opunea barbariei naziste mai ales dispreț și scepticism. În *Familia Oppenheim*, încercarea de izolare a individului superior de lumea înăbușitoare ce-l înconjoară. Cu *Exilul*, scriitorul trece la o altă fază în apărarea libertăților democratice și a valorilor umaniste. Convingerea sa că propagarea ideilor înaintate poate deveni o forță transforma-

toare a societății își găsește acum o bază socială trainică. Eroul ultimului roman al trilogiei caută căile prin care lupta prin cuvînt, prin presă să treacă într-o luptă directă, eficientă, împotriva dușmanilor celor mai înrăiți ai omenirii. Ciclul romanelor antifasciste ale lui Feuchtwanger se îmbogățește în curînd cu lucrări care oglindesc lupta efectivă în condițiile regimurilor fasciste (*Frații Lauttensack*, Londra, 1943, și *Simone*, Stockholm, 1945).

Cînd Franța a fost vîndută de conducătorii ei profasciști ocupantului hitlerist, Feuchtwanger și ceilalți emigranți politici germani au fost internați în lagăre. Feuchtwanger izbutește să evadeze și, după un număr de peripeții, ajunge în Statele Unite, unde se stabilește. O carte de mare și amară virulență pamfletară povestește avatarurile emigranților progresiști în Franța, căzută pe mîna trădătorilor: *Franța neprimitoare*, *Viața mea sub regimul lui Pétain* (Londra și Mexico, 1942).

Anii de după încheierea păcii sînt în creația lui Feuchtwanger, în primul rînd, anii celebrelor sale romane istorice care reprezintă culmea ei artistică și ideologică: *Vulpile în vie* sau *Arme pentru America* (Amsterdam, 1947/48), *Goya* sau *Drumul spinos al cunoașterii* (Frankfurt am Main, 1951) și *Înțelepciunea nebunului sau Moartea și transfigurarea lui Jean-Jacques Rousseau* (Frankfurt am Main, 1953).

Deși nu s-a mai întors niciodată în patrie, cititorii săi din Republica Democrată Germană, constructori ai socialismului, solidari cu protestul îndurerat și mînios al scriitorului, alungat altădată de guvernanții hitleriști, l-au arătat din plin dragostea și respectul. În R.D.G. au fost reeditate în tiraje de masă marile opere ale lui Feuchtwanger. În 1949, cînd Feuchtwanger împlinea șaizeci și cinci de ani, aniversarea sa a fost sărbătorită în R.D.G. În 1953, Feuchtwanger primea Premiul național pentru literatură al R.D.G., iar în 1954, cu prilejul aniversării a șaptezeci de ani, Universitatea Humboldt din Berlin i-a acordat înaltul titlu de doctor honoris causa.

Încetarea din viață a scriitorului, în 1958, a constituit o pierdere grea a frontului literar mondial și a patriei sale.

*

Se poate spune că, privită din diferite unghiuri, revoluția franceză din 1789 a constituit tema centrală a ultimelor romane istorice scrise de Feuchtwanger. *Vulpile în vie* e romanul Franței prerevoluționare mai mult decît al revoluției americane. *Goya* e roma-

nul ciocnirii dintre spiritul revoluției și spiritul lumii vechi. Cartea despre Jean-Jacques e romanul revoluției însești.

Evident, în această unitate tematică, mai presus de subiecte, recunoaștem o alegere bine justificată și consecventă pentru scriitor. Feuchtwanger a ales o epocă de cotitură în istoria omenirii, o epocă în care dinamismul progresului istoric se manifestă clocotitor în lupta dintre vechi și nou. A ales o epocă activă, nu una de stagnare. L-a interesat istoria vie, nu mormintele ei. Sau, cum îl citează el pe Jaurès „trebuie să preluăm din trecut focul, nu cenușa".

Căci, fidel propriului său program, Feuchtwanger nu reconstituie trecutul de dragul evocării unor vremuri revolute. „El vrea să înfățișeze prezentul. În istorie, el nu caută cenușa, caută focul..." Romanul istoric al lui Feuchtwanger de după 1945 e un roman de actualitate, așa cum a fost și cel din 1932. Însă punctul de vedere s-a schimbat, calitativ. În vechile romane „cu optică dublă" istoria servea drept pretext pentru tratarea indirectă a temelor actuale. Subiectul ales din trecutul îndepărtat era, într-un anumit sens, o parabolă. La distanță de aproape două milenii între Josephus Flavius și Lion Feuchtwanger, istoria se repetă, cum s-a repetat de atîtea ori : individualitatea lucidă, singulară între milioane, suportă încă o dată jugul societății înăbușitoare, oarbe. În romanele noi, istoria nu se repetă, ci dezvăluie legile obiective și imuabile ale progresului social. Prezentul ne apare mai limpede în lumina ilustrației concret-sensibile a acțiunii legilor evoluției sociale. astfel cum o putem distinge, retrospectiv, cînd reconstituim „focul" secolului al XVIII-lea. Tema celor trei romane istorice este tema victoriei inevitabile a noului, determinat de necesitățile evoluției social-istorice. Deasupra acțiunilor individuale lucrează istoria însăși, slujită inconștient chiar de forțele egoiste și confuze, care își închipuie că lucrează doar pentru sine. Marea personalitate, rolul ei efectiv se relevează numai cînd acționează lucid și energic în sensul istoriei.

În aceeași unitate tematică a ultimelor romane ale lui Feuchtwanger trebuie să vedem, pe de altă parte, continuitatea superioară a unei problematici esențiale în creația sa : a raportului intelectualului cu societatea. E, în această continuitate, un fel de indirectă autobiografie spirituală a scriitorului. Tragedia unei așa-zise minorități conștiente, în luptă cu o masă inconștientă, era tragedia orgolioasă a tînărului Feuchtwanger. Cu marele artist Goya, Feuchtwanger însuși străbate o parte considerabilă a „drumului

spinos al cunoașterii", ducînd nu la opoziția față de mase, ci, dimpotrivă, la unirea cu ele. Autobiografia spirituală a lui Feuchtwanger mărturisește ascensiunea conștientă a scriitorului către o înțelegere științifică a legității istorice și a raportului dintre erou și mase. Deși adeseori n-a izbutit să depășească umanismul abstract burghez, Feuchtwanger s-a apropiat din ce în ce mai mult de drumul adevărat, dîndu-și seama că „istoria, atît în trecut, cît și în prezent, nu poate fi înțeleasă fără cheia pe care ne-a dat-o Karl Marx".

Romanul despre Jean-Jacques Rousseau reprezintă, din acest punct de vedere, punctul culminant al creației lui Feuchtwanger.

Romanul despre Rousseau ?

Nu. Romanul intitulat *Înțelepciunea nebunului sau Moartea și transfigurarea lui Jean-Jacques Rousseau* nu e ceea ce se poate numi, în mod obișnuit, un roman despre Rousseau. Nu numai pentru că Rousseau însuși ocupă, ca personaj, o mică parte din acțiunea cărții, partea care constituie un fel de preludiu al acțiunii propriu-zise. Dar însăși tema cărții nu e legată de biografia lui Rousseau, de „drumul spinos al cunoașterii" pe care l-a străbătut acesta, ci de posteritatea ideilor lui Rousseau, a operei sale.

Rousseau s-a născut în 1712 și a murit în 1778. Din acești șaizeci și șase de ani de viață, Feuchtwanger s-a oprit, în preludiul lucrării sale, doar asupra ultimelor luni. Opera, marea operă a lui Rousseau este, la această dată, complet încheiată. Cel care sosește la Ermenonville, la domeniul marchizului de Girardin, în primăvara lui 1778, este un Rousseau sfîrșit, care nu mai are de adăugat nimic gloriei sale, care-și scrisese *Confesiunile*, drept testament pentru urmași, și care, în orele de inspirație creatoare, nu avea să mai scrie decît *Visările unui singuratic*.

Cele cîteva luni petrecute de Rousseau la Ermenonville au constituit, adeseori, în istoriografia burgheză, obiectul anecdoticii și al pseudoistoriilor senzaționale. Sosit la domeniul marchizului, care-l invitase, ca discipol, pe Maestru, Rousseau trăiește un sfîrșit obscur, al cărui martor intim n-a fost decît mediocra lui consoartă, Thérèse Levasseur. Misterul morții sale, declarată oficial accident sau sinucidere, a fost de natură să atîțe curiozitatea istoricilor, și bibliografia de specialitate nu e cîtuși de puțin redusă. Confidențele dubioase ale Thérèsei Levasseur au fost cunoscute tîrziu. Abia în 1906, un cercetător a publicat, în „Revue d'histoire littéraire", *Moartea lui J.-J. Rousseau : povestită de Thérèse Levasseur arhitectului Paris, la Ermenonville*. Însă bibliografia morții

marelui Jean-Jacques se deschide cu anul 1778, cînd apare, la Neuchâtel, o broşură intitulată *Relatarea ultimelor zile ale domnului J.-J. Rousseau* (de către prietenul său intim, doctorul Lebègue de Presle). În 1790, în plină revoluţie, mai apare o carte cuprinzînd „anecdote asupra lui J.-J. R. cu o respingere a pretinsei sale sinucideri". Mai tîrziu, în 1824, un conte St.-X. de Girardin (contemporan sau martor al sfîrşitului lui Rousseau) publică o *Scrisoare* către domnul Musset-Pathay asupra morţii lui J.-J. Rousseau. De la sfîrşitul secolului al XIX-lea, ultimele luni ale lui Jean-Jacques devin obiectul unor penibile cercetări pseudomedicale despre : *Starea mintală a lui J.-J. R. şi moartea sa la Ermenonville, J.-J. Rousseau şi istoria bolii sale, Nebunia lui J.-J. Rousseau* (titlu comun mai multor aşa-zise studii), *Neurastenia lui J.-J. R.* În seria de multe volume a doctorului Cabanès, intitulată *Indiscreţiile istoriei* sau *Cabinetul secret al istoriei*, boala şi moartea lui Rousseau ocupă, evident, un loc special.

Istoria literară de amănunt vorbeşte, de obicei, despre o agonie a scriitorului, care i-ar fi prilejuit, după spusele Thérèsei Levasseur, cuvinte celebre. Se ştie că cerea să rămînă singur şi că singur a fost cînd a murit. De mult mica istoriografie se întreabă dacă muribundul cunoştea comportarea Thérèsei, care îl înşela cu un grădinar, şi comentează suspicios concluziile chirurgilor care au stabilit cauza morţii ca provenind dintr-o cădere, în timpul unui atac de apoplexie. Crimă, sinucidere, accident ? Asemenea alternative sînt discutate de aproape două sute de ani, şi masca mortuară făcută de sculptorul Houdon nici nu ascunde, nici nu dezvăluie rana mortală şi explicaţia ei reală. Legendele şi detaliile dovedite documentar copleşesc istoria celor din urmă luni ale lui Rousseau.

Dar Feuchtwanger nu urmăreşte nici romanţarea, nici reconstituirea ştiinţifică a acestor luni. Pe el îl interesează opoziţia dintre Rousseau-omul, aşa cum apare el în legendele Ermenonvilleului, şi posteritatea lui, măsurată în dimensiunile istoriei înseşi. Rousseau s-a autoprezentat în *Confesiuni*, după ce a lăsat societăţii o operă contradictorie, dar mustind de adevăruri revelatoare. Precursorul romantismului, autorul *Noii Heloïse* a înfierbîntat imaginaţia şi sentimentalitatea contemporanilor, şi avea să fie reclamat drept părinte al literaturii moderne, dar adevărata glorie istorică o avea autorul *Contractului social*, precursor al ideologiei iacobine în revoluţia burgheză de la 1789. Posteritatea revoluţionară avea să selecteze din *Contractul social* ideile ei conducătoare şi îi va opune

bătrînului vizionar și maniac de la Ermenonville propria sa operă nemuritoare și mobilizatoare. Tema lui Feuchtwanger nu e, prin ea însăși, inedită. O mai sezisaseră, în destinul postum al lui Rousseau și alții. Jean Cocteau, într-un eseu din 1939 despre *Enigma lui Jean-Jacques* scria despre opera fundamentală a marelui Rousseau : „O dată cu moartea lui, ea încetează să-i mai aparțină. Ea trece în mîinile oamenilor de principii, ale constructorilor revoluționari... Vreme de un veac și mai bine, deși lirismul romantic îl va reclama, succesorii săi vor neglija omul. El avea să fie numai un drapel."

Dar Feuchtwanger demonstrează, prin creația sa, că, pentru istorie, drapelul numit Rousseau e mai adevărat decît omul însuși cu acest nume, supus șovăielilor, slăbiciunilor, orgoliului suprem al autobiciuirii, ca și bătrîneții lente, dezagregante. În vreme ce Rousseau nu mai era decît un moșneag sucit, alternativ încîntat și dezamăgit de sine, bucurîndu-se de cultul cîtorva discipoli din marea nobilime liberală și romantică, învățătura lui, triată în conformitate cu comandamentele revoluționare ale vremii, pătrundea în mase și se transforma în rațiune.

De aceea, în partea pe care am numit-o preludiul romanului, Feuchtwanger reconstituie oarecum convențional ultimele luni ale vieții lui Jean-Jacques. El aduce date în genere cunoscute, unele chiar intrate în legendă. Adevărul istoric de detaliu e sacrificat cu nepăsare în avantajul îngroșării elementelor definitorii pentru adevărul esențial.

Pentru locuitorii Ermenonville-ului, Rousseau apare în ipostaza sa pieritoare. Țăranii îl privesc la început cu suspiciune și zîmbet, ca pe un bătrîn cam scrîntit ; apoi încep să-l simpatizeze, ca pe un bătrîn cumsecade, care le vorbește, întrucîtva copilăros, despre drepturile lor și le ia apărarea în fața marchizului stăpîn. Pentru hangiul Antoine, care a citit *Noua Heloïse*, marele Rousseau e un om care își dovedește spiritul popular prin atenția acordată lui, un ins simplu. Marchizul de Girardin vede în idolul lui un oaspete regal, căruia trebuie să-i satisfacă toate capriciile și față de care nu-și poate îngădui spirit critic. Singura confruntare gravă a unui Rousseau-idolul cu Rousseau-omul are loc în conștiința adolescentului idolatru Fernand de Brégy, fiul marchizului. Fernand devine, de fapt, unul dintre personajele centrale ale cărții, prin funcția primită din partea scriitorului. Fernand este cel care va judeca, pe tot parcursul romanului, destinul lui Jean-Jacques, în fața contemporanilor și în fața posterității. Fernand e menit acestei

funcții deoarece e un discipol al lui Rousseau, cu o formație contradictorie, în spiritul ideilor contradictorii ale Maestrului. Fericit de întîlnirea cu acesta, are îndoieli cînd se află față în față cu omul în care slăbiciunea și orbirea par să scadă măreția și luciditatea profetică a scriitorului. Fernand va fi personajul îndemnat neîncetat să raporteze pe Rousseau-drapelul la Rousseau-omul, să constate diferențele uneori antagonice, transfigurările postume ale celui cunoscut în intimitate. De aceea el va măsura, în cele din urmă, cu forța rousseauiană a autocriticii, adevărul acelui Rousseau transfigurat de revoluție și minciuna celuilalt Rousseau, minimalizat de el însuși și de intimii săi.

Prologul romanului îl prezintă doar pe acest Rousseau care aruncă îndoiala în conștiința tînărului și purului său discipol. Un Rousseau care vorbește fără să acționeze, care în viața de toate zilele se amăgește, plutind romantic deasupra realității crude. Un Rousseau diminuat. Feuchtwanger folosește toate datele istoriei legendare a lui Rousseau pentru a pregăti contrastul dezvăluit ulterior. La capătul vieții sale, Rousseau trăiește meschinăria unei existențe de aparentă întoarcere la natură, în mijlocul familiei nedemne de el. Romancierul exploatează, deci, aspectul tragicomic al raporturilor lui Jean-Jacques cu Thérèse Levasseur și cu mama acesteia, respectînd esența mărturisirilor din *Confesiuni*. Thérèse, în 1778, este aceeași pe care Rousseau și-a luat-o definitiv ca tovarășă de viață în 1744 : fata întîlnită la un hotel provincial, semianalfabetă, simplă și bună, lipsită de personalitate și influențabilă, în dauna propriilor ei interese. „La început am încercat — povestește Rousseau — să-i formez mintea. Zadarnică osteneală ! Mintea ei rămîne așa cum a plămădit-o natura, strădaniile educative n-au ce căuta aici. Mărturisesc fără să roșesc că n-a izbutit niciodată să învețe cu adevărat să citească și abia dacă poate scrie. O lună întreagă am încercat s-o fac să priceapă cum se citește ora pe cadranul unui ceas : nici pînă astăzi n-a înțeles. Nu poate spune la rînd lunile anului, n-are nici cele mai elementare noțiuni de aritmetică. Nu poate folosi cuvintele așa cum trebuie și spune adesea contrariul a ceea ce gîndește..." Dar Rousseau se mîngîia în iluzia că această persoană atît de mărginită, chiar atît de stupidă, e o excelentă sfătuitoare în clipe grele. Drama bătrîneții lui Rousseau avea să fie, în mod conștient, prezența, alături de soț și soție, a doamnei Levasseur-mama, care s-a impus ca stăpînă a casei și ca duhul ei rău. *Confesiunile* clocoteau de furie neputincioasă față de meschinăria „doamnei", mahalagioaică, afa-

ceristă, care încearcă să obțină maximum de folos de pe urma însoțirii fiicei sale cu un om mare, o influențează pe Thérèse, obișnuind-o să-l mintă pe Jean-Jacques, atrăgînd-o în comploturi împotriva lui, și, în același timp, terorizînd-o și înșelînd-o la rîndu-i, în avantajul fraților și surorilor ei. Rousseau, rob al familiei Levasseur, personaj ridicol, bun de stors de către membrii întreprizi ai acestei familii, astfel apare autorului *Contractului social* în propria sa prezentare, ca și în prima parte a cărții lui Feuchtwanger, care păstrează adevărul *Confesiunilor* și-l șarjează într-o măsură. Rousseau era convins de credința casnică a soției sale : „Sînt sigur — scrie el — că am fost singurul bărbat pe care l-a iubit vreodată, și simțurile ei adormite n-au împins-o spre un altul, nici chiar atunci cînd am încetat să mai fiu bărbat pentru ea". Feuchtwanger preia, însă, legenda grădinarului care apăruse în viața Thérèsei, cînd Rousseau își trăia ultimele zile. El îi acordă Thérèsei fizionomia psihică și morală prezentată în *Confesiuni*, dar o duce la consecințele ei extreme și crude. Tovarășa de viață a marelui Jean-Jacques nu e pentru Feuchtwanger *un om simplu*, ci *un om încă nedesprins din animalitate*. Rousseau s-a înșelat în privința ei, pentru că, deși cunoscînd-o în trăsăturile ei definitorii, n-a știut s-o definească. De aceea, în cartea lui Feuchtwanger, Rousseau apare, spre durerea lui Fernand, între o Thérèse animalică, o *madame* Levasseur dușmănoasă și un amant de cea mai joasă speță, grăjdarul aventurier și criminal al marchizului de Girardin. Pentru că Jean-Jacques-omul poate fi definit parțial, dar exact, prin capacitatea de a trăi umilința unei asemenea situații, Feuchtwanger nu ezită să denaturează, în detalii, biografiile : Thérèse are, la Ermenonville, 56—57 de ani, dar Feuchtwanger o întinerește cu două decenii ; în 1778, *madame* Levasseur era moartă de zece ani, dar menajul lui Rousseau nu putea fi caracterizat în absența ei ; deci scriitorul o face să-i supraviețuiască ginerelui ; legenda vorbește de un grădinar, dar Feuchtwanger îl face pe Nicolas, amantul ticălos, grăjdar. Moartea lui Rousseau rămîne un mister senzațional al micii istorii literare. Dar Feuchtwanger optează pentru ipoteza cea mai meschină : marele om e omorît de amantul nevestei sale.

Fernand e martorul acestor luni oarecum degradante din viața lui Rousseau. În ceea ce-l privește, ca personaj central al romanului lui Feuchtwanger, Fernand axează cartea prin procesul desprinderii sale de amintirea unui Rousseau mort și al atașării de celălalt Rousseau, veșnic viu, ca tribun al ideilor transpuse în faptă de

revoluție. Angajarea lui Fernand, efemeră, într-o legătură imorală cu Thérèse, în ciuda autojustificărilor juvenile, nu are altă motivare artistică decît aceea a simbolizării consecințelor pe care le poate avea confundarea interesului pentru o operă colosală cu interesul bolnav pentru viața intimă a autorului ei.

Începînd cu partea a doua, romanul lui Feuchtwanger intră în plinul acțiunii lui, tratînd despre destinul lui *Jean-Jacques mort*. Celălalt Jean-Jacques va fi urmărit pe planul secund, prin romanul paralel al familiei Levasseur și al lui Nicolas, grăjdarul. Cititorul va simți poate, uneori, de prisos intercalarea acestui plan paralel, chiar dacă va recunoaște valoarea lui semnificativă : în vreme ce gloria lui Jean-Jacques cel adevărat triumfă o dată cu revoluția, celălalt Jean-Jacques continuă să fie umilit, postum, prin existența penibilă a văduvei sale. Istoria însăși o mai confundă adeseori pe aceasta cu mărturia vie a celui dispărut, pînă ce, în cele din urmă, revoluția clarificatoare o aruncă peste bord, îngropînd-o în uitarea cuvenită și desfăcînd de ea memoria pură a marelui Jean-Jacques.

Partea a doua a cărții se încheie cu primul pas realizat de Fernand pe calea înțelegerii juste a moștenirii lui Rousseau. *Fernand vede lumina, Fernand acționează* sînt capitolele cu care culminează această parte, în care ideile lui Rousseau încep să devină, din obiect de entuziasm livresc, factori mobilizatori, într-o acțiune eficientă.

Partea a treia a cărții pune problema fundamentală : Cui aparține Jean-Jacques ? Jean-Jacques nu e nici al familiei Levasseur, nici al Girardinilor, ci al poporului, care desprinde din opera lui ideile necesare realizării revoluției. Triumfătoare, această revoluție devine de aici înainte adevăratul erou al cărții lui Feuchtwanger. Revoluția e Rousseau interpretat de iacobini în spiritul său cel mai profund și transfigurat în acțiune — un Rousseau intransigent și absolut, necruțător cu „călduceii", cu moderații și împăciuitoriștii. Acest proces de „transfigurare" a lui Rousseau își încheie ciclul în ultima parte a romanului. Rousseau e mutat la Panthéon, alături de Voltaire, pentru a rămîne în istorie — și unul, și altul — ca mari iluminiști și precursori ai revoluției, deasupra tuturor divergențelor din timpul vieții. Rousseau, mort de șaisprezece ani, străbate acum străzile Parisului, de-a lungul cărora, viu, fusese de-atîtea ori hăituit. Acum străbate aceleași străzi, dar purtat cu onoruri fără precedent de poporul întreg. „Poporul acesta încerca astăzi un sentiment de mîndrie și bucurie. Cel pe care și-l adu-

ceau acum înapoi fusese un om mare, şi era de-al lor, al poporului din Paris. Nu fusese general şi nici om de stat, nu cucerise victorii în bătălii şi nu încheiase tratate importante, fusese doar un scriitor, un filozof, şi ei nu ştiau prea bine ce înseamnă asta, şi nici măcar unul dintr-o sută nu-i citise cărţile. Dar unele din cuvintele lui, unele din frazele lui le fuseseră strigate în urechi şi în inimă în ceasurile cînd se arătaseră nehotărîţi, şi cuvintele lui fuseseră dintr-acelea care te fac să porneşti în marş şi să te baţi cînd le auzi. Iar ei *porniseră* şi *luptaseră*. Şi biruiseră... Sutele de mii de oameni se simţeau în ziua aceea strîns unite în cuget cu mortul acesta, se simţeau înălţate, pentru că se împărtăşiseră din spiritul lui."

Rousseau fusese, asemeni celorlalţi iluminişti francezi, un idealist, în filozofie, ca şi în viaţa de toate zilele. Fusese deist, crezuse în nemurirea sufletului. Crezuse, mai ales, în prioritatea conştiinţei, în caracterul determinant al concepţiilor juridice şi morale asupra realităţii sociale însăşi. Discipolii săi din marea nobilime îl idolatrizau, îi propagau învăţătura, dar nu erau capabili să rezolve contradicţiile sociale inerente regimului, pe care nici o reformă luminată nu-l putea salva, pe care ei înşişi nu voiau să-l răstoarne şi care, inevitabil, avea să fie răsturnat. Regimul era putred în esenţa sa, venea în contradicţie antagonistă cu dezvoltarea societăţii şi nu putea fi nimicit definitiv decît de cei apăsaţi de el, de cei care-l urau de moarte şi care nu puteau ajunge la nici un compromis cu acest regim. Schimbarea, avea să înţeleagă Fernand de Brégy, nu putea veni decît de jos, din mase, din popor. Dar, cînd poporul a preluat în mîinile sale revoluţia şi a păşit prin violenţă împotriva claselor la putere, Jean-Jacques mort a devenit apostolul sutelor de mii de Jean şi Jacques, le-a adus argumentele şi lozincile mobilizatoare, s-a despărţit definitiv de marchizul de Girardin. Pe domeniul acestuia avea să rămînă peisajul artificial din Ermenonville, peisajul *Noii Heloïse*, în care, alături de insuliţe, grote şi văi aparente, se adăuga mormîntul aparent al marelui dispărut, mutat în casa poporului... Contradictoriu în fond, Rousseau a adus însă revoluţiei tocmai ideologia necesară momentului istoric. „Omul e născut liber, şi pretutindeni se află în lanţuri", răsunaseră cuvintele de început ale primului capitol din *Contractul social*. „Poporul, spunea Jean-Jacques, trebuie să-şi scuture jugul de îndată ce-l poate scutura, pentru că are dreptul să-şi recucerească libertatea pe aceleaşi căi pe care i-a fost răpită". Rousseau a preconizat, primul, ideea suveranităţii

indivizibile și inalienabile a poporului, a afirmat categoric că un guvernămînt nu poate fi decît delegatul și slujitorul poporului, pe care, în caz contrar, are dreptul să-l răstoarne, inclusiv prin violență, ca să-și recîștige libertatea furată sau amenințată. În vreme ce marchizul de Girardin, vechiul rousseauatru, avea impresia că idolul său e trădat, Rousseau devenea idolul maselor largi, care-l descopereau altfel și altul decît îl cunoscuse marchizul.

Feuchtwanger îl confruntă pe Rousseau cu admiratorii săi, și pe aceștia între ei înșiși. Rousseau-ul lui Girardin plînge jignit, inutil și conservator pe ruinele Ermenonville-ului. Rousseau-ul lui Robespierre e glorificat la Panthéon. Între Girardin și Robespierre, o scară întreagă și nuanțată de reflectări ale lui Rousseau constituie, de fapt, scara atitudinilor față de revoluție. O scară care duce de la cei care au dorit-o și au înfăptuit-o pînă la cei care n-au dorit-o niciodată și care se tem de ea pentru că sînt străini de popor, oricîte fraze frumoase ar debita despre o „voință generală" și „drepturile omului", în spiritul învățăturii rousseauiste.

Cetățeanul Girardin, „fostul", departe de revoluția care proclamă dreptatea învățăturii lui Rousseau, zace învins, și manuscrisul lui despre Rousseau e zadarnic și efemer, ca și *chalet*-ul clădit special pentru Rousseau pe domeniul lui.

Cetățeanul Robespierre l-a descoperit pe adevăratul Rousseau încă de pe cînd era student și jurase să-i transforme ideile în luptă revoluționară. Întîlnirea lui cu omul Rousseau, la Ermenonville, a fost fugitivă, dar întîlnirea cu opera cea mai trainică a acestui om a rămas permanentă și a devenit hotărîtoare pentru activitatea lui, pusă în slujba progresului social. Citirea *Operelor* lui Maximilien Robespierre (apărute abia în 1840) e indispensabilă oricui vrea să înțeleagă influența lui Rousseau asupra Revoluției Franceze, în vreme ce manuscrisul fostului marchiz nu e menționat în nici o bibliografie rousseauiană.

Fernand de Brégy, fiul marchizului de Girardin, e martorul „transfigurării lui Rousseau", de aceea e eroul principal al romanului lui Feuchtwanger. Fernand l-a confruntat pe Rousseau din *Noua Heloïse* cu cel din *Émile* și cu cel din *Contractul social*, cu cel găzduit de tatăl său la Ermenonville și cu cel din *Confesiuni*, ca și cu cel absolutizat de Robespierre și purtat ca drapel în revoluție. Fernand a cunoscut astfel toată multiplicitatea lui Rousseau înfățișată contemporanilor. Jurînd să-i fie credincios lui Rousseau, el trebuia să-l descopere pe cel adevărat, să opteze pentru una din ipostazele lui și s-o slujească, trecînd peste îndoieli

și rezerve. Procesul lui Fernand este procesul dificil al părăsirii propriei clase și al alăturării de popor, și Feuchtwanger reflectă fin și complex acest proces. Primul pas al lui Fernand a fost cel al desprinderii de clasa nobiliară, mînat de convingerea că ideile lui Rousseau ori devin acțiune, ori pier, frumoase și inutile, ca în cazul tatălui său. Convingerea că trebuie să acționeze l-a dus spre revoluție. Dar pînă să ajungă la ea a avut de străbătut un drum spinos, drumul spre popor al aceluia care e în afara poporului.

Fernand nu poate fi înțeles fără Martin Catrou, personaj pe care Feuchtwanger îl închipuie complimentar față de eroul central. Complimentar și în același timp determinant. Fernand e eroul romanului, Martin al revoluției însăși. Căci Martin Catrou, prietenul din copilărie al lui Fernand, se ridică din popor, e reprezentantul tipic al „stării a treia". Fernand e fiul stăpînului lui Martin, ca și al tuturor oamenilor de pe latifundiile Ermenonville-ului. Fernand era de mult discipolul și prietenul lui Rousseau, cînd Martin nu citise un rînd din Rousseau. Dar cînd îl descoperă pe autorul *Contractului social*, simțul de clasă îl duce sigur la descoperirea singurului Rousseau cu adevărat necesar revoluției, pe cînd Fernand dibuie, confuz încă. Drumul lui Fernand către adevăratul Rousseau al poporului trebuie să treacă prin învățătura simplă și certă a lui Martin, ca și prin experiența dureroasă a vieții. Martin Catrou, personaj probabil fictiv în totalitatea lui, e discipolul lui Robespierre și Saint-Just, întruchiparea sutelor de mii de activiști iacobini. Fernand ajunge la înțelegerea iacobinilor numai după sacrificarea propriilor sale înclinații girondine, moderate, împăciuitoriste. Prin originea sa socială, el rămîne multă vreme un „căldicel", simpatizează spontan cu girondinii și ajunge tîrziu la o confundare cu poporul revoluționar. Procesul lui Fernand se desăvîrșește abia în clipele groaznice ale închisorii în care fusese pe nedrept aruncat ca „fost". În închisoare, printre dușmanii activi ai revoluției, ca și printre dezorientați, șovăielnici și umanariștii abstracți, aflați uneori fără voia lor de aceeași parte cu dușmanii, Fernand, discipolul lui Rousseau și entuziast adept al revoluției, avea să opteze definitiv, într-un suprem proces de conștiință. Umbra ghilotinei era deasupra lui, nedreptatea îl indigna, dar pentru el era hotărîtor să se situeze cu limpezime în raport cu revoluția. „Într-adevăr — se analiza el — afirmase cu tărie că revoluția trebuie să pornească de la popor. Dar, în sinea lui, sperase, la fel cu toți ceilalți oameni culți, că revoluția poate fi

făcută de sus, fără popor. Ba, în sinea lui, dăinuise, în ciuda tuturor declarațiilor sale de dragoste și de credință, o subapreciere binevoitoare a poporului, întocmai ca și la ceilalți. Desigur că intențiile noastre, ale oamenilor culți, au fost bune, dar eram binevoitori de sus, băteam poporul pe umăr, niciodată nu ne-am străduit să-i deprindem graiul, i-am impus pe eroii noștri din antichitate... și am zîmbit îngăduitori cînd poporul nu ne-a înțeles. Și acum poporul ne-a azvîrlit la lada de gunoi. Pe bună dreptate. Căci înțelepciunea noastră artificială a dat greș, iar cea care a înfăptuit revoluția și a scris istoria era înțelepciunea greoaie, primitivă a poporului. Nu, el, Fernand, n-a înțeles poporul. Nici pe Jean-Jacques nu l-a înțeles..."

În ceasul suprem, Fernand înțelege că „acum, aici, în străfunduri, trebuie să rămînă el însuși. Dacă acum, din cauza nedreptății care-l lovea personal, pierdea busola, dacă acum nu stătea cu toată ființa lui alături de republică, chiar și alături de această republică a eroarei, atunci pierdea dreptul de a se pretinde frate cu poporul".

Procesul lui Fernand e esențial și tipic, actual în esența lui, ca și întreaga carte a lui Feuchtwanger. Fernand, intelectualul, intră în armata lui Saint-Just și a lui Martin Catrou, slujind revoluția abia acum, cînd tinde să învețe de la popor și-i recunoaște superioritatea. Actuală, cartea lui Feuchtwanger e, în același timp, documentul celei mai fierbinți aderări a scriitorului la revoluția epocii noastre, la revoluția socialistă. Căci Feuchtwanger însuși e un Fernand, și în acest sens cartea aceasta e ultimul capitol al autobiografiei sale spirituale. În 1935, Feuchtwanger era încă un Josephus Flavius, intelectualul individualist disperat de „orbirea" maselor, convins că vede mai departe decît ele, în opoziție cu ele. Era Fernand, la începutul drumului său spre înțelegere. Feuchtwanger s-a întruchipat, de fapt, cu ipostazele succesive, în întreaga scară care-i duce pe idolatrizatorii lui Rousseau pînă la punctul atins de Fernand. Și, mai ales, s-a întruchipat în cealaltă alternativă a lui Fernand, *monsieur* Gerber, intelectualul onest, dar străin de acțiunea revoluționară. În fața adevărurilor dezbrăcate de idilism ale realității revoluționare, Gerber rămîne dezarmat între sentimentalism și rațiune, incapabil de hotărîre: „Inima mea, proasta, spune nu, acolo unde mintea mea spune da", mărturisește el. Feuchtwanger însuși scrisese că, în epocile de tranziție, „judecata inimii nu coincide cu judecata rațiunii. Adesea inima spune nu la fapte pe care rațiunea le aprobă; adesea simțirea

năzuiește spre ceea ce rațiunea respinge. Scriitorului nu-i este îngăduit nici cea mai mică lipsă de cinste în privința aceasta." Cinstea scriitorului se realizează însă abia atunci cînd, reflectînd contradicțiile unei epoci, știe să discearnă sensul ei și merge în acest sens, slujindu-l cu luciditate, înfrîngîndu-și propriile impulsuri intelectualiste, abstract umaniste, mic-burgheze.

Feuchtwanger a înțeles forțele motrice ale revoluției, a înțeles că adevăratul făuritor al istoriei este poporul, în secolul al XVIII-lea, ca și în secolul al XX-lea. De aceea el s-a situat, ca și eroul său Fernand, împotriva clasei sale, pe pozițiile poporului.

SAVIN BRATU

Oamenii mari sînt meteori
care se mistuie
pentru a lumina universul.

NAPOLEON

PARTEA ÎNTÎI

Ultimele zile ale lui Jean-Jacques

PARTEA A DOUA

Jean-Jacques mort

PARTEA A TREIA

Jean-Jacques şi moştenitorii

PARTEA A PATRA

Jean-Jacques şi poporul

PARTEA A CINCEA

Transfigurarea lui Jean-Jacques

Partea întîi

ULTIMELE ZILE ALE LUI JEAN-JACQUES

Dar fiii zeilor sînt cei mai orbi,
Căci omul își știe casa, iar țiara
Unde să-și facă culcușul,
Numai sufletele lor neîncercate
Nu știu încotro.

Hölderlin[1]

[1] *Friedrich Hölderlin* (1770—1843), cunoscut poet romantic german.

UN OASPE MULTDORIT
SOȚIA LUI JEAN-JACQUES
JEAN-JACQUES PĂRĂSEȘTE PARISUL
ÎNAPOI, LA NATURĂ
FERNAND, DISCIPOLUL
RAȚIUNE ȘI SENTIMENT
NICOLAS ȘI THÉRÈSE
RĂTĂCIRILE LUI FERNAND
INTERVINE UN SERGENT
CULME ȘI ABIS
CURTEZANII THÉRÈSEI
CONFESIUNI
ALTE CONFESIUNI
CE ESTE ADEVĂRUL
„CAVE CANEM"
PRIETEN ȘI DUȘMAN
„OPUS ULTIMUM"

UN OASPE MULTDORIT

Ca în toate dimineţile, după micul dejun, *monsieur* de Girardin[1] îşi citea corespondenţa ; o citea fără prea mare luare-aminte, mai mult din obligaţie.

Deodată, o plăcută surprindere îi lumină faţa.

Să fie adevărat ? Era cu putinţă ? *Monsieur* de Girardin nu îndrăznise să spere aşa ceva. Dar era adevărat, avea în mînă fericita veste : Vine Jean-Jacques ! I-o scria negru pe alb, prietenul lui, Lebègue[2] : Va sosi omul atît de admirat, cel mai mare dintre contemporani, vine Jean-Jacques Rousseau !

Monsieur de Girardin umbla agitat prin cameră, cu scrisoarea în mînă citind-o şi recitind-o.

Filozofia acestui Jean-Jacques Rousseau avusese o influenţă covîrşitoare asupra vieţii sale. René-Louis, marchiz de Girardin, conte de Vauvré şi de Brégy, senior de Ermenonville şi al altor domenii şi seniorii, fusese prim-camerier şi comandant al gărzii personale la Curtea regelui Poloniei la Lunéville[3]. Trăise o viaţă plină, pizmuită de mulţi. Dar de cînd — să tot fi fost doisprezece ani de atunci — se familiarizase cu cărţile lui Jean-Jacques, cetăţeanul Genevei, descoperise cît de vană îi fusese viaţa şi i se vădise, ca şi multor altora, adevăratul

---

[1] *René-Louis de Girardin (1735—1808)*, general şi literat francez.

[2] *Achille-Guillaume Lebègue de Presle (1735—1807)*, medic, prieten cu Rousseau.

[3] *Stanislas I-ul Leszczynski* (1677—1766), rege al Poloniei între anii 1704—1709 şi 1733—1735 ; fiind socrul lui Ludovic al XV-lea, regele Franţei, a domnit, după ce a fost alungat din ţara sa, în ducatele Bar şi Lorena, iar curtea sa se afla în oraşul Lunéville.

sens al existenței. Lumea decăzuse prin civilizație ; pentru a scăpa de chinuitorul simțământ al deșertăciunii, trebuia găsită calea înapoi, spre simplitate, spre natură. Și marchizul părăsise Curtea de la Lunéville ca să-și orînduiască viața după învățăturile Maestrului. Se declară partizan al unor reforme politice de felul celor propovăduite de Jean-Jacques în cartea sa *Contractul social*, își educă fiul și moștenitorul, Fernand [1], după principiile enunțate de Jean-Jacques în romanul pedagogic *Émile* și-și transformă proprietatea, Ermenonville [2], într-un peisaj asemănător celui descris de Jean-Jacques în romanul de dragoste *Noua Heloïse*.

Jean-Jeacques locuia din nou de ani de zile la Paris, tolerat în mod tacit, căci fusese exilat printr-o ordonanță [3]. *Monsieur* de Girardin nutrea dorința arzătoare de a ajunge în preajma marelui dascăl, de a avea cu el convorbiri, un schimb de idei. Dar Jean-Jacques era mizantrop ; marchizului îi fusese îngăduit să-l viziteze doar o singură dată, cu ani în urmă.

Se răspîndise însă știrea că, după nenumăratele neplăceri de la Paris, Jean-Jacques caută din nou un refugiu liniștit la țară. *Monsieur* de Girardin îi oferise ospitalitate printr-o scrisoare caldă și respectuoasă și pusese pe un prieten comun, pe doctorul Lebègue, să-i descrie în adevărata lor lumină meritele proprietății sale, Ermenonville. Mulți nobili de vază căutau să-l atragă pe Jean-Jacques sub acoperișul lor, marchizul o știa, și speranțele sale fuseseră slabe. Și iată că, totuși, el era cel ales !

Se întrebă dacă să nu-i comunice imediat fiului său, Fernand, marea fericire hărăzită castelului Ermenonville. Dar se stăpîni. Inima îi era plină de ideile liberale ale

[1] În realitate, pe Fernand de Girardin îl chema *Stanislas-Xavier* (1765—1827). În timpul revoluției a fost un personaj mai marcant decît îl arată Feuchtwanger. Ales în Adunarea legislativă, a devenit președintele ei la 24 iunie 1792. Bănuit de a fi conspirat cu regaliștii, a fost într-adevăr arestat și apoi eliberat.

[2] Localitate în apropiere de Paris ; castelul construit în secolul al XVII-lea are un parc englez, amenajat de marchizul de Girardin.

[3] În urma apariției, în 1762, a romanului educativ *Émile*, socotit că propagă idei primejdioase, J.-J. Rousseau a fost nevoit să plece în grabă din Paris, unde, la îndemnul bisericii catolice, se dăduse o ordonanță de urmărire împotriva lui.

lui Jean-Jacques, dar păstrase, din vremea cînd fusese militar, un simţ sever al disciplinei şi al datoriei. După micul dejun era programată plimbarea prin parc. Aşa hotărîse, aşa va face şi în dimineaţa aceasta. Lăsă vestea îmbucurătoare pe mai tîrziu.

Domnul cel înalt şi uscăţiv, de vreo cincizeci de ani, îşi puse pălăria joasă, cu boruri înguste şi-şi luă bastonul de trestie, lung şi mlădios, cu măciulie de aur. Îmbrăcat simplu şi rustic, într-un surtuc cu poale lungi şi încălţat cu cizme scurte, părăsi castelul. În jurul lui se strînse o mică suită: intendentul, şeful grădinar, unul din servitori.

Cercetarea zilnică a parcului era ocupaţia preferată a lui René de Girardin. Iar acum, cînd parcul avea să capete o deosebită însemnătate prin prezenţa lui Jean-Jacques, această inspecţie îi făcea şi mai mare plăcere.

Monsieur de Girardin redactase, pe baza învăţăturii lui Jean-Jacques, un complicat *Manual de arhitectură peisagistă*, şi împrejurimile castelului său trebuiau să-i traducă în viaţă teoriile. Spre deosebire de grădinile rigide, ceremonioase de la Versailles, parcul de la Ermenonville trebuia să-l îndemne pe cel care se plimba prin el să simtă o mai puternică apropiere de natură. De întreaga natură. Pajiştea îmbietoare şi pădurea întunecată, cascada sălbatică, pîrîul domol, frumosul lac melancolic, masivul stîncos, sălbatic şi măreţ, valea graţioasă, toate se îmbinau aci pentru ca oricine se plimba să poată trece, după cum îi era dispoziţia, de la o privelişte la alta, punînd în armonie peisajul exterior cu starea lui de spirit. Trecutul, veşnicia nu erau nici ele date uitării. Ici-colo, în întinsul parc, un mic templu sau o ruină aminteau timpurile de glorie ale Greciei şi Romei, iar inscripţii de tot felul gravate pe bănci, pe coloane sau chiar pe copaci, citate clasice şi moderne, arătau semnificaţia emoţională a locului.

În această lume se preumbla zi de zi marchizul, cercetînd, contemplînd. Realizase multe; totuşi, găsea mereu lipsuri, posibilităţi de noi înfăptuiri, care constituiau pentru el un necontenit imbold şi o satisfacţie zilnică. Ca un comandant de oşti, ridica bastonul lung şi mlădios şi dădea ordine grădinarilor şi zidarilor, lovind uşor

obiectul sau omul. „*Le père la tapette*", Tătucu baston, îl porecliseră oamenii lui pe stăpînul binevoitor, dar violent. În ziua aceea privirea lui era mai ascuțită ca de obicei, setea lui de acțiune mai vie, căci opera sa trebuia să găsească har în ochii lui Jean-Jacques.

Merse de-a lungul lacului ; sus, în depărtări simulate, se ridica un mic templu. „Templul filozofiei". Străbătu o cîmpie îmbietoare, pe care păsteau cirezi, merse mai departe de-a lungul „Aleii visurilor", urcă, pe cărarea din pădure, spre stînca „Singurătății". Se bucura de priveliștea largă, variată ce se zărea de aici. Avea încredere : lumea lui va rezista examenului celui care o visase !

Cît de binevoitoare fusese providența, care îl îndemnase încă cu trei săptămîni în urmă să se apuce de acel „*chalet suisse*", de casa rustică elvețiană ! Marchizul se îndreptă spre șantier. Da, se lucra bine. Desigur, deocamdată, Jean-Jacques va trebui să locuiască vreo cîteva săptămîni în pavilionul de vară, dar apoi se va putea muta acolo, în *chalet*. Acesta se înălța pe o pajiște în pantă lină, în fața unei pădurici rare, luminoase, abia atinsă de mîna omului. Erau aici tărîmurile din *Noua Heloïse*, „Paradisul de la Clarens" [1]. Jean-Jacques va locui în peisajul în care trăiesc Saint-Preux și Julie [2] din nemuritoarea sa operă.

Marchizul își terminase inspecția. Acum își putea îngădui bucuria cea mare de a anunța fiului său apropiata sosire a lui Jean-Jacques !

Trimise după el. Fernand veni. Băiatul de șaptesprezece ani — în calitate de moștenitor al seniorului de Ermenonville purta titlul de conte de Brégy — era și mai sobru îmbrăcat decît marchizul ; în locul obișnuitei haine somptuoase și al vestei bogat brodate purta o cămașă descheiată la gît.

„Conte Fernand ! se adresă tatăl fiului. O veste îmbucurătoare ! Prietenul și dascălul nostru, Jean-Jacques, sosește ! De aici înainte va locui la Ermenonville !"

---

[1] Localitate din Elveția, așezată pe malurile lacului Geneva. J.-J. Rousseau a locuit o vreme acolo și a descris-o în romanul epistolar *Noua Heloïse* (1761).

[2] Principalele personaje din romanul epistolar *Noua Heloïse*.

Ochii mari, negri ai tînărului se aprinseră de o asemenea încîntare, încît tatăl fu mişcat. „Ei, fiule, spuse el încercînd să dea emoţiei o întorsătură glumeaţă, am potrivit-o bine? Ţi-am făcut pe plac?" Fernand răspunse anevoie, cu vocea sugrumată: „Vă mulţumesc! Mult, mult de tot!"

Dete fuga singur în pădurea de dincolo de marginea parcului. Era acolo un luminiş ascuns în care se refugia cu drag cînd voia să cugete asupra vreunei întîmplări. Se aruncă pe patul de muşchi de la picioarele unui pin negru şi străvechi, prietenul lui. Căzu pe gînduri.

Da, tatăl potrivise bine lucrurile. Însă, dacă Jean-Jacques se hotărîse să vină, acesta era triumful personal al lui Fernand. Căci Jean-Jacques, dar asta era bineînţeles o mare taină, era prietenul său. Atunci, la Paris, cînd tatăl lui izbutise să pătrundă în locuinţa filozofului mizantrop, îl luase cu el. Aduseseră note muzicale, pe care Jean-Jacques urma să le copieze; una din ciudăţeniile Maestrului era că nu voia să-şi cîştige existenţa cu filozofia sa, ci cu meseria sa, copiatul notelor. Acolo deci, în clădirea modestă din *rue* Plâtrière, sus, la catul al patrulea, Fernand se aflase în faţa omului aceluia pirpiriu, îşi cufundase privirea în ochii lui, care oglindeau pe Dumnezeu şi adevărul, şi se cutremurase de simplitatea celui mai mare dintre contemporani. Apoi îndrăznise să deschidă gura. Afirmase că prima versiune a micii opere a lui Jean-Jacques *Ghicitorul satului* [1] îi plăcea mai mult decît cea nouă, jucată acum de Opera din Paris; Jean-Jacques zîmbise cu înţeles, blînd şi amar, apoi răspunsese că tînărul domn nu greşeşte, că versiunea nouă este înzorzonată şi artificială, dar existau anumite pricini pentru care se juca versiunea aceasta. Apoi i se îngăduise, lui, şi nu tatălui său, să vină a doua oară, să ridice notele copiate, iar Jean-Jacques vorbise din nou cu el. Îi dăduse chiar voie să-l mai viziteze şi a treia oară. Da, trei convorbiri avusese Fernand cu Maestrul! Nu încăpea îndoială, dacă Jean-Jacques venea acum la Ermenonville, nu o făcea de dragul tatălui: venea la el, la Fernand.

[1] Pastorală într-un act, pe muzică şi versuri de Rousseau, reprezentată pentru prima oară la Curte, la Versailles, în 1752.

Inima sta gata-gata să-i plesnească de bucurie, simţea nevoia să chiuie, să hăulească, pădurea avea aici, în luminiş, un ecou minunat. Băiatul strigă : „Jean-Jacques ! Pădure, o să-l vedem pe Jean-Jacques !“ Mai strigă : „Bun venit, Jean-Jacques !, şi „Jean-Jacques ! Jean-Jacques !“ răspunse însutit ecoul.

Nu-i era de ajuns să împărtăşească copacilor bucuria sa. Doar nu puteau înţelege că Jean-Jacques venea la el ! Taina aceasta de care era mîndru, simţea nevoia s-o împărtăşească unui om care să-l înţeleagă.

Porni călare spre castelul Latour, la prietena sa, Gilberte. Porni aşa cum se afla, în cămaşă şi fără perucă, cu părul întunecat fluturînd în vînt. Tînărul acesta înalt, slab, cu faţa osoasă, cu nasul mare, îndrăzneţ, cu gîtul lung şi cu mărul lui Adam proeminent, nu era frumos, dar ochii săi negri, plini de înflăcărare, îl făceau să pară frumos.

Sosit la castelul Latour, alergă de îndată la Gilberte. O găsi în rochie de bal, la o lecţie de dans, înconjurată de doamna ei de companie, de guvernanta ei englezoaică şi de maestrul de dans.

Gilberte Robinet de Latour se născuse din legătura nelegitimă a unui domn foarte bogat, din noua nobilime, cu o actriţă neînsemnată. Ambii părinţi muriseră de tineri, iar ea fusese lăsată sub tutela bunicului ei. Acesta, foarte bogatul fermier general[1] Robinet, ţinea mult la copilă, o adoptase şi o făcuse moştenitoarea sa. Între Fernand şi Gilberte se legase o prietenie strînsă. Marchizul nu vedea cu ochi buni legătura lui Fernand cu o fată din nobilimea cea mai de jos, şi încă de o origine îndoielnică. Îi era neplăcut gîndul că va trebui să ceară regelui consimţămîntul pentru căsătoria primului său născut ; căci, printr-o căsătorie cu o persoană de rang inferior, contele Fernand şi urmaşii lui pierdeau dreptul asupra senioriei Ermenonville, precum şi alte privilegii, dacă regele nu-şi da „consensul“. Dar Girardin îşi stă-

[1] In Franţa, înainte de revoluţia din 1789, fermierii generali deţineau dreptul de a percepe impozitele, plătind în schimb statului o sumă fixă. Diferenţa dintre sumele încasate şi ceea ce plăteau statului le permitea să realizeze averi foarte mari, spoliind, bineînţeles, poporul.

pînea nemulțumirea : nu voia să renege filozofia lui Jean-Jacques.

În schimb, consimțind s-o primească pe Gilberte în familia sa, voia să participe și la educarea ei. Dar asupra limitelor acestei participări se încingeau numeroase și complicate discuții cu inteligentul și sarcasticul bunic al Gilbertei, fermierul general Robinet. Acestuia nu-i displăcea Fernand și-l amuza ideea că nepoata sa, născută nelegitim, va intra, căsătorindu-se, în înalta aristocrație ; dar nu voia ca alții să se amestece în educația Gilbertei sale. Îl citise temeinic pe Rousseau și considera că ideile lui constituiau un subiect interesant de conversație, dar erau utopice, și-i plăcea să-i tachineze pe cei doi Girardin pentru adorația lor față de omul care voia să-i transforme pe toți în canadieni sălbatici. N-avea nimic împotrivă ca Gilberte să poarte uneori rochii simple, aproape țărănești, și-i îngăduia cîteodată să se repeadă pe jos pînă la castelul Ermenonville, sau chiar să călărească singură pînă acolo, îmbrăcată bărbătește, *à l'amazone* [1]. Dar — Rousseau în sus, Rousseau în jos — în viața de toate zilele trebuia să se comporte cum se cădea unei tinere doamne de neam.

Mai mult decît atît, în anul acela trebuia să fie prezentată în societate și, prin grija lui *monsieur* Robinet, era minuțios instruită asupra complicatului ceremonial al salonului și al sălii de bal.

Fernand o găsi tocmai în timpul unei asemenea lecții. Lui i se păru că rochia pariziană de bal o slujea pe fata aceasta înaltă și proaspătă ; fața ei mare, vioaie, cu tenul cald i se părea mult mai naturală fără pudră, iar gura ei, plină, veselă, cu mult mai frumoasă fără alunițele artificiale. Deocamdată însă trebuia să rabde s-o vadă pe prietena și iubita lui astfel costumată ; nu putea face altceva decît să se așeze bosumflat lîngă perete, să privească și să aștepte.

Gilberte observase însă imediat că se întîmplase ceva neobișnuit. Cu riscul de a-l supăra pe bunic, făcu celor din jur o reverență adîncă, cum se potrivea la dansul ei, spuse : „Scuzați-mă, domnilor și doamnelor" și, lăsîndu-i

[1] Ca amazoanele (fr.).

pe toți înmărmuriți, îl luă pe Fernand de mînă și-l duse în micul ei budoar.

Dar atitudinea ei de doamnă de lume n-o putu lepăda atît de repede. Se așeză solemn pe o sofa și-l pofti să ia loc pe unul din micuțele scaune aurite. Ședeau față în față, el cu cămașa desfăcută la gît și pantalonii dintr-o țesătură grosolană, ea în rochia ei somptuoasă de bal. Ieșind din brocartul bogat, umerii i se rotunjeau grațios, părul blond-închis era pudrat și ridicat într-o coafură înaltă deasupra frunții bombate, copilăroase, puțin încăpățînate.

„Ce s-a întîmplat, Fernand?" întrebă ea. Fernand spuse: „Soseşte Jean-Jacques! De acum încolo va locui la Ermenonville!" Și pe loc — n-o mai putea păstra pentru el — îi mărturisi taina care-l umplea de mîndrie. Relată, dîndu-le importanța cuvenită, cele trei convorbiri de la Paris. Exclamă triumfător: „La mine vine! Soseşte Jean-Jacques! Vine pentru mine!"

Nu-și găsea locul pe scăunelul aurit. Alerga de colo-colo. Din gură îi țîșneau fraze entuziaste, învălmășite. Tatăl lui, oricît de mare și generoasă îi era inima, totuși prea fusese pătruns de ideile putrede ale curților de la Versailles și de la Lunéville. Învățătura lui Jean-Jacques nu se putea înscrie pe o foaie pe care înainte mai fuseseră scrise altele. Numai ei, cei tineri, înțelegeau întru totul ideile și simțămintele lui minunate, atît de simple, dar atît de noi. În coloniile engleze din America [1], în lumea aceea tînără, luptătorii pentru libertate erau pe cale să transpună în viață filozofia lui Jean-Jacques. Dacă el și Gilberte vor avea prilejul să trăiască în imediata apropiere a Maestrului, dacă vor avea neasemuita fericire să audă zi de zi vocea lui adîncă și atît de dragă, faptul acesta le va da putere să contribuie la făurirea unei Franțe noi, în spiritul lui Jean-Jacques.

Gilberte asculta. Își petrecuse copilăria alături de maică-sa, actriță, văzuse multe, moștenise de la ea o inteligență practică, iar din gura bunicului îi fusese adesea dat să audă reflecții aspre, realiste. Privea lumea cu ochi

[1] Acțiunea romanului se petrece în ultimi ani ai vieții lui J.-J. Rousseau, care a murit în 1778, deci în perioada cînd coloniile engleze din America purtau războiul pentru independență (1775—1783).

mai limpezi decît Girardinii, deosebea mai bine visul de realitate. Acum, cînd Fernand, în hainele sale provocator de simple, nu-şi mai afla locul de emoţie în budoarul ei elegant şi suprarafinat, iar mărul lui Adam îi sălta în sus şi în jos pe gîtul lung şi gol, cînd frămîntarea lui se exprima prin mişcări stîngace, nu-i scăpa aspectul grotesc al situaţiei. Dar vedea şi ochii lui visători privind în depărtări, nasul lui semeţ, auzea vocea lui emoţionată, îşi dădea seama ce însemna sosirea iminentă a lui Jean-Jacques pentru bunul, deşteptul, curajosul ei prieten, arzînd de o sută de ambiţii, şi nu zîmbi de torentul nestăvilit al entuziasmului său.

Elocvenţa şi farmecul lui Jean-Jacques, sentimentele din *Noua Heloïse* o impresionaseră şi pe ea, aşa că aştepta plină de curiozitate şi încordare întîlnirea cu autorul acestei opere. Şi va fi grozav cînd, la Saint-Vigor, proprietatea de lîngă Versailles a bunicului ei, unde urma să plece peste cîteva săptămîni, va putea povesti, domnilor şi doamnelor de la Curte, convorbirile pe care le-a avut cu cel mai mare scriitor al secolului.

Fernand îi propuse să citească împreună din *Noua Heloïse*, în peisajul lui Jean-Jacques, la Ermenonville, aşa cum făceau uneori. Ea primi pe dată.

Îşi schimbă rochia ; acum aveau amîndoi îmbrăcămintea potrivită cu scrierea lui Jean-Jacques. Plecară călare spre Ermenonville, unde citiră despre dragostea curată, profundă, fierbinte a Juliei pentru Saint-Preux, a lui Saint-Preux pentru Julie. Deveniră ei înşişi Julie şi Saint-Preux, se sărutară, erau nespus de departe de galanteria frivolă a Curţii şi a Parisului, erau pe deplin fericiţi.

SOŢIA LUI JEAN-JACQUES

Doctorul Lebègue veni la Ermenonville pentru a aduce la cunoştinţă marchizului dorinţele şi ciudăţeniile lui Jean-Jacques.

Vestitul medic era prieten atît cu Girardin, cît şi cu Jean-Jacques. Acesta avea încredere în el pentru că doctorul Lebègue, respingînd medicina la modă, acţiona în colaborare cu natura, şi nu împotriva ei.

Lebègue povesti cum îl înduplecase pe Jean-Jacques să se mute la Ermenonville. Mai întîi cîştigase de partea lui femeile. Căci, în problemele vieţii de toate zilele, Jean-Jacques depindea de soţia lui, Thérèse, care, la rîndul ei, o asculta orbeşte pe maică-sa, bătrîna *madame* Levasseur. Le povesti că bătrîna era lacomă şi că o mituise cu sume mărunte. De altfel, îi dăduse să înţeleagă că marchizul va trimite oameni de-ai lui să se ocupe de mutarea gospodăriei şi că o va despăgubi, pe ea personal, pentru osteneală ; îl sfătui să-i trimită de îndată bătrînei Levasseur cincizeci de livre pentru cheltuielile pe care le va avea. Dacă totul mergea bine, Jean-Jacques avea să sosească singur peste o săptămînă, iar femeile, curînd după aceea, de îndată ce vor fi lichidat locuinţa din Paris.

Marchizul şi Fernand îşi petrecură zilele ce urmară aşteptînd. Dar se scurse săptămîna, mai trecură cîteva zile, şi Jean-Jacques nu se arăta. Primiră apoi înştiinţarea să trimită trăsuri şi oameni la Paris, pentru mutare.

Sosi mobila, sosiră femeile, Thérèse şi maică-sa. Dar Jean-Jacques, nicăieri.

Monsieur de Girardin era uluit. Nu afirmase doctorul Lebègue că Jean-Jacques va sosi înaintea femeilor ? Ele însele erau mirate ; Jean-Jacques părăsise Parisul în urmă cu cîteva zile. Dar nu erau foarte îngrijorate. „Omul acesta ciudat, spuneau ele, face adesea ocoluri, hoinărind ; pînă în cele din urmă, tot are să sosească."

Marchizul îşi reveni şi-şi exprimă în cuvinte alese bucuria de a le primi pe doamne. Atunci, în timpul vizitei făcute la Paris, o zărise doar în fugă pe Thérèse. Ştia că pe vremuri, în prima ei tinereţe, cînd o cunoscuse Jean-Jacques, fusese chelnăriţă într-un hotel sărăcăcios. Acum putea să aibă treizeci şi şapte sau treizeci şi opt de ani. Purta o rochie simplă, din *siamoise* înflorat, o ţesătură ieftină, dintr-un amestec de in şi bumbac, părul castaniu era ascuns sub o bonetă cum purtau femeile din mica burghezie. *Madame* Rousseau i se păru vulgară, dar nu lipsită de farmec. Faţa, puţin prea plină, nu exprima mai nimic, dar ochii mari, indolenţi, puteau atrage pe unii bărbaţi, ca şi mişcările lenese ale trupului ei. Cerceta oamenii şi lucrurile pe-ndelete, naiv, fără ruşine şi fără

modestie. Vorbea puţin şi părea că-şi găseşte cu greu cuvintele.

Madame Levasseur în schimb, mama, era bună de gură. „M-am născut la Orléans, sînt însă pariziană", spunea ea. Trecuse de şaptezeci de ani, dar era zdravănă şi vioaie. Grăsimea îi năpădise făptura scundă, rochia neagră sta să plesnească pe sînii ei mari, răsufla greu. Se impunea şi era conştientă că, datorită personalităţii ei şi ca soacră a lui Jean-Jacques, putea avea pretenţii. Deasupra nasului mic ochii ei negri, duri, ageri şi sfredelitori priveau cercetători şi agresivi.

Marchizul le arătă doamnelor pavilionul de vară, în care aveau să locuiască deocamdată. Pavilionul se afla în imediata apropiere a castelului ; era o clădire cochetă, rustică, avea două caturi ; în trecut locuise aici intendentul domeniului. „Îmi veţi permite să vă trimit o slujnică de la castel, să vă servească", spuse Girardin. „Domnule marchiz, ar fi într-adevăr culmea dacă ginerele meu n-ar putea s-o scoată la capăt cu ajutorul nostru", răspunse *madame* Levasseur. Iar Thérèse adăugă, cu vocea ei cam groasă, tărăgănată : „Jean-Jacques vrea să fie servit numai de mine, şi aşa e bine".

Girardin ştia de la doctorul Lebègue că, dacă voia să evite neplăcerile cu Jean-Jacques, trebuia să ţină seamă de femei. Deşi păstrase din timpul cît fusese militar obiceiul să comande, se stăpîni şi le explică pe-ndelete că la Ermenonville nu era ca la Paris, că aici trebuie să faci drumuri lungi chiar pentru lucrurile cele mai mărunte. De pildă, pentru doctoriile de care auzise că ar avea nevoie Maestrul, trebuie să trimiţi la farmacia din Dammartin sau din Senlis. De asemenea, era necesar să aibă o legătură permanentă cu castelul, iar doamnele trebuiau să fie servite şi ele de cineva. Ceru încă o dată voie să le pună la dispoziţie pe una din slujnicele sale.

„Dacă stăruiţi, domnule marchiz, răspunse *madame* Levasseur, primim şi vă mulţumim frumos." Thérèse însă stărui cu o încăpăţînare flegmatică : „Dar persoana pe care doriţi să ne-o trimiteţi n-are voie nici măcar să se arate în faţa lui Jean-Jacques. El vrea să fie lăsat în pace. Pentru asta vine aici. Nimeni n-are voie să intre în casă fără îngăduinţa lui. Iar cînd eu şi mama nu sîntem aici,

:asa va sta încuiată." *Madame* Levasseur încercă să dreagă lucrurile : „Ginerele meu are unele ciudăţenii, veleităţi, şi pronunţa cu efort, răspicat, silabele cuvîntului distins. Toţi oamenii mari au cîte o scrînteală !"

Lui Girardin nu-i convenea de loc ca, în cuprinsul proprietăţii sale, să fie locuri în care el, senior de Ermenonville, să n-aibă voie să pătrundă. Dar, la urma urmei, avea pentru pavilionul de vară — ca şi pentru celelalte clădiri de pe întinsul lui domeniu — chei duble, care se aflau bine ascunse, în dormitorul său. „Dorinţele dumneavoastră vor fi împlinite, doamnelor, spuse el. Cred, de asemenea, că am găsit persoana potrivită pentru a vă sta la dispoziţie. E vorba de curierul şi omul meu de încredere, Nicolas. El se va afla totdeauna la castel, gata să vă îndeplinească poruncile. E obişnuit să execute cu conştiinciozitate ordinele mele şi nu va manifesta nici un fel de curiozitate. De altminteri, e un foarte bun călăreţ şi, ori de cîte ori veţi avea nevoie de ceva, se va putea repezi călare pînă-n oraş. Am să-l trimit să se înfăţişeze înaintea dumneavoastră."

Mobila fusese descărcată. Marchizul le spuse că va trece încă o dată, mai tîrziu, să vadă dacă doamnele nu doresc ceva, apoi plecă.

Thérèse şi maică-sa porniseră dimineaţa, devreme, din Paris. Era cald şi erau obosite. După ce mobila fu aşezată, simţiră nevoia să se odihnească. *Madame* Levasseur se duse în catul de sus, unde se afla patul ei. Thérèse încuie uşa de la intrare, îşi scoase rochia, se culcă pe pat în alcov şi aţipi.

Deodată, se trezi şi dădu un ţipăt. În odaie se afla un bărbat, un ins nu prea înalt, blond-roşcat, slab, crăcănat. „Scuzaţi-mă, *madame*, spuse el cu o voce stridentă, într-o franceză cu accent străin. Am bătut la uşă şi, pentru că nu mi-a răspuns nimeni, am intrat." Thérèse se acoperi cu un şal. „Am încuiat doar", zise ea. „Domnul marchiz mi-a dat cheia lui, o lămuri omul, pentru cazul că doamnele ar fi plecat prin parc. Domnul marchiz le trimite doamnelor fructe şi dulciuri." Aşează coşul pe masă şi-l despachetă fără grabă. Din alcovul cufundat în semiîntuneric Thérèse îl privea, şezînd tăcută pe pat, iar umerii goi i se zgribuleau sub şal.

Omul terminase de despachetat, dar nu părea că are de gînd să plece. O măsură pe Thérèse, faţa ei inexpresivă, cu pielea smeadă, caldă, cu ochii căprui de un calm animalic, gîtul rotund, neted, sînii plini, care se ghiceau sub şal. „Sînt, cum s-ar spune, *madame*, valetul dumneavoastră, o anunţă el cu o plecăciune adîncă, ironică. Numele meu nu poate fi rostit cumsecade de francezi. Spuneţi-mi, pur şi simplu Nicolas." Ochii săi obraznici, spălăciţi, deasupra unui nas cîrn, cu nările mari, o priveau stăruitor pe Thérèse, care şedea pe jumătate goală sub şal, învăluită în mireasma caldă a trupului ei puţin prea plin. Spaima încercată în clipa cînd se trezise îi provocase neîncredere faţă de omul acesta, dar felul obraznic, lacom şi intens, în care o privea, adăugase bănuielii şi o uşoară excitare. Tăcu, rămase locului, cu ochii căprui şi indolenţi îndreptaţi asupra lui, fără să facă nici o mişcare.

„Pot, în momentul de faţă, să le fiu cu ceva de folos doamnelor ?" se oferi el. Cu vocea ei tărăgănată, Thérèse răspunse că are s-o întrebe pe maică-sa. Urcă scările ; Nicolas o urmări cu privirile ; sub juponul ei lung se puteau ghici şolduri de o rotunjime plăcută. Tînără nu mai era, dar părea totuşi o bucată bună, bine păstrată, care te îmbia.

Acum cobora scara însoţită de bătrîna *madame* Levasseur. „Domnul marchiz m-a însărcinat — spuse din nou, cu o politeţe exagerată, Nicolas — să vă stau la dispoziţie, *madame*." Bătrîna îl măsură din cap pînă-n picioare. „Vorbeşti cam ciudat franţuzeşte, băiete", zise ea, şi în vocea ei monotonă se simţea antipatie. „Sînt supus al majestăţii-sale britanice, *madame*", declară Nicolas. „Cred, spuse rece *madame* Levasseur, că n-o să vă supărăm prea des, *monsieur*. Cel mult, o să vă trimitem după cîte ceva." „Şi călare, dacă doriţi, răspunse Nicolas. Apoi, întorcîndu-se spre Thérèse : Iar dacă doamna doreşte să călărească, va fi o cinste pentru mine s-o învăţ anumite figuri. Am fost maestru de călărie la *mister* Tattersall [1] la Londra. Domnul marchiz m-a adus aici să-i organizez şi să-i conduc grajdurile."

Thérèse îl măsură fără curiozitate, dar fără să-şi ia

[1] *Richard Tattersall (1724—1795)*, a înfiinţat la Londra un manej unde vindea la licitaţie cai de rasă.

ochii de la el. „Lucrul de căpetenie este să nu apuce ginerele meu să vă vadă, spuse *madame* Levasseur. Nu-i plac — căută cuvîntul — fizionomiile." „Ce nu-i place?" întrebă Nicolas. „Figurile străine", îi explică *madame* Levasseur. Valetul o privea țintă pe smeada Thérèse.

Pe înserat, cînd se mai răcori, *monsieur* de Girardin veni din nou, cum făgăduise. Lăudă iuțeala cu care doamnele așezaseră totul și le pofti să viziteze, însoțite de el, parcul.

În fața casei aștepta un tînăr domn; Girardin îl prezentă ca fiul lui, contele Brégy. Fernand se alătură grupului și porniră încet, tuspatru, prin parc.

Marchizul, obișnuit ca vizitatorii săi să-și exprime admirația, se aștepta ca cele două femei să izbucnească în strigăte entuziaste. Dar *madame* Levasseur zise doar: „Foarte frumos, foarte drăguț, nu-i așa, Thérèse?" și: „Ce răcoare plăcută e aici!" În sfîrșit, marchizul, decepționat, nu se mai putu stăpîni și spuse: „Via aceasta mică a fost copiată după peisajul descris de Jean-Jacques în cartea a cincea din *Noua Heloïse*. Vă amintiți de sărbătoarea culesului?" „Da, desigur", zise Thérèse. Iar *madame* Levasseur spuse și ea, fără elan: „Da, din *Noua Heloïse* ne-a citit de multe ori pe cînd o scria. A scris-o pe hîrtie cu marginea aurită și avea nevoie de nisip albastru și argintiu pentru uscatul cernelii. Am comandat totul la Paris. O carte interesantă." Marchizul era plin de amărăciune.

Cărările se îngustară, grupul se împărți. Girardin și *madame* Levasseur mergeau înainte. Thérèse și Fernand veneau în urmă.

Fernand era și mai consternat decît tatăl său de lipsa de înțelegere a femeilor. O văzuse pe Thérèse la Paris, însă nu îndrăznise să vorbească prea mult cu ea; totuși, chiar și acolo, își dăduse seama că e foarte simplă. Știa, ca toată lumea, că e de obîrșie joasă și interpretase căsătoria lui Jean-Jacques ca un gest simbolic: căsnicia lui trebuia probabil să fie o imagine a legăturii sale cu poporul. Acum, cînd nu-l mai reținea timiditatea și respectul pe care prezența Maestrului i le inspira în timpul vizitelor de la Paris, Fernand îndrăzni s-o privească mai îndeaproape pe Thérèse, pentru a descoperi calitățile mari,

firești, cu care era desigur înzestrată femeia aceasta, virtuțile care-l îndemnaseră pe Jean-Jacques s-o aleagă tocmai pe ea ca tovarășă de viață.

Se uita la dînsa dintr-o parte ; de sub bonetă ieșeau cîteva fire de păr castaniu. Nu părea stînjenită c-o privea, ba chiar își întoarse fața spre el, răspunzînd liniștită căutăturilor lui. Avea ochi mari, frumoși, de animal. Și chiar dacă ceea ce spunea era neînsemnat, avea o voce profundă, emoționantă. Lui Fernand i se păru că descoperă o armonie îndolentă și în mersul ei. Știuse el, Jean-Jacques, de ce o alesese tocmai pe ea !

Între timp, bătrîna *madame* Levasseur, care mergea înaintea lor cu marchizul, discuta problemele practice. „Ginerele meu, îi spunea marchizului, ține la demnitate. Nu vrea să primească nimic în dar, ci dorește să-și achite chiria prin prestarea unei munci oarecare, de asemenea și alimentele pe care le va primi de la castel." În primul rînd, i-ar plăcea, dacă domnul marchiz ar fi de acord, să-i copieze note muzicale, ca atunci, la Paris. Dar oamenii erau ahtiați după tot ce era scris de mîna lui Jean-Jacques, iar el nu cerea decît cei doisprezece *sous* [1] care se plăteau în mod obișnuit de pagină. Atunci la Paris, nu voise să spună nimic ; de obicei însă Thérèse și cu ea procedau astfel, încît încasau fără știrea lui Jean-Jacques un supliment. Domnul marchiz îi va îngădui deci ca, pe lîngă socoteala lui Jean-Jacques, s-o prezinte și pe a sa. Dar ferească Dumnezeu să afle ginerele ei despre înțelegerea lor !

Șiretlicurile acestei bătrîne grăsane îi displăcură lui Girardin. „Vă rog să procedați cum doriți, *madame*", răspunse el cam bățos. *Madame* Levasseur îi ghici nemulțumirea și se scuză : „Ce să-i faci, dacă-și are ciudățeniile lui ?! Mereu găsește de cuviință să se împotrivească în vreun fel, cînd nici nu te aștepți. Doar are nevoie de liniște, și el a vrut să vie la țară. Dar nu vă puteți închipui, domnule marchiz, ce greutăți a făcut. Am asudat mult pînă ce l-am înduplecat." „Vă sînt foarte recunoscător pentru strădaniile dumneavoastră, răspunse *monsieur* de Girardin cu răceală. Sper că șederea la Ermenonville vă

[1] Cea mai mică unitate monetară franceză, pe vremuri.

va fi plăcută în toate privinţele şi Maestrului, şi dumneavoastră."

„Toate ar fi simple, se văicări mai departe bătrîna, dacă n-ar fi un om mare, ci un muritor de rînd. Uneori s-ar zice într-adevăr că i-a sărit o doagă. Aici, la dumneavoastră, doar e sigur că nu vrea nimeni să-i facă vreun rău. Dar încă de la Paris — aţi auzit doar ce a spus Thérèse — scîncea : «Casa să fie totdeauna zăvorîtă» !"

Marchizul înţelese ameninţarea. Dacă nu ajungea din timp la o înţelegere cu această zgripţuroaică, ea-l va ţine pe Jean-Jacques prizonier în pavilionul de vară, iar cheia sa dublă nu-i va fi de nici un folos. „Este de la sine înţeles, *madame*, răspunse el, că vom avea cu toţii în vedere în toate chipurile, nevoia de singurătate a lui *monsieur* Jean-Jacques. Pe de altă parte, însă, simt dorinţa firească să-l văd uneori şi să-l aud vorbind." Se opri, o atinse uşor cu bastonul de trestie şi declară : „Dacă mă veţi ajuta în această privinţă, *madame*, puteţi fi sigură de recunoştinţa mea".

Madame Levasseur îl privi cu ochii ei negri, ageri şi vicleni. „S-a făcut, domnule marchiz, spuse ea. Din partea mea, aveţi tot sprijinul."

JEAN-JACQUES PĂRĂSEŞTE PARISUL

Omul care era obiectul acestui tîrg, Jean-Jacques Rousseau, avusese într-adevăr intenţia să se ducă la Ermenonville atunci cînd, cu o săptămînă în urmă, plecase din locuinţa sa, aflată în *rue* Plâtrière. Şi voise, anume să facă drumul pe jos, căci îi plăcea să umble. Nu era un drum lung, douăsprezece-paisprezece ore de mers în pas domol.

Purta o haină neagră, de modă burgheză, şi ciorapi tot negri. Îşi luase doar strictul necesar într-o raniţă şi toiagul, cu care se deprinsese de cînd cutreierase cu piciorul Elveţia, patria sa. Străbătu astfel străzile Parisului — un om firav, la şaizeci şi şase de ani, puţin adus de spate, dar iute de picior şi călcînd voinicește. Îi era dor să vadă copaci neîntinaţi de praf şi duhori, voia să stea

de vorbă, în mijlocul naturii neîngrădite, cu apa rîurilor şi a pîraielor, cu vîntul ce adie printre ramuri, cu propria sa inimă şi cu Dumnezeu. Îi era dor să părăsească Parisul, vedea în fiecare parizian un duşman. Plecarea lui de acum era, de fapt, o fugă.

Dar cînd ajunse la marginea oraşului îşi încetini pasul. Un gînd care-l chinuise fără încetare în ultimele zile, fără ca el să-i fi îngăduit să se formuleze în cuvinte, devenea mai limpede acum, punea stăpînire pe el, îl copleşea. Încă nu putea pleca. Nu-i era îngăduit să părăsească oraşul blestemat fără să i se mai fi adresat o dată în numele marii sale cauze.

În anii aceştia grei petrecuţi la Paris scrisese o carte : *Rousseau îl judecă pe Jean-Jacques*. În sinea lui numea cartea aceasta *Dialoguri* [1], căci în ea stătea de vorbă cu sine însuşi, acuzîndu-se, apărîndu-se, sfîşiindu-şi inima. Cartea nu era hărăzită contemporanilor, ea trebuia să le arate urmaşilor cu cîtă perfidie absurdă îl dispreţuise şi-l persecutase lumea ce-i fusese contemporană.

Dar pătimise multe cu manuscrisele sale. Prieteni prefăcuţi le copiaseră în taină şi le publicaseră denaturate, schimbînd unele fraze în contrariul lor, ca să-l ponegrească. Marea operă prin care se justifica trebuia ferită de o asemenea soartă. Ce se întîmpla dacă şi omul la care se ducea acum, dacă şi acest Girardin se dovedea necinstit, un duşman ascuns, gata să-i fure manuscrisul ? Nu era el dator, faţă de sine însuşi şi faţă de omenire, să caute un adăpost mai bun pentru cartea sa ?

Gîndurile neclare din ultimele zile i se limpeziră, devenind un plan. Trebuia să se adreseze înseşi providenţei. Trebuia să-i pretindă ca din necunoscut să-i fie trimis un om căruia el să-i poată încredinţa opera. Iar dacă soarta nu-i va îngădui să găsească un astfel de om, atunci trebuia să predea manuscrisul lui Dumnezeu să-l depună pe altarul lui.

Această întreprindere pretindea însă un nou op, amplu, periculos. Ar fi putut să se întoarcă la locuinţa lui, se temea însă că Thérèse şi mama ei vor încerca să-l facă să renunţe la planul acesta, şi era epuizat, nu mai avea

[1] E vorba de *Confesiuni*, care au fost tipărite abia după moartea lui Rousseau.

putere să înceapă o nouă ceartă. Unde putea găsi el, cel hăituit din toate părțile, un om care să-i dea ajutor și adăpost, fără a-l supune unui interogatoriu?

Îi veni în minte unul singur, pe care nu-l vedea decît arareori, care nu era curios din fire, un om cu o figură simplă, cinstită; se numea François Ducis[1], scria tragedii și dovedise că are o inimă înțelegătoare pentru nenorocirile lui Jean-Jacques.

La el deci se duse Jean-Jacques în taină. Îl rugă să-l adăpostească pentru o noapte, două, fără să povestească nimănui nimic. Și nici el să nu-l tulbure. Apoi îl rugă să-i dea hîrtie, cerneală și pene. Ducis făcu întocmai, fără multe vorbe.

Jean-Jacques se apucă de treabă. Se adresa într-un pamflet înflăcărat tuturor francezilor care mai iubeau dreptatea și adevărul. „De ce — se plîngea el — de cincisprezece ani, eu, un om singur, părăsit, sînt mereu înjosit, luat în rîs, greșit înțeles, jignit, fără să pot afla vreodată pricina? De ce sînt eu singurul care nu știu ce învinuiri mi se aduc și de ce anume? Francezi! Ați fost induși în eroare, o eroare care nu va înceta decît o dată cu viața mea!" Ceea ce scria acum izvora dintr-o inimă sinceră, deznădăjduită, dar repeta același lucru, mereu cu alte cuvinte, obscure, încîlcite, așa încît cine nu cunoștea îndeaproape opera, firea și viața lui Jean-Jacques cu greu le putea înțelege.

Modifică textul apelului, îl făcu mai dens, mai amplu. Îl copie de multe ori, sub formă de foi volante. Lucră toată ziua. Scrise și în timpul nopții, la lumina lumînării. Numără foile scrise; erau treizeci și șase. Destule desigur pentru a înfrunta soarta și a găsi cititorul potrivit pentru marea sa operă.

Părăsi locuința lui Ducis tot atît de tainic precum venise. Foile volante le vîrî în buzunare și în manșetele hainei; iar opera de autojustificare, *Dialogurile*, o purta din nou în raniță.

Se îndreptă spre grădina Luxembourg. Alese, acolo, într-o alee lăturalnică, liniștită, o bancă. Scoase din buzunare foile, iar din raniță manuscrisul cel mare, învelit

[1] *Jean-François Ducis (1733—1816)*, poet tragic francez.

în hîrtie de împachetat. Şedea pe bancă, la umbră, un bătrînel firav, sfrijit, cu faţa supţă şi zbîrcită, cu umerii aduşi, avînd lîngă el *Dialogurile* şi foile volante, acele apeluri deznădăjduite către omul care să-l înţeleagă. Urmărea cu ochii petele jucăuşe de soare, sub frunzişul ce unduia, se bucura de adierea uşoară a acestui început de vară, îşi aduna puterile pentru marea încercare.

Îi cercetă pe cei care se plimbau. Se pricepea la fizionomii. Dacă ar trece unul pe care l-ar socoti receptiv, i-ar întinde apelul şi, dacă cititorul s-ar arăta mişcat, i-ar încredinţa manuscrisul, să-l păstreze pentru posteritate.

Trecătorii erau rari. Dar păşeau încet, alene, se plimbau purtaţi de gîndurile şi de visele lor, aşa încît Jean-Jacques avea timp să-i cerceteze cu luare-aminte.

Iată că veneau cîţiva inşi. Nici una din fizionomii nu-l lăsa să creadă însă că ar putea-o ilumina. Dar nu-i mai era îngăduit să şovăie, nu avea voie să dea înapoi, trebuia, în sfîrşit, să încerce !

Se apropia un om mai în vîrstă, care păşea agale. Avea o faţă prietenoasă, şi în clipa aceea nu era nimeni prin apropiere. Jean-Jacques se îndreptă spre el şi-i întinse o foaie. „Luaţi-o, vă rog, *monsieur*, citiţi-o !" spuse el cu vocea lui joasă, plăcută. Domnul cel bătrîn nu prea ştia ce să creadă despre omul acesta ciudat. „Cît costă ?" întrebă el prudent. „Citiţi-o, *monsieur*, asta-i tot ce vă cer, stărui Jean-Jacques. Faceţi asta din omenie, din echitate !" Bătrînul începu să citească, puţin neîncrezător. „O, voi, cetăţeni ai Franţei, citi el, cetăţeni ai acelui popor care a fost cîndva atît de demn de a fi iubit şi atît de blajin, ce s-a ales de voi !" «Ah, îşi spuse el, o fi de bună seamă unul din filozofaştrii, din exaltaţii aceia care vor să schimbe Franţa şi lumea !» Mai citi puţin. Apoi, deoarece el însuşi era filozof, dar cu măsură şi cu simţ critic, îl dăscăli pe Jean-Jacques : „Dragă prietene, ai scris aici nişte năzbîtii. N-ai asimilat ce ai citit. Studiază mai întîi cărţi simple, istorie, geografie. Iar apoi, cînd vei fi pregătit, poţi să încerci să citeşti cîte ceva de Voltaire sau Rousseau." „Citiţi, cel puţin pînă la capăt", se rugă Jean-Jacques, timid. Dar bătrînul se săturase de omul acesta şi de fiţuica lui. „Mulţumesc, prietene, spuse el şi-i dădu

foaia înapoi, m-am lămurit." Şi se îndepărtă calm, dar grăbit.

Jean-Jacques se aşeză, respiră adînc, închise ochii. Îşi făcu din nou curaj. Trecu o doamnă tînără. Totdeauna femeile îl înţeleseseră mai bine ca bărbaţii. Aceasta îşi purta umbreluţa frumos, firesc ; sub umbreluţă se zărea o faţă gingaşă, sensibilă. Sigur că a citit *Noua Heloïse* şi că a plîns, sigur că ideile lui i s-au întipărit în inimă. Jean-Jacques se apropie de ea. „Sînt un om nefericit, *madame*", spuse el cu o voce înceată, caldă, şi cum ea, stînjenită, voia să treacă mai departe, continuă : „Nu mă lăsaţi, *madame !* Vă implor în numele tuturor fiinţelor chinuite !" Doamna îşi încetini pasul. „Vă rog, citiţi, stărui Jean-Jacques, şi vă veţi da imediat seama : în aceste rînduri vorbeşte un om care a îndurat suferinţe şi nedreptăţi nemaiauzite ! Dăruiţi-mi zece minute, vă implor ! Vă rog, citiţi, *madame !*" şi-i întinse o foaie. Doamna se oprise. Într-adevăr, citise *Noua Heloïse*, era impresionabilă ; omul acesta, deşi evident decăzut, părea interesant, într-un fel o mişca şi vocea lui. Dar avea aici, în Luxembourg, o întîlnire cu un prieten căruia nu-i putea dărui decît douăzeci de minute şi oare nu era chiar el cel care se arăta acum acolo ? „Liniştiţi-vă, *monsieur*, liniştiţi-vă !" spuse ea pe un ton de consolare, fără să ia foaia.

Şedea fără vlagă pe bancă. Ce frumos ar fi să plece, să părăsească acest Paris obtuz, nesimţitor ! Dar nu, încă nu se putea da bătut ! O ultimă dată trebuia să facă apel la marele oraş.

Venea un tînăr care citea, probabil un student. Să încerce şi cu el. Tinerii, a căror inimă nu e încă împietrită, a căror sensibilitate nu e încă pervertită, îl înţelegeau mai bine decît bătrînii. Se năpusti asupra tînărului. Speriat, acesta îşi întrerupse lectura şi-l privi uluit pe bătrînul prost îmbrăcat. „Citiţi, dragă *monsieur*, citiţi !" îl imploră bătrînul şi-i întinse o foaie. Studentul n-avea nici douăzeci de ani, dar era parizian, cunoştea lumea şi credea că bătrînul îi oferă desigur o reclamă pentru vreun leac băbesc sau pentru un bordel. „Bine, bătrîne, dacă ţii neapărat", spuse el, puţin batjocoritor, şi luă fiţuica. Citi. Textul era exaltat, stilul influenţat de Jean-Jacques ; nu era limpede ce voia. Îl privi pe bătrîn, care

stătea în fața lui așteptînd, implorînd, stăruind. Ce ochi ciudați, arzători avea ! Dar acesta era... „Scuzați-mă, spuse el șovăind, nu am cinstea să vorbesc chiar cu *monsieur* Jean-Jacques ?" Jean-Jacques se fîstîci, se sperie, roși. „Dar, desigur, dumneavoastră sînteți Jean-Jacques ! strigă studentul. Ce fericire neașteptată ! Și întrebă emoționat : Îmi îngăduiți să păstrez acest manuscris ?"

Doi tineri se opriseră, atrași de gesturile exaltate ale studentului și de purtarea sperioasă a bătrînului. „E Jean-Jacques, le spuse studentul. Jean-Jacques Rousseau !" Apoi ceilalți strigară : „E într-adevăr Jean-Jacques Rousseau ! Și abia ieri s-a scris în ziar că e bolnav și că nici nu se află în oraș !" Oamenii începură să se adune, se auzeau șoapte, Jean-Jacques fu înconjurat. Alergă îngrozit înapoi la bancă, își adună în grabă foile, vîrî manuscrisul la loc în raniță. Lumea se îmbulzea în jurul lui. El implora : „Domnilor, doamnelor, lăsați-mă să trec ! Lăsați-mă singur ! Am treburi care nu suferă amînare, deosebit de urgente !" Șovăiră, îi dădură cu greu drumul, îl urmară un timp, se răzlețiră.

Într-adevăr, avea treburi care nu sufereau amînare. Dacă oamenii l-au respins, se va întoarce, așa cum îi poruncise vocea sa lăuntrică, către creatorul său, către Dumnezeu, apărătorul celor oropsiți, păzitorul adevărului și al dreptății. Îi răsuna în inimă un verset din *Biblie* : „O, Doamne ; primește-mă în mîinile tale, dar în mîinile oamenilor nu mă lăsa să cad !" Și, fără să vrea, în timp ce se îndrepta spre lăcașul Domnului, muzicianul și scriitorul din el formulau fraza cu mereu alte cuvinte, sonore, impresionante.

Ajunse la pod. Biserica Notre-Dame se înălța înaintea lui, străveche și cenușie. Trecuseră treizeci și șase de ani de cînd o zărise pentru prima oară, de atunci fusese de nenumărate ori în catedrală, cunoștea întocmai ceremonialul și riturile. Se gîndise că în această zi biserica are să fie pustie. Acolo, pe altarul principal al catedralei, cel mai nobil dintre domuri, voia să-și depună opera.

Ca întotdeauna, privelîștea domului, puternic și totodată delicat, îl umplea de liniște și smerenie. Străbătu piața. Se simțea de parcă avea să pătrundă în întunecimea mîngîietoare a unei păduri umbroase.

Intră în biserică printr-o ușă lăturalnică. Se îndreptă spre altar, plin de respect, cu pași smeriți, ca un pelerin. Inima încetă să-i mai bată. Altarul era încuiat. Niciodată în cei treizeci și șase de ani nu găsise sîmbăta altarul zăvorît. În ziua aceea gratiile se ridicau nemiloase în fața lui. Se întîmplase o minune înspăimîntătoare. Dumnezeu nu-i primea justificarea. Întocmai ca oamenii. Dumnezeu îl respingea !

Părăsi catedrala, pășind necuviincios de repede. Alergă pe străzile Parisului de parcă ar fi fost fugărit, îndreptîndu-se spre marginea orașului ; voia să ajungă la țară, departe de oameni.

ÎNAPOI, LA NATURĂ

Totuși, mai trecu timp pînă să găsească singurătatea pe care o căuta. Căci aici, în imediata apropiere a Parisului, ținutul era brăzdat în lung și în lat de drumuri și poteci, mișuna de drumeți care călătoreau pe jos, călare ori în caleși.

Chiar și atunci cînd ajunse într-o zonă mai liniștită, tot nu avu parte de singurătate. Deși mai rar, încă mai întîlnea drumeți ; îl tulburau călăreții și trăsurile. Fusese o vreme cînd obligațiile și treburile îl siliseră și pe el să facă pe domnul și să călătorească cu poștalionul, cu bagaje, potrivit rangului său. O dată cu el urcaseră în poștalion grijile mici și mari, dorința de a se feri de ceilalți călători și totodată teama de a nu-i stînjeni ; nu simțise atunci nimic altceva decît dorința de a ajunge mai repede. Cu cît mai bine îi era acum și cît de liber se simțea ! Nu-i păsa cînd avea să sosească la Ermenonville, mîine, poimîine sau peste trei zile și, foarte curînd, de îndată ce va scăpa de oameni, avea să guste bucuria izvorîtă din faptul că se mișca, din variațiile pe care i le oferea drumul, din frumusețea naturii.

Acum orașul rămăsese definitiv în urmă. Părăsi șoseaua, alese o potecă îngustă, apoi alta mai îngustă. Rătăci prin cîmpii și în păduri. Curînd și disperarea lui se prefăcu într-o resemnare aproape consolatoare.

Se așează pe o buturugă, la margine de pădure. Se odihni.

Ce plăcut era să fii singur! Dacă priveai oamenii de la distanță, slăbiciunile lor păleau. Nu cereai de la ei calități pe care, din păcate, nu le aveau. Ce bine că însăși firea sa îl ducea mereu înapoi la natură, spre acele lucruri „neînsuflețite" care-i umpleau inima de încîntare și de simțiri minunate! Ce repede se risipeau frămîntările și deznădejdea în liniștea naturii! Oamenii proști spun că numai cei răi fug de aproapele lor. Dar adevărul este cu totul altul. Cînd e singur, omul rău se simte ca-n iad; pentru omul bun singurătatea e raiul.

Încet, gîndurile i se răzlețiră. Se cufundă în acea visare dulce, tristă, ce nu mai era decît imagini și muzică. Se contopi cu peisajul înconjurător, cu copacii, cu mușchiul, cu gîndacii și furnicile, deveni o parte a pădurii, în el nu mai erau decît sentimente. Se eliberase de povara gîndirii sterile, a vorbei deșarte; obligația apăsătoare de a scrie se pierduse undeva, departe.

Restul zilei se lăsă călăuzit de instinct și inspirație; se orienta numai aproximativ în direcția Ermenonville și nu se ferea de ocoluri lungi și repetate.

Se lăsă seara, și Rousseau hotărî să doarmă sub cerul liber, cum mai făcuse de atîtea ori. Se întinse pe mușchi, sub un copac. Zărea printre ramuri cerul înalt, mai întîi palid, apoi mai întunecat. Nu mai ardea de dorința disperată de a dovedi oamenilor nepăsători, împietriți cît de curată îi este inima și ce greșit îl judecau ei. Adormi ușor, cu inima voioasă.

Astfel rătăci și ziua a doua, și în ziua următoare, fără nici o țintă și totuși sigur de ținta lui. Abia a treia zi ajunse, calm și liniștit, în satul Ermenonville.

Poposi la hanul „La castani". Se așeză în grădină, la una din mesele de lemn, pe care nu era așternută nici o față de masă. În jur se vedeau flori de țară, un pîrîiaș. Hangiul se înfățișă îmbrăcat țărănește, simplu, numai în cămașă și pantaloni, și pe cap cu o bonetă. Îl cercetă nestingherit, prietenește pe călătorul plin de praf, cu fața nerasă și-l întrebă ce dorește. Jean-Jacques ceru să-i aducă o omletă și vin. Pe șosea trecu preotul, citind din breviar. Hangiul și Jean-Jacques îl salutară. „Bună ziua,

jupîn Maurice, bună ziua *monsieur*", răspunse preotul. Hangiul aduse cele comandate. Jean-Jacques mîncă cu plăcere omleta şi bău cu înghiţituri încete vinul auriu. Hangiul flecărea. Deodată, i se păru că observă ceva deosebit pe figura străinului. Se ridică de pe scaun, îşi scoase boneta şi întrebă, emoţionat, dacă domnul nu era marele Jean-Jacques Rousseau. Jean-Jacques, puţin stînjenit, recunoscu că el era. Jupîn Maurice povesti că citise de şapte ori opera lui, pagină cu pagină, şi de şapte ori îl emoţionase. De altfel, *monsieur* era aşteptat la castel cu nerăbdare şi cu cea mai adîncă veneraţie.

Lui Jean-Jacques îi părea rău că se sfîrşiseră frumoasele, leneşele zile ale anonimatului său.

Jupîn Maurice o trimise pe fiica lui cea mică la castel, cu ştirea că oaspetele multaşteptat sosise. Copila îl întîlni pe marchiz în parc, înconjurat de lucrători şi grădinari. El îşi exprimă zgomotos bucuria, o sărută pe mica emisară pentru vestea adusă şi porni de îndată după Jean-Jacques.

Cu adevărat, acolo, sub castanii hanului, se afla cel mai mare gînditor pe care-l zămisliseră ţările de limbă franceză de la Montaigne şi Descartes încoace şi stătea de vorbă cu jupîn Maurice, ca de la egal la egal ; aşa va fi stat de vorbă Socrate cu un om de pe stradă, sau chiar cu un sclav. Marchizul fu copleşit de emoţie. Apropiindu-se de Jean-Jacques, puse bastonul deoparte şi exclamă : „Îngăduiţi-mi, preavestite !" şi-l îmbrăţişă. Dîndu-se cu un pas înapoi, adăugă solemn şi emoţionat : „Fiţi binevenit la Ermenonville, Jean-Jacques Rousseau !".

Apoi îl conduse pe Jean-Jacques spre casa în care avea să locuiască deocamdată. În plimbarea prin parc, Jean-Jacques îşi dădu de îndată seama că peisajul fusese creat după descrierile lui. Se opri şi, privindu-l pe Girardin drept în faţă, cu ochii lui frumoşi şi expresivi, spuse : „Acesta este peisajul meu, peisajul Juliei mele". Marchizul fu năpădit de bucurie, dar răspunse cu simplitate : „Da, *monsieur* Jean-Jacques, am făcut o modestă încercare de a imita peisajul dumneavoastră".

Ajunseră în faţa pavilionului de vară. Aici Girardin îi spuse : „Vă rog să acceptaţi acest pavilion pînă săptămîna viitoare. O altă locuinţă simplă, dar concepută cu

dragoste, e pe cale de a fi terminată, o căsuță de munte ca în patria dumneavoastră, *un chalet suisse*, în care sper că vă veți simți bine ani de-a rîndul." Jean-Jacques cercetă din ochi pavilionul, copacii înalți care-l înconjurau, gardul de lemn, pîrîul cu podul rustic, cascada cea mică. Întinse marchizului mîna. „Vă mulțumesc, *monsieur*, spuse el. *Hoc erat in votis*. Așa mi-am dorit-o."

Girardin ardea să-i spună multe, multe de tot lui Jean-Jacques, dar se stăpîni. Scoase doar din buzunarul hainei o cheie foarte mare și complicată. „E o cheie, preaonorate, declară el, care vă va deschide toate porțile și ușile de pe proprietatea mea. Iar acum vă las pe seama doamnelor", adăugă el repede și se îndepărtă, ca să nu-și stingherească oaspele cu manifestările emoției sale.

Jean-Jacques intră. O zări pe Thérèse. Simți cît de mult îi dusese lipsa în timpul ultimelor, îngrozitoarelor zile din Paris; ea era scutul lui împotriva lumii ostile, singurul om de pe lume în prezența căruia i se părea a fi la adăpost. Încet, se aprinse și în ochii ei calmi o mică licărire. Jean-Jacques o îmbrățișă. Ea nu-l întrebă din ce pricini întîrziase atît de mult. Era vădit bucuroasă că, în sfîrșit, sosise.

Cercetă din ochi noua locuință. Mobilierul era cel obișnuit, pe care-l îndrăgise. Iată scaunele simple de lemn, cu fund de paie, clavecinul cu si bemol-ul veșnic stricat, iată scrinul și dulapul. Prin perdelele drapate, îmbietoare, albastru cu alb ale alcovului, zări paturile cu cuverturi în aceleași culori. Iată masa de lucru cu tot dichisul pentru scris, șabărul cu care obișnuia să șteargă notele. Iată sipetul cu manuscrisele. Pe cămin, în fața oglinzii, stăteau cana și cestile. Pe pereți atîrnau gravurile lui; aici, pădurea de la Montmorency [1], colo, cerșetorul olog pe care-l hrănesc copiii. În biblioteca de nuc se aflau cărțile și notele sale. Și dincoace, colivia cu cei doi canari. Femeile făcuseră o treabă bună, așezaseră mobila la fel ca în locuința de la Paris. Dar cu cît arătau mai prietenoase aici încăperile și lucrurile! La Paris, pe prichiciul ferestrei stăteau cîteva biete ghivece cu flori. Aici, prin ferestrele mari se zăreau de pretutindeni copacii și tufișurile, se

[1] În pădurea Montmorency, în apropiere de Paris, a locuit Rousseau între anii 1756—1757.

auzea murmurul pîrîului, odaia se contopea cu peisajul. Da, alegînd acest Ermenonville, Thérèse se dovedise din nou o unealtă a providenței. Aici își va petrece ultimii ani, într-o fericită izolare.

Era pe înserate, prin fereastră pătrundea răcoarea. Thérèse îi despachetă raniţa. El își rîndui manuscrisul alături de celelalte, în sipet. Apoi se așeză pe scaunul lui preferat, scaunul cel mare de lemn, cu fund de paie și rezemătoare pentru brațe. Se desfăta gustînd liniștea noii sale locuințe.

O ciocănitură discretă, scurtă îl făcu să tresară. După primirea modestă, respectuoasă pe care i-o făcuse marchizul, sperase că cei de la castel îl vor lăsa în pace. Dar iată că tot năvăleau peste el. În timp ce Thérèse dădu fuga la ușă să deschidă, el se ridică nemulțumit de pe scaun și, întorcîndu-se cu spatele la ușă, se apropie de fereastră, să privească natura.

Thérèse deschisese ușa și ieșise în fața casei. Cînd se întoarse, îl zări pe Jean-Jacques desfigurat de teamă și groază. „Ce s-a întîmplat ? Ce ai ?“ îl întrebă ea.

El nu răspunse.

În fereastră se ivise un cap, un cap vulgar, dușmănos, cu ochi apoși, răi, cu păr blond-roșcat și un nas turtit, cu nări mari. Capul îl cercetase rînjind. Va să zică fusese descoperit, dușmanii își aveau și aici iscoade !

Thérèse era obișnuită cu tăcerea lui cînd avea asemenea accese. Ridică din umeri și aduse în cameră ceea ce găsise în fața ușii : un coș cu fructe, friptură rece, prăjituri și alte dulciuri. Îi spuse că erau desigur un semn de bun venit din partea marchizului, și fuseseră aduse de slujitorul care le stătea la dispoziție ; omul primise poruncă să nici nu se arate în casă.

Încetul cu-ncetul, Jean-Jacques se calmă și, cînd coborî bătrîna *madame* Levasseur și-i ură bun venit, nu i se mai citea pe față cît fusese de indispus.

Petrecu o noapte liniștită.

Ziua următoare se sculă foarte devreme, cum obișnuia la țară. Thérèse pregăti un dejun simplu, cafea, lapte, pîine și unt. Bătrîna mai dormea. Mîncau și vorbeau alene despre lucruri obișnuite.

Văzîndu-l într-o dispoziţie atît de bună, îl întrebă cum o ducea cu sănătatea. Suferea, încă din prima tinereţe, de o boală a băşicii udului, care-i pricinuia adesea dureri mari, retenţii dureroase de urină. De multe ori faptele sale fuseseră determinate de această boală. Îi era ruşine să pomenească de suferinţa lui, chiar doctorul Lebègue aflase cu greu amănunte. Numai faţă de Thérèse vorbea deschis, ei îi era dat să asculte văicărelile şi blestemele lui, pe ea o lăsa să-l îngrijească. Deşi emoţiile puternice îi provocau de obicei crize, Thérèse află cu mulţumire că de astă dată boala îl iertase chiar şi în zilele întunecate de la Paris.

Apoi, după ce mîncă, îşi luă bastonul şi porni să cerceteze lumea în care avea să trăiască de aci înainte.

Se lăsă bucuros amăgit de varietatea parcului. Avea de toate — cîmpie, pădurice şi mărăciniş, codru bătrîn, stînci singuratice şi boschete fermecătoare. Era un peisaj care se străduia, în chip copilăros şi inventiv, să amintească locurile unde îşi petreceau viaţa oamenii din cărţile sale, iar fantezia lui transforma uşor parcul, cu graţia lui plină de ingeniozitate, în ţinuturile acelea în care îndurase atîtea dulci suferinţe şi sfîşietoare pasiuni.

O potecă îngustă, şerpuitoare ducea spre o colină împădurită. La jumătatea drumului întîlni un loc sterp, presărat cu pietre şi stînci. Se mai afla aci o colibă primitivă din bîrne. Jean-Jacques se aşeză pe o piatră. Priveliştea se întindea umbrită şi plăcută spre un lac mic, iar dincolo de el, pînă departe, se vedeau dealuri împădurite.

Coborî şi porni de-a lungul lacului cu luciri mate. La mal erau trase bărci îmbietoare, pe o limbă de pămînt se ridica, înaltă, masivă şi impunătoare, o salcie, cu ramurile plecate deasupra apei. De partea cealaltă era o insulă mică. Jean-Jacques o îndrăgi de îndată : frunzişul tremurător al plopilor înalţi se oglindea în apă. Sub crengile dese ale salciei, care se mişcau necontenit, se vedea o fîşie îngustă de iarbă. Acesta va fi locul potrivit pentru dulcea trîndăvie ce-i era atît de dragă, pentru simţăminte molcome, de duioasă tristeţe, pentru visări melancolice.

Merse mai departe. Urmă cărări ce se pierdeau în desiş. Ajunse la marginea parcului, acolo unde trecea pe

nesimțite în natură liberă, în cîmp deschis, în pădure deasă.

Porni înapoi spre castel. Nimeri între copaci bătrîni, îmbrăcați în iederă, care fuseseră lăsați să putrezească și să se descompună în picioare. Pretutindeni în jur, cioturi acoperite de mușchi. Ramuri bătrîne se încîlciseră, alcătuind un acoperiș de frunze. Pădurea aceasta străveche, fermecătoare și luminoasă, era presărată de flori, soarele și umbra se împleteau gingaș și straniu pe mușchiul care acoperea pămîntul.

Jean-Jacques merse de-a lungul unui pîrîiaș ce străbătea pădurea. Copacii se rărira, se ivi o pajiște în pantă lină. De cealaltă parte a pajiștii, la marginea ei, niște dulgheri ridicau o căsuță. Ghici de îndată că era pentru el, era casa rustică, acel *chalet suisse* despre care-i vorbise gazda. Nu-i putea deosebi prea bine pe oamenii de acolo, dar i se păru că printre ei îl zărește pe marchiz și apoi văzu cum acesta pleacă, retrăgîndu-se discret pentru că sosea el, Jean-Jacques. Zîmbi, mișcat de atîta grijă.

Se așeză pe un ciot de copac și privi cum se ridica căminul plăcut al bătrîneților sale pe un petic de pămînt ce fusese transformat într-un peisaj din *Noua Heloïse*. Anii i se învălmășiră în minte, trecutul îndepărtat și senin, prezentul plin de visare, presimțirea unui viitor liniștit în această căsuță.

Șezu multă vreme așa, desprins de toate, fără dorințe, fericit. Soarele se înălță ; Jean-Jacques pierduse noțiunea timpului.

Cînd se întoarse la pavilionul de vară, friptura se uscase. *Madame* Levasseur bombănea. Thérèse nu bombănea, dar se vedea cît îi părea de rău că se prăpădise bunătate de mîncare.

FERNAND, DISCIPOLUL

Madame Levasseur îl anunță plină de mîndrie pe marchiz că și-a convins ginerele să vină în ziua următoare să cineze cu *monsieur* de Girardin. Nu fusese treabă ușoară.

Madame Levasseur mințea. Jean-Jacques, mișcat de cele văzute la acel *chalet suisse*, și încă și mai mult de discreția plină de atenție a lui Girardin, spusese, fără ca ea să intervină, că în seara următoare avea să-i facă o vizită marchizului.

La castel domnea o emoție sărbătorească. Preceptorul lui Fernand, *monsieur* Gerber, un alsacian timid, nu era mai puțin emoționat ca ceilalți. Cu voia tatălui său, Fernand trimise un curier la Latour ; căci nu se putea ca Gilberte să nu ia parte la acest minunat eveniment.

Jean-Jacques fu întîmpinat la poarta principală. Era îmbrăcat cît se poate de îngrijit, cu o sobrietate burgheză, iar purtarea lui era simplă, prietenoasă. Îl salută cu căldură pe Fernand, iar pe Gilberte și pe *monsieur* Gerber, pe care încă nu-i cunoștea, îi cercetă cu luare-aminte. Ba se și apropie de ea, s-o vadă mai bine, fiindcă era miop, deși cînd doctorul Lebègue îl sfătuise să poarte ochelari sau un lornion, refuzase indignat. Declarase că natura știa ce face cînd slăbea vederea unora și că nu trebuia nimeni să încerce să fie mai deștept decît ea.

În întîmpinarea oaspelui venise și un prepelicar irlandez roșu, nu prea mare, un animal frumos, cu părul lung. Cățeaua sări veselă la Jean-Jacques, lătrînd bucuroasă și gudurîndu-se în jurul lui, arătînd cît de mult îi plăceau mîngîierile și vorbele musafirului. „Tata mi-a adus-o pe Lady din Anglia", îi spuse Fernand. „V-a adus o cățea deosebit de frumoasă", răspunse Jean-Jacques zîmbind și arătîndu-și priceperea.

Castelul Ermenonville era bine mobilat, cu gust, fără fast exagerat. Pe Jean-Jacques îl impresionă mai ales camera de muzică, numeroasele ei instrumente, pupitre și note.

Începu să povestească despre plimbarea făcută prin parc și, în prezența întregii societăți, lăudă parcul — vai, cum mai bătea inima marchizului ! — exprimîndu-se ca un cunoscător. Văzuse totul, reținuse multe inscripții. Aminti și despre *chalet suisse*, denumind el însuși peisajul „paradisul meu din Clarens".

După-masă, cînd marchizul îl întrebă dacă nu vrea să facă puțină muzică, se așeză fără mofturi la clavir, se

arătă încîntat de frumosul instrument, cîntă, acompaniindu-se singur, *Ce lungă-mi pare aşteptarea* şi *Iubiţi! La cincisprezece ani iubiţi!* precum şi alte cîteva cîntece populare, scurte, gingaşe, naive, pe care le armonizase; avea o voce profundă, puţin obosită, dar plină de simţire.

„Destul, spuse el în cele din urmă şi, adresîndu-se lui Girardin, urmă: Ar fi frumos dacă am asculta acum o voce tînără." „Rugaţi-o pe *mademoiselle* de Latour, tată", îndrăzni Fernand să propună. Tatăl, deosebit de bine dispus, răspunse: „Dacă doreşti, conte", şi se înclină în faţa Gilbertei.

Gilberte era puţin decepţionată de Jean-Jacques. Socotea îmbrăcămintea lui voit burgheză o dovadă de afectare iar cînd Jean-Jacques venea aproape de tot de interlocutorul lui şi se zgîia la el, tînăra fată abia putea să-şi stăpînească rîsul. Nu rostise nici măcar o singură frază semnificativă. Celebrul om n-o impresiona de loc.

După ce marchizul o invită să cînte, îl întrebă fără sfială pe Jean-Jacques dacă nu e dispus să cînte cu ea duetul compus de el *În adîncul unei văi fericite*. Maestrul, puţin mirat de atîta lipsă de respect, cercetă atent, cu ochii lui miopi, pe copila aceea înaltă şi proaspătă. „Azi nu mai cînt, *mademoiselle*", spuse el cu răceală.

Urmă o clipă de tăcere stînjenitoare. Gilberte nu se simţi jignită; făcu ceea ce i se ceruse, luă lăuta şi cîntă.

Cîntă cîntecul regelui Henric[1] şi al frumoasei Gabrielle, un fel de cîntec soldăţesc, care devenise oarecum un imn al castelului Ermenonville. Henric al patrulea, Henric cel Mare, îl vizitase de multe ori pe prietenul şi camaradul său de arme De Vic, stăpînul castelului Ermenonville, însoţit de frumoasa sa prietenă Gabrielle d'Estrée. Turnul în care locuise ea, *la tour de Gabrielle*, se păstrase bine; amintiri despre Gabrielle şi regele Henric se găseau pretutindeni prin castel. Gilberte cîntă deci:

„Cînd venea de la război,
Henric, bunul nostru rege,
N-avea preget, la castel,
Loc de tihnă a-şi alege.

[1] Se referă la *Henric al IV-lea* (1553—1610), rege al Franţei, şi la iubita lui, *Gabrielle d'Estrée* (1573—1599).

Cu frumoasa Gabrielle
Petrecea, se înțelege,
Și, cînd ne-amintim de el,
Ne bucurăm și azi în lege!..."

Jean-Jacques nu făcu nici o apreciere. Lui Fernand îi părea rău că prietena sa, Gilberte, nu reușise să dobîndească prețuirea Maestrului.

Acesta se întoarse către Fernand și-l întrebă: „Și dumneavoastră faceți muzică, *monsieur*?" Fernand răspunse ezitînd că a învățat puțin clavir. Ceea ce trecu sub tăcere era că ar fi preferat să învețe vioara, dar că, din anumite pricini, marchizul nu fusese de acord. Cînd descoperise că Fernand exersa în ascuns cu preceptorul său, *monsieur* Gerber, un violonist pasionat, tatăl sfărîmase vioara din motive de disciplină.

Acum, ca pentru a se justifica față de Jean-Jacques, marchizul îi povesti cum îl crescuse pe Fernand, după principiile romanului său pedagogic, *Émile*. Ca tînărul conte să nu se moleșească, îl pusese să facă marșuri lungi și să înoate chiar și iarna în lac. De asemenea, avusese grijă ca fiul său să nu fie rupt de popor, băiatul învățase să citească, să scrie și să socotească cu învățătorul satului, Philippe Harlet, laolaltă cu copiii de țărani din Ermenonville, și luase parte la jocurile lor. „Desigur că toate astea n-au făcut să fie dată uitării, continuă el, nici instruirea în domeniul artelor și științelor. Iubitul, savantul nostru *monsieur* Gerber l-a inițiat în studiul clasicilor și al moralei. De asemenea, în limba germană, pe care o posedă perfect, fiind alsacian. Făcu o mică plecăciune spre *monsieur* Gerber. Fiul meu trebuie să știe să citească și să înțeleagă minunatele idile ale marelui Gessner[1], Jean-Jacques-ul germanic, în limba în care au fost simțite și scrise."

Dacă Jean-Jacques luase în nume de rău îndrăzneala acelei domnișoare de Latour, inimii lui capricioase îi plăcuse Fernand, care stătea timid și îmbujorat, în timp ce domnul de Girardin vorbea despre el. „Atunci, tînărul domn conte este de zece ori mai învățat decît mine, om

[1] *Salomon Gessner* (1730—1788), poet, pictor și editor elvețian; a scris în limba germană.

bătrîn", glumi Rousseau. Dar mîngîind capul cățelei Lady, care-și ațintise asupra lui ochii blînzi, umezi, îi mai spuse marchizului : „Totuși, aș dori să-mi fie permis să contribui și eu la educarea fiului dumneavoastră și să plătesc astfel o parte din chiria mea. N-am să stric ce ați făcut, *monsieur* Gerber. Vreau numai, dacă tînărul domn va binevoi să-și dea osteneala, să mă însoțească din cînd în cînd în timpul plimbărilor mele, să discutăm despre una sau alta, ce s-o nimeri să-mi treacă prin cap."

Marchizul primi propunerea Maestrului cu mare bucurie și cu cuvinte de adîncă mulțumire. Fernand era copleșit de fericire. Îi părea rău doar că Maestrul fusese atît de rece față de Gilberte. Cît despre ea, nu părea necăjită.

De atunci Jean-Jacques și Fernand începură să se plimbe adesea împreună, însoțiți de cățeaua Lady. Jean-Jacques nu se purta ca un filozof, dar chiar și ceea ce spunea despre lucruri mărunte, obișnuite, îi părea lui Fernand a avea importanță.

Împreună cu Fernand, exploră parcul și ținutul Ermenonville, care avea uimitor de multe ascunzișuri și taine. Fernand îi arătă luminișul acela neștiut de nimeni, pe care-l socotea un bun al său. Jean-Jacques îi lăudă liniștea și izolarea și, fără ca Fernand să-i fi atras atenția, spuse : „Cred că luminișul dumitale are un ecou minunat", și-l încercă de îndată, ca un copil. „Mii de mulțumiri, dragă Fernand !" strigă el spre pădure și ecoul răspunse : „Dragă Fernand !" Era prima dată cînd Jean-Jacques îi spunea pe numele mic, și Fernand era radios de fericire. „Sînt fericit, *monsieur* Jean-Jacques !" strigă el spre întunericul pădurii. „*Monsieur* Jean-Jacques !" răspunse pădurea.

Jean-Jacques îi zîmbi prietenește. Apoi se ridică în picioare și strigă cu vocea lui adîncă : „Libertate și egalitate !" „Libertate și egalitate !" strigă Fernand spre cealaltă parte, și de pretutindeni se auzi acum : „Libertate și egalitate !" Dar de data aceasta ecoul suna confuz, deformat și amenințător, așa că încetară să mai strige.

Jean-Jacques avea încredere în tineri, ei erau încă aproape de natură, îl înțelegeau. În prezența lui Fernand era de o voioșie copilărească. Da, uneori era mai copilăros decît Fernand. Iar cînd acesta îi aduna steluțe, iarba-

scatiului, laba-pisicii, plante mici, roşcate, hrana preferată a canarilor, omul acesta încărcit, care nu accepta daruri de la nici un mare senior, mulţumea cu o bucurie vădită.

Jean-Jacques povestea cu plăcere despre natură şi viaţa plantelor, fără să folosească vreodată tonul profesoral. Botanica este o ştiinţă atrăgătoare şi, făcînd plimbări, culegeai experienţă şi cunoştinţe. Maestrul îşi întocmea un ierbar nou, o colecţie în care presa plantele pe care le găsea la Ermenonville. Fernand îl ajuta la presat. Mai tîrziu, spunea Jean-Jacques, va fi de ajuns să privească această „floră a Ermenonville-ului", şi totul — pădurea, valea şi dealurile — i se va înfăţişa aievea înaintea ochilor.

Apoi trecea din nou, fără tranziţie, la subiecte majore. Vorbea despre limitele competinţelor statului, despre drepturile înnăscute ale omului, despre orînduirea naturală şi plină de sens a societăţii.

Pentru Fernand, prietenia ce i-o acorda Maestrul însemna împlinire şi, totodată, o mare fericire. Un singur lucru îl întristă : nu îndrăznea să-şi arate toată bucuria faţă de Gilberte. Cît de îngrozitor de dezamăgită trebuie să fie că Jean-Jacques n-o luase în seamă ! Încercă s-o consoleze folosind cuvinte prudente. Dar ea nu avea nevoie de nici o consolare. Cu o mişcare a mîinii ei mari, puternice, înlătura toana moşneagului ciudat. „Pe mine mă interesează doar cărţile lui, spuse ea, citesc *Noua Heloïse* şi-i sînt recunoscătoare."

De altfel, era prea preocupată de alte gînduri. Trebuia să plece pentru cîtva timp din Latour la Saint-Vigor, frumosul domeniu de lîngă Versailles al bunicului ei. *Monsieur* Robinet invitase acolo mai mulţi domni şi doamne, să le-o prezinte pe Gilberte. Avea de gînd să se ducă şi la Paris pentru o săptămînă sau două.

Îi povesti cu încîntare lui Fernand despre toaletele ce i se pregăteau şi repetă în faţa lui gesturile de curte, paşii de dans, reverenţele şi o mie de alte rafinamente pe care trebuia să şi le însuşească.

Fernand îşi petrecuse şi el primii ani ai copilăriei, împreună cu tatăl său, la Curtea de la Lunéville a regelui polonez Stanislav, şi chiar acum Girardinii, tatăl şi fiul, erau adesea văzuţi la Versailles şi la Paris. Dar Fernand,

plin de ideile liberale ale lui Jean-Jacques, nu accepta decît în silă ceremonialul fără sens şi complicat, agitaţia scînteietoare de spirit dar fără suflet a Curţii şi a saloanelor pariziene şi rîdea adeseori cu amărăciune de ele. Găsea demn de urmat gestul lui Jean-Jacques, care, după succesul operei sale *Ghicitorul satului*, nu apăruse în audienţă la cel de al cincisprezecelea Louis [1], deşi ştia că purtarea lui mîndră îl va costa pensia anuală, pe care altminteri ar fi primit-o fără-ndoială.

Gilberte nu împărtăşea antipatia lui Fernand pentru saloanele pariziene şi viaţa de la Curte şi nu se ferea s-o spună ; ea se bucura la gîndul că va pleca la Paris şi la Saint-Vigor. Fernand era aproape supărat de faptul că apropiata despărţire nu-i pricinuia mai multă întristare.

Domnişoara de Latour observă acest lucru şi voi să-i facă o plăcere.

Fernand îi povestise că Jean-Jacques şedea adesea pe malul lacului, sub salcia bătrînă şi, visînd şi meditînd, privea spre insula plopilor înalţi. Dacă cineva ar pătrunde în desişul insulei, ar putea să-l vadă fără să fie văzut. Gilberte îi propuse ca, într-o zi cînd Jean-Jacques se va aşeza sub salcia sa, ei să se ascundă pe insulă şi să cînte melodii şi cîntece compuse de Maestru.

Aşa şi făcură. Cîntară, din instrumente şi voce, duete de-ale lui Jean-Jacques şi alte melodii. Gilberte cîntă cîntecul acela, care putea fi auzit pretutindeni în Franţa, în salonul reginei, în cămăruţa croitoresei, ca şi în grajdurile ţăranilor : *„Păsărele voioase, stoluri îndrăgostite, fie-vă milă de mine, nu cîntaţi, nu cîntaţi ! Iubitul care-mi era atît de drag a plecat în altă ţară. Pentru comorile Lumii Noi [2], el şi-a părăsit iubita, şi acum înfruntă moartea. De ce să caute peste ocean fericirea pe care o avea aici ?"*

Se temuse ca Jean-Jacques să nu plece supărat, căci niciodată nu puteai să prevezi cum va primi ceea ce făceai ca să-i fii pe plac. Dar el rămase locului, ascultînd.

Cînd veni data următoare la castel, povesti că auzise muzică dinspre insulă şi voci tinere cîntînd. Spuse că nu

[1] *Ludovic al XV-lea* (1710—1774), rege al Franţei.

[2] Adică America (v. nota de la pag. 36).

știa dacă i se păruse sau se petrecuse în realitate, dar fusese frumos.

Fernand și Gilberte nu-și trădară taina. Se țineau de mînă zîmbind fericiți.

Două zile mai tîrziu Gilberte plecă la Saint-Vigor.

RAȚIUNE ȘI SENTIMENT

Jean-Jacques ajunsese la convingerea că *monsieur* de Girardin îi voia într-adevăr binele. Venea tot mai des, serile, la castel, de cîte două-trei ori pe săptămînă.

Îi îngăduia lui monsieur de Girardin să-l întrebe despre sensul profund al anumitor pasaje din operele sale și răspundea răbdător, uneori pe larg. Marchizul pusese să i se lege cît mai frumos scrierile lui Jean Jacques, poruncind să se intercaleze în ele file albe, pe care nota lămuririle date de Jean-Jacques, adăugînd de fiecare dată cu litere elegante, grecești *„autòs épha"*, adică propriile cuvinte ale Maestrului.

Girardin discuta uneori cu Jean-Jacques și despre problemele sale personale. Într-o seară se plînse cu amărăciune de prințul de Condé [1], căruia căpitănia regală a vînătorilor îi recunoscuse, ca prinț de sînge, dreptul de vînătoare pe domeniile lui Girardin. Țăranii lui, spunea domnul de Girardin, înfierbîntîndu-se, se plîngeau de pagubele imense aduse de vînat: se întîmplase de mai multe ori ca pădurarii prințului să tragă asupra celor care încercaseră să împiedice sălbăticiunile de a pătrunde pe ogoarele lor. Se revoltase totdeauna împotriva unor asemenea exagerări în privința privilegiilor regale și mai povestea încă și acum cu plăcere o întîmplare din timpul copilăriei lui Fernand. Cu ani în urmă, cînd prințul anunțase că va veni să vîneze, el plecase, ca să nu fie obligat să-l salute, și-l lăsase pe micul conte Fernand, care pe atunci avea doisprezece ani, să facă onorurile castelului. Fernand apăruse la masa prințului abia la desert, și cînd prințul îi oferi din fructele cele mai alese, răspunse:

[1] Una din cele mai cunoscute familii de feudali din Franța, înrudită cu familia regală a Bourbonilor.

„Mulțumesc, *monseigneur*, sînt aici la mine acasă și am luat masa."

Lui Jean-Jacques îi plăcu povestea. Spuse că un asemenea curaj civic era mai rar decît cel militar. Fernand roși.

Într-o altă seară, cînd marchizul văzu că Jean-Jacques e deosebit de bine dispus, îl întrebă : „De fapt, ce a devenit *Constituția poloneză* pe care ați scris-o pentru prietenul nostru, contele Wielhorsky [1]? De ce nu s-au publicat decît fragmente?" Jean-Jacques se întunecă. „Contele nu e prietenul meu, răspunse el și adăugă . au fost răspîndite înainte de vreme fragmente denaturate ale manuscrisului, care mi-au pricinuit noi persecuții. Nu știu dacă e vinovat contele ; în orice caz, am interzis publicarea."

Jean-Jacques era însoțit de cele două femei și, pe cînd ceilalți tăceau stînjeniți, bătrîna *madame* Levasseur își vedea netulburată de mîncare. Cunoștea dedesubturile ; ea fusese cea care împrumutase pe atunci copiile manuscrisului, domnul acela polonez nu știuse nimic. Fusese bine plătită, iar prostănacul ei de ginere exagera, probabil, consecințele.

Între timp, Jean-Jacques continuă cu înverșunare : „Wielhorsky și cu partizanii lui tot n-ar fi putut pune în aplicare constituția mea. A traduce în viață principiile mele este o treabă grea, deocamdată irealizabilă. Am făcut o muncă inutilă. Și constituția mea «corsicană» a fost o muncă zadarnică. Nu are deocamdată nici un sens, continuă el cu îndîrjire, să transpui convingerile mele politice în precepte practice. Democrația nu se poate înfăptui prin decrete."

Monsieur Gerber era timid și vorbea arareori la masă. Dar în ziua aceea nu mai putu să tacă. „Permiteți-mi, spuse el combativ, să-l apăr pe Jean-Jacques împotriva lui Jean-Jacques. Mii de oameni au învățat din *Constituția pentru statul liber Corsica* un lucru : că principiile generale ale *Contractului social* pot fi traduse în precepte clare, adaptate unei anumite realități."

---

[1] M. Wielhorsky (m. 1790), publicist și om politic polonez. La cererea lui Rousseau a scris lucrarea *Considerațiuni asupra formei de guvernămînt a Poloniei și asupra reformelor proiectate.*

„Vedeți doar, răspunse cu amărăciune Jean-Jacques, ce s-a ales din statul liber Corsica, ce s-a ales din constituția mea!"

Monsieur Gerber se înflăcără: „Nici legiuirile scrise de Platon pentru Siracuza n-au fost aplicate niciodată. Totuși, „statul" lui Platon trăiește și-și mai exercită și astăzi influența. Americanii au înțeles că învățătura dumneavoastră este mai mult decît o utopie frumoasă, și sînt pe cale s-o traducă în viață. Va veni timpul cînd și Franța, cînd întreaga Europă vă va considera un Licurg [1] al timpurilor noastre!"

Fernand sări în picioare. „Așa va fi! strigă el cu căldură. Eu știu că așa va fi." Jean-Jacques se ridică și-i întinse mîna. „Ai dreptate, Fernand, spuse el. Oamenii vor găsi drumul înapoi, spre natură și virtute. Însă calea va fi lungă și plină de chinuri." Vorbea fără emfază; dar vocea adîncă, bătrînească, îndurerată și totuși optimistă, pătrunse în inima lui Fernand.

Acum, după plecarea Gilbertei, tînărul era din ce în ce mai des împreună cu Maestrul. Ajunsese pînă acolo, încît își învinsese timiditatea înnăscută și-i povestise despre Gilberte. „Dumneavoastră, *monsieur* Jean-Jacques, spusese el năvalnic, sînteți cel căruia îi datorez totul. De cînd cunosc *Noua Heloïse* știu cît de minunată poate fi viața și cît de firească și divină iubirea!".

Jean-Jacques se uită la el îndelung, cu privirea lui suferindă, cercetătoare, înțeleaptă. „Ești fericit, Fernand, spuse el, o vezi pe fata dumitale cu ochii fericirii. Fie s-o vezi multă vreme așa! Și eu am fost odată foarte fericit, dar un suflet sensibil este un dar ceresc plin de primejdii. Cel căruia i-a fost hărăzit un asemenea suflet este o jucărie la bunul-plac al aerului și al elementelor, soarele și ceața îi hotărăsc soarta, e fericit sau trist după cum bate vîntul."

Învățau să se cunoască tot mai bine sufletește. Ședeau adesea în pădure, unul în fața celuilalt, bătrînul filozof cu fața expresivă, cu buzele sensibile, cu nasul mare, puternic, cu fruntea minunat de inteligentă, și tînărul cu ochii arzători, iar cățeaua Lady era întinsă la picioarele

[1] Personaj legendar, despre care se spune că ar fi trăit prin secolul al IX-lea î.e.n. și că ar fi fost legiuitorul cetății grecești Sparta.

lor. Se simțeau legați unul de altul cînd vorbeau și, mai mult chiar, cînd tăceau.

Desigur, existau cîteodată ceasuri în care lui Fernand i se părea că Jean-Jacques ar dori să rămînă singur; atunci tînărul avea obiceiul să dispară pe nesimțite.

O dată, pe cînd se odihneau în aer liber, iar Maestrul vorbea de bună seamă cu sine însuși, nu cu dînsul, încercă din nou să dispară. Dar Jean-Jacques spuse, ridicînd privirea: „De ce vrei să fugi?" Și vorbi mai departe, vorbi, în prezența lui Fernand, despre lucrurile cele mai intime.

De atunci făcu mai des așa. Cugeta cu glas tare, și prezența lui Fernand părea să-i fie pe plac. Se plîngea, bunăoară, că vorbește cea mai simplă limbă din lume, cea a inimii, și tocmai limba aceasta mulți nu voiau s-o înțeleagă. Din pricina interpretărilor greșite, prietenii îi deveniseră dușmani și avusese parte de persecuții cum nu mai îndurase nimeni. „Și urmăritorii mei au dușmani, spuse el, dar ei au nevoie de dușmani, au nevoie de persecuții, îi bucură lupta. Ei au o piele groasă, care se întărește și se bătătorește de pe urma loviturilor. Pielea mea este mai puțin rezistentă, simte durerea. Prietenii mei de altădată nu înțeleg cît de mult rău mi-au făcut. Ei mă batjocoresc, mă chinuie și, cînd țip de durere, exclamă: «Ce sensibilitate!» Și i-am iubit, le-am fost într-adevăr prieten, le simt lipsa! O, cei ce se rup de mine în viață îmi pricinuiesc mai multă durere decît cei ce mă părăsesc prin moarte!"

Fernand tăcea, fără să se clintească, și asculta. Deși fusese rugat să rămînă, se simțea ca o iscoadă.

Sentimentul de compătimire față de Maestru îl covîrșea. Trebuia să-și dovedească într-un fel dragostea. Într-o zi, timidul tînăr își luă inima în dinți. Îi spuse, mințind stîngaci și respectuos, că Lady, cățeaua, îl îndrăgise atît de mult pe Jean-Jacques, încît vedea în el adevăratul ei stăpîn, și deci îl rugă pe Jean-Jacques s-o primească în pavilionul de vară. Îi va fi de trebuință; avea doar nevoie de un paznic împotriva numeroșilor săi dușmani.

Jean-Jacques primi darul zîmbind emoționat.

Într-o seară, pe cînd Jean-Jacques se afla la castel, iar Thérèse cu maică-sa rămăseseră singure, cineva bătu la uşa pavilionului de vară. Femeile erau nedumerite. În prag se ivi Nicolas.

Se înclină adînc, cu o exagerare uşor ironică. Le spuse, rînjind politicos, că domnul marchiz i-a poruncit să fie agreabil doamnelor în toate privinţele. Dar deoarece nu-i era îngăduit să se înfăţişeze în prezenţa lui *monsieur* Rousseau, nu avusese pînă acum prilejul potrivit să le întrebe de eventualele dorinţe mai deosebite. Pentru a reciştiga timpul pierdut, îndrăznea să se folosească de clipele pe care domnul filozof le petrecea la castel.

Femeile şedeau la masă, carnea aburea pe tavă. *Madame* Levasseur îl măsură pe Nicolas cu ochii ei mici şi aprigi. „Nu ducem lipsă de nimic", spuse ea. Dar Thérèse, cu vocea ei tărăgănată, adăugă: „E drăguţ din partea dumneavoastră că aţi venit să ne întrebaţi, *monsieur* Nicolas."

Bătrîna păstra o tăcere semnificativă; atitudinea ei îi poruncea lui Nicolas să se retragă. Dar el rămase. O măsură pe Thérèse din cap pînă-n picioare cu o privire arogantă de cunoscător. Thérèse răspunse privirii lui. Îl pofti: „Nu vreţi să mîncaţi cu noi, *monsieur* Nicolas?" *Madame* Levasseur spuse mînioasă: „Jean-Jacques poate veni dintr-o clipă într-alta". Fără să-şi ia ochii de la Thérèse, Nicolas răspunse într-o franceză cu accent englez: „Domnul scriitor şi filozof Rousseau nu se va întoarce atît de curînd. Cina de la castel se prelungeşte cu discuţii interesante, şi domnul marchiz are obiceiul să-l reţină pe domnul filozof şi după aceea." „N-aş dori sub nici un motiv, zise *madame* Levasseur cu vocea ei stinsă, ca ginerele meu să dea ochii cu dumneavoastră", şi întări cuvîntul „dumneavoastră". Nicolas, de-a dreptul amuzat, se înclină şi răspunse: „Tocmai de aceea, doamnelor, am ales ora aceasta pentru a vă face o vizită." O privi din nou pe Thérèse, care, parcă împinsă de cineva, spuse: „Luaţi loc, vă rog, *monsieur* Nicolas", şi se ridică să-i aducă o farfurie şi un tacîm. Iar Nicolas zise: „Deoa-

rece mă poftiți cu atîta amabilitate, ar fi nepoliticos să refuz"

Madame Levasseur continuă să păstreze aceeași tăcere dușmănoasă. Cu individul acesta nu voia să aibă de-a face. Dar Nicolas era priceput în conversație și învinse fără greutate încordarea. Le spuse că umblase mult, că fusese la Londra maestru de călărie la *mister* Tattersall, cel mai vestit cunoscător de cai din lume. Toată nobilimea venea acolo, și domnul marchiz a trebuit să cheltuiască o grămadă de bani și multe vorbe dulci pentru a-l convinge să părăsească acest post minunat. Uneori îi părea rău că renunțase la marea, minunata Londră pentru plictiseala și singurătatea de la Ermenonville. Dar acum, cînd avea norocul să le fi întîlnit pe *mesdames* Rousseau, nu mai regreta nimic. Ridică paharul către *madame* Levasseur, apoi spuse, cu o privire adîncă spre Thérèse : „În cinstea dumneavoastră !" și-l goli pînă la fund. Dar nu despre sine ar fi vrut să vorbească — continuă el fără greutate — ci despre uimirea ce-l cuprinsese din pricina ciudățeniilor lui *monsieur* Rousseau. Cu toate că avea experiența vieții, încă nu întîlnise un om de felul acesta. Și la Londra exista un filozof vestit, doctorul Johnson [1]. Acesta era un domn care se pricepea să trăiască bine și să stoarcă bani din toate. Un filozof însă ca *monsieur* Rousseau, mult mai celebru, nu scoate din renumele său nici un *sous*, nici un *penny*. El, Nicolas, om curios din fire, ar fi recunoscător doamnelor dacă ar putea să-l lămurească în privința asta.

Neîncrederea bătrînei *madame* Levasseur spori. Era limpede, individul pusese ochii pe Thérèse. Acesta simțise de îndată că Thérèse îl plăcea, ceea ce nici nu era greu, după felul cum i se scurgeau toantei ochii după el. Dar Nicolas ăsta se vedea bine că știe să umble cu femeile și n-avea nevoie să se mulțumească cu Thérèse cea grasă și destul de trecută. Fără îndoială că, în spatele filozofiei lui Jean-Jacques, adulmecase banii și acum voia să se strecoare în familie. Era rolul ei să-i stea de la început împotrivă. Voia să-și păstreze dominația asupra fiicei sale, nu

[1] *Samuel Johnson* (1709—1784), scriitor și critic literar englez, editor al lui Shakespeare.

îngăduia nici unui englez de pripas să i se amestece în ciorbă.

Thérèse se ridică încet de la masă și începu să strîngă. Nicolas spuse : „Acum trebuie să plec, altfel, s-ar putea într-adevăr să se întoarcă domnul filozof. Deși tare mi-ar fi plăcut să aud cîte ceva despre filozofia lui ! Nici despre eventualele dorințe ale doamnelor n-am vorbit. Îmi este îngăduit să fac o propunere ? se adresă el Thérèsei. Mă însoțiți cîțiva pași prin parc, pentru ca *monsieur* Rousseau să nu ne găsească aici, și discutăm despre toate, despre filozofie și despre dorințele dumneavoastră." Thérèse era nehotărîtă. *Madame* Levasseur zise șoptit și aspru : „Iar eu să spăl singură vasele ?" Împotrivirea maică-si o îndîrji pe Thérèse, care se revoltă. „Mă întorc îndată", spuse ea și-l însoți pe Nicolas.

Afară era liniște și întuneric. Aleile erau înguste ; dacă voiau să stea alături, trebuia să meargă lipiți unul de altul. Se afundară într-o pădurice. Nicolas, sigur de sine, o călăuzea, se vedea că se simte la largul lui în beznă. Auzeau unul răsuflarea celuilalt, ramuri trosneau sub picioarele lor. „N-aveți o viață ușoară alături de mama dumneavoastră și de domnul filozof ! O doamnă atît de atrăgătoare ar fi meritat un trai mult mai bun, cred eu", spuse în cele din urmă Nicolas, încercînd să-și înăbușe vocea neplăcută, care răsuna totuși strident în tăcerea nopții. Își petrecu brațul peste șoldul ei, ca s-o poată călăuzi. Ea îi simți mirosul puternic de bărbat. „Cînd spun o doamnă atrăgătoare, continuă Nicolas, știu ce vorbesc. Am experiență." Cu o mișcare bruscă, zdravănă, o smuci spre el și o sărută obraznic, adînc și lung pe gură. Apoi, desprinzîndu-se de ea, spuse politicos : „Mulțumesc, *madame*, și reluă conversația. Nu, n-o duceți prea ușor, căci *monsieur* Rousseau se pricepe la filozofie, dar n-are habar de viață. Puteți să mă credeți. Căci, altfel, ar bate fierul cît e cald. Astăzi aristocrații se dau în vînt după el, dar cine vă poate spune ce va fi mîine ? Capriciile celor mari se schimbă mai repede decît luna. Eu cunosc lumea, am experiență. Și într-o bună zi va fi prea tîrziu, domnul filozof va rămîne de căruță, și dumneavoastră o dată cu el". Thérèse îl apără pe Jean-Jacques. „Soțul meu n-are nevoie de aristocrați, spuse ea neobișnuit de aprig.

Editorii îi oferă soţului meu bani cu duiumul pentru lucrările sale filozofice. Are teancuri întregi de foi scrise. Doar că nu le trimite. N-are nevoie de bani." Nicolas şuieră printre dinţi. „Înţeleg, *madame*, spuse el. Viaţa sărăcăcioasă se potriveşte cu filozofia lui." Thérèse răspunse stîngaci şi fără multă convingere, scuzîndu-se parcă : „Toţi spun că este un om mare". „Probabil, răspunse Nicolas condescendent, la asta nu mă pricep. Ştiu însă că e un om foarte nepractic, cu totul lipsit de experienţă. Să-mi fie cu iertare, dar eu o spun deschis un nebun !" Thérèse încercă să explice : „Asta-i în legătură cu filozofia lui. El spune · «simplitate» şi «înapoi la natură» şi nu ia bani." „Frumos, demn de laudă, răspunse Nicolas. Dar de ce nu se întoarce singur la natura lui ? De ce trebuie să vă tragă şi pe dumneavoastră cu el ? Natura fără nimic altceva, asta nu e pentru dumneavoastră, *madame*. Dumneavoastră nu sînteţi sortită pentru aşa ceva. Am văzut asta din prima clipă".

Thérèse tăcea. Nicolas continuă să pălăvrăgească : „Aţi putea să mă-ntrebaţi : «Ce vă priveşte pe dumneavoastră treaba asta, *monsieur* Nicolas ?» şi într-o oarecare măsură aţi avea dreptate. Dacă *monsieur* Rousseau n-are simţ practic şi dumneavoastră nu vă pasă, treaba asta ar putea să-mi fie cu totul indiferentă. Dar nu-mi este indiferentă. Nu-mi este de loc indiferentă. Mi se urcă tot sîngele la cap. Nu din cauza domnului filozof, ci din cauza dumneavoastră, *madame*. Căci poate aţi observat că mi-aţi trezit interesul", şi o sărută a doua oară, mai aprins ca înainte.

Thérèse, răsuflînd din greu, spuse, în timp ce-şi aşeza boneta şi şalul : „Trebuie să mă întorc. Jean-Jacques are să vină într-adevăr acasă şi n-are să mă găsească." „Păcat, zise Nicolas galant. Aş fi putut sta de vorbă cu dumneavoastră toată noaptea, *madame*. Dar dacă trebuie..." şi o însoţi acasă.

„Şi tot n-am vorbit despre dorinţele dumneavoastră şi despre eventualele cerinţe ale lui *monsieur* Rousseau, spuse el cînd ajunseră în dreptul ferestrelor luminate ale pavilionului de vară. Trebuie să ne întîlnim din nou în curînd. Dar, din păcate, n-am reuşit să cîştig bunăvoinţa mamei dumneavoastră şi mă tem că nu s-ar bucura să mă vadă iar. Îngăduiţi-mi să vă propun ca data viitoare, cînd

domnul filozof va lua masa la castel, să stăm de vorbă fără să fie de față mama dumneavoastră. Pot să vă aștept aici, în umbră ?" Ea nu răspunse. O sărută o ultimă dată, pipăind-o ; ea se lăsă în voia lui, și Nicolas înțelese că va veni.

Porni fluierînd încetișor spre acareturile castelului. Era mulțumit. Pe Thérèse o dăduse gata. Și dacă o aveai pe ea, apoi aveai ceva în mînă. Erau și biștari, muierea asta trecută o spusese chiar ea, în prostia ei. Înapoi la natură. Iar biștarii să ajungă la el, chiar dacă codoașa bătrînă, zgripțuroaica, momîia grasă și afurisită, ar plesni de furie.

Pînă acum fusese dezamăgit de șederea sa în Franța. Visase să pună pe picioare la Paris o întreprindere ca aceea a lui *mister* Tattersall de la Londra, o afacere unde se putea învăța călărie și totodată vinde cai și încheia pariuri. Dar fără un capital inițial nu se putea face nimic, și capitalul îi lipsea. Această *madame* Rousseau era o nouă posibilitate. Norocului îi place să umble pe căi ocolite ; poate că va reuși să transforme mîzgălelile nebunului în cai buni. Un lucru era sigur, soția filozofului avea un fund atrăgător !

În timp ce sluga marchizului se lăsa pradă unor asemenea vise, Thérèse spăla vasele în pavilionul de vară, iar *madame* Levasseur își spunea părerea despre relațiile dintre fiica ei și *monsieur* Nicolas.

Madame Levasseur n-avea nimic împotrivă ca Thérèse să-și facă de cap, cu unul sau cu altul. Jean-Jacques era bătrîn, și chiar în anii săi cei mai buni nu putuse mulțumi o femeie zdravănă. În afară de asta, Thérèse avea destulă bătaie de cap și necazuri cu el. Nu orice femeie l-ar fi îngrijit cu atîta înțelegere pe infirmul acesta în timpul acceselor sale, însoțite și de multă porcărie. Nu orice femeie i-ar fi acceptat cu atîta răbdare țicnelile. Thérèse era deci îndreptățită în fața Domnului și a oamenilor ca, în puținul ei timp liber, să-și mai permită cîte o distracție. Dar să fie ceva mai pretențioasă cînd își alege curtezanii. „Ai putea să-i găsești lui Jean-Jacques al tău un locțiitor mai cumsecade, spuse ea. Englezul ăsta nu e potrivit. A mirosit că se poate stoarce parale de la filozoful tău și numai asta îl interesează. Pe ăștia cîrnii, cu ochii spălăciți îi cunosc eu ! Sau poate

crezi că te vrea pentru privirea ta galeşă şi fundul tău mare ? ! Ăsta îşi găseşte cîte vrea, mai tinere şi mai puţin grase. Dacă vrei neapărat să-ţi faci de cap, tîrîo, atunci poftеşte şi cată unul care să nu se gîndească cum să te jefuiască pe tine şi pe bătrîna ta mamă !"

Thérèse spăla vasele. Nu spuse nimic.

RĂTĂCIRILE LUI FERNAND

Fără să se fi înţeles în această privinţă, faţă de alţii Jean-Jacques şi Fernand se fereau să-şi arate prietenia. Dacă Jean-Jacques era poftit la castel, se adresa mai ales lui Girardin şi lui *monsieur* Gerber şi arareori lui Fernand.

Tînărul observă că acel Jean-Jacques care vorbea cu tatăl său şi cu *monsieur* Gerber era altul decît cel pe care-l cunoştea din plimbările sale. Cel care punea întrebări şi dădea răspunsuri tatălui său şi lui *monsieur* Gerber nu mai era omul degajat, tînăr, aproape vesel, care hoinărea cu el, Fernand, prin pădure. Se părea că oamenii n-ar avea contururi precise ; se schimbau după cum aveau de-a face cu unul sau cu altul.

Uneori, cînd Jean-Jacques era la castel, Fernand îl simţea cu totul străin. O dată ajunse atît de departe, încît părăsi societatea pentru că nu voia ca acest Jean-Jacques străin să-i spulbere imaginea lui Jean-Jacques ce o purta în suflet.

Se plimba prin parcul învăluit în beznă, visînd la Jean-Jacques al său. Va reuşit el vreodată s-o facă pe Gilberte să-l vadă cu ochii lui pe acest Jean-Jacques ?

Glasuri omeneşti îl treziră din visare. Se auzeau şoaptele, răsuflarea grea, suspinele, vorbele întretăiate şi gemetele unei perechi. Se opri locului, atras şi totodată scîrbit. Trecuse prin experienţe timpurii, violente, scurte, brutale, tulburi, care-l dezamăgiseră, una aici, la ţară, alta la Paris. Nu-i plăcea să se gîndească la ele, şi de cînd înţelesese că o iubeşte pe Gilberte, şi cît de profund o iubeşte, alungase acele amintiri în străfundurile sufletului său.

Voi să plece ; era urît, nedemn de el să tragă cu urechea. Erau, pesemne, un argat şi o slujnică în călduri. Rutul animalelor e mai presus decît al oamenilor. Animalele nu cunosc altceva ; oamenii, cînd săvîrşesc în călduri ceea ce ar trebui să facă numai din dragoste, sînt cuprinşi de o ruşine arzătoare.

Se răsuci pe călcîie, făcu cîţiva paşi, vrînd să se îndepărteze de locul de unde se auzeau şoaptele şi gemetele.

Deodată recunoscu vocile.

Mai întîi recunoscu vocea bărbatului ; aşa nu vorbea, aşa nu orăcăia decît un singur om, scîrba aceea de John Bally, Nicolas, grăjdarul. Recunoscu în aceeaşi clipă vocea femeii şi se înfioră pînă-n adîncul sufletului. Nici vocea aceasta tărăgănată, joasă nu putea fi confundată, ea aparţinea... chiar şi în gînd se feri să-i pronunţe numele. Nu, nu voia să asculte. Acum ar fi fost o crimă să mai asculte. Trebuia să plece.

Rămase locului. Ascultă.

Ascultă cu sufletul răvăşit. Iată ce femeie, o stricată, pe jumătate animal, îşi alesese ca tovarăşă cel mai ales gînditor al Franţei ! El şedea acolo în sufragerie, discuta senin cu tatăl lui şi cu *monsieur* Gerber, şi aici, soţia lui, femeia cu care trăia de atîta amar de ani, se culca cu un om de nimic, cu un bulgăre de tină, căruia creatorul abia dacă-i dăruise o boare de suflet ! Iar ei scoteau sunete nearticulate, suspinau de pofte animalice, tăvălindu-se în murdărie. Şi asta se întîmpla celui mai mare, celui mai înţelept dintre muritori ! Era Jean-Jacques atît de orb ? Oare omul, a cărui privire pătrunsese cel mai adînc lumea, era orb faţă de cele din jurul său, faţă de cele ce se petreceau în casa lui, în patul lui conjugal ? Fernand se simţea uluit, speriat în faţa vieţii, cuprins de o milă fără margini pentru omul acesta, atît de mare şi de copilăros, care îşi legase viaţa de o astfel de căţea senzuală.

Rătăci multă vreme prin noapte, adînc tulburat. Ce avea de făcut ? Ce se va întîmpla cînd se va întîlni din nou cu Jean-Jacques ? N-ar trebui să-i aducă la cunoştinţă groaznica sa descoperire ?

În ziua următoare se feri de Jean-Jacques. Voia mai întîi să se lămurească el însuşi. Poate că totuşi se înşe-

lase, poate că o rătăcire a simţurilor îl făcuse să audă greşit, şi ce îngrozitor ar fi să săvîrşească o eroare atît de gravă! Se înşelase. Sigur că se înşelase! Grăjdarul englez petrecuse cu vreo slujnică oarecare. Astfel de lucruri se treceau cu vederea. Le uitai.

Dar sunetele încîlcite, şoptite, nerușinate şi aţîţătoare pe care le auzise din tufiş nu-i ieşeau din minte. Şi *fusese* soţia lui Jean-Jacques! Altă voce ca a ei nu era.

Trebuia s-o mai audă o dată. Trebuia să verifice.

Îşi ticlui un pretext s-o întîlnească. Veni la pavilionul de vară la o oră cînd ştia că Jean-Jacques se plimba.

Femeile rămaseră mirate. Fernand se fîstîci, bîlbîi că voise să-l roage pe Jean-Jacques să-i copieze cît mai repede nişte note pe care le adusese cu el, chiar dacă ar fi să lase altele pe mai tîrziu ; avea nevoie de ele, era vorba de o surpriză pentru tatăl său. *Madame* Levasseur luă notele şi spuse că-i va comunica totul lui Jean-Jacques.

Fernand trebuia, de fapt, să plece. Rămase. Braţele prea lungi, mîinile, cu care nu ştia ce să facă, îi atîrnau stîngace de-a lungul trupului. O examină pe furiş, după cum credea el, pe Thérèse. Aceasta îl privea liniştită, cu ochii ei animalici, nerușinaţi, neclintiţi. Simţise imediat că pentru ea a venit.

Se făcuse linişte, canarii ciripeau în colivia lor. Nici una din femei nu-l ajuta, aşteptau să vadă ce avea să spună. El îşi luă inima în dinţi. „Voiam să întreb, începu el, dacă *monsieur* Jean-Jacques se simte bine aici, în pavilionul de vară, şi dacă şi dumneavoastră vă simţiţi bine." Vorbea pripit, ca să-şi stăpînească stînjeneala. „Desigur că ştiţi, doamnelor, le explică el, că *monsieur* Jean-Jacques mă onorează adesea cu prezenţa lui, îndrăznesc chiar să mă laud, cu prietenia lui. Înţelegeţi, aşadar, doamnelor, cît de mult mă preocupă să ştiu dacă *monsieur* Jean-Jacques se simte bine aici la noi la Ermenonville. Dumneavoastră, cu toţii, trebuie să vă simţiţi bine aici", adăugă el repede, viclean şi politicos. În sinea lui îşi spuse : „Totuşi, m-am înşelat. E atît de liniştită! Bineînţeles, nici nu bănuieşte că-i cunosc taina îngrozitoare. Cum mă priveşte! Nu m-am înşelat. Poate scoate din minţi orice bărbat, se simte asta. Şi nici măcar nu-i

frumoasă. Şi mai e şi proastă şi vulgară. O tîrîtură. N-o să-şi ia odată ochii de pe mine ?"

Între timp, *madame* Levasseur se gîndea că niciodată nu poţi şti şi înţelege ce le place bărbaţilor la o femeie. Frumoasă nu era în nici un caz Thérèse a ei, avea o faţă plină, lipsită de expresie, şi mai era şi proastă şi leneşă, ca o cireadă de vaci ; dar atrăgea bărbaţii ca stîrvul muştele. Uite, acest tînăr conte, moştenitorul unei familii de rang, se bîlbîie, se fîstîceşte şi se gudură de aprins ce e. Desigur că de fapt ăsta-i un noroc. De l-ar putea măcar folosi împotriva lichelei, a vagabondului, a nepoftitului de Nicolas, grăjdarul. Sigur că prostănacul ăsta nu va încerca să pună mîna pe banii lui Jean-Jacques şi s-o jefuiască pe ea de partea ce i se cuvenea.

„Vă mulţumim pentru grija pe care ne-o purtaţi, domnule conte, spuse ea. Nu ne merge rău aici, iar ginerele meu se simte foarte bine. N-o să ne întoarcem aşa de curînd la Paris. Dacă Jean-Jacques o să aibă destul de lucru, şi făcu o mişcare din cap arătînd spre note, atunci s-or găsi şi pe meleagurile astea pîine şi unt." Thérèse nu-şi lua ochii de la Fernand. O măgulea c-o plăcuse unul care nu avea nici jumătate vîrsta ei, un băiat drăguţ, nu un filozof ţicnit, şi care pe deasupra purta şi un titlu mare. „Mulţumim frumos, domnule conte, spuse şi ea, în cele din urmă. Ne place foarte mult aici." Suna de parcă ar fi spus : „Îmi plăceţi foarte mult".

Fernand rătăci multă vreme cufundat în gînduri şi visări apăsătoare. Această Thérèse era plină de taine, ca şi natura. Cînd priveai în ochii ei întrezăreai străfundurile lumii. Poate că de aceea o luase Jean-Jacques. Se unise cu natura însăşi, care era totodată şi bună, şi rea.

Fernand continuă să-l ocolească pe Maestru şi în zilele următoare, învîrtindu-se în jurul pavilionului de vară la orele în care ştia că Jean-Jacques nu era acasă. Era josnic din partea lui, o nerușinare, o trădare faţă de Maestru ! Dar nu propovăduia oare el să înveţi mai puţin din cărţi şi mai mult din natură ? Fernand simţea nevoia să dezlege taina apăsătoare. Trebuia să descopere ce-l lega pe Jean-Jacques de femeia aceasta, şi pe ea de animalul Nicolas.

După un timp nu prea lung — lui i se păru o veșnicie — o întîlni pe Thérèse. Ea voi să treacă, părea grăbită. Fernand își luă inima în dinți și o întrebă dacă n-ar putea să-i spună ceva în legătură cu treburile lui Jean-Jacques. Ea chibzui, apoi răspunse fără stînjeneală că Jean-Jacques se culca devreme, încă înainte de a se întuneca, și că s-ar putea întîlni cu Fernand seara : s-o aștepte la ora nouă, la pod. „O plimbare prinde bine în nopțile astea calde", spuse ea. Se exprima greoi, trebuia să caute fiecare cuvînt.

Noaptea era destul de luminoasă, însă prin hățișuri și pădure potecile erau umbrite și întunecate. Vorbeau puțin, trebuiau să ia seama unde pășeau, din cînd în cînd se îndemnau să se ferească de o piatră de pe potecă, de o ramură. Își rosteau cuvintele anevoie, cu răsuflarea tăiată, cu glasul sugrumat. Plimbarea lor avea ceva tainic.

Fernand se simțea grozav de stînjenit. Cutreiera acum pădurea cu femeia asta, întocmai ca animalul de Nicolas. Ce-ar gîndi Jean-Jacques de l-ar vedea așa ? Dar Gilberte ? L-ar părăsi pentru totdeauna, scîrbită. Și totuși, amîndoi l-ar nedreptăți. El nu urmărea țelurile unui Nicolas, se afla aici pentru temeiuri filozofice.

Ajunseră la lac. Aici era salcia sub care îi plăcea lui Jean-Jacques să șadă. Thérèse dădu la o parte desișul de ramuri, se așeză pe patul de mușchi, suspină încetișor. Printr-o mișcare ușoară a mîinii, îl pofti să vină lîngă ea. Fîșia de mușchi era îngustă — ședeau lipiți unul de altul.

De cealaltă parte a apei era insula plopilor înalți, la umbra cărora cîntase cu Gilberte pentru Jean-Jacques. Insula era înveșmîntată în lumina verde-argintie a lunii. Iar el ședea acum aici cu soția și tovarășa lui Jean-Jacques, spionînd-o, supraveghind-o. Dar simțămîntul că făcea un lucru oprit nu era neplăcut, îl atîța.

Totuși, fără să vrea, se trase puțin de lîngă Thérèse. De uimire, ea tresări ușor de tot, abia simțit. „Voiați să mă întrebați ceva despre Jean-Jacques, nu-i așa, domnule conte ?" spuse femeia cu vocea ei joasă. Fernand îi era recunoscător că rupsese tăcerea apăsătoare. „Da, *madame*, se grăbi el să răspundă, ar fi foarte amabil din partea dumneavoastră dacă mi-ați povesti cîte ceva." „Ce

să vă povestesc ?“ întrebă ea după un timp. Fernand se gîndi. Apoi întrebă : „Ce face Jean-Jacques cînd e acasă ? Lucrează ?“ Thérèse, puţin mirată, răspunse : „Desigur, *monsieur*. De multe ori îşi caută de lucru cu plantele lui uscate. Şi face multe însemnări.“ Fernand explică răbdător : „Nu asta voiam să spun. Voiam să ştiu dacă scrie vreo lucrare nouă.“ „Uneori scrie, răspunse Thérèse cu o indiferenţă politicoasă. Acum cîteva zile mi-a citit cu glas tare. Îmi citeşte de multe ori. Dar eu nu pricep tot. Trebuie să ştiţi că sînt tare de cap. De fapt, mîzgăleala asta nici nu e pentru mine. Şi pentru nici un om viu. E pentru cei de mai tîrziu, spune el.“

„N-ar trebui să ascult asemenea lucruri, gîndi Fernand. E necinstit. Dacă ea îl trădează, o face din prostie şi naivitate, eu însă ştiu ce fac.“ „Nu e prea tîrziu pentru dumneavoastră, *madame* ? întrebă el. Nu doriţi să ne întoarcem ?“ „Încă nu, răspunse ea liniştită. Jean-Jacques e în pat şi doarme dus.“

Fernand o ascultă, bucuros că a găsit un subiect nevinovat. „Va să zică o duce bine cu sănătatea, aici, la Ermenonville ?“ întrebă el. „Da, răspunse Thérèse, acum e sănătos, mulţumesc lui Dumnezeu ! Dar trebuie totdeauna să te aştepţi la o criză. Ştiţi, doar de boala lui îngrozitoare a băşicii, de uretrita lui, spuse ea, silabisind cuvîntul medical. Şi se iveşte totdeauna în clipele cele mai nefericite. Atunci, după ce opera lui a fost reprezentată la Curte, cînd trebuia să fie primit în audienţă şi să capete o pensie, pur şi simplu n-a putut să se prezinte în faţa regelui. Ştiţi doar, cînd e în criză, trebuie mereu să iasă afară, mă înţelegeţi, şi asta doar nu se putea de faţă cu majestatea-sa şi cu toţi domnii şi doamnele acelea. Cînd are o criză de-asta nu suferă pe nimeni în jurul lui. Nu-i prea uşor să-l îngrijeşti. Trebuie introdusă o sondă şi să nu-l doară, el însă e foarte sensibil şi, de altfel, asta chiar doare. Atunci, bineînţeles, e posac şi nervos. Dar m-am obişnuit, nu mă plîng.“

Va să zică nu din mîndria omului iubitor de libertate refuzase Jean-Jacques audienţa, ci din cauza bolii sale ! Fernand strînse buzele. Lucrurile nu puteau, nu trebuiau să se fi petrecut astfel. Ea, cu mintea ei simplă, le tălmăcise în felul acesta, dar nu era aşa. Apoi îşi

spuse din nou : „Nu trebuie să mai rămîn aici. Îl pîndesc pe Jean-Jacques în toată goliciunea lui. O iscodesc pe femeia aceasta, care e nevinovată şi lipsită de conştiinţă, ca natura. Nu e îngăduit ! Asta se cheamă *a fura* fructe din pomul cunoaşterii. N-am să mă mai pot uita în ochii Gilbertei ! Nu trebuie să mai ascult !"

Dar Thérèse şedea liniştită, se vedea că e dornică să mai rămînă, şi el nu ştia cum să încheie discuţia. Întrebă : „Sînteţi căsătorită de foarte multă vreme cu Jean-Jacques, nu-i aşa, *madame* ?" „Căsătorită nu sînt decît de zece ani, răspunse fără nici un fel de stînjeneală. Dar trăiesc cu el de cînd aveam optsprezece. M-a scos pe vremuri din hotelul acela îngrozitor. Ceilalţi erau obraznici, iar el m-a apărat. A fost foarte bun cu mine. Dar şi eu l-am îngrijit întotdeauna cît se poate de bine. Ideea căsătoriei i-a venit aşa, deodată. A fost o nuntă frumoasă. Ne aflam pe atunci la Bourgoin, la hanul «Fîntîna de aur». Şi-a invitat doi prieteni, ofiţeri de artilerie, şi a cerut să i se dea o cameră separată. A ţinut o cuvîntare minunată, în care a spus : «Şi astfel mă căsătoresc, în faţa naturii, cu această femeie». Am fost cu toţii mişcaţi. Apoi am mîncat grozav şi am cîntat." Povestea încet, cu opriri, dar nu pentru că s-ar fi ruşinat, ci pentru că trebuia să-şi caute cuvintele.

Apoi, încercînd cu stîngăcie să fie şăgalnică, se opri din vorbă : „Vă povestesc despre mine, şi dumneavoastră doar nu vă interesaţi de mine, ci de Jean-Jacques". Fernand roşi puternic — dar asta nu se putea vedea în întunericul nopţii — şi o asigură neîndeminatic că se interesa de tot ce-l privea pe Jean-Jacques, şi îndeosebi de ea, tovarăşa lui apropiată. „Tovarăşă, repetă încet Thérèse, e un cuvînt frumos, trebuie să-l ţin minte. Şi chiar aşa este. Am trecut împreună prin multe împrejurări, şi bune, şi rele, în anii ăştia, asta aşa-i. E plăcut să ai un prieten cu care să poţi vorbi. Ceilalţi nu sînt decît nişte invidioşi, pentru că sînt soţia marelui Jean-Jacques, şi mă bîrfesc. Dar nu-i uşor pentru o femeie simplă să fie soţia unui filozof. Tovarăşa lui. El e un sfînt, dar e greu să-i intri în voie. E bolnav şi ai multă bătaie de cap să-l îngrijeşti, iar el e nerăbdător şi morocănos. Am multe griji şi necazuri."

Se trase mai aproape de Fernand, îi întinse mîna. O prinse el de mînă, sau ea pe el ? Era o mînă mare, cărnoasă, puţin umedă. Fernand i-o strînse. Apoi încet, fără să-şi retragă mîna, Thérèse se ridică de jos. Sări şi el repede în picioare, fîstîcindu-se, dar continuînd s-o ţină de mînă.

Porniră tăcuţi înapoi. O însoţi pînă aproape de pavilion.

Cînd Thérèse îl întîlni din nou pe Nicolas al ei fu de o tandreţe fără margini. El, cinic, înţelese de îndată. „Aha, spuse, ţi-ai făcut de cap cu contele cel mic, cu prăjina !" Thérèse răspunse cu o vioiciune ce nu-i sta în fire : „Ai înnebunit ! Contele Fernand e sfios şi-i un copil. Vorbeşte numai de filozofie." „Să nu mă înveţi tu pe mine, mă pricep la oameni, răspunse Nicolas. Omul vorbeşte despre etaj şi se gîndeşte la parter. De altfel, să nu-ţi închipui că sînt gelos. Ştiu foarte bine cîte parale fac. Comparaţia nu poate fi decît în favoarea mea."

INTERVINE UN SERGENT

Nicolas aduse din orăşelul Dammartin o scrisoare care-i fusese înmînată acolo, la hanul „La doi îngeri", s-o predea personal doamnei Levasseur. „O scrisoare de amor pentru doamna-mamă", îi spuse el rînjind Thérèsei.

Bătrîna, de obicei atît de senină şi voioasă, se făcu albă ca varul şi amuţi cînd recunoscu scrisul. Era de la François, de la sergentul François Renoux, fiul ei ! Va să zică se întorsese din America ! Şi ea, care pierduse orice speranţă de a-l mai vedea vreodată pe iubitul ei François după ce regele încheiase alianţa ofensivă şi defensivă [1] !

Ţinea scrisoarea nedesfăcută în mîinile ei, deodată foarte bătrîne, care tremurau, şi în minte i se perindau şi i se suprapuneau imaginile întregii ei vieţi grele, atît de bogată în bucurii şi griji. Îşi aminti de anii veseli, dar puţini la număr, cu primul ei soţ, sergentul Renoux. Fusese cam fluşturatic răposatul ei Popaule, un adevărat

[1] Se referă la alianţa încheiată în 1777 între Franţa şi S.U.A.

soldat. N-avea nici prea multă minte, dar ce bărbat! Ce bine i-a fost cu el! Cum îl mai iubise, chiar dacă era copleşită de griji de pe urma lui şi nu mai ştia de unde să facă rost de banii pentru care se întorcea mereu la ea! Dar cînd venea îi povestea despre bătăliile sale, marile bătălii ale războiului pentru succesiunea la tronul Poloniei [1], bătăliile de la Filipsburg [2] şi Milan [3], şi tare îi mai creştea inima cînd îl auzea vorbind aşa voinicește, cînd rîdea vesel, plin de tinereţe, şi-i mîngîia şoldurile. Băiatul, François, îi semăna leit. Şi el era soldat din creştet pînă-n tălpi, avea acelaşi rîs zgomotos şi aceeaşi inimă uşuratică, largă. Cînd venea, cu faţa lăţită de un zîmbet ruşinat şi strengăresc, să-i ceară bani, bani şi iar bani, nu i se putea împotrivi, după cum, pe vremuri, nu se putuse împotrivi nici tatălui său. Ce-i drept, bătăliile la care luase parte băiatul fuseseră pierdute, dar desigur că nu era vina lui dacă la Rossbach [4] şi la Krefeld [5] învinsese blestematul ăla de Frederich, prusacul acela păgîn. Că era curajos, băiatul ei o dovedise acum din nou, trecînd oceanul, la americani, la oamenii de la Boston [6]. Iar acum, după încheierea alianţei, nu mai aveau nevoie de el, şi iată-l iarăşi înapoi la maică-sa.

Desfăcu scrisoarea. Da, el se afla la hanul din Dammartin şi, lucru minunat, abia întors de la indieni, se grăbea s-o îmbrăţişeze pe măicuţa lui! Păcat că nu putuse să vină direct la Ermenonville! Dar ginerele ei, nebunul, avea accese de turbare numai ce-l zărea! Băiatul îi luase o dată, în lipsa lui, nişte cămăşi din scrin — cu împrumut — dar Jean-Jacques făcuse din acest „furt" un caz nemaipomenit. Sutele de livre de care îl jecmănise François, aşa răcnise el, pe acelea i le ierta, dar că-i furase cămăşile din mătase indiană, una din puţinele lui bucurii, asta era o ticăloşie fără margini, şi să nu i se mai arate niciodată înaintea ochilor. Ah, nu-şi

[1] Între 1733 şi 1735 a avut loc războiul de succesiune la tronul Poloniei, în care Ludovic al XV-lea a luat partea lui Stanislas I Leszczynski, socrul său.

[2], [3] În bătăliile de la Filipsburg şi Milan, francezii au ieşit învingători.

[4], [5] La Rossbach şi la Krefeld s-au dat bătălii în timpul războiului de şapte ani (1756—1763).

[6] Revoluţia americană a izbucnit în oraşul Boston.

putea îmbrăţişa fiul iubit decît în ascuns de Jean-Jacques, nebunul!

Se întîlniră în pavilionul de vară la o oră cînd Jean-Jacques lua masa la castel. Thérèse îi lăsă singuri, şi *madame* Levasseur avu parte de o fericire pe care Domnul n-o hărăzeşte de obicei decît sfinţilor săi.

Nu se sătura privindu-şi fiul. Sergentul François Renoux era cu adevărat o desfătare pentru ochi, şi *madame* Levasseur putea fi mîndră că ea, o femeie atît de scundă, era mama unui fecior atît de falnic şi de arătos. Luptase deci în ţări îndepărtate, la sălbatici, în pădurile virgine ale Americii, alături de oamenii de la Boston, pentru ceai[1] şi libertate. Dar, din păcate, aşa cum reieşea din povestirile lui pitoreşti, nici acolo nu-şi găsise norocul. E drept că se bucurase de mult respect, deoarece nu se ferea să spună că este cumnatul lui Jean-Jacques, iar acesta născocise, ca să zicem aşa, libertatea; dar, în afară de respect, nu prea aveai ce culege de-acolo. „E o ţară numai pentru de-alde Jean-Jacques, spuse el cu amărăciune. Au natură multă şi virtute din belşug, dar nici un ban." Şi de aceea, cînd nu mai fusese nevoie de el, datorită alianţei încheiate, făcuse cale întoarsă; luase parte la şapte bătălii, iar cînd pusese din nou piciorul pe uscat, la Le Havre, şi-şi numărase prada de război, avea în total douăsprezece livre şi trei *sous*. „Aşadar — urmă el cu vocea lui răsunătoare — America a fost o dezamăgire. Partizanii libertăţii n-au cu ce plăti. Eu, bineînţeles, n-am plecat într-acolo de dragul banilor, dar după şapte lupte şi atîta sudoare şi sînge, douăsprezece livre şi trei *sous* este totuşi prea puţin pentru feciorul tatălui meu. Pentru feciorul mamei mele", se corectă el rîzînd duios şi bătînd-o zdravăn pe umăr.

Madame Levasseur se topea de bucurie. Ce fericire că băiatul era într-adevăr fiul tatălui său, căci pe Renoux îl iubise, şi de aceea fiul lui era atît de reuşit. Pe cel de-al doilea soţ, pe Levasseur, funcţionarul de la mo-

[1] In America ceaiul se importă. In secolul al XVIII-lea, coloniile engleze din America de Nord s-au revoltat din pricina taxelor vamale mari fixate de englezi la produsele importate şi a taxelor scăzute la produsele care se exportau. Tulburările acestea au constituit începutul războiului de independenţă al Statelor Unite.

netăria din Orléans, pe omulețul acela trist și pirpiriu îl luase numai din rațiune ; inima și pîntecele ei rămăseseră surde și de aceea nici nu ieșise nimic decît această Thérèse mărginită, ștearsă, proastă. Aceasta, în schimb, avea noroc, în timp ce minunatul ei fiu, care se apropia acum de vîrsta de cincizeci de ani, nu reușise să facă parale nici măcar în sălbatica Americă.

„Cel puțin cu o idee bună m-am întors acasă, continuă sergentul François. Cînd bunul nostru rege Louis a încheiat alianța cu partizanii libertății, am stat o noapte întreagă în bivuac, o noapte nesfîrșită, grea, tristă, cîntărind în minte toată situația politică și militară. Nu-l prea trage inima pe bunul nostru rege Louis, așa mi-am zis eu ; frații ăștia întru libertate nu-i prea sînt pe plac, ceea ce nici nu i se poate lua în nume de rău, ținînd seama de punctul său de vedere oarecum deosebit, și el nu vrea să le trimită soldați. Dar, mi-am spus eu, pînă-n cele din urmă tot va trebui s-o facă. Căci oamenii ăștia din Boston n-o scot singuri la capăt. Dacă nu intervine o armată franceză, învinge englezii. Iar Preacreștinul [1] nu poate accepta nici această situație. De aceea, ascultă-mă pe mine, mamă, va trebui să muște pînă la urmă din mărul cel acru, chiar de i s-ar strepezi dinții."

Bău din vinul lui Jean-Jacques. „Și ?" întrebă *madame* Levasseur. „Va să zică e nevoie de soldați, mi-am spus eu, continuă sergentul, și dacă și acum există prea puțini recruți, în viitor or să fie mult prea puțini. Așadar, meseria de recrutor va fi o afacere și mai bănoasă decît pînă acum. Dar e o meserie grea. Pentru a fi recrutor, *racoleur*, trebuie să fii născut și crescut pentru asta, trebuie să știi să dai din gură și să ai experiența războiului. Prin urmare e nevoie de tine, sergent Renoux, mi-am spus eu, de tine, cu gura ta vestită și cu trecutul tău războinic. La Paris vei putea să aduci servicii mult mai mari cauzei libertății și ție însuți decît în pădurile Americii, mi-am spus eu. Așa că... iată-mă !"

Madame Levasseur presimțea că pînă la urmă buna idee a fiului ei François o va costa bani. Dar bucuria nemărginită de a-l avea din nou lîngă ea îi spulbera această grijă. Un lucru era sigur : François se afla aici, în Franța,

[1] Apelativ dat regelui Franței.

iar războiul era dincolo, în America. „Va să zică acum nu mai pleci așa de curînd la război, băiete", spuse ea mulțumită.

Nu stătuse decît două zile la Paris, îi povesti François; îi fusese dor s-o vadă cît mai curînd pe scumpa lui mamă. Găsise însă prilejul să vorbească cu prietenul său, colonelul de la Rocque. Acesta îl cunoștea de mult pe sergentul Renoux și-i promisese de îndată locul de recrutor unic al regimentului. Dacă-l va căpăta și va putea să țină discursuri, îmbrăcat în minunata uniformă a recrutorilor regelui, însoțit de muzica regimentului și de flamuri, bătrîna își putea închipui cum avea să-i convingă cu grămada pe civili să intre în armata regelui. Mai era însă o singură piedică, doar una: Ministerul de război cerea fiecăruia din cei pe care-i numea recrutori o cauțiune de o sută de ludovici [1] de aur. Nădăjduia că maică-sa îi va putea împrumuta această sumă, de nu, era amenințat să piardă afacerea asta, cea mai sigură, cea mai bună ocazie din viața lui.

De asemenea „afaceri sigure" îl mai auzise *madame* Levasseur vorbind adesea, dar niciodată nu se alegea ceva de ele. În adîncul sufletului era convinsă că nici de data aceasta nu va ieși nimic. Dar și-l închipuia pe François al ei în uniforma multicoloră, strălucitoare, de *racoleur*, cu panașul ridicat semeț în patru spirale, adresîndu-se cu vocea lui puternică mulțimii, glumind, stăruind pe lîngă cei nehotărîți, împărțind bănuți de aur. Nu putea să nu-i dea o mînă de ajutor, acum, cînd se întorsese din America. Făgădui să facă rost de bani; trebuia însă să aștepte cîteva zile la Dammartin, pînă ce avea să-i procure. El răspunse vesel că nici nu se gîndise că maică-sa ar avea banii la ciorap, o sută de ludovici nu erau un fleac, dar cuvîntul ei îi ajungea. Se arăta gata să aștepte vestea la hanul „La doi îngeri".

După ce rămase singură, *madame* Levasseur privi cu jind și cu furie neputincioasă masa de scris și scrinul lui Jean-Jacques. Acolo se aflau mîzgălelile nebunului, bani peșin, numai să fi vrut el; editorii Bassompierre din Geneva și Michel Rey din Amsterdam ofereau sume enorme. Dar — *madame* Levasseur o știa din experiență

[1] Veche monedă franceză.

— nici un vicleşug nu era de folos, nu putea face nimic cu hîrtiile. Domnii editori, oameni de afaceri pricepuţi, nu se mulţumeau cu scrisori în doi peri şi semnături dubioase, cereau declaraţii scrise de mîna lui Jean-Jacques.

Madame Levasseur respiră cu atîta putere, încît puful de pe buza de sus undui uşor. Nu se putea ca proiectele scumpului ei fiu să dea greş din cauza zgîrceniei lui Jean-Jacques. Va găsi ea ceva, neapărat va găsi.

A doua zi găsise.

Îl căută pe *monsieur* de Girardin. „Îmi vine greu, domnule marchiz, spuse ea, să mă înfăţişez înaintea dumneavoastră cu o rugăminte. Răposatul meu soţ, sergentul Renoux, făcea parte din dragonii regelui, avea mîndria lui. Îi plăcea să cucerească şi să trăiască din partea lui de pradă, şi nu din pomeni. Dar am să vorbesc deschis şi fără sfială, domnule marchiz, aşa cum se cuvine unei bătrîne neveste de ostaş : am nevoie de bani." Îi istorisi despre proiectele fiului ei. Inima ei de mamă prinse glas, vocea rece, stinsă se înflăcără. În planurile sale fiul ei n-avea în vedere doar activitatea obişnuită a recrutorului, îi spuse ea. Luptase pentru libertate, alături de cei de la Boston, în pădurile străvechi ale indienilor şi se convinsese cu propriii lui ochi, punîndu-şi viaţa în primejdie, că filozofia ginerelui ei, ideile lui despre libertate şi natură nu puteau fi realizate decît dacă regele trimitea peste ocean o armată puternică. Fiul ei voia să participe la această acţiune. De aceea avea nevoie de bani.

Girardin observă că femeia voia să-i ceară o sumă mare. Se îndreptă de spate şi trase bastonul spre el. „De ce sumă aveţi nevoie, *madame* ?" întrebă el scurt, milităreşte. „De o sută de ludovici de aur", răspunse la fel de scurt *madame* Levasseur.

Era o pretenţie nerušinată, şi asta era şi părerea lui Girardin, după cum i se putea uşor citi pe faţă. „Nu doresc să primesc banii în dar, se grăbi să adauge *madame* Levasseur. Vă oferim un gaj preţios. Există opere de ale lui Jean-Jacques care urmează a fi publicate abia după moartea lui. Ele se află aci, teancuri groase de scrieri, în paza noastră. Eu vă rog să-mi împrumutaţi cei o sută de ludovici în contul acestor hîrtii."

Marchizul încearcă o manevră tactică. Declară că era gata să împrumute suma cerută, dar fără să se ferească de Maestru. O ruga pe *madame* să-i dea voie să ceară consimțământul lui Jean-Jacques. „N-aveți decît, *monsieur* răspunse rece *madame* Levasseur, n-aveți decît. Rezultatul va fi că are să se supere, are să se înfurie. V-o spun dinainte, și tocmai asta am vrut să evit." Era jignită. Vorbi cu o voce și mai scăzută și foarte dură: „Dacă mîine îi pomeniți despre asta, poimîine Jean-Jacques va pleca înapoi la Paris. Asta e limpede ca lumina zilei. Îmi cunosc ginerele. Nu va rămîne în casa în care i s-a reproșat sărăcia lui."

Josnica încercare de șantaj a acestui vampir gras îl făcu pe Girardin să plesnească de ciudă. Da, zgripțuroaica era în stare să-l ducă pe Jean-Jacques înapoi la Paris! Trebuia să accepte cererea ei nerușinată. În afară de asta, din propunerea ei putea să tragă un folos oarecare. Existau opere nepublicate de ale lui Jean-Jacques, era lucru știut; scrisese memorii și citise fragmente din ele în public la Paris. Trebuise însă să înceteze de îndată cu lecturile, deoarece cîțiva domni și doamne din înalta societate se simțiseră jigniți și intervenise șeful poliției. Posibilitatea de a-și asigura un oarecare drept asupra acestor manuscrise nu-l lăsă nepăsător.

„Îmi repugnă, *madame*, spuse el, să mă gîndesc măcar la clipa cînd aceste manuscrise vor fi publicate. Dar deoarece ați deschis discuția, aș dori să mă asigur dacă v-am înțeles bine. Desigur că nu mă gîndesc să beneficiez de pe urma cîștigurilor realizate cu aceste opere. Ar fi jignitor dacă măcar ați fi vrut să insinuați un asemenea lucru. Eu vă înțeleg mai curînd în sensul: dacă într-un viitor, să sperăm foarte îndepărtat, se va pune problema publicării manuscriselor rămase de la Jean-Jacques, atunci dumneavoastră și fiica dumneavoastră îmi veți da împuternicirea să particip la redactare. Desigur că asta ați vrut să spuneți, *madame*?!"

Bătrîna nu înțelegea prea bine ce însemnau aceste fraze umflate, lungi, dar observă că marchizul era dispus să scoată din pungă cei o sută de ludovici și răspunse cu

îndrăzneală : „Desigur, *monsieur*, întocmai asta am vrut să spun". „Bine, *madame*, răspunse Girardin, îmi voi permite să vă trimit cei o sută de ludovici."

CULME ŞI ABIS

Madame Levasseur dădu de veste fiului ei, care se înfiinţă de îndată. „Ştiam eu, spuse el încîntat, că mă pot bizui pe mama mea." Bărbatul cel chipeş o îmbrăţişă pe bătrînica scundă şi grasă şi o sărută zgomotos pe amîndoi obrajii.

Dar de data asta nu apucă să stea multă vreme singură cu fiul ei. Nicolas, în loc să se distreze pe afară cu Thérèse, veni să-l vadă pe sergent, care, în calitate de frate vitreg al Thérèsei, era, cum s-ar zice, cumnatul lui. Se interesă de povestirile lui *monsieur* Renoux, constată că aveau amîndoi aceeaşi filozofie şi se plăcură.

Deodată cineva bătu la uşă, şi cel ce intră era însuşi tînărul conte Fernand.

Îl întîlnise între timp de cîteva ori pe Jean-Jacques. Voioşia calmă, melancolică a acestuia îl convinsese că Maestrul accepta natura aşa cum era, că o accepta pe Thérèse aşa cum era. Ce neobrăzare ar fi dacă el, Fernand, ar încerca să tulbure această acceptare !

De altfel, s-ar putea totuşi să se fi înşelat atunci, noaptea. Trebuia să uite, se căznea să uite.

De-ar fi aici Gilberte ! Îl cuprinse un dor nemărginit după Gilberte. Se plimba în locurile unde fuseseră împreună. Porni în goana calului spre părăsitul castel Latour. Îl sili pe paznicul uimit să-l lase să intre în castel, fugi spre încăperile Gilbertei, intră în budoarul ei, în dormitor. Strînse la piept rochiile ce le lăsase acolo, le sărută. Ardea trup şi suflet, se prăpădea de dorul ei.

Îi trimise o scrisoare nesfîrşit de lungă. Îi povesti despre discuţiile avute cu Jean-Jacques şi cum se plînsese Maestrul în seara aceea de zădărnicia operei sale. Apoi povesti despre vizita lui la castelul părăsit Latour. Îi spuse tot ce avea pe suflet. Scrise multe pagini, exaltate, în stilul *Noii Heloïse*.

Mai tîrziu își dădu seama că nu pomenise nimic despre întîmplarea cu Thérèse. Dar nu din fățărnicie ; pe cînd scria uitase cu adevărat de femeia aceasta.

Dar seara, la castel, îl cuprinseră din nou îndoielile și frămîntările pe care le încercase mai înainte. Jean-Jacques se purtase cu el ca de obicei cînd erau alții de față, prietenos, dar distant. Cu atît mai puternic îl copleși simțămîntul că Jean-Jacques nu era niciodată același ; fiecare din cei cu care vorbea îl făcea să fie altfel. Oare cum arăta cînd vorbea cu Thérèse, cînd împărțea viața cu ea ?

Acum ședea liniștit și mulțumit la masa tatălui lui Fernand, sporovăind și glumind. Cine era acest om, cel mai de neînțeles, cel mai rece și cel mai aprins, cel mai lucid și cel mai orb dintre muritori ? Nu bănuia el ce făcea, poate, între timp, ce făcea, cu siguranță, femeia ?

Îl cuprinsese o dorință chinuitoare de a afla mai multe. Nu mai putu rămîne în castel. Fără nici o îndoială că femeia folosea absența lui Jean-Jacques ca să-și întîlnească iubitul. Iar dacă o făcea, dacă o făcea din nou, nu era asta o dovadă mai presus de toate îndoielile ? Fernand simțea nevoia să vadă cu ochii lui, să audă cu urechile lui.

Porni spre pavilionul de vară. În caz că era luminat, putea intra, sub un pretext oarecare, să se convingă dacă Thérèse se afla sau nu acasă.

Era lumină, așa că Fernand intră. Dar iată, erau de față doi bărbați. Nimic nu era confirmat, nimic nu era infirmat. Voise s-o găsească pe Thérèse fie singură, în casă, fie undeva prin parc, înlănțuită printr-o îmbrățișare nepermisă de lepădătura aceea, de animal. Pasul, pe care îl făcuse atît de greu, fusese zadarnic. Era dezamăgit și în culmea mîniei.

Și deodată deveni stăpînul, moștenitorul care avea să domnească odată și odată pe această bucată de pămînt. „Ți s-a poruncit să nu te înfățișezi în pavilionul de vară, îi spuse lui Nicolas. Cum se face că te învîrtești pe aici ?“ Nicolas îl privi, rînji și-și plimbă privirea de la el la Thérèse. „Răspunde, băiete !“ strigă Fernand. Cu vocea lui orăcăitoare, Nicolas spuse liniștit : „Cînd mă va întreba domnul marchiz, am să-i spun motivele mele.“ „Afară,

ticălosule!" urlă la el Fernand. Pe Nicolas îl zgîndărea faptul că puștiul îl lua de atît de sus în prezența familiei Levasseur. Era gata să răspundă obraznic și grosolan, dar se gîndi că ar fi o prostie. Îi măsură pe Fernand și pe Thérèse cu priviri piezișe, apoi plecă.

Fernand își exprimă regretul că fusese pus la dispoziția doamnelor un slujitor atît de bădăran și de obraznic ca acest Nicolas. Se purtă fără nici o sfială, ca un om de lume. Thérèse se simțea înălțată în ochii mamei și ai fratelui ei pentru că un domnișor de neam atît de mare îi dădea tîrcoale.

Madame Levasseur, încîntată că tinerelul se arătase bărbat și-l expediase pe nemernic, i-l prezentă pe fiul ei, pe sergentul Renoux. Fernand se simțea puțin rușinat la gîndul că omul acesta nu era un curtezan, ci fratele Thérèsei; o privi mai prietenos, cerîndu-i scuze în gînd.

Sergentul, dornic să-l impresioneze pe tînărul conte, povesti despre America. Fernand era fascinat. Noul stat american era clădit pe principiile lui Jean-Jacques, cei din Boston se declarau adepți înfocați ai lui Jean-Jacques, iar Benjamin Franklin, care se afla acum la Paris ca ambasador, afirma la fiecare pas cît de mult datora revoluția americană teoriilor lui Jean-Jacques.

„E un război afurisit de greu, un război murdar, povestea sergentul. Oamenii mărunți sînt entuziasmați, dar bogătașii sînt toți, în adîncul sufletului, de partea tiraniei. Țin bine strînse băierile pungilor lor, iar luptătorii pentru libertate sînt foarte săraci. Trudesc pînă le plesnește pielea, flămînzesc, uniformele le sînt numai zdrențe, nici ghete n-au, e un frig afurisit, și entuziasmul singur nu ține nici de foame, nici de frig. Dacă nu le vom trimite soldați, n-o scot la capăt. Asta v-o spun eu, domnule conte, sergentul Renoux François. Au plecat cîțiva de la noi într-acolo, chiar unii domni din aristocrație, ați auzit desigur de *monsieur* de Lafayette. Dar o mînă de oameni nu pot face mare brînză."

Fernand asculta cu sufletul la gură. „Oamenii mărunți sînt entuziasmați." Da, poporul se jertfea pentru ideile lui Jean-Jacques. Poporul îl înțelegea; vorbeau aceeași limbă, Jean-Jacques și poporul.

François se ridică de pe scaun. „Acum trebuie să plec, spuse el. Nu e bine să mă întîlnesc cu Jean-Jacques. De fapt între mine și cumnatul meu s-au iscat unele neînțelegeri, explică el lui Fernand, pentru că e atît de lipsit de simț practic. Dar ideile lui nu sînt de colo, pentru ele trăiesc, pentru ele mor." O sărută pe maică-sa. „Să vii cît mai curînd, băiete", spuse ea. „Parcă eu n-aș vrea, răspunse sergentul, dar nu știu dacă am să pot." „Te rog să vii, fiule", spuse *madame* Levasseur, și vocea ei aspră aproape că-l implora.

Fernand își luă și el rămas bun. „Să mai veniți, domnule conte", îl îmbie *madame* Levasseur. În timp ce bătrîna îl îmbrățișă încă o dată pe François, Thérèse îl conduse pe Fernand pînă la ușă. „Veniți cît mai curînd!" spuse ea încet, ademenitor, cu vocea-i joasă, lenevă.

Fernand mai merse o bucată singur prin parcul învăluit în beznă, gîndindu-se ce putere extraordinară au cuvintele și visurile lui Jean-Jacques. Pe o întreagă emisferă, în lumea de dincolo de ocean, aveau loc prefaceri. Regele era silit, împotriva voinței lui, să vină în ajutorul libertății. Chiar și un ins necioplit cum era acest sergent fusese atît de impresionat, încît trecuse oceanul pentru a lupta, în pădurile virgine, împotriva tiraniei.

Fernand uitase motivul pentru care venise la pavilionul de vară. Nu se mai gîndea cît de orb era Jean-Jacques, uitase de slăbiciunile și ciudățeniile despre care îi povestise Thérèse.

Apoi sosi și răspunsul Gilbertei la lunga lui scrisoare, și acest răspuns o șterse cu desăvîrșire pe Thérèse din mintea și din simțurile lui. Gilberte scria că și acolo, în forfota în care trăia, găsise timp să citească din *Noua Heloïse*, iar în frazele ușoare, vesele cu care îi descria impresiile ei din Saint-Vigor, se amestecau, ici-colo, în chip ciudat, întorsături de frază înflăcărate, sentimentale. Citind cuvintele ei, Fernand se simți cuprins de un val de căldură, o văzu aievea înaintea ochilor, sărută scrisoarea. Ea era aici, numai ea, Gilberte!

Dar nobilul sentiment nu dăinui mult. Chiar a doua zi îl năpădi aproape fizic amintirea Thérèsei. O vedea pe ea, pe maică-sa și pe fratele ei, așa cum îi văzuse ultima oară în pavilionul de vară, vedea fețele și gesturile lor,

auzea cuvintele pe care le rostiseră. Erau aceleași chipuri și aceleași cuvinte, dar cît de violent, de răutăcios deformate. Ședeau toți, cei trei, familia Levasseur, la lumina lumînărilor, în jurul mesei lui Jean-Jacques, și vorbeau despre el, dispuneau de el, de parcă ar fi fost un copil înapoiat. Își aminti de ticălosul de Nicolas, și acum erau patru care așteptau moartea lui Jean-Jacques ca niște corbi, pîndind în jurul unui muribund.

Strînse din dinți, izgoni imaginea ce i se strecurase în suflet. Invocă, revăzu scrisul grăbit, copilăros al Gilbertei. Auzi vocea nu prea puternică, dar atît de stăruitoare a lui Jean-Jacques, cum chema, prin cuvintele *Contractului social*, la o viață de libertate și egalitate.

Dar din toate acestea răzbătea clară, puternică și ispititoare, vocea joasă, lenește a Thérèsei, poftindu-l : „Veniți cît mai curînd !" Nu-l îndemna prin vocea ei Providența însăși să descopere ce însemna ciudata, neliniștitoarea comunitate dintre Maestru și Thérèse ?

Nu va asculta chemarea. N-o să se mai chinuie cu asemenea îndoieli prostești. O să aștepte întoarcerea Gilbertei. Va discuta cu ea toate lucrurile contradictorii pe care le-a văzut și le-a gîndit. Cînd va vorbi cu ea, cînd va avea în față chipu-i luminos, toate îndoielile se vor spulbera.

Trebuia într-adevăr să aștepte ? Nu se găsea vreo altă cale mai grabnică, mai directă, mai sigură să afle adevărul ? Nu scrisese Maestrul anumite memorii ? Nu spusese Thérèse : „Mîzgălelile sînt pentru cei de mai tîrziu ?" Mîzgălelile : fără îndoială, memoriile ! Se aflau acolo ! În pavilionul de vară ! Și el trebuia să le citească ! Maestrul însuși avea să-l explice pe Maestru.

Va izbuti să ajungă la aceste memorii. Thérèse trebuie să-i înlesnească drumul. Aceasta era rațiunea prieteniei sale cu ea.

Dădu iarăși tîrcoale pavilionului de vară, și de data asta reuși fără nici o greutate s-o întîlnească pe Thérèse. Se înțeleseră să se vadă în prima seară pe care Jean-Jacques avea s-o petreacă la castel.

În seara stabilită, Fernand se purtă la fel de timid ca și la prima lor întîlnire. Pășeau tăcuți, unul alături de celălalt, pe poteca îngustă. Tînărul conte își propusese să

evite orice cuvînt, orice gest ce ar fi putut fi interpretat greşit şi să nu discute cu ea decît despre Maestru.

Începu să vorbească repezit, cu vocea sugrumată, arătînd ce deosebire mare este să auzi rostite chiar de Jean-Jacques fraze pe care le cunoşteai din cărţile lui şi ce emoţionant sunau acele fraze. Ce frumos era că sergentul Renoux se lăsase convins de Jean-Jacques să plece în America ! Thérèse era uimită. După cîte ştia ea, François trebuise să plece pentru că fusese amestecat într-o afacere dubioasă, care trezise interesul justiţiei regale. Dar nu era treaba ei să-l lămurească pe tînărul domn. „Da, spuse ea, Jean-Jacques citeşte foarte frumos. E plăcut ca în timp ce lucrezi cineva să-ţi citească. Îmi place mai ales în serile lungi de iarnă, cînd cos."

Ajunseră din nou la malul lacului, lîngă salcie. Thérèse se lăsă pe patul de muşchi pe care obişnuia să şadă Jean-Jacques. Locul era strîmt. Fernand nu voia să se aşeze lîngă ea, nu venise pentru Thérèse, ci pentru Jean-Jacques. Rămase în picioare. Ea, puţin mirată, întrebă : „De ce nu vă aşezaţi ?" Fernand se supuse.

„Să vorbesc numai despre Jean-Jacques, îşi porunci el. Numai despre memorii !" Spuse cu glas tare : „Aţi avut bunăvoinţa, *madame*, să-mi spuneţi că *monsieur* Jean-Jacques scrie cîte ceva şi că s-ar afla aici unele manuscrise". Thérèse deveni atentă, bănuitoare. Vorbea iar de hîrţoagele lui Jean-Jacques. Poate că se înşelase, poate că nici n-o voia pe ea, ci într-adevăr numai hîrtiile. Dar nu. O duce doar cu vorba. O fi ea proastă, dar ce vor bărbaţii, asta ştie. „Da, spuse ea, există scrieri, teancuri întregi de manuscrise. Dar totul e pentru cei de mai tîrziu. Nu v-am spus ?"

Fernand se aşteptase la asta şi-şi pregătise un răspuns. Dar îl uitase. Faptul că şedea atît de aproape de ea îl zăpăcea ; nu încercă să-şi adune gîndurile. Se aşternu tăcerea, pe malul celălalt se întrezărea nelămurit insula plopilor înalţi, frunzişul foşnea, apa lacului plescăia uşor.

„Ce cald e", spuse Thérèse. Cu mişcări încete, îşi desfăcu boneta şi şi-o scoase. Îşi trecu mîna prin păr, părul îi căzu pe umeri. Fernand nu îndrăznea s-o privească. Văzuse părul castaniu, care ieşea de sub bonetă. Îşi închipui cum trebuia să fie părul cînd nu mai era strîns sub

bonetă. Ceva îl gîdilă pe obraz — era părul ei. Își întoarse privirea spre Thérèse. „Da, spuse ea, am părul des și lung, îmi dă de lucru să-l vîr sub bonetă."

Fernand înghiți în sec. Nu trebuia să-și piardă stăpînirea de sine, trebuia să-și adune gîndurile. „Știu, *madame*, spuse el, că manuscrisele sînt pentru cei de mai tîrziu. Dar eu sînt încă tînăr și fac parte, oarecum, din viitorime. Mi-ați permite să arunc o privire asupra manuscriseloar lui Jean-Jacques?"

Thérèse era neplăcut surprinsă. Era oare posibil? Într-adevăr nu-l interesau decît hîrtiile? Își aminti vag de tînguirile lui Jean-Jacques că dușmanii i-ar falsifica scrierile, ca să-l ponegrească în fața regelui și a lumii. Oare tînărul acesta...? Prostii! Nu se putea înșela. Bărbații vorbesc atît de răgușit și de emoționat numai atunci cînd vor un anumit lucru.

Întoarse puțin capul pentru ca tot bețișugul părului ei să-i atingă fața. Fernand voi să se tragă înapoi, voi să fugă. Își aminti o clipă de Gilberte, de camera ei, de rochiile, de parfumul ei. Dar amintirea se risipi încă înainte de a se fi conturat; prezent rămase doar părul foarte real al Thérèsei. Împotriva voinței sale, mîna îi alunecă prin acest păr despletit, îl mîngîie, se afundă în el, îl răvăși, trase ușor de el. „Mă doare", spuse Thérèse și în întuneric îi căută mîna. O prinse. Fernand își trase mîna înapoi ca ars. O întinse din nou, o apucă pe a ei, o apucă mai strîns, o strînse cu putere, îi dădu drumul, o strînse din nou.

Thérèse își gusta victoria. Dar acum îl mai lăsă pe tînărul domn să aștepte. Se prefăcu a nu pricepe ce voia el cu adevărat, dimpotrivă, acum reveni ea la chestiuni practice, la cererea lui prostească, copilăroasă, să-l lase să citească hîrțoagele. „Nu știu, spuse ea, dacă vă pot ajuta în privința asta. Trebuie să vorbesc cu mama. Sigur că lui Jean-Jacques nu i-ar fi de loc pe plac. Nu trebuie să fac nimic care să-l supere. E atît de bun cu mine. E un sfînt."

Fernand abia o auzea. O ținea încă de mînă, dar de ce nu mai răspundea ea strîngerii mîinii lui? Și de ce începuse să vorbească din nou de manuscris? Era dezamăgit.

În sfîrșit, Thérèse socoti că a sosit momentul. „Dar e greu să vă refuz, continuă ea, și răspunzînd strîngerii de mînă, își petrecu brațul pe după umerii lui. Pentru dumneavoastră fac multe", spuse ea.

Se sărutară.

Intențiile lui severe se spulberaseră. Nu știa dacă o îmbrățișase el pe ea, sau ea pe el, dacă fusese atras, sau dacă se lăsase singur să cadă. Abia mai simțea cum se afundă, fără să vrea, dar totuși cu voia lui, în vîltoare, în foc, în natură.

CURTEZANII THÉRÈSEI

Thérèse nu socotise niciodată că păcătuiește cînd căuta plăceri în afara căsniciei. Cînd, pe vremuri, îi mărturisise lui Jean-Jacques că nu mai e fecioară, lui nici că-i păsase. Nu știa dacă, mai tîrziu, cînd își făcuse mendrele cu alți bărbați, observase ceva ; nu spusese niciodată nimic. În orice caz, Jean-Jacques fiind cum era, ea se simțea îndreptățită să-și facă de cap cu alți bărbați. Dar dacă se încurca cu vreunul, îi rămînea credincioasă și nu se mai ținea și cu alții. Se gîndise că, pentru vara aceea, la Ermenonville, cel ales va fi *monsieur* Nicolas ; iată însă că, deodată, se ivise tînărul conte și fusese sedusă de el.

De obicei lăsa lucrurile să se desfășoare în voia lor și nu-și bătea capul. Dar Nicolas, simțise asta din prima clipă, se potrivea cu ea, și trupește, și ca stare socială, iar acum avea remușcări că nu-i era credincioasă. Cu doi deodată nu e frumos. Pentru așa ceva era prea cumsecade și nu destul de deșteaptă.

Totuși, de data asta, treaba ar putea ieși bine. Nicolas, în calitate de servitor și de om de aceeași teapă cu ea, înțelegea desigur că o femeie simplă nu se putea împotrivi unui conte adevărat, viitor senior de Ermenonville. Iar contele Fernand, fiind foarte tînăr și lipsit de experiență, desigur că nu va băga de seamă că era încurcată și cu Nicolas.

De fapt, îi plăcea cu adevărat de amîndoi, și de Nicolas și de Fernand. *Monsieur* Nicolas era mai priceput în

ale dragostei, dar și un domn conte atît de tînăr, atît de curat și lipsit de experiență era tare plăcut. Și apoi, cu el putea vorbi deschis, deși era un domn atît de mare, chiar mai bine decît cu Nicolas, care era de o seamă cu ea.

Cînd îl întîlni din nou pe Nicolas, după cele petrecute cu Fernand, dragostea ei se aprinse mai tare, i se păru mai bărbat ca oricînd, simți că el era cel potrivit, și nedreptatea pe care i-o făcuse îi dădea și mai mult farmec. Dar cînd el o strînse în brațe nu se putu împiedica să nu se gîndească la Fernand ; i se părea că face dragoste cu amîndoi deodată și tare era plăcut.

Mai tîrziu i se păru că abia acum, cînd în brațele lui Nicolas se gîndea la contele Fernand, abia acum îl înșela cu adevărat pe Nicolas. Încercă să se dezvinovățească. Mai întîi întrebă în glumă, dar stîngaci, dacă îi era credincios. „Nu vorbi prostii, bătrîno", răspunse el binevoitor și grosolan. Atunci Thérèse îi povesti, ca și cum Nicolas i-ar fi cerut socoteală, că tînărul conte nici nu voia „asta" de la ea, ci doar să citească ceea ce scrisese Jean-Jacques.

Cuvintele Thérèsei îl făcură pe Nicolas, de obicei atît de limbut, să tacă o vreme. De cînd Thérèse îi povestise pentru prima oară despre hîrțoagele nebunului, socotea că o să poată scoate cu ele cei două sute de ludovici de care avea nevoie pentru afacerea lui cu cai. Nu trebuia să-i îngăduie lunganului ăluia bleg, tînărului conte, să se vîre în ciorba lui. Trebuia să ia măsuri.

Îi povesti pe larg Thérèsei despre planurile sale. De fapt, spuse el, marchizul îl înșelase. Îl ademenise din Londra cu promisiunea că va avea de condus un grajd mare, adevărat. În loc de asta, *monsieur* Girardin își irosea banii cu grădinile lui idioate. El, Nicolas, n-o să facă mulți purici pe aici. De îndată ce va putea, va pune pe picioare o afacere proprie de cai la Paris. Se avîntă în descrieri amănunțite despre felul cum se va instala, un *mister* Tattersall al Parisului. Cînd vorbea de cai, Nicolas se însuflețea. Thérèse nu-l prea înțelegea, dar avea încredere în el și era entuziasmată.

„Cînd mă gîndesc că-mi lipsesc colo două sute de ludovici amărîți, se revoltă el. Și lumea e plină de parale care stau degeaba. Dumneata întîmpini aceleași greutăți,

madame Thérèse. Hîrţoagele domnului filozof zac, şi o femeie ca dumneata trăieşte în lipsuri şi se zbate şi nu are decît o singură rochie de mătase. Acum mai vrea şi contele ăsta, Fernand, să le citească. Precis că o să ne facă cine ştie ce bucluc contele Fernand al dumitale, poţi să mă crezi. O să trăncănească şi, dacă se vorbeşte prea mult despre hîrţoage, atunci ele or să-şi piardă, după cum îmi dau eu seama, farmecul noutăţii, valoarea lor în ochii amatorilor o să se ducă pe copcă, şi dumneata, *madame* Thérèse, rămîi cu rochiile dumitale de *siamoise*. Eu te sfătuiesc : scoate bani din hîrţoagele astea cît mai au vreo valoare. Ştiu, nu te pricepi la afaceri. Dar o femeie isteaţă, cum e mama dumitale, o scoate ea la capăt cu un neputincios ca domnul filozof. Şi cînd o să avem banii o să vezi ce repede puiesc. Eu o să am caii mei, iar dumneata rochii şi bijuterii şi o trăsură elegantă, cum se cuvine pentru o doamnă ca dumneata. Vorbeşte cu bătrîna ! Îţi cer asta ! Neapărat !"

Thérèse ştia : dacă s-ar fi putut face ceva cu hîrţoagele, bătrîna ar fi făcut-o de mult. Dar se simţea măgulită că *monsieur* Nicolas era gelos pe micul ei conte şi că nu o privea ca pe una cu care doar te culci în fîn, ci ca pe o prietenă cu care discuta despre afacerile lui. Mai băgase de seamă că Nicolas putea fi foarte urîcios cînd nu i se făcea pe plac. Răspunse că va explica mamei sale ce o sfătuise el. Nicolas o bătu binevoitor şi cu putere peste fund şi spuse că ştiuse de îndată că era o persoană cu care un bărbat inteligent putea să aibă o discuţie inteligentă.

Nicolas plecă singur spre casă, prin parc, continuînd să se gîndească la planurile lui. Sub două sute de ludovici nu se putea, nu trebuia să înceapă prea modest, primul obstacol trebuia luat cu eleganţă.

Cugetările îi fură întrerupte de lătratul furios al unui cîine, ce se năpusti asupra lui. Ştiu de îndată despre ce e vorba. Filozoful, *monsieur*, nebunul, o luase pe Lady cu el la castel. Aşa făcea mereu în ultima vreme. Javra asta afurisită nu-l putuse niciodată suferi pe Nicolas, şi acum îl încurca la întîlnirile cu Thérèse ! „Taci, animal afurisit !" şopti el încet, pe englezeşte, către animalul care mîrîia, lătra, hămăia. „Eu sînt, striga el pe franţu-

zeşte, eu, *monsieur* Nicolas, din serviciul domnului marchiz." „Vino, Lady", se auzi vocea blajină a nebunului. Ciinele se domoli, apoi filozoful şi grăjdarul îşi văzură fiecare de drum.

Cît despre Thérèse, se mira, ba i se părea chiar puţin caraghios, că cei doi curtezani ai ei făceau atîta caz de hîrţoagele lui Jean-Jacques. Ei bine, va încerca să le fie pe plac, atît lui Fernand, cît şi lui Nicolas.

Voi să fie şireată şi vorbi maică-si mai întîi doar de rugămintea lui Fernand de a i se îngădui să-şi arunce ochii prin hîrtiile lui Jean-Jacques. Apoi, trădîndu-l cu toată nevinovăţia pe micul ei conte, spuse, de parcă ideea ar fi fost a ei : „Poate că tot are dreptate Jean-Jacques cînd spune că duşmanii lui vor să-l spioneze şi să-i falsifice lucrările. Poate că tot ar fi mai bine dacă le-ai vinde cît mai repede. Altfel, o să-şi piardă preţul în ochii amatorilor." Maică-sa o privi atentă, cu ochii ei sfredelitori : „Ce să piardă ? întrebă ea rînjind. Preţul în ochii amatorilor ? ! Ai merita să fii bătută peste fundul tău ăla gras, cu amatorii tăi cu tot. Da-mi închipui eu cine se ascunde îndărătul vorbelor ăstora. Golanul tău, geambaşul, muieraticul !" Thérèse se îmbufnă. O necăjea că le potrivise aşa anapoda ; bătrînei nu-i scăpa chiar nimic.

Madame Levasseur stărui cu o logică de fier : „Dacă ai avea măcar un grăunte de minte, ai pricepe că individul nu se dă în vînt după rămăşiţele frumuseţii tale, ci după gologanii noştri. Dar pesemne că tot nu pricepi. Proastă ai fost întotdeauna, şi cînd eşti în călduri se duce şi cîtă brumă de minte ţi-a mai rămas !"

Apoi aruncă, aşa cum mai făcuse şi în alte dăţi, priviri încruntate şi lacome spre masa de lucru şi spre scrinul lui Jean-Jacques. N-avea nevoie de sfaturile acestui Nicolas. Ar fi făcut şi singură bani din hîrtii, dacă s-ar fi putut, şi cu cît mai curînd, cu atît mai bine ; nu mai era tînără şi ar fi vrut să aibă şi ea parte de norocul ăsta, măcar de dragul iubitului ei fiu, François. Dar, din păcate, avusese destule prilejuri în viaţă din care învăţase să aştepte clipa potrivită.

Thérèsei îi spuse cu asprime : „Ca să-l las pe conte să se uite prin hîrţoage, la asta am să mă mai gîndesc. Vorbesc eu cu dînsul, şi ţie mai tacă-ţi fleanca cînd eşti cu

el, altfel, are să iasă una boacănă ! Iar peştelui tău poţi să-i spui că dacă vrea să-mi dea sfaturi, atunci ticăloşia-sa să binevoiască a mi se înfăţişa în persoană. Şi las, că mi ţi-l lămuresc eu !"

După ce rămase singură, se gîndi cu grijă ce avea de făcut. În nici un caz nu va îngădui geambaşului Nicolas să se apropie de masa de scris şi de scrin. Tînărul conte n-avea decît să scotocească prin hîrtii. Nu strica să-l aibă pe cocoşel în rezervă.

CONFESIUNI

După cele întîmplate, pieptul lui Fernand clocotea de simţăminte tulburi, nemaiîncercate pînă atunci.

Păcătuise faţă de Jean-Jacques, faţă de Gilberte, faţă de Thérèse, se mînjise pe sine şi pe ceilalţi.

Dar ceea ce simţise pentru Thérèse, şi mai simţea încă, nu era numai poftă şi fierbinţeală, ca atunci, la Paris, sau apoi, a doua oară, la ţară. Nici dragoste nu era : ar fi fost o pîngărire dacă ar fi asemuit sentimentele lui pentru Gilberte cu atracţia ce o simţea pentru Thérèse. Dar spre femeia aceasta îl atrăgea ceva profund natural, natura însăşi. Thérèse era neatinsă de spirit, o bucată de tină, gunoi, dar şi lumina care se oglindeşte în mocirlă. Ceea ce o atrăsese însă pe Thérèse era mai mult decît o simplă poftă. Cum rostise cuvintele : „Pentru dumneata fac multe !". Timbrul acela catifelat al vocii ei fusese de o gingăşie pe care n-o va uita niciodată. Îl iubea, nu încăpea îndoială.

Şi ce va fi mai departe ? Cum să-l privească în ochi pe Jean-Jacques ? Ce se va întîmpla cînd se va întoarce Gilberte ?

Cel mai înţelept ar fi fost să-şi smulgă din piept ceea ce simţea pentru Thérèse, aşa cum smulgi vîrful otrăvit al unei săgeţi. Dar dacă s-ar feri s-o mai vadă pe Thérèse şi ar fugi pur şi simplu, n-ar fi asta o laşitate şi o mojicie ? Nu-i era îngăduit să fugă de răspundere. O dată trebuia s-o mai vadă, trebuia să-i explice că ar fi mai bine pentru amîndoi să se ocolească unul pe altul.

Se temea de sine însuşi. Îi era scîrbă de ceea ce făcuse, dar nu dorea decît s-o repete, iar şi iar.

Şi se duse din nou la pavilionul de vară cînd îl ştiu pe Jean-Jacques plecat la plimbare. Chiar şi drumul îi provoca o amărăciune sfîşietoare şi o plăcere fierbinte.

Ciocăni la uşă. O voce ştearsă răspunse: „Intraţi". Intră. În casă nu era decît *madame* Levasseur. Se simţi profund dezamăgit, dar răsuflă de parcă i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.

Bătrîna era mulţumită că avea prilejul să vorbească singură cu Fernand. Spuse că desigur venea pentru hîrtiile lui Jean-Jacques. Thérèse îi pomenise despre dorinţa lui. „Dar, îl lămuri ea, ceea ce ne cereţi dumneavoastră, domnule conte, nu se cade să facem. Ginerele meu doreşte ca nimeni să nu-i vadă hîrtiile înainte de moarte. Îl măsură pe Fernand cu ochii ei mici şi sfredelitori şi se întrerupse singură: De ce nu-i cereţi chiar lui să le vedeţi? Sînteţi doar atît de des împreună cu el." Fernand tăcea încurcat. „Ştiu, Jean-Jacques e o fire ciudată, îi veni ea în ajutor, şi e limpede că dumnevoastră îi sînteţi un prieten sincer, după cum spune şi ginerele meu. Vreau aşadar să vă fac pe plac, se hotărî ea mărinimoasă. Dar trebuie să fim cu băgare de seamă. Să veniţi numai cînd sînteţi absolut sigur că nu ne poate surprinde." Fernand mulţumi bîlbîindu-se. Ea îl ameninţă strengăreşte cu degetul. „Sînteţi un mare şmecher, domnule conte, spuse ea. Cu fiica mea v-aţi pus bine, şi tot dumnevoastră sînteţi de vină că eu, femeie bătrînă, m-apuc de pozne la bătrîneţe. Va să zică, veniţi mîine."

Fernand plecă ruşinat. *Madame* Levasseur îl întrebase de ce nu se adresa direct lui Jean-Jacques; chiar şi ea observase cît de josnică era intenţia lui. Nu, nu va continua, mîine nu se va duce la pavilionul de vară să spioneze prin manuscrisele lui Jean-Jacques.

A doua zi dimineaţa se duse la pavilionul de vară. *Madame* Levasseur îi dădu două caiete. „Sînt cu totul şaptesprezece, legate împreună, declară ea, le-am numărat. Trebuie să ţin bine minte cum şi-a aşezat toate în scrin şi în masa de scris, ca să le pot pune la loc întocmai cum erau."

Thérèse era şi ea acolo, ocupată cu treburi gospodăreşti. Nu-şi lua privirile de la Fernand, căci nu-l mai văzuse de mult. Tînărul conte era zăpăcit, prezenţa ei îl distrăgea. „Pot lua caietele?" întrebă în cele din urmă. „Nici să nu vă gîndiţi la una ca asta, dragă domnule conte! exclamă indignată *madame* Levasseur. E destul de primejdios şi aşa. Aşezaţi-vă aci!" porunci ea, arătînd spre masa de scris a lui Jean-Jacques.

Fernand se aşeză cu sfiiciune. Ceea ce făcea era un sacrilegiu. Aici, la masa Maestrului, cotrobăia în tainele lui, de faţă cu soţia lui, pe care o pîngărise — era monstruos! Dar pornise pe drumul acesta şi nu mai putea da înapoi.

Deschise primul caiet. Avea drept titlu: *Amintiri*, apoi cuvîntul fusese şters şi Jean-Jacques, cu scrisul lui frumos, viguros şi totuşi delicat scrisese: *Confesiuni*.

Citi:

„Mă apuc de o lucrare care n-a avut şi nici nu va avea pereche. Vreau să le înfăţişez semenilor mei un om, aşa cum l-a făcut natura. Pe mine însumi.

Pe mine însumi. Îmi simt inima şi-i ştiu pe oameni. Nu sînt făcut ca nici unul dintre cei pe care i-am văzut şi, îndrăznesc s-o cred, că nici ca vreunul din cei care trăiesc acum. Chiar dacă nu sînt mai bun, sînt cel puţin diferit.

Cînd va suna trîmbiţa judecăţii de apoi, voi ieşi înaintea Judecătorului Suprem cu cartea aceasta în mînă şi voi spune răspicat: «Aici se află consemnat tot ce am făcut, ce am gîndit, ce am fost. N-am ascuns nimic rău, n-am adăugat nimic bun. M-am înfăţişat aşa cum am fost, cîteodată josnic şi murdar, alteori bun, generos, mare». Fie ca mulţimea nesfîrşită a semenilor mei să asculte mărturisirile acestea, suspinînd la auzul josniciei mele, roşind pentru slăbiciunile mele. Iar apoi, o! Fiinţă Supremă! să îndrăznească unul singur să spună în faţa treptelor tronului tău: «Am fost mai bun decît acesta»."

Fernand citi mai departe; din frazele minunat de clare ale lui Jean-Jacques îi sărea în ochi o veridicitate înspăimîntătoare în goliciunea ei. Nu bănuise că cineva ar putea avea curajul să coboare atît de adînc în propriul său eu. Cît de îngrozitor de întortocheate erau galeriile sufletului, mult mai primejdioase decît toate galeriile de mină din-

lăuntrul pămîntului. Era o minune că cel care îndrăznea să privească aceste taine înspăimîntătoare nu înnebunea.

Fernand citi despre prima pedeapsă corporală îndurată de Jean-Jacques la vîrsta de opt ani. Cum această pedeasă, aplicată de o femeie frumoasă de treizeci de ani, pricinuise băiatului un fel de voluptate, o trezire timpurie a simţurilor şi cum întîmplarea aceasta îi determinase pentru totdeauna pasiunile, dorinţele, felul senzualităţii sale.

Fernand mai citi cum la vîrsta de nouă ani Jean-Jacques îndurase prima nedreptate. Cum fusese aspru pedepsit pentru o faptă rea pe care n-o săvîrşise, cum rămăsese neclintit, „încăpăţînat", după părerea celorlalţi, fără să recunoască ceea ce nu făptuise şi cum ieşise din îngrozitoarea încercare sfîşiat, dar învingător. „Închipuiţi-vă un băiat, citi el, timid şi ascultător, care fusese totdeauna tratat cu blîndeţe şi înţelegere şi care acum îndura pentru prima oară o nedreptate atît de îngrozitoare, şi asta din partea celor pe care îi iubea şi-i stima mai presus de toţi ! Ce năruire a tuturor concepţiilor sale, ce răscolire a sufletului şi a minţii ! Durerea fizică, oricît de mare ar fi fost, o simţeam prea puţin : eram cuprins de furie, indignare, deznădejde. Cînd m-am văzut în sfîrşit în patul meu şi am putut da glas furiei, m-am aşezat pe sărmanul meu posterior şi am strigat din răsputeri, de o sută de ori poate : *Carnifex, carnifex, carnifex !* Călău ! Călău ! Şi acum, cînd scriu aceste rînduri, simt cum îmi zvîcneşte pulsul, şi chiar de aş trăi o sută de mii de ani, clipa aceea ar rămîne veşnic vie în sufletul meu. Această primă întîlnire cu violenţa şi nedreptatea mi s-a întipărit atît de puternic în inimă, încît mă aprind ori de cîte ori văd sau aud o nedreptate, indiferent pe cine l-ar lovi ea, de parcă ar fi vorba de mine însumi. Atunci a luat sfîrşit vesela nepăsare a copilăriei mele."

Citi apoi cum la vîrsta de optsprezece ani, fiind valet într-o casă mare, Jean-Jacques furase, fără vreun motiv plauzibil, o panglică veche, roz şi argintie, fără valoare, iar după aceea dăduse vina pe o cameristă drăguţă şi nevinovată, care nu-i făcuse nici un rău. Jean-Jacques descria faptele simplu, fără justificări, aşa cum se petrecuseră, şi Fernand se înspăimîntă de puterea iraţionalului

şi a răului care-l copleşea iarăşi şi iarăşi, chiar şi pe un Jean-Jacques.

Tot mai adînc şi mai chinuitor pătrundea Jean-Jacques în labirintul întunecat şi mlăştinos al propriului său eu. Povestea mereu de alte fapte sau porniri „ridicole şi jalnice", de pofte naive ale trupului şi voluptăţii rafinate ale fanteziei.

Fernand citi despre experienţele triste, cutremurătoare, pe care trebuise să le facă Jean-Jacques cu prietenii săi. Iată-i pe oamenii mari ai timpului, Diderot, Melchior Grimm, creatorii *Enciclopediei*, marele Voltaire însuşi, şi aproape toţi se coalizaseră împotriva lui Jean-Jacques, îl trădaseră, îl persecutaseră. Toţi se dovediseră superficiali, răzbunători, orbiţi, feţele lor netede nu erau decît măşti, după care se ascundeau chipuri de fiare, iar la analiza severă a lui Jean-Jacques nu rezista decît unul singur : Jean-Jacques.

Timp de trei zile, Fernand veni în fiecare dimineaţă la pavilionul de vară şi citi caietele groase ale *Confesiunilor*. *Madame* Levasseur nu-i dădea caietele în ordinea în care fuseseră scrise, dar el nu spuse nimic, căci fiecare din ele era îngrozitor de fascinant. Voia să citească încet, pe-ndelete, dar citea repede, cu o grabă frenetică. Nu era oare nevoit să citească repede ? Poate că această fericire sălbatică nu va dura mult, poate că *madame* Levasseur se răzgîndea, poate că lectura sa tainică avea să fie descoperită, poate că intervenea vreo altă întîmplare nefastă.

Femeile îşi vedeau de treabă, copacii îşi furişau privirile pe fereastă, canarii ciripeau în colivie. Fernand citea. Apoi, cu totul împotriva voinţei sale, prezenţa Thérèsei îl distrăgea. Dar uneori îl distrăgea tocmai faptul că ea nu era acolo şi atunci îşi imagina cum se tăvălea pe undeva cu Nicolas, durerea fierbinte care ardea în cuvintele lui Jean-Jacques şi imaginea chinuitoare a împerecherii Thérèsei cu Nicolas se învălmăşeau, sfîrtecîndu-l.

Citi relatările lui Jean-Jacques despre familia Levasseur. Citi povestea amară şi ridicolă despre fratele Thérèsei, sergentul François, americanul care-i furase cămăşile de mătase. Citi cum *madame* Levasseur şi întreaga ei familie o jefuiau fără milă pe „neînchipuit de altruista

Thérèse". Cum, în afară de asta, bătrîna, în aparență blîndă ca o mîță, chiar slugarnică, îl spiona și-l trăda dușmanilor săi. „I-aș putea ierta lăcomia, citi el, dar nu prefăcătoria. Josnicia ei m-a înstrăinat atît de mult de ea, încît uneori îmi vine greu să-mi ascund disprețul." Fernand se simți uimilit că și el se folosise de serviciile acestei babe perfide și încercă totodată o amară mulțumire că *madame* Levasseur însăși îi dăduse că citească ceea ce povestea Jean-Jacques despre ea.

Jean-Jacques povestea și despre boala lui, „un defect organic al băşicii, care-i pricinuia o nevoie aproape permanentă de a urina". Era descrisă aici întîmplarea cu mareșalul Curții, care, după triumful de la Fontainebleau al operei *Ghicitorul satului*, îl invitase să vină în ziua următoarea la palat, ca să fie prezentat regelui și să primească o pensie anuală. „Primul meu gînd a fost la nevoia mea de a ieși des, citi Fernand, din cauza bolii mele. Încă în timpul reprezentației nevoia aceasta mă chinuise îngrozitor și eram sigur că în ziua următoare, în fața regelui și a tuturor marilor domni și doamne, mă va chinui și mai grozav. Mi se făcea rău numai la gîndul scandalului pe care l-aș stîrni dacă ar trebui să părăsesc în fugă sala, în prezența regelui. Mai bine mort! Numai cei care cunosc această stare știu ce spaimă te cuprinde cînd simți că se apropie criza!" Thérèse avusese deci dreptate. Nu mîndria cetățenească, ci boala îl determinase pe Jean-Jacques să facă gestul acela nobil. Și totuși, interpretarea simplistă a Thérèsei fusese greșită. Căci Jean-Jacques vorbea și de celelalte motive ale sale, motivele cetățeanului cinstit. Povestea în cuvinte simple, convingătoare cum nu voise să se lase ispitit de aur și onoruri, ci voise să rămînă independent, și cum se certase cu prietenul său Diderot, care stăruise să facă măcar după aceea demersurile pentru pensie. Tocmai necruțătoarea claritate cu care-și expunea Jean-Jacques toate motivele îl făcea pe Fernand să se prăbușească din admirație în dezamăgire, și apoi din nou să se avînte pe culmile admirației.

Mai departe, Jean-Jacques povestea plin de dispreț despre un prieten de-al lui, un om în vîrstă, chinuit de podagră, uzat de pofte și plăceri, care se străduise s-o se-

ducă pe Thérèse, folosind mijloacele cele mai josnice, bani, o carte abjectă, desene murdare. Ruşinea şi o remuşcare furioasă îl sfîşiau pe Fernand. Dacă Jean-Jacques simţea un asemenea dispreţ pentru prietenul acela bătrîn, care se arătase atît de fals, cît de indignat ar trebui să fie împotriva lui Fernand, discipolul său, aproape un copil, care se apropiase cu ochi şi mîini murdare de tovarăşa de viaţă a Maestrului ! Lucru ciudat era că, în timp ce încerca acest simţămînt, prezenţa Thérèsei îi aprindea sîngele. Femeia îl atrăgea, deşi îi era scîrbă de ea, îl ispitea cum nu-l mai ispitise niciodată nimic. Încercă să şi-o închipuie pe Gilberte, să izgonească prin imaginea ei curată pofta ce-l atrăgea spre Thérèse. Nu reuşi. Încercă din nou să se întoarcă la *Confesiuni*, dar nu putu citi mai departe.

Alergă la lac, înotă mult şi repede, de parcă astfel ar fi putut să se spele de murdăria din suflet.

ALTE CONFESIUNI

Girardin şi *monsieur* Gerber rămaseră plăcut surprinşi cînd într-o bună zi Jean-Jacques sosi pe neaşteptate la castel împreună cu cele două femei. În schimb, Fernand nu ştia ce să spună, ce să facă şi încotro să-şi îndrepte privirile. *Madame* Levasseur îi zîmbea cu un aer complice, şi chiar faţa lenească a Thérèsei avea o expresie de mulţumire strengărească.

Jean-Jacques se purta ca de obicei, era liniştit, conversa plin de vervă cu marchizul, făcîndu-l chiar şi pe *monsier* Gerber să vorbească. Omul acesta timid povesti cum pusese în scenă, mai demult, împreună cu Fernand, pe atunci copil încă, piese de teatru, de marionete şi cît talent şi aplicaţie dovedise contele Fernand cu acel prilej. Nu povesti că în orele sale libere compunea poezii şi ce bucurie îi făceau piesele acelea naive pentru teatrul de marionete. Jean-Jecques ascultă cu plăcere povestea alsacianului şi spuse : „Ce-ar fi, conte Fernand, ce-ar fi să dăm odată un mic spectacol ? De pildă, cu *Ghicitorul satului ! ?*"

Inconştienţa amabilă a lui Jean-Jacques îl cutremură pe Fernand.

La plecare, Maestrul spuse : „Fernand, mi-e îngăduit să vă aştept mîine dimineaţă ?" Jean-Jacques încă nu-l invitase niciodată de-a dreptul să-l însoţească : Fernand se sperie aproape.

Şi a doua zi Jean-Jacques fu calm, prietenos, însufleţit de o voioşie melancolică. Fernand păşea alături de el, se simţea cel mai josnic ipocrit de pe faţa pămîntului, vorbea monosilabic, chipul lui plin de viaţă nu-i putea ascunde stînjeneala. Spera doar că Jean-Jacques nu va observa nimic.

Acesta însă spuse : „Ce vi s-a întîmplat, Fernand ? Parcă vă apasă ceva. Vreo amărăciune în legătură cu prietena dumneavoastră ?" Fernand se perpelea de ruşine şi durere ; ar fi vrut să plîngă în hohote, ca un copil.

Şi totuşi, în ziua următoare, cînd ştiu că Jean-Jacques era plecat, se duse din nou la pavilionul de vară, ba setea sălbatică, dulce şi otrăvită de a citi mai departe, de a scormoni în tainele Maestrului se înteţise de pe urma aşteptării !

Ceea ce află în ziua aceea era de altfel deosebit de răscolitor şi primejdios. Anumite zvonuri, răspîndite de duşmanii lui Jean-Jacques şi pe care Fernand le socotise calomnii murdare, erau adevărate. Stătea scris negru pe alb, chiar de mîna lui Jean-Jacques, cu litere frumoase, elegante, sigure : îşi dusese într-adevăr copiii, copiii lui şi ai Thérèsei, la Leagănul copiilor găsiţi, la *Hospice des Enfants Trouvés ;* nu unul, ci mai mulţi. Şi el povestea fapta aceasta îngrozitoare pe care o săvîrşise, fapta care sfida înseşi natura şi simţirea, de parcă ar fi fost lucrul cel mai firesc, cel mai obişnuit din lume. Povestea cu toate amănuntele, străduindu-se „nici să nu se scuze şi nici să se acuze". Alesese, „cea mai comodă ieşire din încurcătură", senin şi sigur, fără să şovăie, şi înşira motivele care-l făcuseră să acţioneze astfel, motive clare, conştiente, obişnuite. În primul rînd, aşa era obiceiul. În al doilea rînd, voise să salveze onoarea Thérèsei, cu care, pe vremea aceea, încă nu era căsătorit. În al treilea rînd, pusese în practică propriile sale principii prin aceea că, în calitate de cetăţean şi de tată al copiilor, preferase ca

odraslele sale să fie crescute pentru a deveni muncitori și țărani, și nu aventurieri și vîntură-lume. Trebuise să învingă o *singură* dificultate : împotrivirea Thérèsei. Fusese destul de greu s-o facă să înțeleagă că în felul acesta își salva reputația și onoarea. „S-a supus jelindu-se", relata Jean-Jacques.

Fernand citea asta în prezența femeii al cărei prunci fuseseră „îndepărtați" în felul acesta, și inima lui era alături de ea ; cuvintele seci și fără rușine ale lui Jean-Jacques îl înghețau. Cît de mare trebuie să fi fost durerea acestei femei mărginite, mînată numai de instincte, cînd i se întîmplase asta !

Răsfoi din urmă. Reciti ceea ce Jean-Jacques relatase pînă acolo despre Thérèse. Apoi citi cu o încordare aproape de neîndurat, lacom de fiecare nouă pagină, ce mai scria despre Thérèse. Erau multe cuvinte critice, reci, și cuvinte ce-ți încălzeau inima, unele respingătoare, altele pline de simțire și emoționante.

Citi despre felul cum o întîlnise pentru prima oară Jean-Jacques, într-un hotel mic și amărît. Hotel Saint-Quentin, cum, impresionat de simplitatea ei și de privirea-i blîndă, prietenoasă, o apărase împotriva glumelor impertinente ale comesenilor și cum ea îi mulțumise, dăruindu-i singurul lucru pe care-l putea dărui, trupul său. Scria apoi cum se iscase de îndată o neînțelegere între ei. După ce se culcase prima oară cu el, Thérèse îi spusese pe ocolite că trebuie să-i mărturisească ceva, și Jean-Jacques se temuse că e bolnavă și că l-a molipsit și pe el. Zile întregi vorbiseră pe ocolite, fără să se poată lămuri, pînă ce ea îl întrebase, în sfîrșit, dacă n-a băgat de seamă că ea nu fusese fecioară. „Cînd am înțeles în cele din urmă în ce consta neînțelegerea, povestea Jean-Jacques, am tras un chiot de bucurie. «Feciorie ! strigai eu. Cine caută așa ceva la Paris ? ! Și încă la o fată de douzeci de ani ! Ah, draga mea Thérèse, ce fericit sînt că ești atît de cinstită și de sănătoasă !»"

Fernand mai citi : „La început nu dorisem decît o distracție și-mi găsisem o tovarășă de viață. Nu mă gîndisem decît la poftele mele și în fapt pusesem temelia fericirii mele."

Dar apoi Fernand citi mai departe : „La început am încercat să-i formez mintea. Zadarnică ostenceală ! Mintea ei rămîne așa cum a plămădit-o natura, strădaniile educative n-au ce căuta aici. Mărturisesc fără să roșesc că n-a izbutit niciodată să învețe cu adevărat să citească și abia dacă poate scrie. O lună întreagă am încercat s-o fac să priceapă cum se citește ora pe cadranul unui ceas : nici pînă astăzi n-a înțeles. Nu poate spune la rînd lunile anului, n-are nici cele mai elementare noțiuni de aritmetică. Nu poate folosi cuvintele așa cum trebuie și spune adesea contrariul a ceea ce gîndește. Incultura ei, greșelile pe care le face constituie un subiect de conversație pentru prietenii mei ; o dată am întocmit o listă cu expresiile comice pe care le folosește, ca s-o distrez pe *madame* de Luxembourg. Dar această persoană mărginită, sau, dacă vreți, proastă, m-a uimit de multe ori prin judecata ei sigură în împrejurări grele, și sfatul ei m-a salvat din primejdii mari."

Apoi scria din nou : „Chiar și legătura cea mai strînsă a trupurilor nu mă mulțumea. Simțeam nevoia a două suflete într-un singur trup." Apoi : „Thérèse și cu mine aveam doar prea puține idei și concepții comune, și natura din jur trezea în mine sentimente pe care ea nu le putea înțelege. În singurătatea de la țară ai însă nevoie de un tovarăș care să-ți împărtășească sentimentele."

Fernand citea, înspăimîntat și uimit. Aici, în aceeași încăpere, ședea o Thérèse în carne și oase și nu știa că în filele din fața lui trăia o altă Thérèse, lăudată pentru firea ei prietenoasă și bună, dar dezgolită cu cruzime în mărginirea și nulitatea ei, o umbră dar totodată o figură nepieritoare, mult mai reală decît Thérèse cea vie.

„Am considerat totdeauna ziua în care m-am legat de Thérèse ca ziua care a determinat pentru totdeauna viața mea lăuntrică. Legătura noastră a rezistat timpului și tuturor loviturilor soartei. Ea a devenit mai strînsă de pe urma întîmplărilor care ar fi trebuit s-o nimicească", citi în continuare Fernand.

Dar pe pagina următoare stătea scris : „Însă ce va gîndi acum cititorul, dacă-i voi mărturisi, cu toată sinceritatea

de care cred că a putut să se convingă, că, din prima clipă în care am zărit-o și pînă acum, n-am simțit nici cea mai mică pîlpîire de dragoste pentru ea? Nevoile simțurilor, pe care mi le satisfăcea, nu erau pentru mine decît nevoi sexuale, care nu aveau nimic de-a face cu personalitatea mea." Așa stătea scris, simplu, fără rușine. Fernand se simți nimicit.

Iar apoi Jean-Jacques afirma limpede, scurt, negru pe alb: „Thérèse nu este cîtuși de puțin stricată sau desfrînată. N-am avut a mă teme de rivali. Sînt sigur că am fost singurul bărbat pe care l-a iubit vreodată, și simțurile ei adormite n-au împins-o spre un altul, nici chiar atunci cînd am încetat să mai fiu bărbat pentru ea."

Fernand crezu că citise greșit și reciti a doua și a treia oară.

Cum se putea ca un om care pătrunsese mai adînc ca oricare altul în tainele naturii și în relațiile dintre oameni să fie atît de orb față de femeia cu care-și duce viața?!

Era oare atît de orb? Voia să fie orb? Iar măreția care se îmbină cu o atît de comodă orbire mai poate fi socotită măreție?

Dar cine era el, Fernand, ca să-l judece pe Jean-Jacques? Studiase sîrguincios operele lui, trăia de săptămîni în imediata lui apropiere, și totuși nu-l cunoscuse și nu-l înțelesese de loc.

Dar acum, oare, îl cunoștea? Omul care dusese viața sălbatică, deșănțată, descrisă în *Confesiuni*, care suferise neînchipuit de mult și făcuse pe alții să sufere la fel de mult, era același cu cel care se plimbase ieri liniștit cu Fernand, ierborizînd și fiindu-i milă de fiecare om sărman, de fiecare vietate? Care din ei era adevăratul Jean-Jacques? Cel modest, prietenos, care stătea de vorbă cu fiece pădurar și discuta pe larg cu jupîn Maurice, cîrciumarul de la hanul „La castani"? Sau cel care singur se dădea pildă întregii omeniri?

„Acesta sînt eu, Jean-Jacques, cetățean al orașului Geneva. Cine are o putere mai mare și mai înspăimîntătoare de pătrundere a lucrurilor decît mine? A suferit cineva

mai mult decît mine? *Ecce homo.*[1] Nimeni n-are dreptate, în afară de mine."

Şi dacă este aşa? Dacă Jean-Jacques are dreptate împotriva tuturor?

Oricum, n-avea temeiuri să fie infinit de mîndru? Descoperise şi explorase o lume nouă, aventurile sale fuseseră mai îndrăzneţe decît cele ale lui Columb. Nu era firesc ca trupul lui firav să se prăbuşească sub povara acestei imense înţelepciuni? S-ar fi putut el menţine altfel decît printr-un orgoliu fără seamăn?

În sufletul lui Fernand se îmbinau admiraţie, teamă, milă, respect şi un uşor dispreţ cinic.

Şi, după cum Jean-Jacques îi devenea mai străin şi mai enigmatic, cu cît ştia mai multe despre el, tot astfel i se părea că şi ceilalţi oameni îşi pierd contururile. S-ar fi zis că fizionomiile semenilor săi se schimbau necontenit. Nu mai exista o realitate stabilă. Viaţa pe care Fernand o văzuse în jurul său nu era decît o pojghiţă subţire, exterioară; abia mai jos, sub ea, începea adevărata viaţă, multiplă şi confuză.

Fernand dormi puţin în această perioadă. Noaptea vedea în gînd literele sigure ale *Confesiunilor*, şi ele se preschimbau în oamenii şi faptele despre care vorbeau. El însuşi, Fernand, se transforma în Jean-Jacques. Săvîrşea păcatele înspăimîntătoare ale lui Jean-Jacques. Se lăsa întreţinut de femeia şi ibovnica mai vîrstnică. Îşi renega credinţa. Apoi, pentru a redobîndi cetăţenia oraşului său, Geneva, se lepăda de credinţa nouă. Iubi femei pe care nu le avu niciodată şi se culcă cu femei pe care nu le iubea. Izgoni din casă carne din carnea sa şi trup din trupul său. Îşi trădă prietenii. Se scuză şi se apără cu scuze neîntemeiate. Îi era scîrbă de sine însuşi şi se mîndrea cu scîrba lui. Şi orice ar fi făcut, era drept. Se socotea singurul om drept pe lume. Şi, lucrul cel mai ciudat: aşa era.

Fernand trăi în zilele, în săptămînile acelea nu la Ermenonville, ci în lumea lui Jean-Jacques, în lumea plină de aventuri a *Confesiunilor*. Propria sa lume deveni aventuroasă. Căci dacă el, Fernand, şi-ar descrie, cu

[1] Iată omul (lat.).

aceeaşi sinceritate ca şi Maestrul, tînăra sa viaţă, nu s-ar ivi abisuri la fel de înspăimîntătoare ca acelea în care se afundase Jean-Jacques ? El, Fernand, n-o iubea pe Thérèse, n-avea nimic comun cu ea, nu simţea pentru ea o pasiune mare, sălbatică ; dacă se culca cu ea, dacă-l înşela pe Maestru şi se cufunda în mocirlă, n-o făcea decît pentru că se simţea atras de ceea ce este josnic, murdar, pentru că era stricat pînă-n măduva oaselor. Şi dacă, pe lîngă toate, se mai ducea la pavilionul de vară să scormonească în tainele Maestrului, nu era asta o ticăloşie fără seamăn ?

Dar tocmai caracterul odios, nelegiuit al lecturii făcea ca ea să aibă şi mai mult preţ. Şi oricît de mari ar fi fost chinurile cu care ar fi trebuit să-şi ispăşească fapta, rupea cu nesaţ roade din pomul cunoaşterii. Ce reprezentau învăţătura marilor oameni din antichitate, revelaţiile *Bibliei*, învăţăturile clasicilor Franţei sale faţă de înţelepciunea profundă, echivocă, a acestei cărţi ? Ce dragoste de adevăr lacomă, înspăimîntătoare ţîşnea din paginile acestea, ce pasiune zdrobitoare, aducătoare de fericire, închinată cunoaşterii cu cap de Ianus [1] !

CE ESTE ADEVĂRUL ?

Adolescenţa lui Fernand nu fusese uşoară. *Monsieur* de Girardin îşi amintea cu mîndrie şi plăcere de timpurile cînd fusese general şi constatase cu îngrijorare lipsa de interes a lui Fernand pentru disciplină şi militărie. Pentru a-l căli, îl trimisese la vîrsta de treisprezece ani la Academia de război, a cărei severitate era cunoscută. Elevii academiei erau aproape toţi burghezi sau fii ai unor nobili cu funcţii administrative, iar profesorii şi superiorii se străduiseră să arate că titlul contelui Brégy nu-i impresiona. Fernand fusese deci tratat cu o asprime deosebită. Colegii, plini de invidie, conştientă sau inconştientă, faţă de viitorul senior de Ermenonville, pe care-l aştepta o carieră uşoară, strălucită, aveau o atitudine rezervată

[1] Zeu la romani, despre care se spunea că are mereu înaintea ochilor atît trecutul, cît şi prezentul. Această dublă calitate a făcut să fie reprezentat cu două feţe.

sau direct ostilă. Și trupul, și sufletul sensibilului Fernand fuseseră supuse la cazne ; cîteodată crezuse că nu va mai putea îndura această viață. Ulterior, în timpul lungii călătorii pe care o întreprinsese, cînd avu prilejul să simtă cît de mult îl iubea tatăl său, și mai ales după aceea, cînd descoperise marea fericire alături de Gilberte, fusese convins că anii negri ai Academiei de război constituiau partea cea mai grea a vieții sale. Dar acum, din propria-i vină, se avîntase în aventuri atît de înspăimîntătoare, încît cele petrecute atunci i se păreau cu adevărat un joc de copil.

Hotărî să mărturisească totul Maestrului. Nu fu în stare.

Hotărî să-i scrie Gilbertei, prietena sufletului său, să-i povestească despre lecturile sale tainice, să-i mărturisească și el, cu aceeași sinceritate fanatică cu care-și povestea Jean-Jacques viața, legătura sa fizică și sufletească cu Thérèse. Numai dacă va reuși să dea glas frămîntărilor sale, să le exprime în cuvinte, va putea să se smulgă din adîncurile spre care îl ademenise cutezanța sa nebunească !

Dar, încă pe cînd își făurea planul, știa că nu-l va putea duce la îndeplinire. Nu-i era dat să descrie faptele sale josnice, desfrînate cu obiectivitatea curajoasă a lui Jean-Jacques. Și-ar prezenta acțiunile denaturat, s-ar scuza și s-ar acuza cu sentimentalism, s-ar tîngui de propria sa ticăloșie. Și totul ar fi minciună. Doar nu voia să renunțe la infamia sa, pentru nimic în lume ! Ba se mîndrea că era așa cum era.

Nici la legătura lui cu Thérèse nu voia să renunțe. Îi era scîrbă de femeia aceasta, dar știa că era de ajuns ca ea să spună cu vocea ei joasă, leneșă : „Nu vreți să facem o plimbare, tinere conte ?“ și s-ar fi ridicat, de oriunde s-ar fi aflat, gata s-o urmeze. Pofta fierbinte pe care i-o trezea, mirosul ei, vulgaritatea ei profundă, inocentă, mișcările ei lente, atîțătoare, greutatea cu care-și aduna cuvintele ca să-și exprime gîndurile confuze, chiar și scîrba pe care i-o inspira, toate erau verigi ale unui lanț cu care îl ținea legat.

Thérèse nu-l pofti să se plimbe cu ea. Cînd se întîlni cu el prima oară după ce se îmbrățișaseră, fusese deza-

măgită că se arăta atît de distant. Îi părea rău că o iubise? Dragostea lui se stinsese după o singură îmbrăţişare? Instinctul însă îi spunea că nu era aşa, dar că, fiind conte, se sfia. Apoi, fusese aproape totdeauna în preajmă cînd Fernand citea din hîrţoagele lui Jean-Jacques şi observase cu mulţumire că prezenţa ei îl tulbura; era destul să-l privească pieziş şi tînărul conte era cuprins de nelinişte. Dar ea nu-l încuraja.

În cele două dăţi cînd Fernand n-o găsise acasă fusese într-adevăr cu Nicolas, aşa cum îşi închipuise el, amărît, dispreţuitor şi furios. Dar întîlnirile acestea nu fuseseră fericite. Thérèse se temea să-i dea de ştire că bătrîna *madame* Levasseur refuza să-i urmeze sfatul şi să întreprindă ceva cu hîrtiile. Nicolas însă aştepta răspunsul şi, cum ea tăcea, o întrebase direct: „Ai vorbit cu mama dumitale, *madame*?" La care Thérèse răspunse şovăind: „Încă nu". Atunci Nicolas devenise morocănos şi tăcut, iar cînd ea voise să se arate drăgăstoasă, o respinsese, zicînd că nu-i stă mintea la prostii. „Pentru asta îl ai doar pe micul conte", spuse el cu răutate, şi Thérèse înţelese că, atîta timp cît nu va rezolva problema cu hîrţoagele, Nicolas nu va mai face dragoste cu ea.

În schimb, Fernand, care de obicei nu se arăta decît ziua, se înfiinţă şi seara, pe cînd Jean-Jacques se afla la castel. Amîndouă femeile îşi dădură seama de îndată că venea pentru Thérèse.

Thérèse sperase că Nicolas va folosi seara aceasta, îl aşteptase multă vreme, iar el, desigur, ca s-o pedepsească, o lăsase singură. Acum era supărată şi-l primi cît se poate de urît pe Fernand. Bătrîna, nemulţumită de prostia fie-si, voi să-l ajute pe tînărul domn să-şi atingă scopul. „Nu doriţi să vă plimbaţi puţin la aer cu Thérèse? E o noapte caldă de vară", spuse ea de-a dreptul. Fernand privi stîngaci şi plin de aşteptare spre Thérèse. Ea, însă, măsurîndu-l fără ruşine, răspunse leneş şi îmbufnat: „N-am chef astăzi". Tînărul plecă umilit.

Alerga prin noapte, răscolit şi furios. Dar furia lui nu era îndreptată împotriva Thérèsei, ci împotriva lui Jean-Jacques. Desigur că ea ajunsese aşa din pricina grozăviilor pe care le îndurase de la Jean-Jacques. Se indignă

tot mai mult împotriva Maestrului. El, care propovăduise în *Emile* principiile cele mai nobile, cele mai înțelepte de educare, ar fi fost pur și simplu dator să-și crească singur propriii săi copii.

O femeie care trecuse prin atîtea merita compasiune. Fernand simțea nevoia s-o mîngîie. Amintirea ochilor ei îi dădea fiori. Fantezia neînfrînată, senzuală a *Confesiunilor* îl înlănțuia, se contopea cu propria sa fantezie. Visa o nouă îmbrățișare mai fierbinte, mai puternică decît cea de atunci, de pe malul lacului.

Thérèse, la rîndul ei, deoarece Nicolas o lăsase să-l aștepte și în serile următoare, se mustra că se purtase atît de rău cu micul conte. Acum îi pierduse pe amîndoi. Tînărul conte nu-i voise rău, era pur și simplu un visător, un copil, prost și neîndemînatic. Nu trebuia să lase să se adîncească cearta lor, iscată din nimic, căci altfel se ducea pe copcă și această prietenie frumoasă. Să se culce o singură dată cu el, nu-și închipuise așa lucrurile.

Îl pîndi. Îl întrebă, întocmai așa cum își dorise și cum se temuse el: „Nu vreți să mai facem o plimbare, tinere conte?"

Se întîlniră în aceeași seară.

Lucrurile se petrecură ca în visurile lui, instinctul sălbatic și întunecat măturînd din cale toate scrupulele, copleșindu-l.

Mai tîrziu șezură pe iarba de sub salcie. Thérèse era nespus de tandră. „Fernand!" rosti cu vocea ei profundă, bucurîndu-se să audă cum răsună numele. „Îmi dai voie să-ți spun Fernand?" se rugă ea, mîndră și îndrăgostită, tutuindu-l pentru prima oară. Apoi, pe un ton visător: „N-am făcut-o încă niciodată cu un domn mare."

Era timpul ca Thérèse să plece acasă, dar rămase locului. Fernand era altfel decît Nicolas, nu-l socotea doar iubitul ei, ci un adevărat prieten, cu el voia să stea de vorbă. Încercă, în felul ei greoi, să-i explice că n-avea de-a face cu o stricată. Jean-Jacques era tare bun, un sfînt, dar... nu era bărbat. Îl stînjenea boala lui. Chiar și în tinerețe, cu mulți ani în urmă, se ținuse departe de ea luni de zile, uneori chiar un an, stînd culcat ală-

turi de dînsa, neputincios și mort, ca o bucată de lemn. Dar ea avea dreptul la un bărbat, și maică-sa era de părerea asta, cu toată severitatea sa.

Fernand tăcea și asculta. Thérèse începu iar să vorbească. „Și apoi, povestea cu copiii, asta n-ar fi trebuit s-o facă."

Fernand uită că abia se împreunase cu femeia aceasta ; în ochii lui femeia nu mai exista, nu rămăseseră decît *Confesiunile*. Era mistuit de dorința nestăvilită de a cunoaște adevărul, tot adevărul. Desigur că ceea ce mărturisise Jean-Jacques era adevărat, dar nu era decît o parte a adevărului ; nu putea afla tot adevărul decît dacă știa ce simțise și Thérèse.

Întrebă cu gura uscată : „V-a luat într-adevăr copiii ?" Thérèse răspunse liniștită : „O știe doar o lume-ntreagă". Continuă să întrebe : „Pe toți cinci ?" Dar Thérèse repetă mirată : „Cinci ? Cum ai ajuns la cinci ? Doi."

Cuvintele ei îl loviră în plin. Oare Jean-Jacques mințise ? Mințise în cartea cea mai sinceră din lume, în cartea cu care voia să se înfățișeze înaintea judecății de apoi ?

Între timp, Thérèse continua : „A fost destul de greu pentru mine de amîndouă dățile. Pentru el a fost ușor, erau copiii *mei*." Fernand întrebă încet de tot : „Nu erau copiii lui ?" Ea răspunse cu vocea-i calmă „Ce spui ? Nu te înțeleg." Fernand repetă cu greu, mai tare : „Nu erau copiii lui ?". Thérèse răspunse : „Nu, de fapt, nu erau". Fernand făcu o sforțare uriașă ca să întrebe iar : „Și el a știut?" „Pesemne, căci altfel n-ar fi fost atît de crud", zise Thérèse.

Noaptea era destul de întunecată, Fernand n-o vedea pe Thérèse, auzea doar vocea ei monotonă. Vedea în gînd literele elegante, sigure ale *Confesiunilor* și-și amintea limpede cum ieșeau în relief pe hîrtia alb-gălbuie, relatînd cele întîmplate într-un stil limpede, precis și convingător, enumerînd motivele îndreptățite pentru care trebuise să acționeze astfel și nu altfel. Dar povestea era falsă. „Căci altfel n-ar fi fost atît de crud." Vocea aceasta simplă, știarsă rostea adevărul, iar edificiul măreț al principiilor, al sentimentelor și al confesiunilor se prăbușea.

Fernand se revoltă împotriva Maestrului şi-şi învinse revolta. Lucrurile nu erau chiar atît de simple cum şi le închipuise. Jean-Jacques nu minţise. Nu se poate scrie cu atîta sinceritate pentru cei de mai tîrziu, pentru Fiinţa Supremă, decît de ceea ce eşti convins pînă în adîncul sufletului. Thérèse, cu mintea ei mărginită, îşi exprima adevărul ei mărginit. Dar multe cauze se amestecă pentru a zămisli o acţiune, fiecare faptă se întemeiază pe motive nobile şi josnice, indisolubil împletite, şi nu există adevăr care să nu fie alcătuit dintr-o sumedenie de adevăruri.

Iată, de pildă, ei şed aici, pe iarba de sub salcie, pe locul lui Jean-Jacques, iar Thérèse îl trădează pe Jean-Jacques, ca şi Fernand, de altfel. Amîndoi se unesc pentru a-l trăda pe Jean-Jacques. O clipă, Fernand se simţi îndreptăţit, dar apoi se dispreţui iar. Şi în tot timpul acesta încerca o plăcere amară, voluptuoasă, plină de remuşcări.

Glasul Thérèsei spuse, trist şi plin de căldură, prin întuneric : „Cu nimeni altul nu pot vorbi, nici măcar cu mama". „Nici cu grăjdarul ?" gîndi Fernand. Dar ea, de parcă ar fi ghicit, în simplitatea ei, ce se petrece în mintea lui, continuă : „Cu tine pot vorbi despre tot ce vreau, Fernand. Numai tu eşti prietenul meu."

„CAVE CANEM" [1]

Data următoare cînd se întîlni cu Nicolas, Thérèse îşi luă inima în dinţi şi-i spuse că a vorbit cu bătrîna. *Madame* Levasseur nu voia să se atingă de hîrţoagele lui Jean-Jacques.

Nicolas se întunecă la faţă. „Se pare că n-aţi procedat cu prea multă inteligenţă, *madame*, spuse el cu o politeţe răutăcioasă. Apoi izbucni : Parcă ai tărîţe în cap. Puţi de proastă ce eşti ! N-are nici un rost să dau sfaturi unei femei atît de neghioabe !" Thérèse răspunse jignită : „Aţi ştiut doar de la bun început, *monsieur* Nicolas, că nu sînt o filozoafă. Apoi, după o clipă de tăcere, urmă :

[1] Păzeşte-te de cîine (lat.).

Mama e de părere că, dacă vreți să-i spuneți ceva, să vorbiți cu ea direct." „Asta-mi mai lipsea!" bombăni Nicolas.

Dar apoi, rămas singur, se răzgîndi. Situația devenea primejdioasă. În orice zi se putea ivi un alt șmecher care să se intereseze de hîrtii, sau putea să-i încurce iețele chiar și un zevzec de aristocrat plin de idealuri. Nu-i rămînea decît să vorbească direct cu bătrîna. La urma urmei, din punctul ei de vedere, lucrul cel mai deștept era să ajungă la o înțelegere cu el.

Se duse la *madame* Levasseur, cînd știa că o găsește singură. Îi ceru să discute deschis despre chestiunile ce-i interesau deopotrivă. Bătrîna îl măsură cu ochii ei mici și răi. „Nu văd să avem nimic de împărțit, spuse ea. Dar, dacă socotiți c-o să iasă ceva din asta, poftim, vorbiți."

„Desigur că privirea dumnevoastră ageră a descoperit că între fiica dumneavoastră și preasupusul dumneavoastră servitor se întîmplă ceva, începu Nicolas. Inima mea a fost, ca să zic așa, cucerită de *madame* Rousseau, ce mai, dragoste fulgerătoare, cum se spune pe-aici, și sînt mîndru și fericit că, făcîndu-i o curte umilă, perseverentă, am cîștigat-o pe fiica dumneavoastră." „Sînt o femeie bătrînă, răspunse *madame* Levasseur, și, din păcate, n-am destulă putere să vă trag palma zdravănă pe care o meritați." Nicolas zîmbi amabil. „*Madame,* dumneavoastră nu înțelegeți situația. Dumneavoastră nu prețuiți îndeajuns înclinația fiicei dumneavoastră față de preasupusa dumneavoastră slugă și nici încăpățînarea mea britanică. Nu doresc nimic necinstit, dimpotrivă, aș dori să legalizez relațiile dintre *madame* Rousseau și mine. Se ridică în picioare și se înclină. Am onoarea, *madame,* a vă cere mîna fiicei dumneavoastră." Bătrîna răspunse sec: „Fiica mea este măritată. Cred că faptul acesta vă este cunoscut." „Mă siliți, *madame,* să mă exprim fără ocol și grosolan. Am știut totdeauna cînd le sună ceasul gloabelor mele, și vă spun: domnul filozof nu mai are multe zile. Cînd cineva filozofează cu atita stăruință, șaizeci și șase de ani de-a rîndul, îi piere puterea. Și acum, ascultați-mă. În calitate de viitor soț, care privește lucrurile cu toată seriozitatea, am pur și simplu datoria să ajung din timp, adică acum, la o înțelegere cu viitoarea mea soacră."

„Aici însă ați cam greșit-o ! spuse *madame* Levasseur cu o ironie politicoasă. Ginerele meu este o fire cumpătată, s-a refăcut minunat aici, Thérèse și cu mine îl îngrijim bine. Tocmai oamenii aceștia, în aparență lipsiți de vlagă, sînt cei mai rezistenți. Jean-Jacques al nostru o mai duce multă vreme, n-aveți nici o grijă."

„Bine, răspunse Nicolas, dacă nu doriți, nu vom mai discuta despre starea sănătății lui *monsieur* Rousseau. Dar inima mea îi poartă de grijă fiicei dumnevoastră și, în afară de aceasta, e.dornică a cunoaște cît mai multe. Îngăduiți-mi o întrebare, *madame*. Cum și de ce n-a mai apărut de atîta vreme nici o carte nouă a domnului filozof ? Am auzit că a lucrat mult, toată lumea așteaptă o carte nouă. Pentru asta se primesc probabil o mulțime de parale. Cum se face că o doamnă atît de înțeleaptă ca dumneavoastră nu se ocupă de asta ?" „O întrebare neocolită merită un răspuns de același fel, răspunse cu politețe bătrîna. Din anumite pricini filozofice, care sînt prea înalte pentru mine, și desigur și pentru dumnevoastră, ginerele meu nu dorește ca ultimele sale opere să fie publicate înainte de moartea lui. Nu vrea. Înțelegeți ? Basta ! Punct ! Gata ! Apoi urmă cu sfătoșenie : Pe hîrtiile astea nu se pot scoate parale. Să-ți iasă asta o dată pentru totdeauna din cap, tinere ! În casa asta nu-s gologani pentru dumneata !"

„Se pare că n-aveți încredere în mine, spuse întristat Nicolas. Dar înțeleg. Cunosc oamenii și-mi dau seama la ce v-ați gîndit, *madame*. Un coate-goale, v-ați zis dumneavoastră, un lacheu, o slugă, la ce ne putem aștepta, fiica mea și cu mine, de la unul ca ăsta ? Dar presupusul dumneavoastră servitor e în stare de mai mult. Nu sînt doar un simplu lacheu. Am fost prim-maestru de călărie la *mister* Tattersall, la Londra. Asta nu înseamnă nimic pentru dumneavoastră, *madame*, dar pentru domnii cei mari de la Paris înseamnă ceva." El îi vorbi de proiectul lui și adăugă : „Nu e nevoie decît de un mic capital cu care să pornesc, cam vreo două sute de ludovici. Desigur că aș putea găsi și în altă parte banii, dar, v-am mai spus, mă simt atras de fiica dumneavoastră și aș dori să vă fac părtașă la proiectul meu. Zîmbiți, *madame*, nici acum n-aveți

încredere în mine. Dar vă asigur că banii dumneavoastră or să facă pui. Numai cu cîştigul din primul an vom fi asiguraţi toţi trei pînă la sfîrşitul vieţii noastre."

Bătrîna asculta cu interes. Omul acesta îi amintea de fiul ei, de sergentul François. Vorbea cu aceeaşi îndrăzneală şi, pe deasupra, era probabil mai priceput.

Nicolas observă de îndată că era privit cu alţi ochi. „Aveţi puţină încredere în mine, stărui el. N-o să vă pară rău. E jalnic cît de sărăcăcios trăiţi aici. Dacă domnul filozof adoră natura şi se dă în vînt după sărăcie, dumneavoastră, *madame*, aveţi desigur, simţăminte mai puţin filozofice. Nicolas prinsese curaj. Uite cum zac aici hîrtiile. E cu neputinţă ca o doamnă atît de inteligentă să nu poată obţine două sute de ludovici pe ele ! Daţi-mi-i mie, să mă apuc de treabă, şi aveţi cuvîntul meu, cuvîntul unui om de onoare, al unui cunoscător de cai şi al unui englez : mă însor cu *madame* Rousseau şi trăim cu toţii ca în sînul lui Avram."

Dar interesul bătrînei Levasseur pentru aventurierul acesta bun de gură se stinsese. Nicolas nu era fiul ei, François, şi nu era dispusă s-o împartă pe Thérèse cu el. Totuşi îşi dăduse seama cît de legată se simţea de Nicolas, Thérèse, rea de muscă cum era, şi că individul putea să-i joace o festă. Ori să fure cu ajutorul Thérèsei hîrtiile lui Jean-Jacques, ori să pună la cale cine ştie ce ticăloşie. Nu trebuia deci să-l întărîte, nu-l putea refuza de-a dreptul.

Îi explică amănunţit că hîrtiile lui Jean-Jacques nu puteau fi valorificate fără ştirea acestuia. Înainte de a scoate gologanii, cumpărătorii soseau în persoană şi-l întrebau pe Jean-Jacques dacă era de acord să încheie tîrgul ; declaraţii scrise, oricît de bine ticluite, nu ajungeau. Şi deoarece Nicolas părea dezamăgit şi încruntat, îl mîngîie : „Nu fiţi atît de plouat *monsieur*. Eu nu mă împotrivesc planurilor dumneavoastră. Dar nu fiţi nerăbdător. Hîrtiile îşi păstrează valoarea, şi aici, la mine, sînt la adăpost, ca un gologan în buzunarul lui Dumnezeu." Nicolas nu mai încercă s-o convingă pe *madame* Levasseur ; dacă te apropii prea mult de o gloabă, zvîrle.

Se străduí să dea o expresie mai blîndă feţei sale. Între timp, bătrîna, simţind că în mintea lui pune ceva

rău la cale, continua să-l ia cu binișorul : „Nu trebuie să doriți moartea ginerelui meu. În afară de durerea ce-am încerca-o, Thérèse și cu mine, ar fi o lovitură băneasă grea. Omul scrie și acum ca un tinerel. Cînd e, cum zice el, «inspirat», pana-i merge la galop, nici nu știi cînd și cum, și iaca un manuscris nou, iar viitoarea moștenire face cu opt sau zece mii de livre mai mult. Doar un nebun poate dori moartea găinii cu ouă de aur."

„Înțeleg, spuse Nicolas, și mă supun faptului că nu doriți să legalizați legătura mea cu fiica dumneavoastră. Dar nu mă dau bătut, urmă el cu o veselie bine jucată. Sînt încăpățînat."

„Atunci, să bem un păhărel", spuse *madame* Levasseur. Aduse lichiorul de caise trimis de marchiz, ciocniră paharele, băură și se despărțiră prieteni, aproape complici.

Dar băutura nu avusese darul să spele și teama bătrînei de acest individ periculos. Abia se închisese ușa în urma lui, că fața ei se încruntă toată a dușmănie.

Nici lui Nicolas excelentul lichior nu-i ajutase să-și clătească mînia. Nu se lăsa el tras pe sfoară de o hoașcă bătrînă. Îi era dușmancă ; va face totul să-l țină departe de hîrtii, o să-l împiedice să-și pună pe picioare afacerea aceea cu cai. Dar n-o să-i meargă ! Nicolas scuipă gros, înciudat.

Cățeaua Lady îi sări deodată înainte și începu să latre cu îndîrjire, de parcă ar fi vrut să-l scoată și mai mult din sărite. Nicolas strigă, cu glas stăpînit, că nu era decît el, valetul marchizului. Se auzi vocea lui Jean-Jacques, rechemînd-o pe Lady. Nicolas, însă, după ce se descotorosi de animal, începu să înjure îndelung, printre dinți, pe englezește, iar vocea lui înăbușită era plină de furie și ură.

Peste cîteva zile, cînd Jean-Jacques ieși în zori la plimbare, găsi cușca cîinelui goală. Maestrul clătină din cap. Numai o singură dată se întîmplase ca Lady să nu-l aștepte.

Cînd văzu că animalul nu se ivește nici la ora prînzului, îl cuprinse spaima. N-avea nici o îndoială, aici era

mîna vechilor săi dușmani, de-alde Grimm[1] și Diderot. Pentru a-l lovi pe el, pentru a-l lăsa fără pază, omorîseră cățeaua, frumosul animal cu privire de om. Ce josnicie, ce cruzime stupidă! Totuși, nu spuse încă nimic. Față de femei se stăpînì toată ziua. Abia a doua zi, cînd văzu că Lady tot nu se arăta, teama, spaima și nebunia răbufniră din el. „Ei sînt, alde Grimm și Diderot! izbucni el furios. S-au strecurat aici! Alte atacuri! Alte persecuții! N-or să-mi mai dea pace. Vor să mă distrugă cu toate mijloacele. Sînt pierdut, trebuie să fug! Trebuie să plec din țară! Peste ocean!"

Madame Levasseur căută să-l liniștească. În zadar! Dar în ziua următoare, cînd Thérèse îi pregăti o băutură calmantă, un ceai din ierburi, în care avea încredere, mai ceru o ceașcă. Spre seară se potolise și recunoscu cît de bine îi prieste tihna de la Ermenonville.

În schimb, *madame* Levasseur nu era de loc liniștită. Din păcate, ginerele ei avea dreptate: se urzeau lucruri necurate împotriva lui. Desigur, nu de către cei pe care îi bănuia Jean-Jacques. Știa ea cine îndepărtase cățeaua! Individul era în stare de orice, ticăloșia îi stătea scrisă în frunte!

Trebuia să dispară din locurile acelea.

Se duce la Girardin. „Domnule marchiz, dumneavoastră știți cum este ginerele meu, începu ea. Ca filozof, își are ciudățeniile, pornirile lui, și, din păcate, e pornit împotriva lui *monsieur* Nicolas. Ce mai încoace-ncolo, nu poate să-l sufere. *Monsieur* Nicolas e, de bună seamă, un om fără cusur, dar ar fi mai bine să nu se mai arate prin preajma pavilionului de vară."

Lui Girardin îi ajunsese la urechi că *madame* Rousseau i-ar face ochi dulci lui Nicolas; pesemne că de aceea voia bătrîna să scape de el! Marchizului nu-i plăcea să revină asupra unei hotărîri luate, dar, în cazul de față, era totuși mai înțelept s-o facă. „Vă mulțumesc pentru comunicare, *madame*, spuse el puțin distant. Am să vă pun la dispoziție un alt slujitor."

[1] *Friedrich Melchior von Grimm* (1723—1807), literat și critic iluminist german, stabilit în Franța, unde s-a împrietenit cu unele din cele mai marcante figuri ale epocii, printre care și cu Rousseau.

„Vă mulţumesc din toată inima, domnule marchiz, răspunse bătrîna, dar asta nu ajunge. Pornirea ginerelui meu împotriva lui *monsieur* Nicolas e grozav de puternică, o adevărată antipatie, ca să zicem aşa. Aş dori să vă rog să-l îndepărtaţi cu totul de la Ermenonville."

Expresia amabilă a marchizului pieri ; se îndreptă de spate, ridică bastonul şi, întinzîndu-l spre *madame* Levasseur, întrebă : „Dacă nu mă înşel, doriţi să-l concediez cu totul ?" „Da, domnule marchiz, răspunse *madame* Levasseur, să-l daţi afară."

Fără să vrea, *monsieur* de Girardin îşi aduse aminte de o întîmplare petrecută de curînd ; de fapt, nu fusese decît umbra unei întîmplări. Panoul unde erau înşirate cheile duble cu ajutorul cărora putea pătrunde în toate clădirile aflate pe proprietatea lui era montat în peretele dormitorului său, ascuns cu grijă sub un cofraj. Se aflau acolo peste o sută de chei, aşezate într-o ordine anumită, pe care numai el o cunoştea şi pe care o schimba cîteodată, unele cu floarea spre dreapta, altele spre stînga. În ultima vreme observase de două ori mici nereguli în ordinea stabilită şi bănuise că cineva umblase la chei; dar îşi spusese de îndată că nu mai ţinea el bine minte. Adevărat că-l găsise o dată pe Nicolas în dormitor, la o oră cînd n-avea ce căuta acolo. Girardin îşi aduse aminte acum de amîndouă întîmplările acestea mărunte şi făcu, fără să vrea, legătură între ele.

Nu era drept să-l învinuiască pe un om de încredere numai pe temeiul unor presupuneri ; cererea neobrăzată a bătrînei Levasseur îl revoltă. „Nicolas e un slujitor credincios, încercat, spuse el, aveţi plîngeri întemeiate împotriva lui ? N-a respectat porunca de a nu intra în pavilionul de vară ? *Monsieur* Jean-Jacques şi-a manifestat nemulţumirea ?"

Madame Levasseur se aşteptase la această întrebare. „Ştiţi doar, domnule marchiz, spuse ea, că ginerele meu nu se exprimă în cuvinte limpezi, pentru că este filozof. El nu spune nimic concret, dar vă asigur, domnule marchiz, că are nişte presimţiri de rămîi uimit. Cînd a dispărut căţeaua Lady, a avut presimţiri îngrozitoare. A început să aiureze despre duşmanii lui din Paris, că au

corupt pe cineva de la castel. La cine s-a gîndit cînd a spus «cineva de la castel» nu încape nici o îndoială."

Girardin tăcea nemulţumit. Bătrîna continua să stăruie : „Trebuie să ţineţi seamă de filozofia ginerelui meu, domnule marchiz, asta v-o spun eu, femeie bătrînă, cu toată tăria, din proprie experienţă. Altfel, într-o bună zi o şterge. Îşi ia picioarele la spinare şi pleacă la Paris, ba poate chiar în Anglia. Şi tocmai cînd se simte atît de bine aici, cînd noi, cu toţii, ne simţim atît de bine ! Ar fi o jale dacă s-ar duce toate pe copcă, şi asta numai din pricina unui *monsieur* Nicolas !"

Şantajul bătrînei îl supăra pe Girardin, dar ea avea mijloacele să-şi ducă la îndeplinire ameninţarea. De altfel, îşi amintea foarte clar acum : cînd îl găsise pe Nicolas în dormitor, acesta îl întrebase dacă domnul marchiz nu doreşte să încalece a doua zi iapa Furtuna ; ar fi putut tot atît de bine să-l întrebe, ca de obicei, în dimineaţa următoare, după micul dejun.

Spuse : „Am să-l îndepărtez pe Nicolas".

„Vă mulţumesc în numele lui Jean-Jacques", rosti *madame* Levasseur. Apoi, temîndu-se de ura răzbunătoare a ticălosului, adăugă în pripă : „Mai am o rugăminte : *monsieur* Nicolas să nu ştie că-l îndepărtaţi din cauza ginerelui meu. Altfel, o să trăncănească în sat, povestea ajunge la urechile lui Jean-Jacques, care este atît de sensibil, şi pocinogul e gata."

Încă în aceeaşi zi, marchizul îi spuse lui Nicolas că regretă de a-i fi dat speranţe false, atunci, la Londra, şi că a renunţat definitiv la ideea unui grajd mare, astfel că nu doreşte să-l împiedice să se întoarcă la Londra, plătindu-i totodată leafa pe un an întreg.

Nicolas ghici de îndată ce se întîmplase. Va să zică tot zvîrlise, mîrţoaga bătrînă ! Totuşi, se stăpîni şi cîntări situaţia repede şi cu sînge rece.

Suma oferită de marchiz ca despăgubire nu era de lepădat, şi probabil că va putea să-i smulgă acestui domn, care, evident, se simţea cu musca pe căciulă, toată suma de două sute de ludovici ce-i era necesară pentru şcoala de călărie. Dar legătura lui cu Thérèse reprezenta mai mult decît cei două sute de ludovici, reprezenta o avere,

şi nici prin gînd nu-i trecea să lase pe mîna babei hîrtiile nebunului. Dimpotrivă, o să-i plătească bătrînei codoaşe, mici şi grase, cu vîrf şi îndesat această mîrşăvie! Dar avea nevoie de timp, de timp, să prindă momentul prielnic.

„Cred că am fost un slujitor bun, *mylord*, spuse el în engleză, demn şi jignit. Dar dumneavoastră hotăriţi." „N-am fost nemulţumit, *mister* Bally, răspunse stînjenit marchizul, dar nu vreau să vă mai reţin de la ocupaţia pentru care aveţi înclinaţie." „Dacă sînteţi atît de binevoitor faţă de mine, *mylord*, spuse Nicolas, vă rog să-mi înlesniţi plecarea, acordîndu-mi două favoruri." „Vorbeşte, Nicolas", răspunse *monsieur* de Girardin, folosind iar limba franceză. „*Mister* Tattersall, continuă Nicolas, n-o să mă ia din nou în slujba sa pentru că eu am fost acela care l-a părăsit. Asta înseamnă că o să treacă un timp pînă voi găsi un post corespunzător la Londra. Pot rămîne la Ermenonville pînă atunci?" „Desigur", acceptă marchizul. „În afară de asta, ceru Nicolas, îmi va fi greu să găsesc o situaţie corespunzătoare dacă se ştie că m-aţi concediat. Ar fi mai uşor pentru mine dacă n-ar afla nimeni de plecarea mea."

Marchizul, bucuros că scăpase de o obligaţie neplăcută, se învoi şi cu asta.

PRIETEN ŞI DUŞMAN

Cînd *madame* Levasseur îşi dădu seama că ticălosul de Nicolas continua să se plimbe cu neobrăzare prin Ermenonville, în ciuda tuturor promisiunilor marchizului, se simţi revoltată şi dezamăgită. De fapt ştia, aristocraţii îşi călcau cuvîntul cînd le convenea, la fel de uşor ca burghezii, dar marchizul era discipolul ginerelui ei, filozoful, de la el nu se aşteptase la o asemenea josnicie.

Nici nu puteai prevedea ce ticăloşii noi va mai pune la cale acest Nicolas. Gîsca de Thérèse era îndrăgostită pînă peste cap de el, iar prostul de Jean-Jacques se putea curăţa peste noapte, sănătatea lui nu era chiar atît de solidă, cum încercase să-l convingă pe licheaua de englez, şi, în acest caz, individul punea mîna pe Thérèse şi pe hîrtii.

Trebuia să împiedice definitiv uneltirile golanului Scorni ceva nou.

Nutrea un respect adînc față de tot ce avea un caracter juridic, avocățesc. La Orléans, o izgoniseră din casă și din prăvălie, cu o hîrtie cu peceți, întocmită de notar. Își făcuse ucenicia, cunoștea tertipurile, acum voia să le folosească și ea la rîndul ei. O să întocmească un act notarial, pe baza căruia Thérèse nu va putea dispune de aici înainte de averea sa, fără consimțămîntul ei, al doamnei Levasseur. Așa, punea hîrtiile la adăpost de tîlhar, și ticălosul n-avea decît să-și cate de drum.

Îi spuse deschis Thérèsei că are nevoie de semnătura ei pentru a pune banii la adăpost de Nicolas. „Cum am să fac asta nu te privește, și, de altfel, tot n-ai pricepe. Cînd o să fie totul gata, vii pur și simplu cu mine la notar și semnezi. Dar acum să-ți ții gura față de el!" Thérèse se arătă morocănoasă, dar era mulțumită că maică-sa, cea deșteaptă, se ocupa de treaba asta. Nicolas îi inspira o dulce teamă și simțea că, în ciuda bunului-simț, i-ar da bucuroasă orice i-ar cere.

Nu era ușor pentru *madame* Levasseur să-și pună proiectul în aplicare, acolo, la Ermenonville. Avea nevoie de un notar viclean și priceput, pentru ca documentul să poată rezista uneltirilor lui Nicolas. Cel mai bun lucru ar fi fost să plece la Paris, asta ar fi stîrnit, însă, atenția păcătosului. Auzi că la Senlis era un jurist priceput; dar, din păcate, plecase pe două sau trei săptămîni într-o călătorie. Oftă și se hotărî, cu părere de rău, să mai aștepte.

În timp ce uneltirile lui Nicolas o îngrijorau foarte mult pe bătrîna *madame* Levasseur, pe Fernand îl tulburase grozav dispariția cîinelui. El era vinovat de crima împotriva Maestrului; legătura sa josnică cu Thérèse îl întărîtase pe Nicolas. Jean-Jacques era în primejdie. El, Fernand, îl pusese pe Maestru în primejdie.

Îl ocolea pe Jean-Jacques. Evita, pe cît putea, și societatea tatălui său, și pe cea a lui *monsieur* Gerber. Nu voia să fie întrebat, nu voia să vorbească. Era ros de remușcări și de deznădejde.

Pentru a scăpa de frămîntări, se ducea din nou mai des în sat, la Ermenonville.

În copilărie, ascultînd de voința tatălui său, își petrecuse o bună parte din timp acolo. Nu fusese ușor să fie primit ca unul de-al lor de copiii țăranilor și, în anii petrecuți la Academia de război, se înstrăinase și mai mult de tovarășii săi de joacă. Totuși, păstrase legătura cu ei și împărtășise micile lor necazuri. Acum simțea mai mult ca oricînd discuțiilor lor simple, nemeșteșugite.

O prietenie deosebită se legase între el și un anume Martin Catrou, fiul văduvei Catrou, care ținea prăvălia de mărunțișuri din satul Ermenonville. Acest Martin, un flăcău îndesat, de o vîrstă cu Fernand, făcea tot felul de comisioane pentru prăvălia maică-si ; pleca uneori la Paris, vedea și auzea multe, judeca dintr-o ochire oameni și lucruri și trăgea propriile sale concluzii. Părerile lui Martin, tăioase, aspre, raționale, exprimate într-un limbaj popular, cu totul diferite de cele auzite de obicei de Fernand, îl preocupau, îi repugnau și-l atrăgeau totodată. Lui Martin îi plăcea să-și rîdă de Fernand, vedea în el aristocratul : pe tînărul conte îl mîhnea asta, dar accepta și încerca să-l înțeleagă pe celălalt.

Cînd se întîlniră în zilele acelea de grea frămîntare pentru Fernand, Martin îl întrebă : „Ei, ce mai face sfîntul dumneavoastră ?!" Fernand privi fața inteligentă, dar lipsită de frumusețe, a prietenului său, care rînjea, și-i păru că în cuvintele lui răsună toată batjocura dușmanilor lui Jean-Jacques. „Pe Jean-Jacques să-l lași în pace, spuse el pe un ton voit indiferent. Pe ăsta nu-i pricepi tu !" „D-apăi cum ? se îmbățoșă Martin. L-am văzut des, e un client bun al mamei mele, și ochi am și eu doi ca și tine !"

Fernand își dădu seama că Martin este pus pe ceartă și se stăpîni. „Pesemne că pricepi multe despre o grămadă de oameni, spuse el. Dar pe Jean-Jacques al meu fii bun să mi-l lași mie." Martin continuă în bătaie de joc : „La Paris se spune că nu e prea greu să ajungi filozof mare dacă faci pe nebunul. Și la asta se pricepe, că-i stă în fire."

Pe Fernand îl cuprinse o tainică rușine, pentru că și el se îndoise uneori de Jean-Jacques, socotind faptele și vorbele lui lipsite de sens. „Sînteți niște javre nerecunos-

cătoare ! se revoltă el. Jean-Jacques şi-a pus la bătaie viaţa ca să vestească egalitatea între oameni, a îndurat pentru voi mii de persecuţii, şi voi, în schimb, îl socotiţi nebun." Martin şedea în faţa lui, îndesat, scund, încăpăţînat, cu fruntea lată năpădită de părul negru. „Da. Libertate, egalitate, fraternitate !" rîse el şi, în felul cum le rostea printre dinţi, cuvintele sunau goale, prosteşti. „Cînd le auzi îţi plac ca o friptură gustoasă de raţă. Dar nu e decît vorbărie goală. Să ne spună cum se potriveşte libertatea lui cu atîţia jandarmi şi controlori de impozite şi atîţia aristocraţi şi atîţia popi ! Celălalt, Voltaire, acela ne-a ajutat într-adevăr. Acela v-a arătat vouă că v-aţi întrecut cu josnicia, cu ticăloasele voastre judecătorii şi tribunale. Iar pe oamenii lui i-a pus să înveţe ceva, ceva practic, din care să le iasă parale. Dar Jean-Jacques al vostru fost-a măcar vreodată în stare să facă ceva care să aibă cap şi coadă ? Sau să spună ceva cuminte, ceva despre impozite şi taxe, de pildă ?"

Fernand se gîndea la cuvintele lui Jean-Jacques : „Am făcut o treabă inutilă", dar în aceeaşi clipă îşi aminti de America şi voi să-i vorbească lui Martin despre ea. Acesta însă continuă : „Predică despre împărăţia de o mie de ani. Întocmai ca părintele Gauchet. Şi tocmai de aceea îl adoraţi voi, aristocraţii. Cu asta aţi dovedit că vă doare inima de noi, cei mărunţi, cu asta vă socotiţi chit. Noi sîntem de partea celuilalt."

Fernand se stăpînea încă. Răspunse calm, cu ironie la ironie : „Poate că n-ar strica să citeşti cu ochii tăi, despre care spui că-s buni, măcar o carte de-a lui, înainte de a repeta asemenea prostii !" Martin şedea în faţa lui, sigur de sine. „Nu-mi trebuie cartea, zise el. Mi-ajunge să văd omul cum se plimbă agale. Ăsta umblă cu capul în nori, cînd merge pe uliţa amărîtă a satului nostru. Nu vede nici cît lungul nasului, asta ţi-o spun eu." Şi, fiindcă Fernand înălţă doar din umeri şi se ridică, dînd să plece, îi explică : „Nu vede nici între cele patru ziduri ale casei lui, sfîntul vostru ! Se spune că nevastă-sa e una d-alea, dar el habar n-are !"

De astă dată Fernand nu se mai stăpîni. Se năpusti asupra celuilalt, întocmai ca în vremea copilăriei, deşi

ştia că Martin e mai puternic. Martin se apără la început liniştit, dar, pentru că Fernand nu se lăsa, răspunse şi el cu brutalitate, iar Fernand se alese cu o bătaie zdravănă.

Tînărul conte se întoarse acasă profund ruşinat. Cine era el, să-i ia în nume de rău lui Martin vorbele sale murdare? El *făptuise* lucruri murdare.

Dar vorbele lui Martin Catrou îl rodeau. Era o fărîmă de adevăr într-însele: cel mai înţelept dintre oameni era orb, într-o oarecare măsură mincinos, şi, pe deasupra, şi puţin nebun. Nu era cu putinţă, dar totuşi aşa era. De o parte erau cele scrise în *Confesiuni*, de altă parte cele povestite de Thérèse cea simpluţă şi altele pe care poporul le vedea, şi ele nu se potriveau de fel unele cu altele.

Fernand n-o mai putea scoate singur la capăt cu îndoiala care-l rodea.

Nu-i stătea în fire să împărtăşească altora necazurile sale, dar pe *monsieur* Gerber se obişnuise încă de mult să-l considere ca pe un prieten; în anii aceia grei, cînd urma la Academia de război, în timpul scurtelor vacanţe petrecute acasă, *monsieur* Gerber se dovedise un sprijin, un om care ştia să aducă mîngîiere, care înţelegea aluzii discrete, găsind totodată răspunsuri potrivite.

Tînărul conte începu să vorbească cu precauţiune despre îndoielile sale cu privire la Jean-Jacques, despre faptul că purtarea şi vorbele Maestrului nu se potriveau totdeauna cu opera şi învăţătura lui şi că uneori el, Fernand, nu mai ştia ce să creadă.

„Duşmanii, răspunse, după o scurtă pauză, *monsieur* Gerber, de asemenea foarte prudent, duşmanii îl judecă pe Jean-Jacques după propria lor logică banală. Ei compară o teorie a sa din trecut cu una recentă, compară ce a săvîrşit ici-colo, sau ceea ce n-a săvîrşit încă, cu idealurile pe care le propovăduieşte, şi apoi fac glume ieftine."

Fernand ştia că prietenul şi dascălul său nu voia să-l jignească, dar *el* nu era un duşman al lui Jean-Jacques şi începu să se apere. *Monsieur* Gerber însă continuă: „Am norocul ca Jean-Jacques să se arate uneori chiar şi faţă de umila mea persoană aşa cum este şi recunosc că şi pe mine mă zăpăceşte cîteodată lipsa lui de măsură,

de limite. Dar apoi înțeleg că nu pot cuprinde întreaga sa mărime, că nimeni nu-l poate înțelege în totul, și atunci mă fac mic de tot și tac. Să nu vă lăsați măcinat de îndoieli, Fernand ! Tocmai genialitatea, acest ce de neînțeles se destramă în nimic, dacă începi să te îndoiești. Și — omul acesta timid începu să se înflăcăreze — Jean-Jacques este printre noi, cei de astăzi, singurul geniu. Ceilalți lucrează pînă se istovesc, trudesc și cîrpăcesc ; el făurește dintr-o singură mișcare, el creează. El nu dovedește, el dezvăluie. Ceilalți se tîrăsc nădușind peste munți și văi ; el se avîntă în zbor și își atinge țelul. Nu vă lăsați derutat, Fernand, de vreun cuvînt pe care nu-l înțelegem. Nu vă îndoiți !" Fernand nu-l auzise niciodată pe dascălul său exprimîndu-și atît de cald admirația. Elanul, entuziasmul cu care vorbea îi aminteau de Jean-Jacques. Față de înflăcărarea celui mai vîrstnic, se rușină de propria-i necredință.

Dar cuvintele lui *monsieur* Gerber nu-i fură de ajutor decît scurtă vreme, încît continuă să fie chinuit de îndoieli și nenorocit.

Sosi știrea că Gilberte se întoarce peste două zile. Respiră ușurat. Era hotărît să-i mărturisească totul. Prezența ei luminoasă avea să le limpezească pe toate.

Gilberte petrecuse bine. La Saint-Vigor, ca și la Paris, tinerii domni roiseră în jurul ei și se întrecuseră care mai de care în galanterii delicate. Un tînăr Courcelles, Mathieu, un domn de vreo douăzcei și cinci de ani, părea serios îndrăgostit de ea ; deocamdată mai purta titlul de baron de Vassy, dar era moștenitorul actualului conte, al bătrînului Henri de Courcelles. Mathieu avea o înfățișare plăcută și maniere alese, atențiile sale erau evident mai mult decît o simplă galanterie, și bunicul o tachinase adesea pe Gilberte că și acolo i se oferea posibilitatea să-și schimbe titlul, încă foarte recent și destul de îndoielnic, într-unul onorabil, cu patină. Ea nu-l luase în serios pe Mathieu, — dar curtea lui îi făcuse plăcere.

Viața la Paris era altfel decît la Ermenonville, învățase multe, se părea că în aceste cîteva săptămîni devenise cu mult mai matură și mai deșteaptă. Comparase ideile lui Jean-Jacques cu realitatea și constatase că unele dintre ele erau foarte naive. Uneori i se părea că, în ciuda

tinereții ei, înțelegea mai bine viața decît marele, bătrînul filozof.

Într-o privință, Fernand avea desigur dreptate : acești oameni de la Curte și din saloanele Parisului erau afectați din cap pînă-n picioare ; nici unul nu îndrăznea să-și arate sentimentele, căci așa ceva nu se cădea pentru un om de lume. Chiar și Mathieu al ei își exprima uneori dragostea într-un fel atît de ocolit și încurcat, încît îi venea greu să nu pufnească în rîs cînd îl auzea. De multe ori, în mijlocul unei societăți alese, se gîndise la Fernand. Zîmbise atunci, dar nu cu răutate. Îi fusese dor de el, de sinceritatea lui copilărească, stîngace, de entuziasmul și de visările lui, de sentimentele lui neprefăcute.

Acum se întoarse la Latour și el o revăzu. Era pudrată, purta benghiuri pe obraz, devenise mai zveltă, pierduse din rumeneala feței, dar ochii ei strălucitori, gura ei mare, veselă, toată frumusețea ei curată erau neschimbate. Și ea îl privi : era Fernand al ei, înalt, slab, cu mărul lui Adam proeminent, cu părul vîlvoi, cu ochii timizi și totuși atît de plini de foc. Îndoielile și temerile lui se topiră, se topiră înțelepciunea și mondenitatea ei pariziană, se prinseră încet de mîini, se sărutară, mai întîi cu teamă, apoi lung, din toată inima.

Gilberte prinse a-i istorisi. Numai fleacuri. Se opri din vorbă, rîzînd : „De zece ori pe zi mi se întîmpla cîte ceva de care voiam neapărat să-ți vorbesc, și acum nu-mi aduc aminte de nimic ! Povestește-mi tu mai întîi", îl rugă ea.

Credea că știe ce avea să-i istorisească Fernand. Citise, cu zîmbetul pe buze, dar mișcată, scrisorile lui lungi și exaltate ; se aștepta să audă și acum ceva asemănător, confuz, mișcător, puțin ridicol.

Dar veselia i se topi repede de pe față. Își dădu de îndată seama că această legătură de care-i vorbea Fernand, legătura cu *madame* Rousseau, nu era un lucru nevinovat, dimpotrivă, era ceva întunecat, ceva amenințător. Fernand povestea anevoie, cu întreruperi, silindu-se să găsească cuvîntul exact, sincer, de multe ori se bîlbîia, ca un om pus la grea încercare. Dar Gilberte nu lua în seamă toate astea. Vedea doar că în fața ei ședea un alt

Fernand, un Fernand care îi făcuse rău ei și dragostei sale. Se simțea înstrăinată de el, aproape că-i era silă.

Fernand răsufla greu, un timp nici nu putu continua. Ea nu-l ajută, nu puse întrebări, nu se mișcă. Ședea cu ochii pironiți în poală. Se lăsă o tăcere apăsătoare.

Fernand începu iarăși să vorbească, acum povestea despre lecturile lui nepermise din *Confesiuni*. Îi povesti cu sinceritate cum se strecurase în pavilionul de vară și scormonise în tainele tulburi ale lui Jean-Jacques, în timp ce Thérèse șezuse alături, inconștientă, proastă, depravată, ademenitoare. Povesti că Jean-Jacques recunoscuse, în cuvinte scrise de propria-i mînă, mărginirea, prostia Thérèsei, recunoscuse că niciodată nu a existat o comunitate spirituală între el și Thérèse. Fernand continuă să povestească, din cele cunoscute de el, despre legătura Thérèsei cu individul acela ticălos, grăjdarul englez. Istorisi cum îi era scîrbă de Thérèse și cum nu se putea desprinde de ea.

Ochii Gilbertei se înneguraseră, fruntea ei netedă se încruntă, gura ei mare căpătă o expresie severă. Cel ce se afla în fața ei nu mai era un copilandru, ci un bărbat în toată firea, mînjit de murdăria prin care-i este dat pesemne oricărui bărbat să treacă. Dar cel de care-i fusese dor era băiatul Fernand ; ce simțea pentru bărbatul din fața ei nu știa.

Acum Fernand nu mai vorbea de el, ci de Maestru, de noul Jean-Jacques, descoperit în *Confesiuni*. De astă dată nu mai era stingherit, vorbea apărîndu-l cu înflăcărare pe Maestru. Se străduia să-i dovedească ce mare era Jean-Jacques, tocmai pentru că nu-și ascundea slăbiciunile. Încercă să-i explice nemaipomenitele suferințe pe care trebuise să le îndure marele om de dragul uriașei sale opere.

Gilberte asculta numai pe jumătate. Era prea indignată din pricina celor istorisite de Fernand despre legătura lui cu Thérèse.

Dar deodată deveni atentă. Căci Fernand povestea cum își părăsise Jean-Jacques copiii și din ce pricină. Și asta, simțea Gilberte, o privea pe ea însăși.

Într-adevăr, nu trecuseră nici două săptămîni de cînd contesa de Montpéraux dusese daruri la Leagănul copiilor

găsiți din Paris și o invitase pe Gilberte s-o însoțească, împreună cu o ceată de tineri domni și doamne. Casa aceasta, *Hospice des Enfants Trouvés*, trecea drept una din curiozitățile Parisului. Pe drum, Gilbertei i se povestise ce anume îi atrăgea acolo pe domnii și doamnele acestea. Se mai întîmpla încă uneori ca nobili care se aflau la strîmtoare să-și trimită acolo odraslele nelegitime și, în timpul vizitelor, oaspeții petreceau căutînd să ghicească dacă, și în ce măsură, se înrudeau cu unul sau cu altul dintre copiii aceia. Așa se petrecuseră lucrurile și atunci ; dar Gilberte se simțise, pe drept sau pe nedrept, atinsă și i se păruse că e o aluzie la obîrșia ei îndoielnică, la nobletea ei bastardă. Se oprise cu inima îndoită în fața firidei unde erau depuși nou-născuții. În fundul acestei firide se aflau un geam ce se dădea în lături și un clopot pentru ca cel care aducea copilul să anunțe sosirea. Poate că acum șaptesprezece sau optsprezece ani cineva avusese de gînd s-o părăsească și pe Gilberte în această firidă. Vizita la leagănul de copii nu-i făcuse plăcere.

Sentimentele încercate atunci se treziră acum din nou, mai puternic, cînd îl auzi pe Fernand povestind despre ticăloșia lui Jean-Jacques. Cîtă vreme nu vorbise decît despre sine și despre Thérèse, Gilberte tăcuse, dar acum izbucni : „Dar e un monstru Jean-Jacques al tău !"

La asta nu se așteptase Fernand. Înghiți în sec. „Să nu spui asemenea vorbe, Gilberte", reuși el să articuleze în cele din urmă.

Dar Gilberte nici nu se mai gîndea la Jean-Jacques. Ce-i păsa ei de Jean-Jacques ? Aici erau în joc ea și Fernand. Îl vedea cum așteaptă o vorbă de la ea, cum își strînge și-și desface nervos mîinile. Cu mîinile astea o pipăise pe femeia aceea. În timp ce ea, în mijlocul tuturor galanteriilor domnilor tineri și drăguți de la Saint-Vigor, îi dusese dorul, el se tăvălise cu tîrfa aceea murdară. Se simțea dezonorată, ridicolă. Fața ei, atît de veselă de obicei, se întunecă și mai mult. Voi să vorbească, dar simți că o vorbă spusă la mînie putea să le hotărască soarta amîndurora. Tăcu.

Fernand aștepta cu teamă și încordare. Scăpase de povara grea a mărturisirii, nu fusese îngăduitor cu sine

însuși, nu minţise, nu ascunsese nimic. Acum era rîndul Gilbertei, ea trebuia să-l ierte sau să-l condamne. Îi cercetă faţa, dar aceasta era o altă Gilberte, pe care n-o cunoscuse, o Gilberte matură, ştiutoare, lipsită de îndulgenţă, mînioasă. Simţi însă cu bucurie şi teamă că pe această nouă Gilberte o iubea şi mai mult decît pe cea din trecut, decît pe cea copilăroasă, veselă.

Pe neaşteptate, sentimentul lui deveni altul, şi acum o dorea, aşa cum o dorise uneori pe Thérèse, cu o lăcomie aprigă; simţea nevoia s-o înjosească, să-i calce în picioare puritatea, blestemata ei nevinovăţie, s-o tragă în jos în mocirla lui.

Gilberte continua să tacă. Fernand nu mai putu îndura. Se apropie de ea. Încercă s-o apuce de mînă. Dar Gilberte îşi trase fără voie mîna, se îndepărtă de dînsul.

Era limpede: bănuia ceea ce simţise el. Un val de ruşine îl năpădi pînă în adîncul sufletului. Era condamnat.

Gilberte îi văzu deznădejdea. Aşa-i trebuia. Simţea nevoia să-i spună ceva care să-l rănească, să-i spună cît era de josnic. Simţea nevoia să-i spună ceva prietenesc, ceva mîngîietor. De fapt, nu ştia ce voia.

„Iartă-mă, Fernand, zise ea în sfîrşit. Acum trebuie să pleci. Vreau să chibzuiesc la toate astea. Trebuie să-mi limpezesc gîndurile. Dă-mi timp. Aş dori să nu te văd cîteva zile."

„OPUS ULTIMUM"[1]

Jean-Jacques se simţise totdeauna cel mai bine în mijlocul oamenilor din popor, printre ţărani şi mic-burghezi. De cînd îşi pierduse cîinele, se ducea şi mai des în satele din împrejurimi, să stea de vorbă cu oameni simpli, nepervertiţi. Discuta cu ei despre viaţa lor de toate zilele, şi, dacă discuţia dura mai mult, le dăruia tutun, ca să-i despăgubească de timpul de lucru pierdut. Sătenii îl socoteau nebun, „ţicnit" pe insul acesta, pe care stăpînul lor îl considera un om deosebit şi care totuşi se purta cu ei de parcă ar fi fost de seama lor. Dar curînd îşi dădură

[1] Ultima operă (lat.).

seama, bucuroşi, că nebunia lui le era de folos. Jean-Jacques se făcuse avocatul intereselor lor pe lîngă marchiz, seniorul îşi îndulci severitatea militărească şi-i atingea mai rar pe ţărani cu bastonul. Ba, la rugămintea lui Jean-Jacques, seniorul îşi dădu în sfîrşit consimţămîntul, multă vreme refuzat, pentru căsătoria fiicei unui clăcaş. De atunci bunica fetei se ruga în fiecare zi pentru domnul scriitor Rousseau, deşi nu era catolic.

Şi cu toate că nu era catolic, îi plăcea să stea de vorbă cu preotul Gauchet. Se plimbau împreună. Jean-Jacques vorbea despre binefacerile toleranţei, preotul se plîngea cît de încăpăţînat era marchizul, cît de greu era să-i intri în voie ; Jean-Jacques vorbea despre măreţia şi varietatea naturii, preotul proslăvea pe creatorul ei : se înţelegeau bine.

Lua parte şi la jocurile sătenilor, la jocul cu popice şi, în ciuda miopiei sale, trăgea şi cu arcul. Duminicile, sătenii dănţuiau în sunetul cimpoiului şi al fluierului, iar într-o zi, cînd doamna Ganeval îl întrebă pe Maestru dacă nu dansează, nu se lăsă prea mult rugat şi se avîntă în joc.

Era văzut adesea în grădina hanului „La castani". Se aşeza la una din mesele de lemn, cu o jumătate de vin chihlimbariu dinainte bucurîndu-se de priveliştea răzoarelor de flori de ţară ; hrănea raţele sau peştii din pîrîu. Avea timp pentru flecăreala familiară a hangiului, jupîn Maurice, avea timp pentru oricine voia să stea de vorbă cu el.

Acolo la hanul „La castani", află despre moartea lui Voltaire, marele său confrate şi prieten-duşman. Vestea i-o aduse jupîn Maurice ; află chiar şi o mulţime de amănunte. De fapt, întors la optzeci şi trei de ani, după un lung surghiun, în oraşul natal, Voltaire fusese ucis de entuziasmul nestăvilit al parizienilor, nu rezistase ovaţiilor cu care Parisul îl copleşise săptămîni de-a rîndul.

Pe faţa expresivă a lui Jean-Jacques se oglindeau rînd pe rînd tulburare, o uşoară mulţumire, o tristeţe adîncă. Pe el parizienii îl persecutaseră ca pe nimeni altul, pe celălalt îl sărbătoriseră ca pe nimeni altul ; poate că, dar Jean-Jacques nu lăsă gîndul să se înfiripe, aceasta era una din pricinile pentru care părăsise oraşul îndată după sosirea lui Voltaire.

Jupîn Maurice îi povesti, pe larg și cu indignare, despre ura arhiepiscopului față de marele luptător și filozof, pe care-l urmărise pînă dincolo de moarte și căruia îi refuzase o înmormîntare creștinească. Istorisi cum rudele lui Voltaire fuseseră nevoite să scoată trupul neînsuflețit pe ascuns și în mare grabă din Paris, recurgînd la șiretlicuri pline de peripeții și nedemne, ca nu cumva cadavrul să fie zvîrlit în groapa comună.

Acum chipul lui Jean-Jacques nu mai exprima decît compătimire și indignare. Se gîndea la propriul lui conflict cu arhiepiscopul [1], își amintea cum îi fuseseră de atîtea ori rupte și arse cărțile de mîna călăului și cum fusese el însuși prigonit în țară, izgonit peste hotare, și peste ape [2]. Uită de ura otrăvită cu care-l urmărise Voltaire, se simțea prietenul și tovarășul celui mort ; jignirile ce-i fuseseră aduse lui Voltaire le simțea ca pe niște jigniri aduse lui însuși.

Dorea să fie singur. Se ridică. Dar în fața grădinii hanului se întîlni nas în nas cu preotul Gauchet, care începu de îndată să vorbească, triumfător și spumegînd de ură, despre Voltaire. „Am auzit că ereticul, ateul, calomniatorul a pierit fără alinare!" jubila el. Jean-Jacques răbda de obicei cu calm declarațiile simpliste ale înflăcăratului preot, dar astăzi, simțindu-se solidar cu cel hulit, replică tăios : „Cum îndrăzniți, părintre Gauchet, să numiți ateu pe acest mare om ? ! Studiați opera lui și veți găsi sute de pasaje care dovedesc respectul său față de Ființa Supremă."

Izbutind să scape de preot, căută liniștea parcului. La marginea livezii sălbăticite se așeză pe o buturugă acoperită cu mușchi. De partea cealaltă a luminișului se lucra la *chalet*-ul lui, și zvonul înăbușit al muncii răzbătea pînă la el.

---

[1] Se referă la răspunsul polemic al lui Rousseau împotriva arhiepiscopului Parisului, scris pentru a se apăra de atacurile lor cu prilejul apariției romanului *Emile*.

[2] In 1762, Rousseau a fost expulzat din Franța, unde Parlamentul hotărîse ca romanul educativ *Emile* să fie ars, iar autorul arestat. Nu s-a putut întoarce nici în orașul său de baștină, Geneva, căci și acolo opera lui fusese arsă, iar el proscris : nevoit să se mute din loc în loc, ajunsese pînă în Anglia.

Acum, cînd nu mai trebuia să-l apere pe cel mort, nu simțea pentru el decît ură. Moșneagul care murise acum îi făcuse mult rău, îl batjocorise, asmuțise asupra lui forțele prostiei și ale samavolniciei brutale. Din simplă invidie. Și totuși nu avusese nici un temei ; trăise o viață minunată, în glorie, bogăție, fericire. Valoarea și talentul lui Jean-Jacques fuseseră întunecate de spiritul, hazul și ironia lui Voltaire ; în el, în cel mort, lumea văzuse cea mai înaltă culme a științei și a artei.

Dar tocmai prin el se confirmase adevărul enunțat de Jean-Jacques : că știința și arta îl duc pe om la pierzanie. Căci el, Jean-Jacques, minți se cînd, apărîndu-l cu mărinimie, îi spusese preotului că Voltaire fusese credincios. Voltaire nu avusese nici un fel de credință. Fusese de fapt un nenorocit, rău, veninos, frămîntat, o pacoste pentru sine însuși și pentru lume. Un om plin de duh, dar fără suflet.

Și acum în jurul lui era noapte.

Cu fantezia sa neobosită, Jean-Jacques căută să-și închipuie întunericul care înconjura trupul pe cale să putrezească al răposatului. În marginea luminoasă a crîngului, în poiana în pantă coborîse amurgul ; în timp ce Jean-Jacques se gîndea la pustietatea și întunecimea ce-l învăluiau pe Voltaire, norii albi, văratici, deveniseră cenușii, periculoși și amenințători, adierea vîntului se prefăcu într-un șuierat melancolic, zgomotele muncii din jurul casei rustice prinseră să răsune înăbușit, ca loviturile într-un coșciug. Totul în jur părea că se descompune.

Jean-Jacques se smulse din visarea sa. Ciocănăturile de la *chalet* răsunau iar ca mai înainte, limpezi, puternice, liniștitoare. Acolo îi clădeau casa lui. Trăia și i se pregătea cadrul pentru o bătrînețe tihnită.

Își mută gîndul de la Voltaire, care-i fusese prieten și dușman, și meditâ mai departe asupra morții, învăluit într-o melancolie dulce, nedefinită. Știa ce înseamnă moartea, murise de multe ori, ușor și fără dureri, ca o lumină ce scapătă, ca un sunet ce se pierde, murise atunci cînd compunea frazele în care se stingea Julie a lui, știa că moartea nu aduce cu sine nimic înspăimîntător.

Apoi, fără voie, începu din nou să se certe cu Voltaire. Dacă acesta stîrnise în urma lui atîta ură, vina o purta

el singur. Fusese înzestrat cu spirit, și **nu-l** folosise decît pentru a denatura imaginea lumii. Concepuse toate după chipul și asemănarea lui, pline de vanitate, de meschinărie, de perfidie. Se mulțumise să fie un mare scriitor : dar oare era asta atît de important ?

Nimeni nu știa mai bine ca Jean-Jacques ce puțin însemna acest lucru. Își socotise întotdeauna faima drept o povară. Cînd părăsise Parisul, se bucurase că va trăi în pace și nu va trebui să mai scrie nici o carte.

Dar acum, cînd celălalt murise și nu mai exista în lume nici un scriitor mare, în afară de el, nu avea oare datoria să pună o ultimă piatră la opera sa ? Povestise despre lupta și despre concepțiile la care ajunsese : nu trebuia oare să scrie o ultimă carte, cartea liniștii și a renunțării ?

Încă în drum spre casă, frazele începură să i se rotunjească în minte. Le rostea cu glas tare, sucindu-le, transformîndu-le, bucurîndu-se de muzicalitatea lor.

De cum ajunse în pavilionul de vară, începu **să scrie. Prin** fereastra deschisă răzbăteau adierea vîntului, foșnetul copacilor, șipotul pîrîului Nonette. Ciripitul păsărilor **de** afară **se** îmbina cu trilurile canarilor ; el scria. Scria pe pagini frumoase, cu margini aurite, căci îi plăcea să folosească hîrtie bună. Scria cu litere elegante, sigure. Scria zîmbind. Cuvintele îi curgeau ușor din pană.

Munca îl pasionă, puse stăpînire pe el. Oriunde se afla, lucra, îi veneau idei, le dădea formă. Nu mînca, dormea puțin, lucra.

Patima aceasta îl împiedică să ia aminte că Fernand continua să se ferească de el. Într-o zi, cînd îl întîlni din întîmplare în parc, era atît de frămîntat de sine însuși și de munca lui, încît nu observă stînjeneala tînărului. „Închipuie-ți, Fernand, strigă el, am început din nou să scriu. Scriu despre plimbările și visările mele."

Fernand se simțea fericit că Jean-Jacques nu-l mustra și nu-i făcea nici o aluzie cît de fină la îndelunga sa absență, ba mai mult, se gîndi să-i vorbească despre micile sale certuri cu Gilberte și cît de greu era ca oamenii, chiar cei mai apropiați, să se înțeleagă unul pe altul. Dar Jean-Jacques, furat de propriile sale gînduri,

uitase între timp de prezența lui și nu vorbea decît pentru sine. „N-am dreptul să-mi ascund neasemuita fericire, medită el. Toți trebuie să cunoască acele ore minunate de uitare de sine și să le împărtășească." Vorbea numai pentru sine, mormăia, zîmbea, gesticula ; era limpede că lucra la opera sa.

Fernand voi să se îndepărteze pe nesimțite. Dar Jean-Jacques îl reținu : „nu, nu, nu pleca !" și astfel Fernand continuă să-l însoțească, în timp ce Jean-Jacques se îndrepta spre luminiș, spre poiana cu ecou. Ședeau acolo, și Jean-Jacques vorbea ca pentru sine, cu vocea lui adîncă, nu prea puternică. Fernand, prins de reflecțiile sale amare în legătură cu Gilberte, nu asculta prea atent. Treptat însă cuvintele lui Jean-Jacques puseră stăpînire pe el, era o muzică ce-i mergea de-a dreptul la inimă. Cum reușise omul acesta, care, sfîșiindu-și inima, scrisese rîndurile febrile ale *Confesiunilor*, să ajungă la o asemenea pace divină ? Fernand uită de Gilberte și se lăsă furat de înțelepciunea lui Jean-Jacques, închise ochii, avu parte de viziunea Maestrului, simți, ca și el, liniștea simplă și măreață a naturii, simți, ca și el, înrudirea cu copacii și cu animalele.

Treptat însă liniștea lui Jean-Jacques făcu loc vechii lui nebunii. „N-au decît să conspire, să mă persecute lumea întreagă — divaga el cu glas tare — nu mă mai interesează. M-am așezat la umbra suferințelor mele, liniștit și fără speranță. Uneori doresc ca torturile pe care le-am îndurat să fie de folos urmașilor noștri, ca și patimile lui Socrate sau ale lui Isus din Nazaret. Dar dacă dușmanii îmi distrug însemnările și dacă suferințele mele vor fi zadarnice, mă voi împăca și cu asta. Renunț la toate."

„Sînt singur pe lume, își continuă el visarea, n-am frate, n-am rude, n-am prieteni, n-am tovarăși, numai pe mine însumi mă am. Da — și-l privi adînc pe Fernand, fără să-l vadă — cel mai sociabil, cel mai prietenos dintre oameni este proscris printr-o hotărîre unanimă. Și așa îmi duc viața, condamnat pe veci la singurătate, calm în adîncul prăpastiei, un muritor nefericit, dar pe care, asemenea lui Dumnezeu, nu-l mai poate atinge nici o zguduire."

Pe Fernand îl cuprinse spaima. Îl privea înmărmurit pe acest nebun, pe acest înțelept, care ședea în fața lui, blînd, trist și nemișcat, scăldat în jocul pestriț al umbrelor și al razelor de soare, rostind fraze minunate, dînd în vileag tot ce avea mai adînc ascuns în suflet.

Poiana era învăluită într-o liniște fierbinte, amenințătoare, musculițe dănțuiau în aerul tremurător. Ochii pătrunzători, minunați ai lui Jean-Jacques erau îndreptați spre Fernand, privindu-l fără să-l vadă. Ochii aceștia, ce zăreau mii de lucruri pe care nimeni altul nu le observa, nu vedeau lucrurile cele mai apropiate, cele mai palpabile. Fernand își aduse vag aminte de poveștile învățate cîndva. Anticii îi reprezentau pe prorocii lor ca orbi, Tiresias [1] fusese orb, Homer fusese orb, Oedip, care dezlegase ghicitorile Sfinxului, își scosese singur ochii.

„Nu mai aștept nimic, spunea între timp Jean-Jacques pentru sine, trăiesc în străfunduri și sînt mulțumit. Renunț, renunț din toată inima." Apoi tăcu. Ședea blînd și vrăjit, cuprins de nebunia sa.

Pe Fernand îl încercă un amestec de gînduri și simțăminte contradictorii, milă, respect, spaimă, ba chiar o ușoară poftă de a rîde. Nu mai putea suporta privirea oarbă a ochilor lui Jean-Jacques, nu mai putea îndura vocea profundă, domoală, care repeta numai pentru sine: „Renunț, renunț". Voia să plece, dar nu îndrăznea.

Jean-Jacques tăcuse iarăși. Ședea în fața lui Fernand, liniștit, la umbra pinilor negri, și se juca alene cu bastonul. Era foarte cald. Nu scoteau nici un cuvînt.

Fernand nu mai putu îndura liniștea aceea. Începu să vorbească pripit și, poate pentru a arunca o punte între el și Jean-Jacques, povesti fără nici o legătură despre răul pe care-l îndurase el însuși, despre anii de la Academia de război. Istorisi despre chinurile pe care i le pricinuiseră cu toții, superiorii și colegii, tocmai pentru că era feciorul seniorului de Ermenonville. Mai ales un sergent, profesorul de gimnastică, un veteran, un om la vreo patruzeci de ani, brutal, mușchiulos și gras, cu pielea trandafirie, îl urîse, îl persecutase cu viclenie și-l

[1] Personaj mitologic. Se spune că zeii i-au luat în tinerețe vederea, drept pedeapsă că a dezvăluit oamenilor tainele zeilor. Mai tîrziu Zeus i-ar fi dat darul profeției.

chinuise cu cruzime în timpul orelor, lovindu-l cu pumnii și cu picioarele, sub motiv că-l „ajută". Fuseseră doi ani grei, plini de răutate și nedreptate, de schingiuire a trupului și a sufletului. „Oamenii sînt răi", încheie el, neajutorat, deznădăjduit, el însuși rău.

Jean-Jacques îl privi cu ochii săi minunat de tineri și plini de viață. „Oamenii sînt răi, spuse el, ai dreptate. Dar omul e bun. Omul e bun!" repetă el cu pasiune și convingere.

Da, în zilele acestea credea mai tare ca oricînd în bunătatea înnăscută a omului. Vara era neobișnuit de frumoasă, fuseseră zile senine, nu prea calde, iar bucuria încordată, arzătoare a muncii nu contenea.

Va rămîne multă vreme aici, în acest Ermenonville binecuvîntat, pînă în iarnă, poate chiar mai tîrziu, poate pentru tot restul vieții sale. Își va completa lexiconul botanic, de asemenea mica partitură de operă. Și va revizui și strînge laolaltă toate cîntecele pe care le-a pus pe muzică în ultimii ani.

Îi veneau în gînd mereu alte planuri. Va scrie o completare la romanul său educativ *Émile*. În timpul plimbărilor cu Fernand aflase multe lucruri noi despre sentimentele și gîndurile celor tineri.

Păcat că Fernand, care se arătase atît de deschis la ultima lor întîlnire. venea acum atît de rar! Vina era desigur a celor șaizeci și șapte de ani ai săi; tînărul nu se putea obișnui cu resemnarea sa bătrînească, liniștită și deznădăjduită.

Dar îi fu dat lui Jean-Jacques să mai afle o dată, tocmai acum, cît de mult ținea tineretul la dînsul, cu toată vîrsta lui înaintată.

Într-una din zilele acelea frumoase de vară, pe cînd se plimba de-a lungul lacului, ierborizînd, și se aplecase tocmai să culeagă o floare, un tînăr se apropie deodată de el și-l întrebă: „Îmi îngăduiți să vă ajut? Îmi îngăduiți să vă duc cărțile?" Jean-Jacques, puțin speriat, întrebă la rîndul său: „Cine sînteți? Ce doriți?" „Sînt student, răspunse tînărul, studiez dreptul. și acum, că v-am văzut, nu mai doresc nimic, aici, la Ermenonville; mi s-au împlinit toate visurile!"

Jean-Jacques îi răspunse cu o ușoară ironie în glas: „Atît de tînăr și atît de lingușitor?!" Străinul, roșind pînă în vîrful urechilor, se apără: „N-am mers zece ore pe jos, *monsieur* Jean-Jacques, ca să vă fac complimente, ci ca să am fericirea de a vă vedea!" Jean-Jacques zîmbi puțin răutăcios: „Zece ore de mers pe jos, cu asta nu mă puteți impresiona, *monsieur*. Eu, om bătrîn, nu mă sperii nici de drumuri mult mai lungi străbătute cu piciorul."

Apoi se apropie mult de celălalt și-l măsură cu ochii săi miopi. Străinul era foarte tînăr, avea fruntea lată și încăpățînată, părul îi cădea pe frunte, iar privirea sa arzătoare era îndreptată cu admirație asupra lui Jean-Jacques. „Pari a fi cinstit, tinere domn, spuse acesta în cele din urmă. Să nu te superi dacă nu te-am primit mai bine. Dar trebuie să mă apăr împotriva a tot felul de gură-cască care mă plictisesc. Parisul se strecoară în liniștea mea, să mă vadă, să mă stinghereaască. Parisul nu-mi îngăduie o bătrînețe liniștită." „Îngăduiți-mi să vă asigur că tineretul Franței nu vine spre dumneavoastră dintr-o curiozitate deșartă, răspunse respectuos celălalt. Noi vă iubim cu o admirație fierbinte! Avem nevoie de sfatul dumneavoastră, de ideile dumneavoastră ca să putem trăi." „Fie, acceptă Jean-Jacques, dacă doriți, puteți să mă însoțiți prin parc, și o să flecărim. Dar mă tem că veți auzi puține despre politică. Prefer să vorbesc despre copaci și flori. Veți vedea, dragă prietene, că botanica este cea mai plăcută dintre științe."

Tînărul îl însoți, nu puse multe întrebări, ascultă cu toată atenția.

În cele din urmă, simțind că alături de el pășește un prieten, Jean-Jacques prinse a vorbi despre ceea ce-l apăsa necontenit: cît de neînțeles era, cum tot ceea ce scria era răstălmăcit, golit de sens și fără efect, ce luptă lipsită de perspective ducea el, cel izolat, împotriva indiferenței tuturor.

Tînărul îl contrazise cu aprindere. „Scrierile dumneavoastră fără efect! exclamă el. Dar vă simțim aproape! Poporul vă iubește! Ceilalți, alde Diderot și Raynal[1], și

[1] *Guillaume-Thomas-François Raynal* (1713—1796), scriitor francez liber-cugetător, prieten al lui Diderot.

cum le mai spune celorlalți scriitori atît de spirituali, chiar și *monsieur* Voltaire, scriu doar pentru cei puțini. Domnii aceștia nu înțeleg poporul, și poporul nu-i înțelege. Cuvîntul dumneavoastră, Maestre, îl pricepe fiecare. «Omul s-a născut liber, dar pretutindeni zace în lanțuri!» asta pricepe fiecare. «Libertate, egalitate, fraternitate!» de asemenea pricepe oricine. Pe ceilalți țara îi numește respectuos *monsieur* Voltaire sau *monsieur* Diderot. Pe dumneavoastră, Maestre, toată Franța, lumea întreagă vă numește Jean-Jacques. Nimeni altul n-a avut parte de o asemenea cinste. Dumneavoastră purtați doar un prenume, ca și regele! Se întrerupse: Ce comparație nefericită! Iertați-mă! Știu doar ce gîndiți despre regi, cuvintele dumneavoastră mi s-au întipărit în minte pe vecie! Cită: «Nu se poate nega că popoarele au instituit regalitatea ca regii să le apere libertatea, și nu s-o distrugă». Vă jur: noi, tineretul Franței, vom face totul pentru ca ideile dumneavoastră să devină realitate, fapte! Dumneavoastră ne-ați arătat drumul, noi vom merge pe acest drum! Noi, cei mulți, alde Jean și Jacques, îl vom înlocui pe Louis cu Jean-Jacques[1]!"

Jean-Jacques asculta zîmbind. „Față de copacii din Ermenonville puteți rosti fără teamă asemenea cuvinte. Dar la Paris să nu le spuneți nimănui. Altfel, tinere domn, desigur că nu veți mai apuca să transpuneți în faptă fantezia dumneavoastră!"

Prin exaltarea sentimentelor sale, studentul îi amintise de Fernand. Spuse pe un ton mucalit: „Dacă vreți să-mi faceți plăcere, culegeți-mi puțină steluță pentru canarii mei".

Dar cînd străinul, luîndu-și rămas bun, întrebă dacă-i era îngăduit să mai revină, Jean-Jacques se stăpîni și refuză. „Mă tem, dragă prietene, spuse el, că m-aș obișnui cu dumneata. Nu-mi pot permite noi prietenii, căci n-aș mai putea îndura noi dezamăgiri!"

Celălalt se înclină adînc și plecă.

Întors la Paris, studentul — avea nouăsprezece ani, era din orașul Arras și se numea Maximilien Robespierre — scrise în jurnalul său:

[1] Adică noi, poporul, vom înlocui monarhia prin domnia rațiunii și a dreptății.

„L-am văzut pe Jean-Jacques, cetățean al Genevei, cel mai mare dintre contemporani. Mai simt încă o puternică mîndrie, care mă umple de fericire : m-a numit prietenul său !

Om nobil, tu m-ai învățat să înțeleg mărcția naturii și principiile eterne ale orînduirii sociale !

Dar am zărit pe nobilul tău chip și urmele durerii pricinuite de nedreptatea oamenilor. Privindu-te, am văzut cu ochii mei cum răsplătește lumea căutarea adevărului.

Și totuși, voi merge pe urmele tale.

Vechea clădire se prăbușește. Credincioși învățăturii tale, vom folosi toporul, s-o doborîm cu totul, și vom căra pietre, pentru a înălța o casă nouă, minunată, cum nu s-a mai văzut alta pe lume. Poate că eu și alții vom trebui să plătim aceasta cu cele mai amarnice nenorociri, poate chiar cu o moarte timpurie. Dar nu mă sperie. M-ai numit prietenul tău : mă voi arăta demn de cinstea aceasta !"

Partea a doua

JEAN-JACQUES MORT

Vitam impendere vero.
Să-ți închini viața adevărului.

Juvenal—
Jean-Jacques Rousseau

O minciună folositoare e mai bună decît un adevăr nefolositor.

Zicală franțuzească

O SEARĂ ÎNTUNECATĂ
ÎNȘELĂTORUL ÎNȘELAT
REMUȘCĂRI TÎRZII
AUTOPSIA
ÎNMORMÎNTAREA
GRIJILE MOȘTENIRII
ADEVĂRUL PRIMEJDIOS
IZGONIREA TICĂLOSULUI
COMEDIE REGALĂ
FERNAND VEDE LUMINA
FERNAND ACȚIONEAZĂ

O SEARĂ ÎNTUNECATĂ

Cînd Fernand auzi că cele două femei aveau să plece la Senlis, își puse în gînd să folosească lipsa lor pentru a-l însoți pe Jean-Jacques la plimbare ; credea că va fi mai puțin stînjenit cînd o va ști pe Thérèse departe. Totuși, șovăi mult și, cînd ajunse la pavilionul de vară, Jean-Jacques plecase. Se duse să-l caute prin locurile lui preferate, dar nu-l găsi. Porni agale spre sat. În grădina hanului „La castani" îl zări pe jupîn Maurice Îl întrebă dacă Jean-Jacques trecuse pe acolo. Hangiul îi răspunse că da ; apoi, bucuros de vorbă, adăugase că *monsieur* Jean-Jacques nu stătuse mult, spusese că vrea să lucreze și plecase imediat spre casă.

Nu se cuvenea să-l tulbure pe Maestru în timpul lucrului. Dar se întîmpla uneori ca acesta să se oprească din lucru și să cînte la clavir ; Fernand n-ar fi șovăit să intre la el într-un astfel de moment. Se duse la pavilionul de vară. Era încuiat, nu se auzeau dinăuntru decît trilurile canarilor. Fernand se necăjea că-l scăpase pe Jean-Jacques, dar se și bucura puțin. Plecă ridicînd din umeri, regretînd și totodată ușurat.

După-masă citi împreună cu *monsieur* Gerber din Tacit. Apoi se plimbă din nou prin parc, dar nici de data aceasta nu-l întîlni pe Jean-Jacques. Înotă în lac, se așeză sub salcie, așteptă acolo multă vreme.

Cinară devreme. Marchizul era bine dispus, iar *monsieur* Gerber în vervă. Povesti că Jean-Jacques îi cîntase alaltăieri cîteva lieduri pe care le pusese pe note acolo, la Ermenonville. Desigur că *monsieur* Gerber nu voia să se laude cu încrederea pe care i-o acorda Maestrul,

dar Fernand se simți jignit că nu fusese el primul care să audă liedurile. *Monsieur* de Girardin spuse că în curînd îl va pofti pe Jean-Jacques la o seară de muzică.

Se vorbi despre altele. Gerber lăudă ușurința cu care Fernand traducea din Tacit. Marchizul propuse să continue un timp conversația în latină. Primiră cu toții, făcînd haz ; chiar și Fernand se înveseli. Fu o seară plăcută.

Dar, înainte de căderea nopții, lucrurile luară o întorsătură cumplită. Din holul castelului se auziră țipete și plînsete, oamenii se strînseră buluc. Thérèse se afla acolo, o Thérèse cum n-o mai văzuse nimeni. Femeia asta, de obicei atît de liniștită și de placidă, era cuprinsă de o spaimă sălbatică. Rochia ei, o rochie frumoasă, de culoare deschisă, pe care o îmbrăcase cînd plecase la Senlis, era plină de pete roșii-cafenii, pete de sînge.

Ce se întîmplase ? Se rănise ? Nu, nu ea : Jean-Jacques. Avusese Jean-Jacques un atac ? Poate. Nu mai mișca. Era rece și țeapăn. Era mort. Nimeni nu înțelegea. „Țeapăn, și rece, și mort", repeta Thérèse.

Monsieur de Girardin, obișnuit să acționeze, dădu ordine. „Tu, Paul, dă fuga pînă la doctorul Chenu ! Tu, Gaspard, pleci călare la Senlis și-l aduci pe doctorul Villeron ! Să mi-i aduceți, orice-ar fi, pe amîndoi !"

Apoi alergă la pavilionul de vară ; împreună cu el — Fernand, *monsieur* Gerber și alții.

Între timp, *madame* Levasseur rămăsese singură în pavilionul de vară, cu Jean-Jacques mort. Cînd îl găsise pe bietul nebun scăldat în sînge, se speriase îngrozitor. Primul ei imbold fusese să nu facă nimic, să lase lucrurile să-și urmeze cursul, și atunci ticălosul ar fi sfîrșit în streang sau pe roată. Thérèse însă începuse de îndată să țipe, și țipetele ei o aduseseră la realitate. Proasta de Thérèse putea să se dea în spectacol ; dar ea, bătrîna, în vîrstă de șaptezeci și trei de ani, trebuia să gîndească, îngrozitor de repede și de precis.

Canalia nu-i zdrobise pur și simplu capul ginerelui său, ci așezase frumos cadavrul în fața căminului, așa încît se putea crede că Jean-Jacques se rănise de muchea acestuia în clipa în care s-a prăbușit. Era vădit că ticălosul voise să-i dea o indicație. Dacă exprima vreo

bănuială împotriva lui, a lui Nicolas, ieșea la iveală, fără-ndoială, și legătura sa cu Thérèse ; și atunci se ducea de rîpă totul, nu numai pentru ticălos, dar și pentru fiica ei.

Bătrîna le cumpăni pe toate în cele cîteva clipe și-și dădu seama : ticălosul calculase bine, nu-i putea face nimic, da, trebuia să-l acopere. Deocamdată.

Se răsti la Thérèse : „Ajută-mi să-l culc în pat".

Thérèse, văzînd atîta sînge, începu din nou să urle. De data asta bătrîna nu se mai amestecă, o lăsă să plîngă și să urle, apoi să iasă în goană din casă și să alerge la castel. Acum era singură. Dar curînd nu avea să mai fie singură, vor sosi cu toții, și pînă atunci va trebui să facă din povestea, pe jumătate verosimilă, pusă la cale de ticălos, una cu totul demnă de crezare.

Primul lucru fu să se repeadă să cerceteze în fugă scrinul. Prețioasele hîrtii, hîrtiile scrise de nebun, se aflau la locul lor ; nemernicul fusese deștept, nu se atinsese de ele.

Madame Levasseur se așează ; se simțea istovită. Dar trebuia să se liniștească, trebuia să gîndească acum, repede și exact, nu trebuia să se încurce în explicații care să se bată cap în cap. Noroc că mintea îi mergea mai bine decît picioarele !

Tocmai sosea marchizul. Veniră și ceilalți.

Pavilionul de vară era învăluit în semiobscuritatea amurgului, dar Girardin văzu de îndată că podeaua era plină de pete de sînge. Întrebă : „Ce s-a întîmplat ? Unde e el ?" *Madame* Levasseur arătă spre alcov, care se afla în semiîntuneric. „L-am culcat în pat", spuse ea. Marchizul se apropie cu pași nesiguri. Treptat, ochii i se obișnuiră cu întunericul. Jean-Jacques zăcea pe pat, într-un halat de casă, iar fața uscățivă îi era mînjită cu sînge uscat.

În fața acestui spectacol gîndurile lui Girardin încremeniră, privea fără să-și dea seama, nu mai auzea ; pentru prima oară în viață simțea că îi vine să leșine.

Madame Levasseur continua să vorbească. „Ce-ați spus, *madame* ? Poftim ?" întrebă el, adunîndu-și gîndurile. „L-am găsit zăcînd pe jos, explică *madame* Levasseur, aici, lîngă cămin. L-am ridicat și l-am întins pe pat. De

fapt, a trebuit s-o fac singură. Thérèse nu mi-a fost de nici un folos, dar el e atît de uşor ! Era rece şi sîngele se uscase. Totuşi, ne-am mînjit de sînge, după cum vedeţi." Marchizul se apropie ceva mai mult de pat. „După cît se pare, s-a lovit în dreapta, spuse *madame* Levasseur. Toată tîmpla dreaptă e o rană." „Şi casa era încuiată cînd v-aţi întors de la Senlis ?" întrebă marchizul. „Da, răspunse *madame* Levasseur, apoi explică iar : Îmi închipui că s-a întîmplat aşa : a avut un atac de apoplexie şi, în cădere, s-a lovit de muchea căminului."

În sinea lui, marchizul răsuflă uşurat ; explicaţia era verosimilă, trebuia să fie verosimilă. Se apropie şi mai mult de cadavru. Văzuse multe răni îngrozitoare pe cîmpurile de luptă, dar capul năclăit de sînge era imaginea cea mai înspăimîntătoare ce i se arătase vreodată. „Da, a fost desigur tîmpla dreaptă", spuse el, fără nici o noimă.

Ani de-a rîndul trăise în tihnă, împăcat cu sine însuşi şi de fapt şi cu lumea înconjurătoare ; de aceea sfîrşitul întunecat al lui Jean-Jacques îl lovi de două ori mai cumplit. Pe neaşteptate, vizita lui Jean-Jacques, pe care o socotise faptul cel mai fericit din viaţa lui, se prefăcuse într-o nenorocire îngrozitoare. Marele, blîndul Maestru fusese smuls deodată, sîngeros, din liniştea ce şi-o găsise, în sfîrşit, la Ermenonville. Şi Girardin se simţea el însuşi amestecat în întîmplarea aceasta înfiorătoare, deşi nu ştia, şi nici nu voia să ştie, cum anume.

Simţea nevoia să cheme şi pe alţii, care să-i împărtăşească durerea. „I-ai fost atît de aproape, fiule, spuse el. Uită-te la el. Vino aici şi nu te teme să priveşti."

Fernand se uita mereu la rochia pătată de sînge a Thérèsei. Simţea oroare faţă de ea, trebuia să cheme în ajutor toată raţiunea sa pentru a-şi da seama că nu dînsa vărsase acest sînge. Thérèse şi bătrîna fuseseră plecate la Senlis ; aveau un alibi demn de crezare. Vinovatul era el. De cînd pierise cîinele Fernand o ştiuse : Jean-Jacques era în primejdie. Chiar în ziua aceea o presimţire îi dăduse ghes să-l caute pe Jean-Jacques şi să-l păzească. Dar se temuse de stînjeneala ce-avea să-l cuprindă la primele cuvinte şi întîrziase dinadins. El purta vina pentru fapta îngrozitoare !

Se apropie de mort, așa cum îl îndemnase tatăl său. Aici zăcea prietenul său. Acesta îi oferise dragostea lui, dar inima lui Fernand se dovedise leneșă, nu fusese în stare să-l iubească destul. Privea țintă la capul năclăit de sînge. Gîndurile i se destrămară, simțea cum împietrește de durere; niciodată nu-și închipuise că poate să existe o durere atît de mare.

În vremea asta, Girardin își venea în fire. Avea obligații față de mort și față de sine însuși. Dacă și el se înspăimînta văzînd cum arată leșul însîngerat, ceilalți vor refuza să creadă explicația plină de bun-simț a bătrînei Levasseur. Or să scornească tot soiul de prostii ieftine în legătură cu sîngele acesta. Trebuie să aibă grijă ca rațiunea să învingă născocirile, fantezia și superstițiile. Sentimentul datoriei și al responsabilității îi alungă durerea.

Între timp sosise Chenu, *maître chirurgien*[1] din Ermenonville. „Mă tem că am sosit cu toții prea tîrziu, doctore", spuse Girardin și se apropie împreună cu el de cadavru. După un examen foarte sumar, doctorul Chenu ridică din umeri și declară că *monsieur* Rousseau era desigur mort de mai multe ore, de patru sau cinci ceasuri. Marchizul spuse grăbit: „Ce aspect îngrozitor, nu-i așa? Dar totul se explică în mod firesc. Casa era încuiată. Jean-Jacques era singur cînd l-a doborît un atac. În timpul căderii s-a lovit de muchea ascuțită a căminului și s-a rănit. Asta este părerea doamnei Levasseur, și pesemne că așa s-au și petrecut lucrurile." Vorbea cu nervozitate în glas. „Da, așa o fi fost", confirmă, fără prea multă convingere, chirurgul din Ermenonville spusele seniorului de Ermenonville.

Supărat, Girardin observă că odaia era plină de lume. Sosiseră părintele Gauchet și primarul Martin din Ermenonville; pe fereastră se uitau oameni de la castel, oameni din sat.

Doctorul Chenu spuse cu o voce scăzută că ar fi poate nimerit să-l cheme pe *monsieur* Bonnet, procurorul din Ermenonville, pentru constatarea decesului. Marchizului nu-i era pe plac propunerea. Avusese adesea conflicte cu

[1] Chirurgul (fr.).

Bonnet. Dar doctorul avea dreptate, trebuia înştiinţat procurorul, aşa prevedea legea ; era, de altfel, nevoie şi pentru a împiedica să se răspîndească zvonuri stupide. Trimise după *monsieur* Bonnet.

În sinea lui, Girardin era absolut sigur acum că duşmanii vor răspîndi zvonuri stupide ; nu vor ezita nici măcar să-l bănuiască pe el însuşi că nu-şi păzise destul de bine oaspetele. Cînd se gîndea la asta, mînia lui de om orgolios era aproape la fel de mare ca şi durerea sa. Şi soseau într-una alţi oameni, care şuşoteau între ei, iar la şoapta lor se adăugau trilurile nepăsătoare ale canarilor. „Faceţi măcar să tacă păsările !" se adresă Girardin bătrînei *madame* Levasseur, nervos şi cu glas mai tare decît avusese de gînd. Bătrîna, fără să răspundă, aruncă o pînză peste colivie.

Apoi *madame* Levasseur îi porunci ceva cu voce scăzută Thérèsei, care şedea frîntă într-un colţ, cu faţa împietrită, cu gura întredeschisă. „Vă rog faceţi loc", spuse ea celor care stăteau aproape de cămin. Thérèse aduse o găleată cu apă şi se apucă să şteargă sîngele de pe podea. Nimeni nu-i ajută. Toţi priveau şi tăceau.

„Acum îşi ţin gura, gîndi marchizul, dar cum ajung afară or să turuie. Ca fulgerul are să ajungă vestea la Senlis, şi, de acolo, la Louvres. Payen de la poştă e limbut, o să denatureze veninos povestea şi o s-o istorisească desigur călătorilor : toate poştalioanele opresc la Louvres. Încă înainte de sfîrşitul zilei lumea la Paris are să afle. E lungă ziua."

Fu o zi lungă, o zi fără sfîrşit, de miez de vară, şi tot mai mulţi oameni intrau în casă. Unul pleca, alţi trei soseau în loc şi mereu alte capete se perindau la ferestre. Tare ar fi dorit marchizul să-i dea afară pe toţi, dar asta nu se putea.

Sosi procurorul districtului, *le procureur fiscal, monsieur* Bonnet. Adusese cu el, după cum îi era datoria, un medic, pe doctorul Villeron, după care trimisese marchizul. Funcţionarul salută politicos. Marchizul simţi cum, fără voia sa, se încordează tot şi i se usucă gura ; trebuia să fie prudent.

Procurorul puse cîteva întrebări femeilor. Thérèse avea o mină absentă ; răspunsurile le da *madame* Levas-

seur. Toţi ascultau cu luare-aminte. Ceea ce spunea era de înţeles, greu de contrazis. Da, casa fusese încuiată ca de obicei, lacătul şi zăvorul neclintite, ferestrele închise; Jean-Jacques le închisese desigur din pricina căldurii. Îl găsiseră întins pe jos, năclăit îngrozitor de sînge, aşa cum era acum. Ele însele fuseseră peste zi la Senlis, unde avuseseră treburi; dădu adresa magazinelor la care făcuseră cumpărături: despre vizita la *maître* Gibert nu pomeni nimic. Apoi repetă presupunerea ei privind atacul de apoplexie şi căminul.

„Asta este şi părerea doctorului Chenu", se grăbi să confirme Girardin.

Dar ce dobitoc nepoftit se amesteca acum în vorbă? Jupîn Maurice, de la hanul „La castani", arendaşul său, supusul său! „Eu sînt cel care l-am văzut ultimul pe bietul răposat", se adresă el procurorului, ca să se afle în treabă. Am citit toate operele lui de şapte ori şi trebuie să spun că-i plăcea să stea de vorbă cu mine. *Monsieur* Jean-Jacques arăta foarte bine azi-dimineaţă; cînd a trecut m-a mirat chiar cît de bine arăta. Nu părea să se simtă rău de loc, domnule procuror. E cu totul de neînţeles că acum zace aici mort!" „Mulţumesc, prietene, spuse procurorul, vom face apel la dumneata dacă vom avea de pus unele întrebări. Apoi: Vă rog să cercetaţi cadavrul, domnule doctor." Doctorul Villeron se apropie de cadavru. „De fapt nici nu poate să existe altă explicaţie decît cea dată de *madame* Levasseur", spuse autoritar marchizul.

După o scurtă examinare, doctorul îşi spuse părerea: „S-ar putea într-adevăr ca motivul arătat de *madame* Levasseur să fi provocat moartea. Dar o concluzie definitivă nu se poate trage decît după autopsie."

Madame Levasseur îşi dăduse seama de duşmăniă cu care cei de faţă o priviseră pe Thérèse pe cînd aceasta curăţa sîngele de pe podea. Cu vocea ei stearsă, foarte calmă, îi sfidă pe toţi cei adunaţi acolo. „Ginerele meu a declarat de multe ori că doreşte să nu fie înmormîntat fără o autopsie la care să asiste cel puţin zece persoane. S-a temut întotdeauna de duşmanii săi, asta o ştie toată lumea. Vă rog, domnule marchiz, şi pe dumneavoastră, domnule, care sînteţi de la tribunal, să ordonaţi o ase-

menea autopsie. Ca să se lămurească tot ce este de lămurit."

Girardin încercase în prima clipă un simţămînt de ostilitate profundă faţă de bătrînă şi, în ciuda raţiunii, avea o vagă bănuială că ar putea fi amestecată în întîmplarea aceasta sîngeroasă. Dar cînd văzu cît de curajos şi abil se purta — nici el n-ar fi găsit ceva mai bun — simţi admiraţie faţă de ea, chiar un fel de recunoştinţă, şi înţelegerea tacită dintre ei se întări.

Monsieur Bonnet, procurorul, spuse: „Eu nu cred că e ceva de clarificat. Dar, pentru că dumneavoastră şi domnul marchiz o cereţi, se va face autopsia." Se înclină politicos în faţa bătrînei şi a Thérèsei. „Vă rog să primiţi condoleanţele mele cele mai sincere, *mesdames*", rosti el şi plecă.

Marchizul răsuflă uşurat. Primul pericol trecuse. Zvonurile primejdioase erau provocate de aspectul înspăimîntător al cadavrului; de îndată ce acesta va arăta cum se cuvine, adevărul va fi mai uşor crezut.

De-ar pleca odată oamenii! „Cred, dragii mei, se adresă el cu o vioiciune cam nefirească, tuturor celor de faţă, că s-ar cuveni să lăsăm acum doamnele singure." Încetul cu-ncetul încăperea se goli. Se întunecase. *Madame* Levasseur aprinse lumînări. Acum, după ce rezolvase ce era mai urgent, Girardin se lăsă pradă slăbiciunii sale. Se aşeză, închise ochii.

Dar gîndul la tot ce mai trebuia făcut în noaptea aceea şi în zilele următoare nu-i dădea pace. Trebuia chemată mătuşa Aubrun, care vedea de cei duşi de pe lume, să pregătească mortul de cum s-o crăpa de ziuă. Apoi, la primele ceasuri ale dimineţii, să trimită pe cineva să-l încunoştinţeze pe doctorul Lebègue. Şi pe sculptorul Houdon trebuia să-l aducă să ia masca mortuară; era nevoie să vină de îndată, neîntîrziat. Nu se putea face autopsia pînă nu se va lua masca mortuară.

Privirea marchizului căzu asupra mesei de lucru şi a scrinului. Şi manuscrisele trebuiau puse cît de curînd la adăpost, să nu se întîmple vreo nenorocire. Dar asta nu se cuvenea, desigur, înainte de înmormîntare. Se va îngriji de o înmormîntare simplă, demnă. Cel puţin atît: Jean-Jacques să fie înmormîntat în pămîntul lui, al lui

Girardin, iar Ermenonville-ul, care ar fi trebuit să devină locul de odihnă pentru bătrîneţea celui mai mare om al veacului, să devină locul său de veci.

Preocupările practice ale lui Girardin făcură treptat loc unei dureri curate, profunde. Se apropie de mort. Cu cîtă veselie şi înflăcărare povestise Jean-Jacques tot ce mai avea de gînd să facă la Ermenonville : colecţia de cîntece şi *Visările*, apoi *Lexiconul botanic* şi cîte altele ! Iar căsuţa în care voise să le îndeplinească pe toate, acel *chalet suisse* de care se bucura atît, va fi gata peste cîteva zile ; dar nici un Jean-Jacques nu se va mai muta acolo! El se afla aici, smuls din mijlocul proiectelor sale, cu timpla sfărîmată ! Atîţia prieteni se aflau prin preajmă, şi el, marele bătrîn, sîngerase şi pierise în acea singurătate groaznică şi rece, a cărei amărăciune o cîntase şi o deplînsese toată viaţa. Tragedia fiinţei umane îl impresionă de astă dată pe Girardin mai mult, mai puternic decît vreodată pe cîmpul de luptă. Dar în deznădejdea şi tristeţea lui îl urmărea într-un chip ridicol versul acela menit să ajute celor ce studiau limba latină să memoreze verbele al căror infinitiv defineşte o persoană greu lovită. Un vers pe care *monsieur* Gerber i-l repetase de nenumărate ori lui Fernand : *„Piget, pudet, poenitet, taedet atque miseret"*. Chinuie, ruşinează, pocăieşte, cutremură şi plînge.

Se reculese. Uitase cu totul de femei. Trebuia să se ocupe de ele, n-avea încotro. „Nu doriţi să luaţi masa la noi, la castel, *mesdames* ? se adresă el bătrînei. Aş trimite în cazul acesta pe cineva să vegheze mortul." „Mulţumesc, domnule marchiz, răspunse rece, aproape duşmănos, *madame* Levasseur. Sînteţi foarte amabil, dar rămînem aici."

Girardin se înapoie la castel. Aproape împotriva voinţei sale, mecanic, se duse în dormitor şi deschise firida tainică în care era ascuns tabloul cu numeroasele chei duble. Se aflau la locul lor într-o ordine complicată, anume potrivită, pe care n-o cunoştea decît el. Cheia pentru pavilionul de vară atîrna aşa cum se cuvenea, cu floarea spre dreapta, pe jumătate ascunsă sub cheia porţii numărul 17 ; toate cheile din jur atîrnau în ordinea stabilită. Îşi aduse vag aminte cum îl găsise atunci pe

Nicolas în dormitor : alungă imaginea. Nu putu însă alunga amintirea privirii dușmănoase a bătrînei cînd refuzase invitația de a lua masa cu el. Voia să ignore, dar știa prea bine ce însemna privirea ei. Dacă și-ar fi ținut cuvîntul și l-ar fi gonit pe Nicolas, nimic din toate acestea nu s-ar fi întîmplat, iată ce voise bătrîna să spună.

Ce gînduri își făcea ! Nemulțumit, clătină puternic din cap.

Se duse în odaia sa de lucru ; avea treburi. Se bucura că avea treburi, asta îi mai abătea gîndurile. „Chemați-l pe domnul intendent ! porunci el. Oamenii să fie pregătiți ! Trebuie să trimit curieri la Paris, mai mulți ! Trebuie să iau și măsuri pentru înmormîntare !"

Orînduia, dădea porunci, era sever, precis, milităros. Înmormîntarea trebuia să fie simplă, dar impresionantă. Și cea mai îndepărtată viitorime să-și amintească și să vorbească despre înmormîntarea lui Jean-Jacques Rousseau !

ÎNȘELĂTORUL ÎNȘELAT

Se făcuse noapte cînd *madame* Levasseur și Thérèse rămaseră, în sfîrșit, singure. *Madame* Levasseur ședea în fotoliul preferat al lui Jean-Jacques. Era stoarsă de puteri. Ziua aceea fusese una din cele mai grele din viața ei, care nu fusese lipsită de zile grele. Iar ziua de mîine, cea de poimîine și toată săptămîna viitoare nu vor fi nici ele mai ușoare.

Cel puțin mai apucase, în ceasul al doisprezecelea, să pună la punct chestiunea cu notarul. *Maître* Gibert îți lua pitacii chiar dacă erau legați cu șapte noduri, dar cunoștea legile, înțelesese intenția ei și ce trebuia el să facă ; în următoarele zile hîrtia avea să fie gata. Thérèse dăduse cîteva semnături, nu mai lipsea decît ultima semnătură și pecetea ; dar asta era o simplă formalitate, spusese notarul. Imediat după înmormîntare va pleca cu Thérèse la Senlis ; pînă atunci trebuia să aibă însă grijă ca Thérèse să nu se întîlnească singură cu ticălosul.

În ziua aceea *madame* Levasseur fusese nevoită să chibzuiască repede și sigur ; gîndise bine, era mulțumită de sine. Îl făcuse pe domnul marchiz, care nu era prea deștept, să înțeleagă imediat situația. Înaintea procurorului, simțise cum îi îngheață sîngele în vine, dar o scosese la capăt, și faptul că ceruse singură autopsia, pentru asta merita într-adevăr o felicitare. Într-un fel se și recunoscuse că nebunul murise de moarte bună, și ăsta era meritul ei.

Descurcase bine lucrurile, se simțea mai tare, mai tare decît domnul marchiz, decît domnul procuror, decît moartea și chiar decît dracul ! Dar fusese o sforțare mare, și acum era nespus de obosită și sleită de puteri.

„Pregătește ceva de mîncare !" îi porunci Thérèsei. „Nu pot mînca", scînci Thérèse. Era jalnic s-o vezi cît de neputincioasă părea ! „Proasto !" o certă bătrîna, supărată, dar fără răutate. Se ridică anevoie, să pregătească singură ceva. „Dar tot trebuie să te schimbi, porunci ea, și să speli cochia, să-i scoți petele." Thérèse se sculă supusă ; se strecură speriată pe lîngă alcov. „Nu știu ce-o să facem în noaptea asta ! se jeli ea. Doar nu pot să dorm lîngă mort !" „Așa-ți trebuie", zise *madame* Levasseur. Asta fu tot ce spuse în legătură cu vina Thérèsei pentru moartea lui Jean-Jacques, și fiică-sa o înțelese.

În scurtă vreme cina fu gata, o cină simplă și, în cele din urmă, se așeză și Thérèse la masă. Mîncară.

Nu apucaseră încă să termine, că cineva ciocăni puternic la ușă. Intră Nicolas.

Thérèse dădu un țipăt scurt, fața ei inexpresivă se schimonosi de spaimă. Fără să vrea, se uită spre alcov. Auzise cîndva că cei uciși de o mînă omenească încep să singereze în prezența ucigașului și, tremurînd, trăgea cu coada ochiului spre patul care se zărea nelămurit în lumina pîlpîitoare a lumînărilor.

Madame Levasseur se așteptase că ticălosul avea să încerce să stea de vorbă cu ea, dar nu crezuse că va avea neobrăzarea uluitoare să vină chiar în noaptea aceasta. Era moartă de oboseală și se temea că nu va mai putea face față noii, grelei sforțări la care era supusă. Dar acum, pentru ultima oară în această zi îngrozitoare, trebuia să se încordeze și să nu se năpustească asupra

individului, cum ar fi dorit s-o facă ; trebuia să-l împiedice să stea singur de vorbă cu Thérèse, trebuia, în primul rînd, să-l lămurească că Thérèse nu mai putea dispune de hîrtii.

„E cam tîrziu, doamnelor, începuse între timp să vorbească Nicolas, silindu-se să dea o intonație demnă și plină de compătimire vocii sale stridente, dar simțeam nevoia să vă exprim încă astăzi profunda mea simpatie în ce privește îngrozitoarea nenorocire, atît de neașteptată pentru dumneavoastră. Pentru mine, însă, n-a fost neașteptată, doamnelor. Datorită faptului că sînt în relații atît de familiare cu dumneavoastră, și deoarece am văzut lumină, mi-am îngăduit să intru. Într-o asemenea situație, mi-am spus eu, două doamne rămase, din nefericire, singure, au nevoie de un protector cu experiență."

„Drăguț din partea dumitale, răspunse *madame* Levasseur, dar nu-ți face griji pentru noi. Avem protectori. Foarte puternici. Chiar și sigiliul regelui !"

„Nu știu destul de bine franțuzește, zise Nicolas, și poate că nu înțeleg destul de bine ce vreți să spuneți. Îmi închipui că există un testament al sărmanului nostru răposat. Dar este asta, oare, o pavăză destul de sigură ? Văd, de pildă, aici scrinul cu celebrele hîrtii. Știm cu toții cît de îngrijorat era scumpul nostru răposat din pricina hîrtiilor acestora. Totdeauna s-a temut ca nu cumva să pună mîna pe ele vreunul din aristocrații aceștia, dintr-un capriciu nebunesc, sau vreunul din acești filozofi, care se urăsc cumplit unul pe altul, nici ei nu știu de ce." „De asta nu ne temem, dragul meu, îl liniști aproape jovial *madame* Levasseur. Asta nu era decît o țicneală în capul sărmanului meu ginere, și care a pierit, din păcate, o dată cu el. Eu, cu experiența mea, m-am temut întotdeauna numai de lăcomia hoților de rînd în ce privește aceste hîrtii. Dar împotriva unor astfel de indivizi m-am asigurat. Împotriva lor am obținut sigiliul regelui. În ultima clipă, în timp ce o mînă criminală, cîinească l-a ucis pe sărmanul nostru Jean-Jacques !" „Nu e bine, *madame*, spuse cu o mustrare dulceagă Nicolas, e chiar un păcat să numiți mîna Providenței o mînă cîinească. Dar înțeleg mînia dumneavoastră. Totuși, doamnelor, cu tot sigiliul dumneavoastră, eu vă sfătuiesc : dați

hîrtiile în paza unei persoane devotate, sigure. Daţi scrinul în paza preasupusului dumneavoastră slujitor şi prieten de încredere." Şi făcu un pas înspre scrin.

Auzind acestea, *madame* Levasseur îşi pierdu toată înţelepciunea şi stăpînirea de sine ; furia ei, acumulată, mocnită, izbucni. Încercă să ridice glasul ei pierit şi să strige. „Nu te apropia de scrin, şuieră ea. Ticălosule, canalie, porc-de-cîine, ucigaşule ! Prostia ţi-e mai mare chiar decît ticăloşia ! Tot n-ai priceput ? Pe cînd tu ai săvîrşit fapta ta idioată şi sîngeroasă, noi am semnat. Te-am tras pe sfoară, cap de bostan !" Era înspăimîntător şi caraghios în acelaşi timp felul în care bătrîna se silea să ridice glasul, şi totuşi nu se auzea decît tot un fel de scheunat ascuţit. Apoi continuă mai liniştit : „Poate veţi avea amabilitatea, domnule geambaş isteţ, să vă deplasaţi pînă la Senlis, la notarul regal, *maître* Gibert. Acolo puteţi ruga să vi se arate actul. Şi dacă înţelegeţi franţuzeasca hîrtiilor cu sigiliul regal, o să pricepeţi că de manuscrise dispun acuma eu, văduva Levasseur. Thérèse nu poate face nimic fără mine. Te-ai ostenit degeaba, băiete, n-ai să te alegi nici măcar cu un ban, cel mult cu spînzurătoarea sau cu roata !"

Deodată, fără nici un sens, Thérèse începu să scîncească : „E îngrozitor ce-aţi făcut, *monsieur* Nicolas. Eu n-am vrut una ca asta. Nu puteţi spune că eu am vrut-o. E îngrozitor !"

Nicolas îşi păstră cumpătul, doar nările începură să-i tremure. Privi în treacăt cu ochii săi spălăciţi şi răi spre Thérèse, apoi se întoarse din nou spre bătrînă, cu un zîmbet politicos, poate puţin silit pe buze. „Vedeţi, *madame*, acum aţi înnebunit-o şi pe biata fată, rosti el cu vocea lui stridentă. Întîi aţi vorbit de mîna însîngerată a Providenţei, şi acum mă acuzaţi pe mine. Eu înţeleg, desigur, aşa cum am mai spus, întru totul tulburarea dumneavoastră, dar nu sînt Providenţa, ci un simplu slujitor al domnului marchiz şi, fără îndoială, viitorul fondator al unei şcoli de călărie *à la Tattersall*. De altfel, recunosc deschis că acum şcoala aceasta mi se pare mult mai uşor de înfăptuit datorită regretabilei morţi a domnului filozof. Nenorocul unuia e norocul altuia !"

Bătrîna răspunse ciudat de liniștită : „Înțeleg de ce ești atît de obraznic, băiete. Crezi că dacă am să las lucrurile să meargă pe calea lor firească, singeroasă, atunci nu va fi bine nici de sărmana mea Thérèse și că, de aceea, trebuie să te acopăr. Dar poate că și în privința asta te-ai înșelat. Gîndul de a te vedea tras pe roată e cît se poate de ispititor și merită un sacrificiu."

Nicolas, tot foarte stăpînit, răspunse : „Știu că sînteți o bătrînă inteligentă, *madame*. O să chibzuiți bine înainte, dacă vă puteți îngădui o asemenea glumă." Totuși, înțelesese că ea nu plecase la Senlis de dragul plimbării și deodată îl cuprinse o dezamăgire violentă în fața prăbușirii planului său, pus la cale și înfăptuit cu atîta iuțeală și un curaj atît de neasemuit. Fața lui deveni o mască de furie nestăpînită, amenințătoare. „Tacă-ți fleanca, zgripțuroaico ! zbieră el. Crezi că mă tem de flecăreala ta neputincioasă ? Știu cum se ține-n frîu o mîrțoagă bătrînă ca tine ! Și acum am să pun mîna pe comoara ta !" zise el și se năpusti asupra scrinului.

Madame Levasseur îi aținu calea. Era jalnic să privești cum bătrîna aceasta grasă, răsuflînd din greu voia să se împotrivească unui bărbat atît de voinic. Încercă să țipe. Nu putea.

Împinsă de disperare, o apucă pe Thérèse de braț. „Strigă tu, tîrfo ! o imploră ea, fără glas. Îți fură banii. Îți fură tot ce ai. Strigă odată !" Thérèse vedea fața încordată de spaimă, furie și energie a mamei sale. Toată teama și respectul pe care-l purtase acestei femei de cînd gîndea și simțea o copleșiră și începu să țipe. Țipa strident, cu vocea ei adîncă.

Nicolas se opri locului. „Idioată, spuse el. Uite cum își distruge într-adevăr fericirea vieții. Dar am știut-o de la început : idioată !"

Era din nou pe de-a-ntregul stăpîn pe sine. „După cum se vede, doamnelor, spuse el politicos, sînteți în momentul de față prea tulburate ca să vă puteți da seama cine vă vrea într-adevăr binele. Așa că eu mă retrag, exprimîndu-mi încă o dată adînca mea simpatie."

„Adio, dragul meu, spuse *madame* Levasseur. Adio și în numele Thérèsei mele. Și dacă te mai prind o singură dată împreună cu ea, ți-o coc! Asta s-o știi de la mine!" Dar în felul acesta îi dăduse doar lui Nicolas posibilitatea să se retragă onorabil. „Sfaturile dumitale păstrează-le mai bine pentru văduva Rousseau, doamna mea. Nu eu am alergat după fiica dumitale." Se înclină și plecă.

Fără a spune măcar o vorbă fiicei sale, *madame* Levasseur începu să urce scara ca să se culce, în sfîrșit.

„Nu mă lăsa singură, mamă", se rugă Thérèse, aproape scîncind. Dar bătrîna nu se opri. Thérèse nici nu știa dacă o mai auzise.

Se ghemui într-un colț cît mai îndepărtat de alcov, pe un scaun, abătută și fără vlagă. Dar, fără voie, trebui să gîndească. Era josnic din partea lui Nicolas că o făcuse astfel de rîs în fața maică-si. Nu umblase după el, era o minciună. Nicolas ținea la ea! Felul cum făcea dragoste dovedea că o iubea; la asta se pricepea ea, Thérèse! Era o josnicie din partea lui că acum încerca să nege.

Toți bărbații erau josnici. Și micul conte era josnic. Chiar și Jean-Jacques fusese josnic, altfel n-ar fi făcut ce a făcut cu copiii. Dar n-avea voie să se gîndească așa, cînd el zăcea atît de aproape și arăta atît de îngrozitor.

Ședea copleșită și apatică, mintea ei greoaie nu putea pricepe că de aici înainte va trebui să trăiască fără Jean-Jacques, într-un fel, după cum o tăia capul, și, pe deasupra, cu parale. Toate astea le făcuse *monsieur* Nicolas. Pentru astea el putea fi condamnat la moarte, tras pe roată, poate chiar și spintecat în patru. Și pe Damiens[1] îl spintecaseră, își amintea cu spaimă de desenele de atunci, de povestirile amănunțite. Și cît de îngrozitor fusese, cu toate că Damiens nici nu-l omorîse pe rege, voise numai s-o facă! Dacă Nicolas n-ar fi ținut la ea, nu și-ar fi primejduit viața, amenințat de asemenea soartă înspăimîntătoare. O făcuse de dragul ei, asta era sigur, și Thérèse simțea o surdă mulțumire.

Moțăia. Nicolas era minunat cînd făcea dragoste și nu i se putea refuza nimic. Ce bine că o avea pe maică-sa

[1] *Robert-François Damiens* (1715—1757), cunoscut pentru o tentativă de omor împotriva lui Ludovic al XV-lea.

alături ! Fără ea, banii s-ar duce într-adevăr curînd toţi pe copcă. O bătuse de multe ori maică-sa, dar cînd simţise mîna bătrînei pe braţul ei şi cînd o privise ţintă, îi pierise orice slăbiciune şi putuse să ţipe.

În zilele următoare trebuia să stea tot timpul lîngă maică-sa, nu era bine să rămînă singură cu Nicolas. Păcat, el o iubea ! Numai de aceea nu putuse aştepta să moară de moarte bună Jean-Jacques. Bietul Jean-Jacques !

I-ar fi plăcut să se aşeze pe scaunul cel mare, dar în noaptea aceea nu îndrăznea încă, era scaunul lui Jean-Jacques. De aceea continua să stea ghemuită pe scăunaşul ei, pînă ce aţipi într-o poziţie chinuită.

REMUŞCĂRI TÎRZII

Deşi frînt de oboseală după emoţiile din seara aceea îngrozitoare, Fernand nu putu dormi peste noapte. Îl ardea o remuşcare cumplită. În locul credinţei oarbe, pe care i-o recomandase *monsieur* Gerber, îl criticase pe Jean-Jacques cu meschinărie, mai rău decît Martin Catrou. Soarta îi hărăzise să cunoască gîndurile cele mai ascunse ale celui mai înţelept dintre oameni, dar el nu-l iubise îndeajuns pe Maestru, avusese o inimă leneşă, fusese prost şi neatent, nesocotise în mod idiot neasemuitul har al destinului.

De cum se crăpă de ziuă, şi zilele începeau acum foarte devreme, fugi afară. Alergă în luminiş. Îşi aduse aminte de ultima sa întîlnire cu Jean-Jacques, de fiecare gest, de fiecare cuvînt. Auzea lămurit în minte muzica cuvintelor lui, care dăduse un aspect blajin chiar şi nebuniei lui Jean-Jacques. Vedea ochii lui vioi, profunzi, care-l priveau, auzea ultimele cuvinte pe care i le spusese, auzea vocea adîncă, emoţionată care-l învăţa : „Omul este bun !"

El, Fernand, nu era bun. Şi nici măcar rău. Era chiar mai prejos decît atît : apatic, moale şi inert. Din lenevie, pentru că se temea de o situaţie neplăcută, nu fusese, cînd trebuise, paznicul Maestrului, cum îi poruncise vocea lăuntrică.

Se cerea să facă ceva. Măcar pentru cel mort trebuia să facă ceva.

Porni să-l caute pe Nicolas. Se temea de întîlnirea cu el. Se temea de sine însuși. Ardea de dorința să-l trîntească la pămînt, să-l calce în picioare. Dar trebuia să-l găsească, să-i ceară socoteală.

Îl găsi la cai. Îl strigă. „Cu ce vă pot servi, domnule conte?" întrebă Nicolas. „Unde ai fost ieri?" se răsti la el Fernand. Nicolas răspunse cu o ușoară uimire, bine jucată: „Doriți să-mi dați a înțelege că ar fi trebuit să mă ocup mai mult de domnul filozof? Aș fi făcut-o cu plăcere. Dar porunca domnului marchiz era să nu mă arăt înaintea răposatului și, dacă nu mă înșel, chiar dumneavoastră mi-ați amintit cu destulă asprime de porunca aceasta."

Pofta aceea nebună de a-l ucide pe netrebnic cu propriile sale mîini, îl copleși pe Fernand. Nicolas continuă, aproape confidențial: „M-am bucurat că doamnele Rousseau erau plecate și mă puteam ocupa mai mult de cai." „Ai stat toată ziua în grajd?" întrebă Fernand. „Desigur, nu toată ziua, răspunse obraznic și politicos Nicolas, din păcate, am mai puțină treabă aici decît îmi făgăduise domnul marchiz."

Fernand nu se mai putut stăpîni. Îl lovi pe Nicolas cu cravașa peste față.

Nicolas era voinic, ar fi putut să-l învețe minte pe lunganul ăsta bleg, cu cîțiva pumni și cîteva picioare, să nu-l uite toată viața. Dar avea minte ageră; într-o ceartă cu un domn mare un biet rîndaș nu are decît de pierdut și, cu afacerea aceea necurată pe cap, trebuia să fie prudent. „Credeam că filozofia răposatului v-a înzestrat cu mai multă măsură, spuse el. Dar înțeleg că durerea pricinuită de pierderea lui v-a răpit o parte din rațiune."

Fernand îi răspunse încet, aproape șuierînd: „Tu l-ai omorît, ticălosule, asasinule! Tu ai omorît-o și pe Lady!"

Tare i-ar fi plăcut lui Nicolas să-i dea prostălăului un răspuns grosolan, și potrivit. Dar se stăpîni iar și-și păstră cumpătul. Micul conte era prost, micul conte nu prevedea ce urmări poate avea o faptă; el, Nicolas, trebuia să-i vîre mințile în cap dobitocului! „Cînd veți putea să

cumpăniți din nou bine lucrurile, domnule conte, spuse el, o să vă dați singur seama că moartea regretabilă a lui Jean-Jacques se explică foarte bine în chip firesc. Dar dacă a fost cumva o mînă criminală, bănuiala ar trebui să cadă, cred eu, în primul rînd, asupra celor care au scotocit pe ascuns în hîrtiile domnului filozof, mai ales dacă acești indivizi misterioși au arătat și un interes omenesc față de soția celui dispărut!..."

Fernand simți iar că clocotește de furie turbată. Thérèse îl trădase față de ticălos. Probabil, ba chiar aproape sigur, Thérèse era și ea amestecată în nelegiuirea asta. Petele de sînge de pe rochia ei îi jucau lui Fernand dinaintea ochilor.

Dar furia lui era neputincioasă. Primejdia cu care-l amenința ticălosul exista. Dacă Nicolas avea să fie anchetat, ieșea la iveală legătura lui de dragoste cu Thérèse, ceea ce însemna că și Thérèse, deci și el, aveau să fie implicați. I se păru chiar că aude scandalul rușinos, înspăimîntător ce ar izbucni în toată Europa în jurul lui Jean-Jacques, în jurul propriei sale persoane, în jurul tatălui său și al castelului Ermenonville.

Era neputincios în fața ticălosului.

Se răsuci din călcîie cu o mișcare bruscă și plecă.

Nicolas rînji și scuipă gros. Rînjetul îi pricinui durere, îi ardea toată fața. Totuși, continuă să rînjească. Nici tu spînzurătoare, nici tu roată : o lovitură de cravașă, asta era tot ce avea de îndurat. Era bucuros să plătească doar atît pentru hîrtiile acestui Jean-Jacques. Căci Thérèse, și o dată cu ea hîrtiile, erau ale lui, oricît s-ar zvîrcoli de furios bătrîna.

După ce-l părăsise pe Nicolas, Fernand se simți plin de tristețe și scîrbă că acceptase tîrgul acesta murdar, sîngeros. Apoi îl cuprinse din nou furia. Putea lumea întreagă să se pună de-a curmezișul, nu-i va lăsa pe criminali s-o șteargă nepedepsiți cu prada lor.

Mai întîi trebuia să lămurească pînă unde mergea complicitatea Thérèsei.

Dar, chiar dacă reușea să-i smulgă o mărturisire fără echivoc, ce putea face? Îi era oare îngăduit să arunce o asemenea rușine asupra tatălui său? Îi era oare îngăduit să contribuie ca Maestrul să apară în fața detractorilor

lui sub chipul unui biet om slab de înger, al unui prostănac ?

Dar dacă scrupulele acestea nu erau decît pretexte şi scuze pentru că voia să scape de greaua povară ?

Măcar dacă n-ar trebui să se frămînte singur ! Dacă ar avea-o pe **Gilberte,** să-i mărturisească toată deznădejdea şi toate remuşcările sale.

Cînd ajunse la castel, află că sosiseră oaspeţi, deşi era încă foarte devreme. *Monsieur* Robinet ţinuse să vină să exprime vecinului său mîhnirea ce-o încerca cu prilejul morţii prietenului şi protejatului domnului de Girardin. Gilberte venise şi ea.

Cînd Fernand o văzu, inima încetă să-i mai bată. O privi ţintă. Gilberte nu scoase o vorbă, dar ochii ei îi spuneau că ea propusese această vizită. O clipă, Fernand uită de mort. Îl copleşea un singur gînd, o singură bucurie : se împăcaseră.

Între timp, *monsieur* Robinet continuă să vorbească. Se întoarse către Fernand. „Şi pentru dumneavoastră, tinere domn, toată simpatia mea, spuse el cu vocea lui hîrîită. Aţi fost doar şi mai apropiat de el ; pe dumneavoastră, de bună seamă, nenorocirea v-a lovit de două ori mai greu." Supărat, Fernand îşi luă cu greu ochii de la Gilberte şi se întoarse spre faţa roşie, pătrată a lui *monsieur* Robinet. Acesta se adresă din nou marchizului, pe un ton emoţionat, confidenţial şi compătimitor : „Spuneţi-mi, *monsieur,* adevărat că şi-a făcut singur seama, ca să scape de o lume cu care nu se împăca ?" Lui Fernand îi era şi mai nesuferit ca de obicei omul acesta voinic, care-l împiedica să se apropie de Gilberte. Încă înainte ca tatăl său să apuce a deschide gura, el răspunse, cu o violenţă cu totul nepotrivită : „Nu, *monsieur,* nu e adevărat !" „Nu vă supăraţi, urmă aproape jovial *monsieur* Robinet, dar se şopteşte pretutindeni că e ceva necurat cu moartea asta neaşteptată. Apoi continuă cu abilitate, deoarece amîndoi Girardinii păstrau o tăcere penibilă : Sînt ultimul care să nu-i dorească o amintire neştirbită. Ca filozof, îşi are meritele sale. Cît timp era încă în viaţă i s-a spus desigur : Cum poate cineva care-şi rezolvă atît de prost propriile sale treburi

să găsească o soluţie generală ? Dar acum asta nu mai e valabil. Cine filozofează cu îndrăzneală, acela găseşte încuviinţare abia după moarte, cînd nu mai poate pricinui tulburări."

Fernand nu mai putea îndura vorbăria aceasta frivolă. Se ridică în picioare. Adesea, cu prilejul vizitelor anterioare ale lui *monsieur* Robinet, Fernand şi Gilberte îi lăsaseră singuri pe cei doi domni mai vîrstnici ; spera că şi de data aceasta Gilberte va face la fel.

Şi, într-adevăr, ea se ridică şi-l urmă afară, la aer.

Cînd Gilberte auzise de moartea năprasnică a lui Jean-Jacques şi, pe deasupra, de zvonurile înspăimîntătoare, uitase tot ce o despărţea de Fernand. Nu mai simţea decît o milă copleşitoare şi o teamă profundă, gîndindu-se ce va face Fernand. Era de datoria ei să se ducă de îndată la el şi să-l împiedice de a săvîrşi acţiuni nobile, stupide, ireparabile.

Păşeau aşadar alături, pe o cărare îngustă, şi Fernand nu îndrăznea s-o privească. Din pricina tăcerii ei îndelungate, îl cuprindea iar vechea teamă. „Fernand !" spuse ea în cele din urmă, şi vocea ei îl sili să-şi ridice ochi. „Fernand !" repetă Gilberte fără să mai spună altceva. Ochii ei mari se întunecaseră. Încet, cu grijă, Fernand o prinse de mînă. Ea căută în altă parte, dar îi lăsă mîna. Tînărul conte o strînse mai tare, ea răspunse strînsorii lui. Nu îndrăzni s-o sărute, dar i se păru că acum, după toate grozăviile, legătura lor devenise mai puternică decît oricînd.

Păşeau unul alături de altul, într-o tăcere prelungită. Tot ce era în jur pierise. Ar fi vrut să meargă astfel alături de ea, simţindu-i mîna mare, puternică, blîndă, şi mîine, poimîine, toată viaţa, şi nu se gîndea că acestea erau cuvinte de-ale lui Jean-Jacques.

„Dar vorbeşte odată !" spuse Gilberte în cele din urmă. Fernand tresări din visarea sa fermecată şi se întoarse la realitate. În zilele acelea de frămîntare şi singurătate discutase de atîtea ori în gînd cu ea, se învinuise, se dezvinovăţise. La fel voia să facă şi acum. Dar ea îl întrerupse : „Despre asta nici o vorbă ! Niciodată

să nu mai pomenești despre asta ! Și apoi îi spuse readucîndu-l la realitatea din Ermenonville : Istorisește-mi ce s-a întîmplat aici !"

Realitatea era apăsătoare, dar nici pe departe atît de încîlcită, acum, cînd putea vorbi cu Gilberte. „*Monsieur* Robinet n-are dreptate, spuse el întărîtat și cu amărăciune. N-a fost sinucidere, ci asasinat. L-a ucis ticălosul acela, Nicolas, grăjdarul, din cauza Thérèsei. Nici nu neagă măcar."

Gilberte fu cuprinsă de o mînie fără margini. Trebuia să se termine cu ticălosul acela ! Și, o dată cu el, și cu femeia. Trebuiau dați pe mîna justiției. Spînzurați și trași pe roată. Dar, pe cînd mai clocotea de furie, pricepu că în felul acesta și Fernand ar fi tîrît în vîltoare și-și aminti de scopul pentru care venise. „Mai știu și alții de asta ? întrebă ea dîndu-și seama de situație. Au mai vorbit și alții despre asta ?" „De vorbit, n-a vorbit nimeni, răspunse Fernand, cel puțin nu cu mine. Dar mulți vor bănui, vor gîndi. Iar eu trebuie să-l răzbun ! continuă el trist, înflăcărat și naiv. Nu se poate ca ucigașul să rămînă nepedepsit și, pe deasupra, s-o ia din loc cu banii și cu nevasta lui Jean-Jacques."

Gilberte se temuse că Fernand va gîndi în felul acesta : nu l-ar fi iubit dacă n-ar fi gîndit astfel. Începu din nou să clocotească de mînie. Povestea cu muierea aceea afurisită n-o să se isprăvească niciodată ? Dar mintea ei practică, care se ascuțise în timpul copilăriei grele, petrecută alături de maică-sa, învinse furia. Trebuia să-i vină de hac conștiinței prosteşti, exagerate a lui Fernand, trebuia să-l împiedice să săvîrșească de dragul mortului vreo faptă necugetată !

„După cîte mi-ai povestit, spuse ea, lui Jean-Jacques i-ar fi fost cu siguranță milă de prostia acestei femei. Cu siguranță că n-ar fi îngăduit ca ea să ajungă la spînzurătoare sau măcar în fața judecății. Și, deoarece Fernand nu răspunse, îi puse mîna pe umăr, îndemnîndu-l : Lasă-l să se odihnească în pace ! Era mai tînără decît Fernand, dar vorbea cu el ca o femeie mult mai în vîrstă. Nu scormoni în tot gunoiul și murdăria aceasta ! Lasă-i pe cei doi ticăloși să plece împreună, dacă asta le e voia ! spuse ea aproape sălbatic. Ce ne pasă nouă ? !"

Lucrurile se petrecură așa cum se temuse *monsieur* de Girardin : nimeni nu crezu că Jean-Jacques murise de moarte naturală. Cadavrul plin de sînge stîrnise fantezia vizitatorilor, zvonuri sumbre se răspîndiră, pornind de la castelul Ermenonville. Se spunea că în pavilionul de vară fuseseră de mai multe ori certuri grozave din pricina felului de viață al Thérèsei și că Jean-Jacques își pusese capăt zilelor din pricina aceasta. Răuvoitorii afirmau că Thérèse îl lovise mortal pe Jean-Jacques în timpul unei certe. Mulți pretindeau că ar fi văzut-o cum își făcea de cap prin pădure cu tot soiul de vlăjgani.

Jupin Maurice, mîndru că stătuse ultimul de vorbă cu marele om, le spunea tuturor că Jean-Jacques se simțise foarte bine și era dornic să se apuce de lucru, și nicidecum să se sinucidă și că domnul marchiz nu lăsase pe nimeni să se apropie de cadavru în pavilionul de vară. Și părintele Gauchet, care avusese diferite discuții în contradictoriu cu marchizul, găsea că acesta ar fi putut face mai mult pentru lămurirea cazului.

Asemenea șoapte se auziră pînă la Dammartin, la Senlis, la Louvres, pînă în marele oraș Paris.

Încă înainte ca domnii, pe care Girardin îi înștiințase prin curieri speciali, să poată ajunge la castelul Ermenonville, la pavilionul de vară sosise pe neașteptate un oaspe, sergentul François Renoux. Nu pregetase să călătorească în diligența expresă pentru a veni să-și mîngîie mama și sora. Acum putea intra în pavilion fără să se ferească : mortul nu-l mai putea da afară.

„Trebuie să fi fost o lovitură îngrozitoare, le spuse el mamei și surorii sale, cînd l-ați găsit mort și rece întins acolo ! Desigur, șaizeci și șapte de ani e o vîrstă frumoasă, mai ales pentru un filozof care toată viața și-a frămîntat creierii."

Se apropie de alcov, de patul mortuar. Mătușa Aubrun, care gătea morții, venise în zori. Spălase sîngele, dar rana adîncă, căscată tot se vedea. Sergentul François n-o văzu, sau nu voi s-o vadă. „Rămîi cu bine, Jean-Jacques ! spuse el cu o voce răsunătoare. Uneori

mintea ţi-era întunecată de tot soiul de ciudăţenii, şi din păcate tocmai faţă de mine, dar ai fost un bun camarad în lupta pentru o cauză dreaptă!" Salută milităreşte, aşa cum o făcuse de atîtea ori la căpătîiul vreunui tovarăş de arme, înainte ca acesta să fie pornit pe drumul de veci. Apoi se întoarse la mama şi la sora sa.

Madame Levasseur mîngîia mîna fiului ei. Era partea bună a întîmplărilor acestora nenorocite că se putea iarăşi bucura privindu-l pe chipeşul ei François. Adevărat că nu purta uniforma mîndră de *racoleur*, de ofiţer recrutor, ci doar uniforma simplă de sergent. Planurile sale dăduseră greş, după cum povesti el în treacăt, cauţiunea fusese cu perfidie mărită. Dar, indiferent de uniforma ce-o purta, *madame* Levasseur era fericită că François al ei era acolo, căci, în aceste prime zile primejdioase, era omul cel mai potrivit să le apere, pe ea şi pe Thérèse, împotriva ticălosului de Nicolas.

„O mică mîngîiere tot aveţi în marea voastră nenorocire, spuse mai tîrziu sergentul François, gologani o să fie de-acum înainte. N-or să ne mai încurce toanele nebuneşti şi scrupulele multpreagingaşe ale domnului ginere, cînd om vrea să facem din filozofia lui banigheaţă", şi privi cu lăcomie spre scrinul cu manuscrise.

Pe *madame* Levasseur o supărau asemenea vorbe. „Desigur, răspunse ea şovăind, o să scoatem bani din hîrţoagele astea. Dar mă tem că nu atît de curînd. Tu ştii, dragul meu François, cum stau lucrurile cu domnii judecători. Mai întîi trebuie să primim moştenirea cu sigiliu şi semnătură, şi asta durează un timp." Sergentul avu o idee. „N-ar fi mai bine, mamă, propuse el, dacă între timp aş lua eu scrinul în păstrare? Am relaţii. Aş putea pregăti de pe acum treburile la Paris." Cu o teamă crescîndă bătrîna se împotrivi: „Editorii n-or să scoată nici un ban pînă ce lucrurile nu sînt puse la punct avocăţeşte şi limpede. Îi cunosc eu. Dar mă descurc cu ei." Sergentul nici nu-şi dădu silinţa să-şi ascundă dezamăgirea. „Ei bine, dacă crezi aşa... spuse el. De fapt, acum eu sînt capul familiei." „Desigur că am să-ţi cer sfatul, dragă François", se grăbi bătrîna să-l îmbuneze. Dar era şi mai hotărîtă să plece îndată după înmormîntare la *maître* Gibert; iar hîrtiile avea să le pună cît mai repede

la adăpost în altă parte, unde să fie ferite de ticălosul de Nicolas, precum şi de iubitul ei fiu, din păcate un suflet prea darnic şi uşuratic. Era trist că o cloşcă atît de bătrînă trebuia să-şi ţină încă sub aripa ocrotitoare puişorii, care nu mai erau de mult puişori, şi ce bine că mai era în stare s-o facă!

Între timp, la castelul Ermenonville sosiseră domnii după care trimisese *monsieur* de Girardin: doctorul Lebègue, sculptorul Houdon. Venise şi *monsieur* Ducis, autorul de tragedii, omul la care Jean-Jacques îşi petrecuse ultima noapte la Paris, scriind acele apeluri pentru *Dialoguri*. Sosi şi Melchior Grimm, baronul Grimm, vestitul filozof, din cercul celor care concepuseră *Enciclopedia*. La început, Jean-Jacques fusese în strînsă prietenie cu enciclopediştii, cu Diderot şi, în primul rînd, cu Melchior Grimm, dar mai tîrziu prietenia se prefăcuse într-o duşmănie veninoasă şi, pe cît îi era de binevenită marchizului sosirea lui *monsieur* Ducis, pe atît de neplăcută îi era prezenţa lui *monsieur* de Grimm. Totuşi, nu-l putea îndepărta de la căpătîiul mortului pe omul al cărui cuvînt avea greutate pretutindeni în Europa în problemele de literatură şi de bun-gust şi ale cărui legături cu Jean-Jacques erau cunoscute de lumea întreagă.

În afară de prieteni, sosiseră la castel chirurgii, doctorii şi funcţionarii judecătoreşti care trebuiau să procedeze la autopsie, sau să ia act de efectuarea ei. Fură cu toţii ospătaţi din belşug; majordomul şi valeţii aveau chipuri îndoliate, purtau jabouri negre şi vorbeau în şoaptă.

Încă înainte de autopsie, *monsieur* de Girardin îi conduse pe cei doi prieteni mai apropiaţi ai lui Jean-Jacques, pe Lebègue şi pe Ducis, la căpătîiul lui. Le povesti, cum îşi explicau cu toţii moartea lui Jean-Jacques. „Nici nu se poate să fi fost altfel", încheie el.

Ceilalţi doi tăceau. Pe faţa aspră, cinstită a lui Ducis se citea că nu crede această explicaţie. El vedea pretutindeni în lume întîmplări tragice, auzise zvonurile şi cunoştea duşmănia oamenilor faţă de răposatul său prieten. „Jean-Jacques a avut un destin mare şi întunecat, spuse el după un timp, cu rezervă, de la naştere şi pînă la moarte."

Cu atît mai puțin credea Lebègue explicația simplistă a lui Girardin. Înfățișarea celui mort îi stîrnise o durere adîncă, plină de mînie. Îl iubise nespus pe Jean-Jacques, pe acest biet om neajutorat, copilăros pînă la bătrînețe, cu mintea sa uriașă, cu inima sa mare, cu vederea lui slabă și infirmitățile sale. Era convins că moartea fusese provocată de mîini netrebnice și că femeile erau și ele amestecate, poate fără să vrea, în treaba asta. Îl umplea de amărăciune faptul că omul acesta, care ar mai fi putut trăi și lucra încă multă vreme, dacă ar fi fost mai bine ocrotit și mai bine sfătuit, murise în chip atît de jalnic. Cu toate acestea, înțelegea atitudinea lui Girardin și era gata să-l ajute. Doctorul Lebègue cunoștea lumea. Un proces senzațional în jurul morții lui Jean-Jacques ar stîrni scandal nu numai în jurul castelului Ermenonville, dar ar pîngări însăși memoria lui Jean-Jacques și ar micșora înrîurirea cărților sale. La redactarea actului de deces va avea și el un cuvînt de spus, care va cîntări greu. Nu va șovăi să asigure posteritatea că Jean-Jacques murise de moarte naturală și să semneze procesul-verbal. Va minți, vor minți cu toții. Era jalnic : și cele ce se făceau acum cu trupul bietului Jean-Jacques, ca și multe altele care se petrecuseră cu el în timpul vieții, nu erau decît o farsă prostească, mincinoasă.

Și cu sculptorul Houdon marchizul avu o discuție neplăcută. Tînărul, vestitul artist, invitat la Ermenonville să facă masca mortuară, privea înmărmurit timpla zdrobită. „N-ar putea oare arta să dreagă asta ?“ întrebă Girardin. Fața lui Houdon se întunecă și mai mult. „Nu vreau să spun, se grăbi Girardin să adauge, să faceți în așa fel ca rana să nu se vadă de loc. Dar, la urma urmei, faptul că Maestrul și-a spart tîmpla cînd a căzut nu e decît o întîmplare stupidă. Trebuie oare din această pricină ca fața lui să rămînă pe veci desfigurată ? N-ar trebui ca masca mortuară să arate posterității chipul adevărat, nobil al lui Jean-Jacques ?“ „Am să văd ce pot face“, răspunse sculptorul.

Și, împreună cu cei doi învățăcei italieni ai săi, luă masca mortuară.

La ora stabilită, la ora trei, începu autopsia. Erau de față, așa cum dorise mortul, zece persoane : cinci medici, patru funcționari judecătorești și administrativi și Girardin. Medicii erau trei chirurgi : Chenu, din Ermenonville, Brusle, din Montagny, și Castérès, din Senlis, și doi internişti : Villeron, din Senlis, și Lebègue, de la facultatea din Paris. Cei patru funcționari erau procurorul Bonnet și primarul Martin, locotenentul de poliție Blondel și sergentul de poliție Landru, toți din Ermenonville.

În odaie era cald și un aer înăbușitor din pricina miresmei florilor ce umpleau încăperea. Mortul fu dezbrăcat. Zăcea în fața lor, gol și firav, cu rana deschisă la tîmplă.

Florile contrastau în chip grotesc, penibil cu ceea ce avea de făcut comisia. *Monsieur* de Girardin își stăpînea cu greu emoția. „Respingătoare treabă !" gîndea Lebègue. Dintre medici, el era de departe cel mai cu vază. „Vă rog să începeți dumneavoastră, domnule coleg", se adresă el doctorului Castérès.

Examenul dură aproape două ore. Medicii discutau între ei cu glas scăzut, folosind multe expresii latinești de specialitate. Știau ce se așteaptă de la ei ; de altfel, unii își și afirmaseră punctul de vedere.

Marchizul ședea pe un scăunaș într-un colț. Lebègue văzu că era chinuitor de încordat, deși se stăpînea. După un timp, încă înainte ca examenul să se fi terminat, Lebègue le spuse sec : „Se pare că sîntem cu toții de acord că e vorba de o apoplexie."

Se întocmi un proces-verbal amănunțit în sensul arătat. Procesul-verbal cuprindea cinci părți și era semnat de doi medici și doi funcționari în calitate de experți, iar de ceilalți în calitate de martori.

ÎNMORMÎNTAREA

Girardin era convins că pentru Jean-Jacques nu exista decît un *singur* loc potrivit pentru a fi îngropat : insula plopilor mari ; i se părea chiar că, într-o clipă de apro-

piere sufletească, Jean-Jacques ar fi mărturisit că ar dori să fie înmormîntat acolo, în fața salciei sale dragi.

Marchizul hotărî ca înmormîntarea să aibă loc la miezul nopții ; era aproape lună plină. Țăranii de pe pămînturile sale primiră porunca să vină cu făclii la malul lacului și pe dealurile din împrejurimi. Toți cei care doreau să asiste se puteau aduna acolo, erau pregătite făclii pentru toată lumea.

Numai cele două femei și prietenii cei mai apropiați urmau să însoțească luntrea ce avea să poarte sicriul spre insulița aceea atît de mică.

Cînd sicriul fu scos din pavilionul de vară, malurile lacului și dealurile din jur erau înțesate de oameni ce purtau făclii aprinse.

În sunetele unei muzici line, duioase, pe lac porniră trei bărci. În prima se afla coșciugul, însoțit de Girardin și de Fernand. În a doua erau Thérèse și *madame* Levasseur. A treia îi purta pe Lebègue și pe Ducis precum și pe baronul Grimm, pe care marchizul nu-i putuse îndepărta. Bărcile străbăteau încet drumul foarte scurt pînă la insulă, oglinda lacului lucea în bătaia lunii. Mulțimea tăcea, țăranilor li se poruncise cu strășnicie să păstreze liniște. Nu se auzeau decît muzica aceea lină, zgomotul vîslelor, țipetele păsărilor de apă speriate din somn, țîrîitul greierilor, orăcăitul broaștelor.

Dintre sătenii aflați pe mal, cei mai mulți gîndeau încet. Habar n-avuseseră ce însemna mortul acesta pentru omenire ! Dar acum, cînd văzuseră cîți inși veniseră de la Senlis și chiar de la Paris, pricepură că trebuie să fi fost un om de seamă și osîndeau cu atît mai mult faptul că seniorul lor îi ocrotește pe cei care-i făcuseră felul acestui *monsieur* Jean-Jacques.

Jupîn Maurice, mai ales, își arăta aprig nemulțumirea în șoapte pline de mînie. Era o rușine că marchizul nu întreprindea nimic pentru a răzbuna moartea sîngeroasă a marelui prieten al oamenilor ! Da, dacă ar fi fost vorba de un aristocrat, de mult ar fi zvîrlit cîteva zeci de oameni în temniță. Era revoltător de trufaș seniorul. Se pretindea liber-cugetător, dar în faptele sale nu se sinchisea nici atîtica de filozofia lui Jean-Jacques ! Acesta propovăduise, de pildă, că nu există nici o deosebire între

ei, locuitorii satului, și marchiz — libertate, egalitate, fraternitate. Pe dracu! Nu i-ar fi stricat lui *monsieur* de Girardin cu nimic să fi poftit pe insulă pe vreunul dintre prietenii lui Jean-Jacques dintre cei de jos, poate chiar pe el, jupîn Maurice, ca reprezentant al *omenirii*.

Răscolit de gînduri pline de răzvrătire era și Martin, fiul văduvei Catrou, negustoreasa de mărunțișuri, de o vîrstă cu Fernand și prieten cu el. De bună seamă, pentru un aristocrat, Fernand era un băiat cumsecade, dar tocmai fiind aristocrat, cînd era la o adică, nu făcea față. Se lăudase atît că îl respectă din adîncul inimii pe filozoful lui nebun, și apoi privise liniștit cum o slugă de-a lui îi sfarmă capul. Iar acum nu mișca nici un deget ca ucigașul să ajungă în fața judecătorilor, atît de grăbiți în alte prilejuri. Cu toate astea, Martin ținea la Fernand și-i părea rău de el. De bună seamă că Fernand nu putea face mare lucru dacă, tăticu, seniorul, voia să acopere și să ascundă crima dintr-o pricină necurată. Dar o ticăloșie tot era! În afară de asta, Jean-Jacques, ce-i al lui e-al lui, fusese mai mult decît un nebun ca toți nebunii! Martin se simțise prost cînd Fernand îi dăduse peste nas că vorbește despre Jean-Jacques fără să fi citit ceva de el și se apucase de îndată să cîștige timpul pierdut. Și dacă multe lucruri păreau fără noimă, altele erau afurisit de limpezi! „Despotul n-are voie să se plîngă dacă este răsturnat prin violență. El s-a menținut prin violență, violența îl răstoarnă. Asupriții asupresc pe asupritor. Cercul se închide, totul își urmează mersul firesc." E nevoie de curaj să tipărești asemenea scrieri sub domnia regelui preacreștin și a jandarmilor săi.

Printre numeroșii străini care erau de față la înmormîntare se afla și acel tînăr student în drept din Arras, care fusese să-l vadă pe Jean-Jacques în ultimele lui zile. Acum, cînd privea spre luntrea ce-l ducea pe mortul atît de drag peste apa lucie, fața sa avea o expresie mai încăpățînată, mai plină de nețărmurită admirație ca atunci cînd îl întîlnise pe Maestru pentru prima și ultima oară. Jean-Jacques se arătase cuprins de amărăciune în ziua aceea, una din ultimele sale zile; vorbise cu un dispreț mușcător despre lumea care urăște și calomniază pe fiecare cinstit căutător de adevăr, și nu se înșelase.

În adîncul sufletului său, studentul rosti un fel de rugăciune pentru mort: „Tiranii i-au orbit pe oameni ca să te urască pe tine, prieten al neamului omenesc, ca să vadă în tine un nebun și un diavol. Dar noi, cei tineri, sîntem hotărîți să mergem pe urmele tale, pe drumul spinos al cunoașterii, și sîntem cu miile! Îți jur că-i vom sili pe cei care nu înțeleg să deschidă ochii, să te iubească și să culeagă roadele binecuvîntate semănate de tine!"

Și *monsieur* Gerber era însuflețit de simțăminte nobile, dar cu totul diferite. Izgonise din amintire imaginea înspăimîntătoare a cadavrului, rămăsese doar cu imaginea omului care se plimba liniștit prin grădină, propovăduind în cuvinte armonioase o înțelepciune pașnică. Îndoielile pe care Fernand îi mărturisise că-l rodeau îl impresionaseră mai mult decît voia să arate, el însuși nu fusese cu totul cruțat de asemenea îndoieli. Dar acum se risipiseră pentru totdeauna și, în adîncul sufletului său, omul acesta modest încerca o nemărturisită ușurare că, de-aici înainte, făptura vie a omului nu-l va mai putea neliniști. De-aici înainte opera avea să-și continue de sine stătătoare viața, despărțită de om. De-aici înainte nu va mai exista decît înțelepciunea sa, care va acționa, se va ramifica în veșnicie.

Tot de pe limba de pămînt urmăreau din ochi barca *monsieur* Robinet și nepoata lui. Gura mare, tinerească a Gilbertei era umbrită de un zîmbet aspru. De cînd sosise la Ermenonville, omul acesta, pe care vîslele îl purtau acum spre mormînt, îi adusese numai necazuri; puțin lipsise, și i-ar fi nimicit toată viața. Poate că a fost un mare filozof! Îl compătimea sincer pe Fernand, pentru care moartea lui fusese o pierdere atît de grea; dar faptul că-și părăsise copiii fusese și avea să rămînă o ticăloșie. Va putea citi *Noua Heloïse* cu o plăcere mai curată acum, cînd omul nu mai era printre cei vii.

Monsieur Robinet urmărea la lumina lunii și a făcliilor zîmbetul abia mijit al Gilbertei. De cînd tatăl fetei, unicul lui fiu, pierise într-o călătorie în Indiile de Vest [1], unde plecase să-și inspecteze plantațiile, nu se mai legase sufletește de nimeni, n-o mai avea decît pe Gilberte. O

[1] Veche denumire a insulelor situate în Oceanul Atlantic, între America de Nord și America de Sud.

cunoștea perfect, n-o întreba nimic, nu încerca s-o convingă prin vorbărie multă, ci o îndruma prin sfaturi discrete. Observase, bineînțeles, că se certase cu Fernand și bănuia că din pricina lui Jean-Jacques ; ghici ce se petrecea acum în sufletul ei, iar fața lui se lumină și ea de un zîmbet ușor.

Bărcile ajunseseră la mal. *Madame* Levasseur coborî greoaie, sprijinită de Lebègue și Ducis. Nici un valet, nici un gropar nu se afla pe insulă, mormîntul fusese săpat dinainte. Girardin și Fernand ridicară sicriul din barcă, pe cînd ceilalți legau bărcile la țărm.

Se adunară în jurul gropii. Thérèse se așeză lîngă Fernand ; nu-i era cel mai apropiat ? Dar tînărul conte nu se uita la ea, și asta îi pricinui o supărare înăbușită. Unuia cu care te-ai culcat ar trebui măcar să-i fie milă de tine, după o întîmplare atît de îngrozitoare.

De fapt, Fernand nici n-o vedea pe Thérèse, privea încruntat, privea în sufletul său. Acum, peste cîteva minute, îndată, vor coborî în pămînt rămășițele omului care dăruise lumii cele mai mărețe adevăruri ale secolului. Nu fusese încă bătrîn și șubred, nici la minte, nici la trup, ar mai fi putut crea și propovădui multe, multe lucruri importante și profunde iar el, Fernand, contribuise la nimicirea acestei inimi și minți, cea mai vie din lume.

Monsieur de Grimm, reprezentantul marelui secol al luminilor, cumpănea asupra mortului și asupra propriei sale persoane. Printre cei de față la înmormîntare, el era, desigur, singurul care putea cîntări exact ce merite uriașe își cîștigase Jean-Jacques și ce rău uriaș pricinuise. Ei, adică el și ceilalți filozofi adevărați, reprezentanți ai rațiunii, îl sprijiniseră pe Jean-Jacques cu toate mijloacele și-l sfătuiseră cu toată dragostea ; la urma urmei, Diderot fusese acela care-i sugerase ideea despre efectul echivoc al civilizației, idee datorită căreia Jean-Jacques ajunsese mai tîrziu celebru. Îl sfătuiseră bine, încercaseră să înfrîneze înclinația lui spre exagerare și anarhie, să-l îndrume spre ordine, dar el era unul dintre bolnavii aceia care-l scuipă pe doctorul ce le-a prescris medicamente neplăcute. Și iată că Jean-Jacques murise de o moarte dubioasă, murdară, violentă ! Probabil că în

socoteala asta erau amestecate şi cele două femei vulgare, pe a căror trăncăneală stupidă Jean-Jacques pusese toată viaţa mai mult preţ decît pe sfatul înţelept al minţilor celor mai luminate ale Franţei. Ei, Diderot şi cu el, îl preveniseră mereu că femeile acestea îi vor nimici viaţa. Iar acum iată, într-adevăr, că o moarte prostească punea consecvent capăt unei vieţi proştesti ! Din păcate, era o satisfacţie minoră, pentru *monsieur* de Grimm, de a-şi putea spune că a avut dreptate ; i-ar fi părut de o mie de ori mai bine să nu fi avut dreptate. Acum, în timp ce stătea la marginea mormîntului deschis, în mintea lui se închegau frazele pe care voia să le scrie în memoria lui Jean-Jacques. Trebuia să fie un necrolog minunat, pagini de proză nepieritoare ; un singur lucru nu era încă limpede : dacă să facă aluzie în necrolog la sfîrşitul întunecat al visătorului.

Se pregăteau să coboare sicriul în groapă. Muzica încetase, se făcuse tăcere, nu se auzea decît plescăitul valurilor, ţipătul păsărilor, al căror somn fusese tulburat, adierea vîntului printre ramuri, nimic în afară de vocea naturii.

Deodată, tăcerea se frînse brusc. Thérèse izbucni în hohote de plîns, se smiorcăi, începu să plîngă prosteşte, ca un copil.

Coborîră cu grijă sicriul în groapă. Fernand ajută şi el. Îl coborî în groapă pe omul care-l onorase cu prietenia lui, pe omul cel mare, pe cel mai mare dintre contemporani, iar el, Fernand, dispreţuise prietenia lui şi-l socotise nebun ! Dar el însuşi fusese nebun. Îi năvăliră viu în minte blîndeţea copilăroasă a lui Jean-Jacques, felul cum trezise ecoul pădurii, cum participase la teatrul de marionete. I se părea că a aşezat la loc în cutie una din păpuşi şi acum se va închide capacul, dar nu era o marionetă, era Jean-Jacques. Pînă acum se purtase curajos şi bărbăteşte, dar nu mai putu îndura. Deşi ştia că toţi se uitau la el — tatăl lui, Gilberte, prietenul său Martin şi ceilalţi tineri din sat — Fernand începu să plîngă în hohote, iar lacrimile mari i se prelingeau pe obraz. Gilberte se uita într-adevăr la el, umbra de zîmbet pierise însă de mult — plîngea şi ea.

Cele trei bărci porniră înapoi, dar *monsieur* de Girardin rămase singur pe insulă, lîngă mormînt, şi se lăsă pradă durerii sale, acelei melancolii duioase pe care o lăudase de atîtea ori prietenul său mort. Îi treceau prin minte versuri în cinstea lui, versuri foarte simple, dar el ştia că erau în spiritul lui Jean-Jacques, un epitaf demn de un om mare, care acum avea să fie în veci oaspetele senioriei Ermenonville.

Apoi veniră cîţiva slujitori, aşa poruncise Girardin, şi aduseră var, nisip şi o urnă. Înălţară un monument funerar, un fel de altar. Girardin lucră şi el, clădi cu mîinile sale mormîntul Maestrului.

Isprăviră repede. Girardin rămase din nou singur, la mormîntul care reprezenta în clipa aceea bunul său cel mai de preţ, învăluit într-o durere blîndă, mîngîietoare, pînă se iviră zorii. Porni înapoi abia după răsăritul soarelui.

GRIJILE MOŞTENIRII

Simţul datoriei nu-l lăsă să doarmă decît puţine ore pe *monsieur* de Girardin. În seama lui rămăsese acum gloria postumă a lui Jean-Jacques ; de grija şi dibăcia lui depindea cît de puternică şi cît de trainică avea să fie înrîurirea operei celui dispărut.

În primul rînd, era nevoie să pună la adăpost marea moştenire. Marchizul trebuia să preia manuscrisele în paza sa, neîntîrziat.

Tratativele cu femeile erau o treabă respingătoare. Îşi amintea cu neplăcere privirea duşmănoasă a bătrînei. Dar îşi învinse sila şi se duse dis-de-dimineaţă la pavilionul de vară.

Constată cu îngrijorare că scrinul nu se mai afla la locul obişnuit. *Madame* Levasseur îl mutase în odaia ei de dormit. Marchizul trecu de îndată la atac. „Vă amintiţi, *madame*, zise el, că mi-aţi dat asigurarea că voi avea şi eu un cuvînt de spus la redactarea operelor postume ale iubitului nostru Jean-Jacques." *Madame* Levasseur îşi dădu seama unde bătea marchizul şi se bucură în sinea ei ; dacă *monsieur* de Girardin prelua hîrtiile, erau ferite

de Nicolas și de François. Dar nu-și arătă mulțumirea, voia să stoarcă gologani, cît mai mulți gologani, din acest unic avut al ei. „Da, într-un fel", răspunse ea prudentă, cu ezitare.

„În primul rînd, urmă marchizul, **trebuie văzut ce** opere nepublicate există. Cred, *madame*, **că** ar fi bine să cercetez eu manuscrisele din acest punct de vedere." „Știu, domnule marchiz, răspunse *madame* Levasseur, că aveți gînduri bune față de văduva bietului Jean-Jacques și bătrîna lui soacră. Dar dacă am să vă predau hîrțoagele, trebuie să-mi făgăduiți că vă veți grăbi cu cercetarea lor. Avem nevoie de bani, și chiar acum. Rudele unui om mare trebuie să facă față onorabil, iar noi sîntem sărace lipite pămîntului, știți doar!" „Să nu vă fie teamă, *madame*, se grăbi marchizul să răspundă. La valorificarea bănească a manuscriselor avocatul meu va apăra interesele dumneavoastră ca pe ale mele proprii. De altfel, socotesc ca o datorie de onoare să mă îngrijesc de familia marelui meu prieten! De **ce** sumă aveți nevoie pentru zilele următoare?"

După ce se gîndi puțin, *madame* Levasseur **zise**: „De două sute de ludovici". Marchizul își ascunse cu greu neplăcerea și uimirea. Înghiți doar în sec și spuse: „Am să trimit oameni să ridice manuscrisele. Ei vă vor aduce un ordin de plată către banca mea din Senlis, «Domnii Valette & Fils». Vă sfătuiesc să păstrați tot bănetul acolo." Se înclină și plecă. Încă înainte de a se împlini o oră, fu adus ordinul de plată și ridicate manuscrisele.

Madame Levasseur îi povesti fiului ei, François, că *monsieur* de Girardin trimisese după hîrtii, pentru a le cerceta valoarea filozofică. Sergentul se încruntă. „Ți-am spus de la început, mamă, își arătă el nemulțumirea, că ar trebui să mă lași pe mine să mă ocup de treaba asta. Cînd se amestecă în ciorbă domnii cei mari, omul de rînd nu se alege decît cu farfuria goală." „Marchizul nu ne trage pe sfoară, încercă *madame* Levasseur să-l îmbuneze. S-a purtat totdeauna bine cu Jean-Jacques, și ce se poate obține pe hîrțoagele astea e un fleac pentru un domn atît de mare!"

Dar sergentul tot nemulțumit rămase. Deoarece nu era nevoie de el acolo, avea de gînd să se întoarcă la Paris

chiar în ziua aceea, şi în acest scop îi ceru bătrînei să-i dea zece livre. „Nu pleca atît de repede, François, îl rugă *madame* Levasseur. O să am, de bună seamă, nevoie de sfatul tău în zilele viitoare. Mai rămîi puţin şi ai să te întorci la treburile tale din Paris nu cu zece livre, ci cu douăzeci şi cinci de ludovici." François se lumină la faţă. „Adevărat, mamă ? vru el să se convingă. Nu mă duci doar aşa, cu zăhărelul ?" „Doar n-am să-l trag pe sfoară pe scumpul meu fecior !" îl linişti *madame* Levasseur. „Va să zică douăzeci şi cinci de ludovici ?" mai întrebă o dată François. „Da", răspunse bătrîna. „S-a făcut", spuse sergentul.

În ziua următoare *madame* Levasseur şi Thérèse plecară la Senlis. După ce le prezentă în mod solemn condoleanţe, *maître* Gibert le spuse că, din păcate, moartea lui *monsieur* Rousseau îngreunase întocmirea documentului cerut de doamne. Din punct de vedere juridic, văduva Rousseau era cu totul altcineva decît soţia lui *monsieur* Rousseau, cînd acesta se afla în viaţă : era nevoie de o argumentaţie nouă, şi documentul trebuia transcris încă o dată, de la început pînă la sfîrşit. De altfel, acum era vorba de o avere mult mai însemnată şi, deci, legea prevedea alte taxe. Trebuia să le facă doamnelor alt preţ, să le roage să-i dea unele date suplimentare şi să-l mai aştepte cîteva zile.

Madame Levasseur îşi ascunse cu greu supărarea. Dar aşa stăteau lucrurile : lumea întreagă era un codru şi după fiecare copac pîndea un tîlhar. Uite-l, de pildă, pe grăsanul ăsta, care-şi sublinia plictisul bătînd darabana pe masă cu degetele sale leneşe şi groase şi o storcea pe ea, o biată bătrînă, lipsită de apărare, şi pe fiica ei, două văduve sărmane. Dar n-avea ce face. O ştia pe Thérèse. E adevărat că voia să fie ţinută din scurt, ca să nu poată da tot ce avea golanului ei ; dar totodată voia să-i dea lui Nicolas tot, voia să-l păstreze, şi acum şedea acolo şi dorea ca documentul să fie încheiat, sperînd în acelaşi timp că nu va fi. *Madame* Levasseur nu putea aştepta, avea nevoie de act chiar în ziua aceea, nu-i rămînea decît să plătească ticălosului de notar puhav preţul pe care-l cerea.

Îi spuse că se simțeau foarte lovite de îngrozitoarea întîmplare și că n-ar dori să mai vină încă o dată la Senlis, ci ar prefera să încheie socoteala cea neplăcută încă în aceeași zi, chiar dacă ar costa cîțiva *sous* sau chiar *écus*[1] mai mult. Mai avea de făcut cîteva cumpărături prin oraș, haine de doliu, și l-ar ruga pe *maître* Gibert să fie bun și să le pregătească documentul pînă seara, așa încît să poată fi semnat și parafat.

Notarul răspunse, cu fața gravă, că nu știa dacă lucrul va fi cu putință din punct de vedere tehnic; tocmai în ziua aceea mai avea de rezolvat două cazuri urgente. Bătrîna întrebă de-a dreptul cît ar trebui să coste. Se porni o tocmeală aprigă privind averea presupusă a văduvei Rousseau; notarul spuse în treacăt că, de fapt, ar trebui mai întîi să ceară prezentarea actului de căsătorie al văduvei Rousseau, pentru a putea verifica valabilitatea juridică a căsătoriei lui Jean-Jacques; pe scurt, înainte ceruse optzeci de *écus*, iar acum pretindea două sute. Două sute de taleri! Șase sute de livre! Cu mare greutate, *madame* Levasseur reuși să-i reducă pretențiile la o sută cincizeci de *écus*!

Cînd, la ora hotărîtă, femeile sosiră din nou la notar actul încă nu era gata; mai mulți copiști scriau la el; li se spuse că mai aveau cam vreun ceas de lucru. *Madame* Levasseur așteptase de multe ori în lunga ei viață, dar niciodată nu i se păruse așteptarea atît de grea ca acum. Copiștii aduceau foile pe măsură ce erau gata, notarul le cerceta cu luare-aminte și le trecea bătrînei să le citească. Ea nu pricepea totul, erau mulți termeni avocățești și cuvinte latine, o sumedenie de lucruri de neînțeles, dar pesemne că așa trebuia să fie și, luat în totul, i se păru un act bun.

În sfîrșit, fu gata. *Maître* Gibert spuse: „O clipă, doamnelor". Plecă și se întoarse îmbrăcat în robă și tocă. Deși *madame* Levasseur îl știa pînă-n străfundul rărunchilor pe șantagistul acesta gras, i se păru acum cu totul altul. Era notarul regal, era Legea. Legea se afla în fața ei și a toantei sale, Thérèse, toată puterea sacră a Franței și a regelui, apărîndu-le de fiara aceea ticăloasă de Nicolas.

[1] Monedă franceză (scuzi).

Notarul întrebă oficial și solemn : „Adică dumneavoastră, doamnelor, dumneavoastră, văduva Levasseur, și dumneavoastră, văduva Rousseau, ați înțeles ce stă scris în actul acesta și sînteți gata să-i dați valabilitate prin semnătura dumneavoastră ?" „Da, *monsieur*", spuse *madame* Levasseur. „Da, *monsieur*", repetă Thérèse după ea. *Maître* Gibert se întoarse spre *madame* Levasseur : „Atunci, fiți atît de amabile și semnați aici, *madame*, de asemenea numele tatălui și numele soțului decedat, respectiv al soților." *Madame* Levasseur semnă. „Iar acum dumneavoastră, *madame*, o invită notarul pe Thérèse, și cu numele dumneavoastră de fată." Thérèse era emoționată și nu înțelegea. Maică-sa spuse aspru : „Scrie : Thérèse Levasseur, văduvă Rousseau". „Perfect, *madame*", o lăudă notarul. Thérèse semnă stîngaci și greoi. Unul din copiști aduse o lumînare mare și ceară de sigiliu. *Madame* Levasseur privea fremătînd de bucurie și cu răsuflarea tăiată cum *maître* Gibert topea ceara de sigiliu, apoi trase lacom pe nas mirosul cerii topite, urmărind triumfător mîna grasă a notarului, care aplica sigiliul pe ceară.

Ticălosul acela de Nicolas îi făcuse așadar degeaba felul bietului ei ginere ! Ticăloșia lui nu-i ajuta nici cît negru sub unghie. Nici un alt cîștig de pe urma nelegiuirii sale decît nopți nedormite, mult sînge rău și grija atît de puțin plăcută că odată și odată tot va ajunge pe mîna călăului sau pe roată.

În schimb, *madame* Levasseur avea acum zile tihnite, care-i mergeau la inimă ; nu-i părea rău de cei o sută cincizeci de *écus* pe care trebuise să-i dea notarului. Clădise un zid solid, înalt, care s-o împiedice pe fiică-sa, pe vaca asta, s-o ia razna prin bălării.

Nici nu se neliniști prea mult cînd observă că, într-o noapte, Thérèse se strecură pe furiș din casă. N-avea decît să-și facă de cap, tîrfa, cu golanul ei : cu bănuții pe care-i avea nu-l putea polei !

Nu cu Nicolas se-ntîlnea Thérèse ; *madame* Levasseur se înșelase. Ci cu Fernand.

Da, tînărul conte îi da, în sfîrșit, din nou tircoale, rugînd-o să se întîlnească cu el ; de altfel, fusese deosebit de sfios, de-a dreptul încruntat. Va să zică atunci, la înmormîntare, i se păruse doar că Fernand nu ținea la ea.

Bucurîndu-se de această nouă apropiere, Thérèse primise de îndată.

Acum, cînd se întîlni cu el pe întuneric, voi instinctiv să pornească pe drumul obișnuit, spre salcie. El, însă, alese, spre mirarea ei, o altă cărare, care ducea în sus, spre „Templul filozofiei".

Fernand căutase s-o vadă pentru a-și pune în aplicare planul cel mare, să se lămurească dacă ea știuse de crimă. Dacă știa, avea de gînd să-i urmărească pe ucigași, în ciuda sfatului Gilbertei, pe amîndoi, chiar de ar fi fost să piară și el o dată cu ei. Avea datoria aceasta față de Maestru și față de adevăr.

Se așezară. Jos, în lumina nopții, se zăreau lacul și insula cu plopii mari. Thérèse tînjise după cineva cu care să poată vorbi despre acele întîmplări îngrozitoare. Acum îi era îngăduit să vorbească. Mărturisi tot ce simțea, nedeslușit, în cuvintele cele mai simple. Ea vorbi încă înainte ca Fernand să poată rosti frazele pe care și le pregătise. Simplu și sincer, spuse tot ceea ce gîndise de atîtea ori în ultimele zile : „Nu-i așa că e îngrozitor ?"

Deoarece însă cuvintele acestea simple îi ieșeau cu atîta sinceritate din gură, misiunea lui Fernand era de fapt încheiată. Simțea că Thérèse nu avusese nimic de-a face cu omorul, că ea fusese la fel de uluită și îngrozită ca și el.

Mărturisirea ei îi lua povara de pe inimă și-l împovăra totodată. Ce atitudine să aibă acum față de ucigaș ? Dacă întreprindea ceva împotriva lui o trăgea în prăpastie și pe Thérèse, o Thérèse pe care o sedusese și care nu era mai vinovată decît el însuși, ci poate mai puțin vinovată.

Ce proastă era ! Ce fericită trăia, în lumea ei simplă, datorită acestei prostii !

Cu cît dispreț și cîtă bunătate văzuse și descrisese Jean-Jacques simplitatea ei ! Da, găsise chiar cuvinte de laudă pentru această simplitate ! Gilberte, cu inteligența ei practică, avea dreptate : Jean-Jacques ar ierta-o pe această Thérèse, n-ar socoti-o vinovată, tocmai din pricina prostiei ei.

Dar el, Fernand, nu era Jean-Jacques, nu era un sfînt, voia măcar să-i spună ce crede despre ea. Încet și sumbru, zise : „Și cînd te gîndești că noi sîntem vinovați !"

„Noi ? !“ întrebă ea sincer mirată.

Desigur că nu înțelegea și era zadarnic să-i explice. Îi cuprinse o furie mocnită, neputincioasă. Din cauza acestei ființe stupide, lumea pierduse pe cel mai mare dascăl al ei ! O privi cu dușmănie, în lumina nesigură a lunii. Jos se vedeau lacul și insula. Nu mai putea înțelege ce-i plăcuse la ea.

Thérèse simți dușmănia lui. Era din nou supărat, ca atunci, la înmormîntare, și ea nu știa de ce. „Spune-mi măcar cîteva vorbe bune !“ se rugă dînsa și-l apucă de mînă.

Dar Fernand **își** trase mîna. „**Ascultați, spuse el** aspru, **vă** interzic **să vă** mai întîlniți **cu nemernicul, cu** ucigașul acela ! Să nu vă mai întîlniți cu **el** ! Nici **o** singură dată !“ Acum înțelegea furia lui, și aproape că se bucura. Va să zică pricepuse că Nicolas făptuise grozăvia aceea de dragul ei, din dragoste prea mare, și era gelos tînărul ei conte !

„Merit să-mi vorbiți așa, Fernand, recunoscu ea supusă. Dar cînd a început legătura cu *monsieur* Nicolas, nu vă aveam încă pe dumneavoastră, și eram foarte singură, și nu-mi era ușor, v-am mai spus-o doar. Dacă aș fi știut că o să veniți dumneavoastră să mă ajutați în singurătatea mea, nu m-aș fi încurcat cu *monsieur* Nicolas. Dar acum s-a petrecut grozăvia asta, și n-a făcut-o decît de dragul meu. Nu pot să fiu rea cu el, trebuie doar să înțelegeți, Fernand. Sînt încă zăpăcită. Dați-mi răgaz. Nici nu l-am văzut zilele acestea. Nici n-am vorbit cu el. Și, deoarece el tăcea, repetă : Dați-mi timp, Fernand. Apoi încheie, glumind greoi : Doar nu mă vreți nici dumneavoastră, acum, cînd Jean-Jacques abia a fost înmormîntat !“

Jos erau lacul și insula, Fernand o privi scîrbit. „Să te vreau pe dumneata ? ! întrebă el la rîndul lui. Nu vreau să mai am de-a face cu dumneata. Să nu-l pîngărești pe mort. Să nu-ți faci de cap pe mormîntul lui, la o zvîrlitură de băț de mormîntul lui, cu cîinele acela ! Asta-i tot ce doresc de la dumneata. Niciodată n-am să doresc altceva ! Niciodată ! Ai înțeles, în sfîrșit ?“

Thérèse înțelese. Și o ură mocnită se aprinse în ochii ei de animal. „Din ăștia îmi ești, va să zică !“ își spuse ea. Și **cu** vocea ei profundă, căută încet cuvinte de mînie, **alcătuind cu ele fraze** greoaie, pe care **le** rostea cu satis-

facție : „Mai întîi vă faceți de cap cu mine și apoi îmi spuneți grosolănii ! Și mai aveți pretenții că sînteți conte, un viitor *seigneur !* Îmi pare rău de fiecare clipă petrecută cu dumneavoastră. Să vă fie rușine ! Și în hîrțoage v-ați vîrît nasul, dumneavoastră, om subțire, un aristocrat ! Totdeauna pe ascuns, totdeauna prefăcut. Știți ce sînteți ? Căută cuvîntul. Un perfid, un laș ! Și dumneavoastră vreți să-mi porunciți ? ! Dar n-aveți nici un drept ! Îmi fac de cap cu *monsieur* Nicolas cînd vreau și unde vreau ! El nu e atît de josnic ca dumneavoastră. El știe ce are de făcut cînd iubește o femeie. Cu el mă potrivesc, nu cu dumneavoastră! "

Tînărul conte se ridicase în picioare. Ea continua să șadă nemișcată, învăluită în semiîntuneric ; gura ei mare rostea încet cuvintele. Fernand avu timpul s-o privească atent. Citise *Confesiunile* și o înțelegea. Îi era recunoscătoare celuilalt că-i ucisese soțul de dragul ei. Înțelese păcătoșenia profund nevinovată a femeii, așa cum o înțelesese și Maestrul.

Îl privea drept în față. El nu putu îndura căutătura ei mîndră, disprețuitoare. În ochii lui se citeau scîrbă, ură, silă, teamă. Se răsuci în loc cu o mișcare năvalnică. Plecă.

În toate zilele acelea Nicolas dăduse tîrcoale pavilionului de vară. Dar Thérèse socotise necuviincios să se întîlnească cu el atît de repede, după cele ce se petrecuseră. În urma certei cu Fernand, nu se mai feri de *monsieur* Nicolas.

Îl iubea cu toată ființa ei. Dragostea o ridica deasupra propriei sale mediocrități, găsea cuvinte de alintare pentru el. Îl striga : „Colas, scumpul meu Colas" și, în gluma : „Dragul meu nas cîrn", sau : „Dragul meu *monsieur* Tattersall".

ADEVĂRUL PRIMEJDIOS

Monsieur de Girardin citi *Confesiunile*. Era speriat, respins, atras, nu izbutea decît cu greu să-și stăpînească tulburarea lăuntrică. Același om care scrisese *Noua Heloïse*, care se plimbase liniștit și melancolic prin Ermenonville, omul acela blajin fusese mistuit de un foc atît de sumbru,

Dacă pe el îl tulburau *Confesiunile* atît de profund, ce efect vor avea asupra miilor de cititori care le vor citi cu inima nepăsătoare, rece sau chiar dușmănoasă? Cum să mai cotrobăiască toți acești reacționari și dușmani în rănile lui Jean-Jacques, cu gînduri murdare și simțuri murdare, ce ticăloșii vor trîmbița ei în toată lumea! Nu, aceste adevăruri primejdioase nu trebuiau lăsate pradă plebei!

Dar nu hotărîse oare Jean-Jacques ca lucrarea să apară după moartea sa? Cine era el, Girardin, ca să împiedice lumea să ia cunoștință de ultimul mesaj, înspăimîntător și impresionant, al Maestrului, contrar voinței acestuia?

Dădu manuscrisele lui Ducis, prietenul lui Jean-Jacques, să le citească și el. Poetul se sperie de revelațiile textului, împărtășindu-i temerile marchizului.

Între timp, însă, ieși la iveală că Jean-Jacques încredințase copii ale manuscrisului și unor prieteni din Geneva, pastorului Moultou[1] și lui Dupeyrau, pe jumătate american, cu indicația să le publice după moartea lui, iar acești domni voiau să-i împlinească dorința. Marchizul încercă să-i convingă să renunțe, trimițîndu-le scrisori elocvente. Dar pastorul Moultou, invoca sinceritatea necondiționată a lui Jean-Jacques și ultima lui dorință, atît de clar exprimată, și ceru publicarea imediată a *Confesiunilor*. După multe discuții, căzură de acord asupra unei propuneri a lui Ducis, de a publica o nouă mare ediție completă, al cărei ultim volum să cuprindă operele postume. Girardin răsuflă liniștit: dezvăluirea adevărului primejdios era amînată cu cel puțin trei ani.

Dar nu ținuse seamă de *madame* Levasseur.

Într-adevăr, mai mulți editori se adresaseră Thérèsei, pentru a cumpăra operele literare postume, și *madame* Levasseur ceru marchizului să vîndă de îndată manuscrisele, cînd se puteau desface ca pîinea caldă. *Monsieur* de Girardin îi explică cum gîndea el să le publice. Ea înțelese de îndată că, în felul acesta, va ajunge abia după ani de zile să pună mîna pe onorarii grase și se împotrivi. „Dar dacă n-o să așteptăm, se înfierbîntă marchizul, primej-

[1] *Paul Moultou* (1730—1787), pastor genevez, prieten cu Rousseau. A renunțat apoi la preoție. A publicat în 1782 o ediție completă a operelor lui Rousseau.

duim faima postumă a lui Jean-Jacques ; toți prietenii lui gîndesc așa". „Noi, două văduve, nu ne putem îngădui asemenea scrupule delicate, răspunse *madame* Levasseur. Avem nevoie de banii noștri. Am așteptat destul din pricina țicnelii ginerelui meu. Nu îngădui ca filozofia să ne pună, și de acum încolo, bețe în roate !"

Marchizul, iritat de împotrivirea bătrînei, răspunse : „Mă siliți să ating un punct pe care aș fi preferat să nu-l amintesc. Există în manuscrise anumite pasaje care nu sînt favorabile reputației dumneavoastră și a fiicei dumneavoastră."

Bătrîna era revoltată. O viață întreagă o chinuise pe fiica ei cu boala lui dezgustătoare — fără Thérèse ar fi pierit de mult — apoi îi furase copiii, și acum, drept mulțumire, o mai jignea din groapă, nebunul, filozoful ! Dar se stăpîni și spuse rece : „Doar nu e nevoie să se publice părțile nepotrivite, pot să fie pur și simplu lăsate deoparte. Ginerele meu e mort și n-o să observe."

Girardin era indignat. „Despre asta nici nu poate fi vorba, *madame !* Operele lui Jean-Jacques n-o să fie nici tăiate, nici trunchiate. Nici un editor nu și-ar îngădui așa ceva. Eu însumi n-aș accepta-o, nici în ruptul capului, și nici unul dintre prietenii lui !" „Bine, răspunse liniștit *madame* Levasseur, atunci o să rămîie cu părțile compromițătoare. Pentru o grămăjoară de ludovici de aur un sărăntoc de-alde noi înghite multe !"

Girardin o privea pe *madame* Levasseur cu o furie crescîndă. Dacă ea și cu fiica ei nu participaseră la sfîrșitul îngrozitor al lui Jean-Jacques, erau totuși pricina directă a morții sale. Iar baba asta grasă și lacomă voia să-i fure mortului pînă și faima postumă ! Dar acum avea să vorbească limpede. „V-am mai înștiințat, *madame*, spuse el, că trezoreria maiestății-sale britanice n-a răspuns încă la întrebarea mea dacă pensia ginerelui dumneavoastră decedat vă va fi acordată în continuare. Nici lordul Marischal nu s-a hotărît încă dacă va continua să plătească renta acordată de el. Dacă memoriile care vă sînt nefavorabile vor apărea, atunci, desigur, *madame*, că nu vă veți mai putea bizui pe primirea acestor sume."

Madame Levasseur înțelese cu amărăciune cît de greu era pentru oamenii mărunți să-și apere drepturile față

de un domn mare; mizerabilii ăştia de viţă nobilă se ajută între ei. Dar ea încă nu se dădu bătută. „Acum simţim ce lipsite de apărare sîntem de pe urma pierderii scumpului nostru Jean-Jacques! se jeli ea, şi-şi îndreptă ochii mici şi necruţători asupra marchizului. Şi cînd te gîndeşti, spuse ea încet, rar şi apăsat, ce uşor ar fi putut să fie împiedicată această pierdere!"

Izbutise, aşa cum intenţionase, să-l lovească serios pe Girardin. Acesta primise mustrarea tăcută a bătrînei, la patul de moarte al lui Jean-Jacques, dar nu era dispus să rabde cuvintele ei nerușinate. „Ce înseamnă asta? întrebă el aspru. Exprimaţi-vă mai clar."

Bătrîna nu dădu înapoi. „Ce mai trebuie lămurit aici?! exclamă ea şi-l străpunse cu o privire batjocoritoare şi semnificativă. Eu nu sînt nici judecător, nici preot, nici filozof, şi ce s-a întîmplat s-a întîmplat! Dar v-am vorbit din timp, domnule marchiz, asta pot s-o spun, şi dacă aţi fi ascultat atunci de sfaturile unei femei bătrîne, care, desigur, nu este o persoană de rang, dar care cunoaşte lumea şi oamenii şi ştie să deschidă ochii, atunci, unele lucruri nu s-ar fi întîmplat, domnule marchiz."

În faţa acestei încercări josnice de şantaj, marchizul se simţi o clipă cuprins de o furie care-l înăbuşea. Dar se stăpîni. Bătrîna se aşteptase la o moştenire imediată, n-avea nici o altă avere în afară de manuscrise, era firesc ca o fiinţă atît de vulgară să-şi piardă capul într-o asemenea împrejurare şi să-şi închipuie tot soiul de absurdităţi. Deocamdată, lucrul de căpetenie era să împiedice naşterea a tot felul de zvonuri în jurul *Confesiunilor* şi să astupe gura aceasta vulgară cu bani. La urma urmei, acţiona şi în sensul dorit de Jean-Jacques dacă se îngrijea de aceste femei. „Înţeleg situaţia dumneavoastră dificilă, spuse el ţeapăn, şi vă iert exagerările. Apoi, foarte de sus, abia ascunzîndu-şi antipatia, adăugă: Sînt dispus să plătesc eu deocamdată pensiile din Anglia, de care am amintit. Socotiţi-le ca un avans în contul manuscriselor."

De la bun început, *madame* Levasseur se îndoise că pensiile din Anglia vor fi plătite în continuare şi rămase plăcut surprinsă de propunerea marchizului. Zise: „Iertaţi unei femei bătrîne şi copleşite de necazuri dacă uneori o ia gura pe dinainte! Am ştiut de la început că aveţi gînduri

bune față de noi, două biete văduve, și că nu ne veți lăsa la ananghie." Plecă mulțumită.

La rîndul lui, Girardin găsea că acționase bine, ca un prieten credincios al lui Jean-Jacques și ca un adevărat apărător al **operei sale.**

Se opri în fața măștii mortuare făcute de Houdon. O pace adîncă, melancolică se citea pe ea, și cu atît mai înspăimîntătoare ieșea în evidență adîncitura aceea, urma rănii, o despicătură urîtă, care brăzda toată tîmpla dreaptă, începînd de sus, de la încrețiturile frunții. Girardin își aducea limpede aminte de discuția pe care o avusese cu sculptorul cînd văzuse pentru prima oară masca. „Nu puteți să retușați această neregularitate din partea dreaptă, *monsieur* ?" întrebase el mai sfios ca de obicei. „Nu, *monsieur*", răspunsese scurt Houdon. De cînd citise *Confesiunile*, lui Girardin i se părea că rana se cască și mai amenințător. Ce ar mai scorni mulțimea dornică de scandal, ce semnificație sinistră ar da rănii dacă ar avea prilejul să-și vîre nasul în povestea vieții Maestrului ?

Ar scorni ? Deodată îl copleși cu violență convingerea că nu era nimic de scornit. Căutase tot timpul să se amăgească, ținea ochii închiși, adineauri încă, nu trecuse nici măcar o oră, socotise cuvintele îngrozitor de lămurite ale bătrînei drept o minciună, un șantaj. Și, deodată, se lumină : „Bîrfeala" spunea adevărul. Acest Nicolas l-a... „Dar spune-o odată !" își porunci el însuși : *l-a ucis* pe Jean-Jacques.

Genunchii i se muiară, trebui să se așeze. Vina era a lui, bătrîna avea dreptate cînd îl acuza. N-ar fi trebuit să treacă atît de ușor peste presimțirea lui atunci cînd observase neorînduiala în firida secretă cu chei. Și fusese prevenit și a doua oară, cînd cu otrăvirea cîinelui ; și a treia oară, cînd bătrîna îi ceruse, cu înțelepciunea ei vulgară, să-l izgonească pe individul acela. Ar fi trebuit să ia măsuri atunci, ar fi trebuit să-l dea afară pe ticălos !

Și totuși, era el vinovat ? N-avusese el oare pricini întemeiate să considere bîrfelile în jurul Thérèsei drept vorbărie goală ? Nu crezuse și Jean-Jacques în ea, după cum o dovedeau *Confesiunile* ? Ar fi trebuit el să fie mai deștept decît Maestrul ?

Da, tocmai asta ar fi trebuit. Jean-Jacques avea dreptul să creadă. Misiunea lui Jean-Jacques era să fie clarvăzător pentru lucrurile mari, nu pentru cele mici, nu pentru o tîrfă ca Thérèse. Dar el, Girardin, care cunoştea Curtea şi oamenii, care comandase o armată, el n-ar fi trebuit să fie mai prost decît această bătrînă Levasseur!

Ce trebuia să facă acum? Ce putea face? Chiar dacă, atunci cînd se aflase în faţa cadavrului, şi-ar fi dat seama de situaţie cu tot atîta limpezime ca astăzi, ar fi trebuit să tacă şi să mintă. După ce-l ţinuse mai departe pe individul acela, după ce greşise atunci, era obligat să continue să tacă şi să continue să mintă şi să săvîrşească o sută de lucruri murdare şi minciuoase, ca să se pună de-a curmezişul adevărului, din ce în ce mai primejdios.

Pe ucigaş nu-l putea pedepsi. Dar un lucru putea face: să rupă legătura infamă cu el, să-l izgonească cu scandal şi ocară.

Îi porunci lui Nicolas să se înfăţişeze înaintea lui.

Îl întrebă scurt şi sever dacă le mai servea pe doamnele din pavilionul de vară. Nicolas răspunse cu o politeţe nerușinată: „Da, domnule marchiz. Deoarece am prea puţin de lucru la grajduri, îmi consacru o parte din timpul meu doamnelor.“ Girardin întrebă scurt: „Întreţii relaţii de prietenie cu văduva Rousseau?“ „Văduva Rousseau nu mă priveşte cu ochi răi, răspunse Nicolas şi continuă pe şleau cu un mic rînjet: Ar însemna să-mi fiu mie însumi duşman dacă n-aş încuraja această prietenie!“

„Ai să pleci de la Ermenonville! se răsti Girardin la el. Încă astăzi!“

După ce fusese lăsat atîta vreme în pace, Nicolas crezuse că povestea se va stinge ca un foc de artificiu, cu un uşor iz neplăcut, şi apoi totul va fi dat uitării. Pesemne că bătrîna zgripţuroaică îl sîcîise pe idiotul de marchiz! Ca întotdeauna, pentru moment trebuia să se dea bătut. „Dacă credeţi că îndepărtarea mea va contribui la faima domnului filozof!...“ răspunse el cu impertinenţă, înălţînd din umeri. Marchizul ridică bastonul. Nicolas nu se dădu înapoi. „Slăbiciunea mea pentru văduva Rousseau nu mi-o puteţi scoate cu bătaia, domnule marchiz“, spuse el politicos.

„Logofătul meu va primi poruncă să te închidă dacă te mai arăţi pe proprietăţile mele", spuse Girardin pe un ton milităresc. „Nici o teamă, domnule marchiz, răspunse Nicolas, cunosc îndeajuns frumuseţile senioriei Ermenonville !"

După ce izgoni acest gunoi din casă, Girardin începu să simtă o scîrbă aproape fizică la gîndul că femeile locuiau în imediata apropiere. Din păcate, nu putea izgoni pe văduva lui Jean-Jacques şi pe mama acesteia de lîngă mormîntul lui Jean-Jacques fără să iste un scandal ; dar, cel puţin, nu mai voia să le aibă înaintea ochilor.

Construcţia acelui *chalet suisse*, căsuţa pe care o pregătise anume pentru Jean-Jacques, se isprăvise. Le trimise vorbă femeilor să se mute acolo.

Plin de gînduri gingaşe şi dureroase, se aşeză pentru ultima dată pe buturuga din marginea codrului secular, de unde Jean-Jacques privise cum i se clădea casa. Ce bătaie de joc şi ce ruşine că acum se muta în casă nu Jean-Jacques, ci femeile ! Dar acolo cel puţin nu le mai vedea.

Femeile se mutară şi, de atunci, Girardin se feri să se apropie de *chalet suisse*.

IZGONIREA TICĂLOSULUI

Girardin îi lăsă lui Fernand ierbarele întocmite cu atîta dragoste de mort şi care îi fuseseră înmînate o dată cu manuscrisele. Dar botanica nu-l mai atrăgea pe Fernand; nu reuşea, ca Maestrul, să extragă din plante uscate aduceri aminte vii despre oameni şi întîmplări.

În amintirea sa Jean-Jacques devenea tot mai mare, dar, totodată, în sinea lui îşi mărturisea că-l înţelegea din ce în ce mai puţin.

Se străduia să nu amestece doliul său pentru Maestru cu simţămintele propriei sale vini şi propriei sale greşeli. Deoarece tatăl său îl izgonise pe Nicolas, multe din lucrurile încurcate se descurcaseră fără ca el să intervină, iar cînd femeile se mutară în *chalet suisse*, aşa încît aproape nu le mai vedea, reuşea ore întregi, ba chiar zile întregi, să uite de întîmplările neplăcute legate de Thérèse. Fără

împotrivire, se lăsă convins de argumentele clare și înțelepte ale Gilbertei că cele petrecute se încheiaseră o dată pentru totdeauna.

Desigur că uneori, cînd se oprea în fața măștii mortuare, se trezea în el dorința arzătoare de ispășire, dorința de a face ceva, căci masca aceasta mortuară, cu tîmpla zdrobită, și nu bustul solemn, îl înfățișa pe adevăratul Jean-Jacques.

Observă că nici sătenii nu se liniștiseră în privința morții lui Jean-Jacques. De multe ori, cînd se apropia de ei, curmau discuția începută.

O dată îl întrebă de-a dreptul pe Martin Catrou : „Ce-i cu voi ? Despre ce șoptiți ? Și de ce schimbați vorba cînd sosesc eu ?" Martin rînji, apoi răspunse cu vocea sa limpede, tăioasă : „Singur nu te poți dumiri ? Vorbesc, bineînțeles, despre răposatul vostru sfînt." „Dar ce-au mai născocit ?" întrebă Fernand cu o ironie prost jucată. Martin replică, ridicînd din umerii săi largi : „Născocit ? Întocmai ce a născocit întreaga țară !" Fernand roși. „N-ai dori să vorbești puțin mai limpede ? îl provocă el pe Martin și, deoarece acesta tăcea, privindu-l doar cu ochii săi negri inteligenți, batjocoritori, porunci foarte trufaș : Te poftesc !" „Dacă folosiți un asemenea ton, conte Brégy, răspunse Martin, atunci mai bine să curmăm pe astăzi discuția noastră atît de plăcută." Dar Fernand îl rugă stăruitor : „Vorbește, vorbește odată ! Nu mă lăsa să-ți smulg fiecare cuvînt cu cleștele !"

Fernand, deși nu era prost, se dovedea, în unele privințe, mărginit, pentru că era nobil ; dar atît de mărginit nu putea fi, ca să nu știe ce știa toată lumea. „Chiar trebuie să ți-o spun eu ?" îl mai întrebă o dată Martin. „Ci vorbește odată, vorbește !" stărui iar Fernand. Martin îl lămuri, ridicînd din umeri : „Atunci, fie ! Cînd cineva se curăță sau este curățat într-un fel atît de mîrșav, oamenii spun, și o spun și eu, și o spune o lume întreagă : ar fi trebuit cercetat cu mai multă luare-aminte ce s-a întîmplat. Dar voi n-ați cercetat. Mai întîi, n-ați știut cum să faceți mai mult caz de el, dar apoi, cînd grăjdarul vostru i-a spart capul, l-ați îngropat, pur și simplu, și cu asta basta ! Oamenilor nu le prea place asta." Fernand știuse prea bine ce vorbeau oamenii, dar acum, cînd cuvintele

îi răsunau clar în urechi, îl izbiră atît de puternic, încît toată fața i se schimonosi. „Să-i spargă capul ? ! Grăjdarul nostru ? !" bolborosi el descumpănit. Atîta prostie, sau fățărnicie, sau poate amîndouă laolaltă, îl supărară pe Martin. „Dar cine altul ? spuse el cu grosolănie. Știe fiecare că femeia sfîntului vostru se dădea în vînt după grăjdarul englez, iar sfîntul le stătea în cale ! Și au vrut să scape de el. E limpede ca lumina zilei."

Tînărul conte se zgîia la Martin cu o furie neputincioasă. Acesta, supărat că Fernand era atît de îngrozitor de naiv, îl lămuri aproape cu milă, el însuși stînjenit : „Îi mai plăceau și alții doamnei !..."

Fernand se cutremură pînă-n adîncul sufletului. Martin știa totul ! Toți știau totul ! Gîndi fără nici un rost : *„Piget, pudet, poenitet"*. Fără voia lui, își acoperi fața cu mîinile, atît îi era de rușine.

Lui Martin îi părea rău de el, dar totodată se bucura că îl atinsese pe aristocrat. Și, fiindcă tot se pornise, continuă : „Nu știu cum gîndesc cei de o seamă cu tine despre așa ceva, dar noi, cei de jos, găsim că e o treabă împuțită. Mai întîi grăjdarul englez, cu mutra lui obraznică, îl ucide pe Jean-Jacques, apoi își face de cap cu nevastă-sa pe mormîntul celui mort, iar voi stați și priviți. La o socoteală de-asta noi spunem : Ptiu, drace ! O să-l pîndească odată cineva pe nemernicul ăsta, cînd iese de la ea, și o să-l snopească în bătăi !"

Fernand îl privea țintă. „Dar nu mai e aici, Nicolas nu mai e aici, spuse el descumpănit. Tata l-a dat afară de mult." Martin rămase și el la fel de mirat. „O, tu, îngeraș nevinovat ! îl luă el peste picior. Desigur că e aici, ticălosul ! Doar unde-ți sînt ochii ? A intrat în serviciu la Condé. Și de la Condé pînă la voi nu e departe."

Era monstruos, dar Fernand nu se îndoia că așa era. Prințului de Condé îi plăcea să-i joace renghiuri marchizului.

Cutreieră pădurea, mistuit de furie și de rușine. Chiar și țăranii simțeau că ar fi trebuit să întreprindă ceva, iar el, Fernand, rămînea neclintit și nepăsător, de parcă ar fi fost o bucată de lemn. Nu trebuia să mai îngăduie ca desfrînata aceea să continue a trăi cu ticălosul de Nicolas, pe

mormîntul lui Jean-Jacques! Chiar de-ar trebui să-l împuşte!

Dar de data asta n-o să mai discute mult cu Gilberte, care l-ar fi îndemnat la înţelepciune şi lăsitate.

Se duse de-a dreptul la Girardin şi îi spuse: „Pe grăjdarul englez l-aţi izgonit de pe proprietăţile dumneavoastră, tată. Dar l-a angajat prietenul nostru, prinţul de Condé. Individul se arată din nou prin împrejurimi şi se întîlneşte cu *madame* Rousseau."

Logofătul de la Ermenonville îi dăduse marchizului de ştire în rapoartele sale zilnice că numitul Nicolas Montretout se mai afla prin împrejurimi. Logofătul voise să mai spună ceva, dar Girardin îi tăiase vorba cu întrebarea: „Mai vine la Ermenonville?" şi, cum spusese că nu, se mulţumise cu atît. Acum, faptul că fiul său îl silea să se ocupe de povestea asta îl nemulţumi. „Zvonuri stupide, spuse el, atitudinea ta îmi displace." Dar Fernand stăruia: „Nu sînt zvonuri. Individul se întîlneşte cu ea, ca şi pînă acum. Toată lumea ştie, toată lumea vorbeşte. Trebuie să faceţi ceva, tată! Vă implor: faceţi ceva împotriva lui, ceva definitiv!"

Felul în care-i vorbea fiul lui, felul acesta stăruitor, acuzator îl supăra pe marchiz. Niciodată nu îndrăznise Fernand să-l critice, şi prietenia cu Jean-Jacques nu ajungea pentru a explica o asemenea obrăznicie nemaipomenită. Tînărul trebuia să aibă pricini mai puternice, mai personale. Deodată, Girardin îşi aduse aminte cum uneori tînărul se ridica de la cină şi pleca pe furiş, cînd Jean-Jacques era de faţă. Asta era explicaţia: şi Fernand avusese de-a face cu tîrîtura aceea!

Aproape dumirit, marchizul îşi vărsă mînia asupra fiului său. „Cum îţi permiţi, întrebă el sever, să-mi repeţi asemenea zvonuri? Cum îţi permiţi să-mi dai lecţii de morală?" Şi, cum Fernand tăcea roşind, Girardin încheie nemilos: „Conte Fernand, ai să-mi mărturiseşti ceva?"

Fernand era revoltat. Îşi călcase pe inimă şi-şi îndeplinise datoria neplăcută de a da de veste tatălui său că ucigaşul se lăfăia încă obraznic, la lumina zilei, culegînd roadele faptei sale, ceea ce era o ruşine pentru Ermenonville. Iar seniorul de Ermenonville răspundea îndoindu-se

de pricinile care-l îndemnaseră să ia atitudine. Îi era ruşine pentru tatăl său.

Îşi aduse aminte de severitatea meschină cu care acesta căutase să-l strivească ani de-a rîndul, cum îl frecase şi-l chinuise. Îşi aminti cum îi fărîmase vioara. Îşi aminti de anii aceea îngrozitori de la Academia de război, unde îl trimisese. Văzu aievea, dinaintea ochilor, o întîmplare măruntă, ridicolă şi ruşinoasă, petrecută cu mulţi ani în urmă. Odată, pe cînd se afla la vînătoare, tatăl său trimise după el un om călare, cu porunca să vină imediat acasă. „*Monsieur*, îi spusese marchizul, ai uitat să închizi uşa de la odaia dumitale. Închide uşa, apoi te poţi întoarce la vînătoare."

Desigur că tatăl îşi dovedise în multe feluri şi dragostea. Îl luase cu el, deşi de bună seamă îl stînjenise foarte mult, în călătoria aceea lungă prin Italia şi Elveţia. Îi arătase, în sute de prilejuri, o duioşie sfioasă, aproape tainică.

Plin de mînie şi ostilitate, dar totodată de dragoste, Fernand îl privi pe tatăl său şi, pe chipul lui crispat de încordare, citi dureros de limpede cîte îl frămîntau. Desigur, omul acesta drept şi mîndru ardea tot atît de puternic ca şi el de dorinţa de a pedepsi ticăloşia. Dar îl împiedica grija pentru prestigiul Ermenonville-ului; seniorul de Ermenonville nu putea îngădui ca un scandal în legătură cu moartea lui Jean-Jacques să păteze strălucirea şi măreţia casei sale.

„Aştept un răspuns", spuse Girardin.

Fernand recunoscu plin de curaj, rostindu-şi cu greu cuvintele: „Da. M-am făcut vinovat prin legăturile pe care le-am avut cu această femeie. Dar, urmă el cu înflăcărare, tocmai de aceea doresc din toată inima ca individul al cărui nume e legat în împrejurări atît de nefericite de acela al Maestrului să fie izgonit o dată pentru totdeauna! El nu trebuie să mai dea tîrcoale pe aici şi să-i pîngărească amintirea. Poate că sînt foarte obraznic, tată, dar vă rog încă o dată din suflet: faceţi ceva, puneţi capăt acestei ruşini! Ruşinea îmi striveşte inima! Apoi încheie pătimaş, cu faţa răvăşită: Nu se mai poate respira în atmosfera din Ermenonville!"

Erau cuvinte pe care nu cutezase încă nimeni să i le spună marchizului. Nu fusese încă niciodată nevoie ca vreun om să-i amintească cum să-şi apere onoarea şi admitea cu atît mai puţin aşa ceva din partea fiului său. Mînia îi ridică mîna, gata să-l lovească. Dar zări masca mortuară. Mîna-i căzu în jos. În sufletul lui crescu, puternic, simţămîntul propriei sale vini.

Niciodată însă nu-şi va recunoaşte vina aceasta faţă de un altul. Căută cuvinte tari pentru a-şi chema la ordine fiul răzvrătit. Nu le găsi. Spuse blînd, trist şi obosit : „Te tulbură durerea pentru pierderea lui Jean-Jacques, fiule !"

Fernand înţelese şi de data aceasta ce se petrecea în sufletul tatălui său. După un timp, întrebă încet şi politicos : „Ce aţi hotărît, tată ?" Girardin răspunse : „Plec la Paris, la prefectul poliţiei".

Monsieur Lenoir, prefectul poliţiei, nu păru prea mirat cînd marchizul îi ceru expulzarea fostului său grăjdar, John Bally, zis Nicolas Montretout. Ordonă să i se aducă un dosar gros şi spuse : „Văd că ne-am gîndit să-l expulzăm, încă de pe vremea cînd l-aţi dat afară. Dar, după ce l-a angajat alteţa-sa prinţul de Condé, am renunţat. Ceea ce-mi comunicaţi acum, dragul meu marchiz, schimbă situaţia. Ne aflăm în război cu Anglia [1], un asemenea englez dubios n-are ce căuta pe pămîntul nostru. Am să ordon expulzarea.

Marchizul era plăcut surprins cît de uşor mersese treaba. Dar era nedumerit şi neliniştit că prefectul poliţiei părea atît de bine informat despre întîmplările petrecute la Ermenonville. Parisul nu se lăsase deci înşelat de certificatul redactat de medicii şi reprezentanţii legii ! Nu se încrezuse el oare prea mult în propriile sale puteri atunci cînd luase asupra sa să ascundă lumii şi posterităţii tragicul sfîrşit al lui Jean-Jacques ?

Oricum, ţelul imediat şi-l atinsese : asasinul avea să dispară.

Nu trecură decît vreo cîteva zile şi Nicolas primi un ordin semnat de însuşi prefectul poliţiei, în care se spunea că trebuia să părăsească teritoriile regelui preacreştin,

[1] Prin alianţa încheiată în 1777, Franţa se angaja să lupte, alături de Statele Unite, împotriva Angliei.

pînă într-o săptămînă, şi că va fi aspru pedepsit dacă se va mai întoarce.

Nicolas scuipă gros şi fluieră printre dinţi. Trebuia să recunoască : nobilul Girardin şi bătrîna mîrţoagă puseseră la cale un lucru inteligent. Trebuia să se supună.

Dar *mister* John Bally nu era omul care să renunţe uşor la ce-şi pusese în cap ! Va pleca din ţară, deocamdată, dar odată şi odată războiul se va sfîrşi, şi atunci totul va fi dat uitării, iar el se va întoarce să-şi ia femeia şi, o dată cu femeia, hîrţoagele şi banii.

Acum trebuia în primul rînd să fie sigur de Thérèse, s-o lege pe veci.

De cum se lăsă noaptea, se duse la *chalet*. Femeile se pregăteau să pună zăvoarele şi să se culce. Văzîndu-l pe Nicolas intrînd în casă, *madame* Levasseur fu cuprinsă de panică : *chalet*-ul era izolat în mijlocul parcului, departe de castel, şi n-ar auzi-o nimeni, oricît de tare ar urla după ajutor.

„Bună seara, *madame*, spuse politicos Nicolas. Bună seara, îngerul meu, se adresă el Thérèsei. Am de vorbit cu tine." Thérèse se temea şi **ea**. Trebuia **să** se fi întîmplat ceva important, altfel *monsieur* Nicolas n-ar fi venit acolo, şi încă la ora aceea ; dar totodată era mîndră de îndrăzneala cu care se arăta la Ermenonville, de dragul ei. „Trebuie să vorbesc cu tine, singură", îi explică Nicolas. Dar bătrîna era iar sigură pe ea. „Cară-te de-aici, cîine", porunci încet, liniştită. „Vezi, dragă Thérèse, spuse Nicolas, că mama ta doreşte ca discuţia noastră să nu aibă loc în prezenţa ei. Tocmai asta am propus şi eu. Hai, vino, te rog."

Cu toată dragostea ce i-o purta, Thérèse se temea grozav de Nicolas. Desigur, voia ceva important de la ea. Era gata să facă orice pentru el, cu toate acestea era bine că se afla şi maică-sa de faţă.

„Ai să rămîi, Thérèse, spuse încet **bătrîna**, iar dumneata, ticălosule, ai să pleci !" Nicolas se apropie. Dar Thérèse făcu un pas înapoi, spre maică-sa şi, cînd bătrîna o apucă de mînă, o prinse şi ea puternic de mînă.

Nicolas ridică din umeri. „Coana-mare are toane, constată el. Întîi vrea să stăm de vorbă afară, apoi din nou se răzgîndeşte şi vrea să vorbim aici, înăuntru. Eu

sînt om de lume, respect vîrsta. Va să zică să rămînem. Fără-ndoială că tocmai noaptea asta mi-ar fi plăcut să merg cu tine în fîn, Thérèse, drăguța mea. Căci n-o să mă mai vezi cîtva timp. Am venit să-mi iau rămas bun."

„Vrei să pleci?" întrebă Thérèse. Simți cum i se strînge inima. Niciodată nu încercase o spaimă atît de dulce! Cît de mult îl iubea pe omul acesta! Cu siguranță că asta era dragostea cea mare, de care se vorbea în cîntece. Crezuse că-l iubește pe ucenicul măcelar Robert, dar nu fusese nimic pe lîngă ce era astăzi. Ajunsese la vîrsta de treizeci și opt de ani, își pierduse tinerețea slujindu-l și îngrijindu-l pe Jean-Jacques, iar acum se ivise dragostea cea mare și se putea bucura de ea, nimeni nu-i stătea în cale, avea chiar și bani; și el voia să plece!

„Vrei să pleci? o maimuțări el. Eu nu vreau să plec. *Trebuie* să plec, din pricina ta. Fantele tău ne-a făcut-o, puiul de lele, aristocratul. Deodată izbucni din el toată furia lui. Asta pentru că te-ai încurcat cu el, cu mucosul ăla. Acum e gelos și s-a ascuns îndărătul poliției, lașul, fricosul ăsta de viță nobilă!"

În inima bătrînei *madame* Levasseur răsunau imnuri de slavă. Reușise va să zică: ticălosul trebuia să plece, iar ea va rămîne! Strînse puțin mai tare mîna Thérèsei, o implora în gînd să mai aibă doar acum încă un pic de minte, doar cîteva minute, apoi erau salvate ele amîndouă și banii lor, iar Thérèsei nu i se mai putea întîmpla nimic. Bătrîna prindea puteri, se certa în gînd cu fiică-sa, o ruga fierbinte, o ocăra, o sfătuia, totul numai prin presiunea mîinii ei. Totodată simțea: în ciuda lubricității ei, Thérèse se temea de insul acela și avea încredere în maică-sa. Thérèse are să rămînă locului, individului n-o să-i izbutească planul.

Thérèse, puțin răgușită, întrebă: „Cînd trebuie să pleci? Și cînd te întorci?" „Plec mîine, spuse el, și nu știu cînd mă întorc". „Te aștept, făgădui ea, sau poate vin după tine. Cîndva, am să fiu liberă." Lui Nicolas îi mergeau la inimă cuvintele ei sincere: se ținea strîns de mîna maică-si, dar totodată îi dorea moartea. Simțea că a dat-o gata. Îl va aștepta.

„Nici vorbă că ar fi fost plăcut dacă am fi putut sărbători afară despărțirea noastră", o ispiti Nicolas. Tot

trupul ei tînjea după el, se încovoia spre el, dar mîna bătrînei o ajuta să fie cuminte și continuă să se țină prinsă de mîna aceasta. Nicolas ridică din umeri.

„Războiul n-o să dureze prea mult, spuse el, și am să mă întorc. Apoi o sfătui : Între timp, bagă de seamă ca bătrîna doamnă să nu cheltuiască prea mulți bani pentru odrasla ei preferată, sergentul din America. De fapt, cîți bani sînt ?" întrebă el brutal. „Ai vrea să știi ! îl luă peste picior bătrîna. Dar trebuie să pleci și nici măcar nu știi dacă face să te întorci. Cîte parale sînt, Thérèse a ta habar n-are ! Și, mult, puțin, lucrurile sînt astfel orînduite, că nici un tîlhar nu se poate atinge de bani !" „Subapreciați dragostea mea, *madame*, răspunse Nicolas. Am să mă întorc. Iau asta asupra mea. Indiferent dacă sînt mulți sau puțini, eu și Thérèse sîntem făcuți unul pentru altul."

„În ce-l privește pe tînărul conte, nu trebuie să fiți gelos, *monsieur* Nicolas, îl asigură Thérèse. Un timp mi-a plăcut, asta-i adevărat. Dar de cînd ați... își căuta cuvintele, săvîrșit fapta aceea pentru mine, știu cine mi-e drag și acum nu mai mă uit la nimeni altul." „Ei, asta-i bine !" o lăudă Nicolas. Bătrîna desluși în cuvintele **astea tot** disprețul lui față de biata ei Thérèse.

„Pentru că tot nu e rost să mergem în fîn în seara asta, continuă el, mai bine s-o iau din loc. Am să-ți trimit adresa mea." „Da, te rog să-mi scrii, îl rugă stăruitor Thérèse, să-mi scrii des !" „Franceza mea e mizerabilă cînd scriu, răspunse el, și, chiar dacă ar fi bună, tot n-o poți citi." „Am să mă descurc eu", răspunse umilă Thérèse. „Mă îndoiesc, urmă el. Dacă aș vrea ca să nu prisească al treilea, ar trebui să mă exprim al dracului de dibaci, și tu, draga mea, nu ești de loc ascuțită la minte !" „Pe tine am să te înțeleg, dragă Colas", îl asigură Thérèse.

„Eu nu sînt conte și nici bogat nu sînt, spuse el, **dar** am adus ceva la despărțire, și se apropie mai mult **de ea**. Dă-mi mîna !" îi ceru el. „Nu !" porunci bătrîna. **„Dă** mîna !" îi ceru el pe un ton aspru a doua oară. Și ea nu mai dori decît un singur lucru, să-i facă pe plac, chiar de-ar fi să-și vîndă bietul suflet pentru asta ! Își desfăcu mîna din strînsoare și i-o întinse.

„Nu-i fac nimic, o luă pe bătrînă peste picior. Așa, i se adresă el de sus Thérèsei, și-i puse un inel în deget.

Asta înseamnă logodnă, mă-nțelegi. Căsătorie. Cel puțin la fel de legală ca și cea cu răposatul. Acum ești a mea, o lămuri el, și eu al tău, într-o oarecare măsură." „Da, dragul meu Colas, scumpul meu Colas", răspunse Thérèse, supusă. Tremura toată, de fericire, de mîndrie și teamă. Ceea ce se petrecuse în clipa aceea acolo era lucrul cel mai de seamă din viața ei.

COMEDIE REGALĂ

Regele Louis, al șaisprezecelea cu acest nume, ședea în biblioteca sa de la Versailles și studia rapoartele secrete ale prefectului poliției, Lenoir. Monarhul, în vîrstă de douăzeci și patru de ani, citea mult și cu plăcere, mai ales documente de stat.

Dădu peste o notiță în care se spunea că un anume John Bally, alias Nicolas Montretout, grăjdarul prințului de Condé, înainte de aceasta grăjdarul marchizului de Girardin, fusese expulzat ; numitul întreținuse relații, care provocau nemulțumiri, cu văduva scriitorului Jean-Jacques Rousseau, decedat de curînd, și pe deasupra mai era și englez.

Tînărul rege avea o memorie excelentă. Își aducea perfect aminte de rapoartele confidențiale pe care le citise cu privire la moartea acestui Rousseau. Se punea la îndoială faptul că omul murise de o congestie cerebrală, se vorbea de zvonuri suspecte ; numele grăjdarului englez fusese pomenit și atunci.

Louis ședea la masa lui de lucru, burduhănos, într-o atitudine lipsită de eleganță. Își sprijinise în mîini capul mare și puhav, cu fruntea teșită, și privea gînditor, cu ochii săi miopi, puțin bulbucați, statuetele de porțelan ale marilor poeți din trecut care-i împodobeau masa de lucru, La Fontaine, Boileau, Racine și La Bruyère ; piesele acestea delicate fuseseră executate din porunca sa la manufactura lui din Sèvres. Erau scriitori pe placul inimii sale. Dar asemenea scriitori nu mai existau. El, Louis, trebuia să se lupte cu atei și răzvrătiți, de-alde Voltaire, de-alde Rousseau.

Se gîndea la sămînța primejdioasă pe care o semănaseră filozofii aceștia, și care dăduse roade atît de îmbelșugate și periculoase. Îi molipsiseră Curtea și capitala de cinism și erezie. Nobilii săi se amuzau de spiritul de răzvrătire care ridica pretutindeni în lume capul ; își tăiau singuri, glumind, craca de sub picioare. Miniștrii săi îl convinseseră să încheie o alianță cu provinciile engleze răsculate din America, împotriva vărului său din Anglia [1]. Era drumul spre prăpastie, pe care se lăsase atras, dar era prea slab, nu se putea împotrivi voinței generale — oare nu folosea chiar el acum o expresie născocită de Rousseau ? — ba știa că, pînă în cele din urmă, va trebui să trimită trupe în ajutorul acestor americani răsculați contra regelui lor, hărăzit de Dumnezeu. Toate acestea — o vedea prea bine, dar o vedea numai el — se vor întoarce pînă-n cele din urmă împotriva lui însuși.

Era un semn al proniei cerești că cei doi filozofi răzvrătiți muriseră atît de repede unul după altul, amîndoi de moarte rușinoasă. Leșul lui Voltaire fusese răpit și înmormîntat noaptea în taină, cu o grabă necuviincioasă, iar înmormîntarea aceasta pripită avea în sine ceva înjositor, care din fericire știrbea numele și memoria filozofului. După aceea murise de o moarte fără glorie și celălalt eretic, ucis de țiitorul soției sale.

Încă de pe atunci, îndată după moartea lui Rousseau, se gîndise să ordone o anchetă. Dar președintele Consiliului de miniștri se codise : filozoful acesta era foarte prețuit în toată lumea, iar faima lui socotită o fală a Franței. Iar acum l-au expulzat pe presupusul ucigaș, pentru a menține neîntinată amintirea răzvrătitului. Putea el, Louis, să nu întreprindă nimic ? Nu avea datoria el, regele preacreștin, să răspîndească vestea despre sfîrșitul îndoielnic al ereticului, pentru a scădea influența cărților sale ?

Cînd prefectul poliției, Lenoir, se înfățișă data următoare la raport, regele îi spuse : „Văd, dragul meu Lenoir, că ați expulzat un grăjdar care avea legături cu văduva acelui Rousseau. Oare nu v-ați pripit puțin ? Expulzarea

[1] De fapt, între Ludovic (Louis) al XVI-lea, regele Franței, și George al III-lea, regele Angliei, nu exista nici o legătură de rudenie, dar așa cerea uzanța să se intituleze capetele încoronate între ele.

nu îngreunează cercetarea zvonurilor iscate de moartea acestui filozof nesuferit ?" Lenoir răspunse : „Există o expertiză inatacabilă, semnată de medici și funcționari cu vază, din care rezultă că *monsieur* Rousseau a murit în urma unei congestii cerebrale". „Și ați descoperit de ce moarte a murit într-adevăr ?" întrebă Louis, înlăturînd cu o mișcare a mîinii raportul experților. „Ce e cu grăjdarul acela, care l-ar fi ucis din cauza legăturilor neîngăduite pe care le avea cu femeia ? Există dovezi concludente că e nevinovat ?" „Dovezi concludente sînt greu de găsit, și de o parte, și de alta. Și există în Franța oameni, patrioți cinstiți, care consideră că lipsa unor asemenea dovezi e spre folosul țării." „*Justitia fundamentum regnorum* [1], spuse Louis : și desigur că arhiepiscopul Parisului nu socotește că e în folosul regalității. Nu-mi amintesc să fi ordonat eu să nu se facă cercetări." „Dacă porunciți, sire, răspunse după o scurtă tăcere prefectul poliției, voi trimite documentele secrete domnului procuror general, cu rugămintea să le cerceteze și să raporteze majestății-voastre ce crede despre posibilitatea deschiderii unei acțiuni judiciare." „Mulțumesc, Lenoir", spuse Louis.

După cîteva zile sosi la Ermenonville doctorul Lebègue, neobișnuit de tulburat. După ce schimbară primele cuvinte de salut, doctorul îi povesti lui Girardin că se pregătește ceva care-i privește pe amîndoi și, cînd marchizul ridică neliniștit privirea, îl lămuri : „Să nu vă mire, dragul meu marchiz, dacă va veni la Ermenonville o comisie de anchetă din ordinul special al domnului procuror general. Regele consideră că este de dorit să se elucideze definitiv problema morții lui Jean-Jacques. O știu de la doctorul Lassone, medicul personal al regelui." „Dar lucrurile au fost complet lămurite ! exclamă Girardin speriat. Există o expertiză, expertiza dumneavoastră." Lebègue dădu din umeri : „*Regis voluntas suprema lex* [2]". „Dar n-o să se mai termine niciodată cu povestea asta nenorocită ? suspină Girardin. Doar nu se poate porni un proces numai pe vorbe goale !" Lebègue răspunse, aproape sfătos : „În asemenea cazuri se procedează la deshumarea cadavrului".

[1] Justiția este temelia guvernării (lat.).
[2] Voința regelui este legea supremă (lat.).

Gîndul că s-ar putea ca funcționari ai poliției să treacă lacul la insula plopilor mari, să scormonească pămîntul sfînt și să smulgă cadavrul din sicriu, pentru a-l ciopîrți din nou, un asemenea gînd îl umplu de groază pe Girardin. „Ce aș putea face?" îl întrebă el pe Lebègue.

„Regele acționează încet, spuse acesta, o să dureze un timp pînă să se hotărască a ordona începerea anchetei. Trebuie folosit răgazul acesta. Personalități care se află în apropierea regelui ar trebui să încerce să-l influențeze. Jean-Jacques e la modă, și cercul reginei se ține după modă. Nu sînteți cumva rudă cu marchizul de Vaudreuil[1]? Regina[2] ascultă tot ce-i spune Vaudreuil."

Girardin făcu o mutră acră. Nu-l avea la inimă pe vărul Vaudreuil. Frivolul, preaelegantul Vaudreuil era curtean din cap pînă-n picioare; Girardin socotea inclinațiile sale filozofice și literare drept simple maimuțăreli. Vaudreuil, la rîndul lui, își bătea joc de ambițiile intelectuale ale vărului său de la țară. „Nu văd, spuse Girardin stînjenit, cum l-aș putea influența pe Vaudreuil să se amestece într-o urmărire penală de care se interesează regele."

„S-ar putea face pe ocolite, îi sugeră Lebègue. Vaudreuil și «clica mov»[3] sînt entuziasmați de *Noua Heloïse*. Locurile unde și-a petrecut Jean-Jacques ultimele luni ale vieții și mormîntul său vor avea desigur un farmec sentimental monden pentru domnii și doamnele acestea. Nu-l văd pe Vaudreuil refuzînd dacă-l veți invita să vină odată la Ermenonville — împreună cu regina."

Girardin văzu unde bătea Lebègue. Vaudreuil se bucura de mare trecere la Marie-Antoinette, care accepta imediat propunerile lui. Dacă regina ar veni să vadă mormîntul lui Jean-Jacques, nimeni n-ar mai îndrăzni să-l pîngărească printr-un scandal. Jean-Jacques ar fi lăsat pentru totdeauna în pace. Și deci și el, Girardin.

Plecă la Versailles. Vaudreuil se arătă, așa cum se așteptase marchizul, ironic și condescendent. Era neplăcut

---

[1] *Louis-Philippe Rigaud, marchiz de Vaudreuil* (1724—1802), om politic francez.

[2] Se referă la *Marie-Antoinette* (1755—1793).

[3] Camarila Mariei-Antoinette, denumită astfel după culoarea preferată a reginei.

să-i ceară o favoare omului acestuia spilcuit. Totuşi, îşi calcă pe inimă, se umili, se rugă. După cum ştia *monsieur le cousin* [1], dorinţa sa de totdeauna, umila sa dorinţă, fusese de a prezenta reginei, celei căreia i se datora palatul Trianon, proprietatea sa de la Ermenonville ; iar acum, cînd cel mai mare gînditor al Franţei se afla înmormîntat la Ermenonville, poate că regina ar dori ea însăşi să-i viziteze parcul.

Vaudreuil privea cu plăcere cum vărul său de la ţară se străduia să se poarte ca la Curte. Înţelegea situaţia. Ideea grăsunului de Louis de a face scandal în jurul morţii lui Jean-Jacques i se părea de prost-gust şi găsea că ar fi nostim să-i joace o festă. Dacă el, Vaudreuil, va sosi la mormîntul lui Jean-Jacques împreună cu vesela şi eleganta regină, cu această copilă răzgîiată, se va isca o situaţie picantă, o analogie ironică. Îi venea să zîmbească de pe acum cînd se gîndea cum avea să vorbească întreaga Europă despre acest pelerinaj. Chiar şi cărţile de citire ale urmaşilor vor aminti despre felul cum tînăra regină Marie-Antoinette şi primul ei camerier au împodobit cu flori de cîmp mormîntul filozofului rebel.

Îi spuse : „Aveţi dreptate, *mon cousin*. Supuşii vor fi cu siguranţă recunoscători reginei dacă-şi va dovedi respectul faţă de rămăşiţele pămînteşti ale iubitului filozof. Am să transmit deci reginei, făgădui el condescendent, invitaţia dumneavoastră, pe care o voi sprijini cu căldură, şi sînt aproape sigur că *Madame* [2] va primi. Credeţi-mă, dragă vere, că în curînd vom sosi la Ermenonville. *Madame* va vizita mormîntul lui Jean-Jacques şi o va condola pe văduva Rousseau."

Da, completarea aceasta Vaudreuil o ticluise pe loc. Va fi cu atît mai nostim, va fi o comedie de mare clasă, o comedie regească, dacă regina Franţei va exprima personal condoleanţe femeii care purta principala vină în moartea dubioasă a naivului filozof.

Girardin era revoltat pînă-n adîncul sufletului. Tare ar fi vrut să-l plesnească pe vărul său peste faţa lui netedă, frumuşică, mulţumită de sine. Dar felul în care ima-

[1] Domnul văr (*fr.*).

[2] Apelativ dat reginei Franţei.

ginase Vaudreuil desfășurarea vizitei regale era cît se poate de potrivit, de cuviincios ; Girardin nu vedea nici o posibilitate de a respinge propunerea. În afară de asta, vărul îi făcea fără să vrea chiar un serviciu cu ideea lui blestemată. Dacă majestatea-sa avea să stea de vorbă cu autoarea morală a crimei, atunci nu va mai fi autoarea morală a crimei, nu va mai exista nici o crimă. „Vă mulțumesc foarte mult pentru amabilitatea dumneavoastră, *monsieur*, spuse Girardin, și aștept cu deosebit respect veștile ce-aveți să mi le dați din partea majestății-sale."

Într-adevăr, cîteva zile mai tîrziu regina trecu, însoțită de o mică suită, pragul castelului Ermenonville.

După micul dejun, făcu o plimbare prin parc. În turnul Gabriellei, Girardin îi oferi un scurt concert ; se cîntară melodii de Jean-Jacques, mai ales bucăți necunoscute. Melodiile simple plăcură nespus de mult doamnei înalte, blonde, strălucitoare de tinerețe. Cîntă ea însăși după note una din melodii, căci avea o voce plăcută.

După aceea se îndreptară spre lac ; marchizul vîsli și-i duse pe Marie-Antoinette și pe Vaudreuil pînă la insulă. Stătură tăcuți în fața mormîntului trei minute încheiate. Apoi, așa cum fusese prevăzut, regina Franței împodobi mormîntul acela simplu cu flori de cîmp.

„Frumos, spuse ea, frumos și impresionant. Aici poate odihni în pace. Am pus să mi se citească din *Noua Heloïse*, îi povesti ea lui Girardin. I-am scris chiar și mamei mele[1], împărăteasa, despre lectura asta ; n-a fost prea încîntată. Totuși, aveam de gînd să mi se mai citească din cartea aceea. Dar știți, dragul meu marchiz, cît de ocupată sînt, n-am vreme de nimic. Acum, după ce am stat aici, în fața mormîntului, am să recîștig negreșit timpul pierdut. Te rog să-mi amintești, dragă Vaudreuil."

Apoi se așeză grațios sub salcie, pe patul de mușchi al lui Jean-Jacques, și primi omagiile tineretului din sat. Era obișnuită cu asemenea lucruri, asculta cu o privire prietenoasă, interesată, versurile recitate de o fată îmbrăcată în alb, și se gîndea la altceva.

[1] Marie-Antoinette era fiica *Mariei-Theresia*, împărăteasa Austriei (1717—1780).

Acum, însă, Vaudreuil se întoarse către Girardin, spunînd că în curînd vor trebui să plece, și majestatea-sa ar mai dori să prezinte condoleanțe rudelor lui Jean-Jacques.

Pe buzele reginei se ivi umbra unui zîmbet strengăresc. Vaudreuil îi istorisise povestea nefericitei căsnicii a marelui filozof. Acesta se însurase cu o sărăntoacă, îi trimisese copiii la orfelinat și fusese în cele din urmă ucis în chip misterios de ea, împreună cu amantul ei, pentru că îl ura din pricina copiilor. Vaudreuil îi explicase că lucrul acesta nu putea fi adus la cunoștința lumii, pentru că Jean-Jacques însemna o glorie a Franței, dar așa stăteau lucrurile și cazul era interesant. Marie-Antoinette găsea că avea dreptate și venise mai ales pentru a o vedea pe ființa fatală.

Cînd femeile aflară că regina dorește să le întîlnească, întîi nici nu voiră să creadă. Chiar și *madame* Levasseur, întotdeauna calmă, era emoționată. Cît despre Thérèse, ea înțelegea acum pentru prima oară ce însemna să fii văduva Rousseau.

Și iată-le aici, iar aceasta era regina.

Marie-Antoinette privea femeia cu interes și cu oarecare repulsie. Acest Jean-Jacques scrisese o carte atît de drăguță, emoționantă, celebră, doamne din înalta societate se întreceau care mai de care să aibă cu el o *affaire* [1], iar el se apucase să trăiască cu ființa asta grasă, vulgară și se lăsase omorît de amantul ei! Ciudat! Ar fi vrut s-o măsoare cu lornionul, să-și dea seama dacă nu cumva, pe vremuri, fusese, poate, mai atrăgătoare. Dar aici, atît de aproape de mormînt, probabil că nu se cuvenea. Nici mamei nu trebuie să-i scrie despre vizita asta, cu toate că se va afla — împărăteasa o să-i trimită pe ambasadorul ei să-i facă o morală, respectuoasă, dar stăruitoare, și bunul ei grăsun, Louis, o să se supere. Dar era nostim să stea de vorbă, aici, cu femeia asta și se bucura că va putea povesti prietenei ei, Yvonne, și celorlalți din „clica mov" despre cele petrecute.

„Am fost la mormîntul soțului dumitale, draga mea", rosti ea cu tonul acela serios, prietenos și totuși nu prea

[1] Legătură (fr.).

de sus, cu care avea obiceiul să-şi arate compătimirea faţă de oamenii din popor. Învăţase de la mama ei cum să vorbească cu astfel de oameni : în ce priveşte condescendenţa faţă de cei de jos, Habsburgii o luaseră înaintea celorlalţi monarhi. „Ce soartă nemiloasă ! Apoi continuă cu glas scăzut, aproape confidenţial : Am auzit de suferinţele prin care ai trecut din pricina filozofiei înflăcărate a soţului dumitale, care, cu toată măreţia lui, era cam ciudat. Înţeleg prea bine ce ai simţit cînd ţi-ai pierdut copilaşii dragi !"

„Trebuie să fi fost într-adevăr un om mare nebunul ! gîndi *madame* Levasseur, altfel, n-ar face regina atîta caz de el. Desigur că acum hîrtiile vor avea şi mai mult preţ ; să nădăjduim că marchizul va şti cum să-i convingă pe editori de acest lucru. Numai de n-ar face Thérèse pe proasta ! Ar putea să plîngă puţin, toanta !"

Thérèse stătea tăcută, zăpăcită de fericire. „Ce doamnă mare şi ce binevoitoare e ! gîndi ea. Şi ce frumoasă ! Iar cavalerul ei e atît de elegant şi arătos ! Şi ei toţi vin la mine ! Ce cinste ! Păcat că Jean-Jacques n-a mai apucat asta ! Ce rău îmi pare că *monsieur* Nicolas nu poate să fie de faţă !" Dar tot nu ştia ce să spună.

„Da, *madame*, o ajută în cele din urmă bătrîna, a suferit mult scumpa mea Thérèse. Dar el era un mare filozof, bietul nostru Jean-Jacques, şi noi a trebuit să-i acceptăm ve-le-i-tă-ţi-le. Totdeauna i-am spus Thérèsei : Tot ce înduri tu e spre gloria Franţei !"

„Trebuie să găsesc cîteva cuvinte amabile şi pentru bătrîna asta dezgustătoare, gîndi Marie-Antoinette, altfel Vaudreuil are să mă tachineze zile întregi." „Dar cel puţin o ai pe iubita dumitale mamă, îi spuse ea Thérèsei. Este o mare mîngîiere, o ştiu din proprie experienţă. Totdeauna cînd mă aflu într-o situaţie grea prind curaj dacă mă gîndesc la mama mea, împărăteasa, care se află la Viena."

„Da, *madame*", spuse Thérèse şi-i sărută mîna. Iar *madame* Levasseur adăugă : „Cît am să mai trăiesc, am să mă rog pentru maiestăţile-voastre, pentru dumneavoastră, *madame*, şi pentru preaînalta dumneavoastră mamă."

Cu aceasta se încheie vizita Mariei-Antoinette la Ermenonville. Astfel, regina însăşi contrasemna procesul-

verbal al lui Lebègue asupra morții lui Jean-Jacques și nu mai exista nici o speranță și nici o teamă că ar mai putea fi cercetată fractura vizibilă pe tîmpla mortului și pe masca sa.

FERNAND VEDE LUMINA

După ce obținuse de la tatăl său izgonirea ucigașului, Fernand crezuse într-adevăr că-și făcuse datoria și că aerul de la Ermenonville devenise din nou curat.

Comedia petrecută la mormînt îi dovedi cît de mult se înșelase. Regina Franței întindea cu o înaltă bunăvoință o mînă de soră femeii vinovate de moartea Maestrului. În fața acestei farse grațioase și profund infame, Fernand înțelese : omorul a putut avea loc nu numai din vina ucigașului, ci și pentru că acesta se bizuise pe faptul că nu va păți nimic, și avusese dreptate. Mai-marii țării nu numai că închideau ochii în fața unei înșelătorii revoltătoare în legătură cu cel mai sincer dintre oameni, ci îi falsificau moartea, îi învăluiau sfîrșitul în minciuni. Nu voiau adevărul, nimeni nu-l voia în țara aceasta, se uniseră cu toții să calce adevărul în picioare, să-l îngroape.

Revelația aceasta fu ca un cutremur pentru Fernand. Toată rațiunea lui de a fi se prăbuși.

Pînă acum nu-și făcuse cine știe ce gînduri despre viitorul său ; era doar dinainte hotărît. După cîțiva ani petrecuți în armată sau în diplomație, avea să se retragă la țară, la Ermenonville sau pe vreo altă proprietate, va trăi alături de Gilberte, își va gospodări proprietățile după metode moderne, îngrijindu-se de bunăstarea fizică și sufletească a arendașilor și a țăranilor săi ; dar în primul rînd va citi și va gîndi, poate chiar va scrie.

Acum își dădea seama că nu mergea așa. Nu mai putea îndura viața la Ermenonville. Nu-l mai suferea pe tatăl său, care căuta să lipească și să cîrpească, folosind mijloace mărunte, imaginea fărîmată a lui Jean-Jacques. Îi erau nesuferite grădinile, a căror liniște voioasă, artificială era dezmințită de mormîntul lui Jean-Jacques ucis. Nu mai putea trăi în acest peisaj, sanctificat, bîntuit de

fantome, pingărit, blestemat de pe urma celor trăite aici de Jean-Jacques și de el însuși.

Nu numai Ermenonville, ci toată filozofarea și speculațiunile spirituale deveniseră pentru el îndoielnice. A sedea liniștit, citind și meditînd asupra lumii și vieții, asupra propriului suflet, nu era de ajuns. Nimeni nu mersese mai departe în această direcție ca Jean-Jacques, nimeni nu aruncase o privire mai cuprinzătoare asupra lumii și a corelațiilor ei, și o privire mai adîncă în propria inimă ; dar realitatea care-l înconjura n-o văzuse. Putuse zbura, dar nu putuse umbla.

Fernand își dădea seama mai bine ca oricînd cît de mare și de înspăimîntătoare era contradicția dintre viața lui Jean-Jacques și învățătura lui.

Nu se putea acționa fără filozofie, dar teoria, filozofia singură, era neputincioasă. Trebuia măsurată și potrivită în funcție de realitatea înconjurătoare. Trebuie să pipăi realitatea dură, concretă, să te freci de ea, să te lovească, să te zgîrie. Numai experiența proprie, amară și dulce, putea dezvălui ce este priincios și ce nu.

Jean-Jacques însuși o recomandă. Chiar și în clipele de cea mai adîncă deznădejde, Saint-Preux al lui nu se sinucide, ci se avîntă în viața activă, participă la marea călătorie în jurul lumii cu corabia.

El, Fernand, trebuie să plece în lume. Singur, fără majordom și fără însoțitor. Călătoriile în care i se îngăduise să-l însoțească pe tatăl său în Anglia, în Italia, în Elveția, aceste călătorii cocoloșite, prin muzee, nu-i fuseseră de nici un folos. Trebuia să vadă lumea adevărată, nu cea din cărțile vechi. Trebuia s-o privească cu propriii săi ochi, s-o pipăie cu propriile sale mîini.

Gilberte desigur nu se va bucura dacă el va pleca acum pentru mai mulți ani. Dar va înțelege, trebuia să înțeleagă.

Chiar a doua zi se duse s-o caute. Vorbi cu ea.

Dacă cineva privește masca mortuară a lui Jean-Jacques din partea stîngă, îi explică el, îi apare nobilă, măreață, liniștită ; dar dacă o privește din partea dreaptă, zărește fractura, și liniștea piere. Fractura aceea despica în două nu numai tîmpla lui Jean-Jacques, ci toată Franța. Cele două realități nu se potriveau una cu alta.

Oricine putea să simtă asta : ceea ce ar fi trebuit să fie şi ceea ce era nu mai aveau nimic comun.

Alerga de colo-colo, cuvintele i se învălmăşeau pe buze de grăbit ce era, descoperise atîtea lucruri pe care trebuia să i le spună, şi voia să i le spună pe toate deodată.

Gilberte se străduia să-l înţeleagă. „Va să zică nu mai crezi în Jean-Jacques ?" întrebă ea, rezumînd rece cele auzite. Fernand se sperie că se exprimase atît de prost. „Cred în el, fără îndoială ! exclamă. Mai mult ca oricînd ! Numai că învăţătura lui a rămas doar vorbe în vînt. Lumea le repetă, le tălmăceşte şi le răstălmăceşte, dar nimeni nu acţionează în conformitate cu ele. Nici eu n-am găsit calea de la vorbe la realitate. Şi eu m-am rătăcit cu totul."

Gilberte tot nu înţelegea unde voia să ajungă. Întrebă direct : „Şi acum ai găsit calea ?"

Deodată, fulgerător de repede şi de limpede, Fernand înţelese : nu era de ajuns să plece, pur şi simplu, în lume. Îl chema o parte a lumii, o anumită parte. „Există oameni, explică el cu o hotărîre neînduplecată, care acţionează conform învăţăturii lui Jean-Jacques. Nu aici : dincolo, peste ocean. La ei vreau să ajung ! La ei mă duc !"

Ce-i trecea prin minte ! Gilberte îl privea tăcută, gînditoare. Pentru răzvrătiţii americani, pentru Washington şi Franklin ai lor, s-ar putea ca un asemenea război, în plină sălbăticiune, să fie lucru potrivit, dar nu pentru un conte Brégy şi un viitor senior de Ermenonville. Puteai să le doreşti americanilor, din toată inima, să iasă învingători, dar nu era neapărat nevoie să iei parte şi să treci prin greutăţi uriaşe, prin mizerie şi primejdii de moarte. Clătină din cap, aproape fără să vrea.

Fericit, Fernand continua cu înflăcărare : „Vezi tu, acum au căpătat un rost şi cei doi ani atît de grei la Academia de război. Există o Providenţă, Jean-Jacques a avut dreptate şi în privinţa aceasta, pînă la urmă chiar şi răutatea şi prostia au un sens. Şi, deoarece îşi dădu seama de lipsa de încredere şi de împotrivirea fetei, căută să explice : Înţelege-mă, Gilberte ! Domnişorii frivoli de la Versailles, regina, cu Trianonul ei cochet, întreaga Curte, cu prefăcătoria ei şi cu mireasma searbădă a marilor secole, asta doar nu e viaţă. Ceea ce se petrece acolo nu-i

bun decît pentru jocuri de cuvinte spirituale, gavote şi scenete cu ciobani şi ciobăniţe. Totul e mort şi pe jumătate descompus. Nici unul dintre domnii şi doamnele acelea nu ştiu ce e poporul, nu ştiu nici măcar că există un popor ! Am făcut bine că m-am împotrivit întotdeauna să mă alătur lor. Apoi încheie cu o încăpăţînare tinerească : Acum ştiu unde mi-e locul ! Acum ştiu ce am de făcut !"

„*Ça y est*, ei, poftim !" gîndi Gilberte. Aşa obişnuia să spună mama ei cînd se afla la ananghie, ceea ce se întîmpla destul de des ; era una din primele expresii pe care le prinsese din zbor micuţa Gilberte. „Necazurile vin totdeauna din senin, se gîndi ea. Dar din adoraţia lui pentru nebunul acela bătrîn şi rău era firesc să iasă aşa ceva. Şi, din păcate, la el nu e vorbărie goală, e încăpăţînat şi entuziast !"

„Şi de mine ce o să se aleagă ? întrebă ea liniştit, cu o mînie amară. Fac şi eu parte din lumea moartă şi pe jumătate putredă ?"

O clipă, Fernand rămase descumpănit. Apoi spuse, cu o hotărîre prefăcută : „Tu vii, bineînţeles, cu mine".

Gilberte îl socotea pe Fernand neobişnuit de deştept, dar lipsit de simţ practic ; nu-şi închipuise însă că ar putea fi atît de străin de realitate. „Te-ai gîndit cum o să facem ? întrebă ea, căutînd să-şi ascundă supărarea. Acolo-i sălbăticiune şi război. Nu-mi pot închipui cum le-aş putea fi de folos. Spui că între învăţătura lui Jean-Jacques al tău şi realitate e o deosebire mare. Poate că ar fi o nouă rătăcire dacă te-ai duce acolo, la ei."

Fernand fu jignit de felul cum spusese „la ei". Dar mai mult îl izbi faptul că spusese „Jean-Jacques *al tău*". Gilberte se considera ruptă de el. Cu toate astea nu greşise cu totul : va fi într-adevăr foarte greu să-şi pună planul în aplicare.

După un timp spuse, fără prea mult curaj : „Cînd îţi dai seama de ceea ce este just şi cînd vrei într-adevăr, restul vine de la sine".

Vorbăria asta vagă, generală sfîrşi prin a o înfuria pe Gilberte. „Şi dacă eu nu mă pot hotărî ? întrebă ea. Dacă am să rămîn aici, ai să pleci totuşi ?" Cuvintele sunară mai aspru decît ar fi dorit-o. Se temea. Se temea că el va spune : Rămîn, şi se temea că va spune : Plec.

Fernand răspunse îngîndurat, puțin stîngaci, crezînd ceea ce spunea : „Cînd mi-a venit ideea asta, am socotit de la sine înțeles că plecăm împreună".

Ea își dădu seama că dacă vor continua să discute vor ajunge la ceartă. „Mai gîndește-te, Fernand, spuse Gilberte. Gîndește-te în liniște. Am să mă gîndesc și eu."

În noaptea aceea, Fernand nu închise ochii.

Încerca să-și amintească afirmații de ale lui Jean-Jacques care să-l încurajeze în planurile sale, afirmații despre America și despre luptătorii pentru libertate. Nu găsi nici una. În timpul meselor de seară Maestrul vorbise despre multe, dar aproape niciodată despre marile evenimente ale vremii. Desigur că în învățătura lui se spunea : „Totul este legat de la bun început de politică". Dar în timp ce toată lumea era preocupată de lupta răzvrătiților americani, Maestrul nu se gîndise niciodată la lupta aceea. Pe el nu-l interesase decît teoria, planul construcției sale, după cum fu nevoit să recunoască stingherit față de sine însuși Fernand ; cum trebuia ridicat edificiul în realitate, asta nu-l preocupase.

Oare nu era o blasfemie ce gîndea el acum ? Nu i se făcuse destulă nedreptate lui Jean-Jacques ? Mai trebuia să-l trădeze și el, să se îndoiască de învățătura lui ?

Se sculă din pat, se furișă afară din casă, fugi la lac. Visli pînă la insula plopilor mari. Îngenunche în fața mormîntului. Căută adevărul în apropierea celui mort.

Vitam impendere vero — a-ți închina viața adevărului ; Jean-Jacques scrisese la începutul *Confesiunilor* fraza aceasta dîrză, măreață a lui Juvenal[1]. Ca discipol credincios al lui Jean-Jacques, Fernand avea datoria să-și apere propriul său adevăr.

Se ridică. Marile hotărîri trebuiesc luate de unul singur, în privința asta nu pot fi de folos nici un maestru și nici o filozofie. În clipele de grea cumpănă omul nu mai poate face apel decît la propria sa rațiune, la propria sa inimă, la propria sa persoană. Nimeni nu poate fi nimănui de ajutor.

Se întoarse acasă. N-avea nevoie de sfatul nimănui, nici al unui mort și nici al celor vii. Nici Gilberte n-avea

[1] Poet satiric latin (sec. I).

să aibă vreo înrîurire asupra lui. Are să înfăptuiască ceea ce şi-a pus în minte.

Pînă acum trăise după placul altora, de aici înainte îşi va trăi viaţa după voia sa.

Dimineaţa, de cum îl va vedea, îi va da de veste tatălui său, încă înainte de a se întîlni din nou cu Gilberte, îi va comunica hotărîrea sa, nestrămutata sa hotărîre.

Îl găsi pe marchiz liniştit, destins sufleteşte. Neplăcuta comedie, la înscenarea căreia fusese nevoit să participe, se jucase, de aici înainte se putea dedica netulburat cultului lui Jean-Jacques. Într-o asemenea stare de spirit, înălţătoare, tristă, înduioşată, solemn melancolică, îl găsi Fernand pe tatăl său.

Îi spuse, în fraze scurte, că s-a hotărît să se solidarizeze cu luptătorii americani pentru libertate, cu învăţăceii lui Jean-Jacques. Că doreşte să treacă oceanul şi să intre în rîndurile armatei generalului Washington. Îl rugă pe marchiz să-i dea binecuvîntarea şi ajutorul său.

Smuls în chip atît de neplăcut din melancolia sa calmă şi senină, marchizul se hotărî să considere cererea fiului ca un capriciu tineresc, exagerat. Răspunse simplu, aproape înveselit : „Ai înnebunit, dragul meu conte !"

Fernand se stăpîni. „E oare nebun cel care vrea să traducă în viaţă principiile lui Jean-Jacques ?" întrebă el. *Monsieur* de Girardin înălţă din umeri. „Principiile lui Jean-Jacques, îl lămuri el pe fiul său, nu pot fi traduse în viaţă cu una, cu două. Jean-Jacques s-a ocupat prea puţin de realitatea crudă : pe el îl interesa sensul ascuns al lucrurilor."

Tocmai faptul că tatăl său îi opunea ceea ce constatase el însuşi cu spaimă îl întărîta. „Oare învăţămintele lui Jean-Jacques să nu fie decît nebulozitate şi sentimentalism ? se revoltă el. Înţelepciunea lui să nu rămînă decît un agreabil motiv decorativ ?"

Girardin îşi aduse aminte de felul cum îi ceruse Fernand îndepărtarea lui Nicolas. Stătuse atunci în faţa tînărului ca un elev trîndav, care nu-şi ştie lecţia. Era aproape bucuros că-l prinsese acum el pe fiul său cu o prostie atît de mare. „După cîte văd, băiete, îl mustră el, tot cu blîndeţe, n-ai înţeles esenţa filozofiei. Filozofia ridică pro-

bleme, dar cu asta se încheie rolul ei ; a rezolva problemele este treaba fiecărui ins în parte. Soluția găsită va fi justă numai atunci cînd discipolul se cufundă cu dragoste, respect și, aici ridică puțin vocea, disciplină în învățătura Maestrului."

„Așa am crezut și eu, tată, spuse Fernand cu glas potolit, dar cu hotărîre. Din învățătura lui Jean-Jacques am tras concluziile care mi se potrivesc mie. Concluzii logice. Declarația de independență a Statelor Unite este clădită pe doctrina lui Jean-Jacques. Dacă voi participa, într-o măsură modestă măcar, la ceea ce se creează acolo, atunci voi trăi conform învățăturii lui Jean-Jacques. Apoi încheie, cu o înflăcărare crescîndă : Dumneavoastră m-ați învățat să trăiesc astfel !"

Ceea ce spunea fiul său era răzvrătire. Dar Girardin nu voia încă să recurgă la severitatea părintească, se stăpîni, tăcu și se gîndi cum să-i vîre mințile-n cap cu argumente practice. În urma încheierii alianței cu Statele Unite, se va trimite probabil peste ocean și o armată franceză ; bineînțeles că asta va mai dura un timp. Dacă Fernand ar voi să intre în această armată, s-ar mai putea sta de vorbă.

Dar mai înainte ca marchizul să-și fi putut pune la punct planul, înainte să fi început să vorbească, Fernand își pierdu cumpătul, pe care și-l păstrase cu greu. „Vă rog, tată, nu mă mai tratați ca pe un băiețandru ! izbucni el. E adevărat, sînt tînăr. Dar tinerii îl înțeleg mai bine pe Jean-Jacques decît ceilalți. Doar tinerii îl pot înțelege pe de-a-ntregul, asta a spus-o chiar el o dată."

Acum ajunsese și Girardin la capătul răbdării. „Îmi arunci în față, se răsti el la Fernand, că nu-l înțeleg pe Jean-Jacques ? Vrei să faci acum pe interpretul autorizat ? Crezi poate că l-ai luat în arendă pentru că ai făcut și tu dragoste cu femeia aceea, cu soția lui ? Ai devenit neobrăzat, tinere, mai mult decît neobrăzat ! Se ridică și îndreptă amenințător bastonul asupra fiului răzvrătit. Și acum, ajunge ! Îți interzic, mă auzi, îți interzic, o dată pentru totdeauna, să te ocupi de asemenea planuri prostești, lipsite de maturitate !"

„Vă mulțumesc, tată, pentru convorbirea avută, spuse Fernand. Cunosc acum părerea dumneavoastră." Se înclină. Plecă.

FERNAND ACȚIONEAZĂ

Nici Gilberte nu putuse dormi în noaptea aceea; se gîndea la cele spuse de Fernand.

Viața în Franța ar fi moartă și pe jumătate putrezită. Fără-ndoială, multe n-aveau nici o noimă, erau artificiale, și uneori, în mijlocul vîrtejului de la Paris și de la Saint-Vigor, înțelesese din ce pricină se revoltă Fernand împotriva orașului și a Curții. Dar, cea mai mare parte a timpului, se bucurase din toată inima de viața de acolo. N-ar putea să ducă tot anul o asemenea existență, în privința asta Fernand avea dreptate. Dar erau doar înțeleși, cea mai mare parte a anului urmau s-o petreacă la țară, și-i plăcea să trăiască la țară, cu Fernand.

Lui îi venea ușor, se născuse sus-pus, nu știa ce însemna să trebuiască tot timpul să fii cu ochii în patru, să lupți mereu. Fernand își bătea joc de ceremonia solicitării, la care vor trebui să se supună ei doi la Versailles, pentru a obține consimțămîntul regelui și al familiei sale la căsătoria lor. Dar ea se gîndea cu o nerăbdare plină de bucurie la toate aceste demersuri; numai astfel va înceta să mai fie nobilă-bastardă, va scăpa de povară și se va putea bucura de toate drepturile care dau farmec vieții. În mintea ei se perindară toate greutățile și umilințele prin care trecuse mama ei pentru că nu se număra printre cei privilegiați, cît de jalnic se simțise ea însăși de curînd, la leagăn, și-i venea să plîngă de bucurie cînd se gîndea ce ușor și liber se va deschide calea în fața copiilor ei.

Era desigur frumos că Fernand avea idei atît de îndrăznețe, și ea îl iubea pentru ideile lui. Tînărul conte nu le socotea vorbe goale, la el totul era sincer, și răul, și binele. Cu el, cînd va trăi, în sfîrșit, împreună cu el, va putea vorbi deschis despre toate, chiar și despre lucrurile cele mai tainice, ascunse, despre închipuiri și pofte pe care nu îndrăznea să și le mărturisească nici măcar sie

însești. Nu, ea n-avea nevoie nici de America și nici de aventuri. Cînd vor fi împreună va avea o viață bogată, plină de miez. Iar dacă Fernand găsea viața din Franța atît de lipsită de rost și de anostă, n-ar putea încerca oare să facă reforme aici? De pildă, să aibă grijă ca oameni de felul lui Jean-Jacques să nu fie nevoiți a-și duce copiii la leagăn!

Deodată, în minte îi răsări un cîntec al lui Jean-Jacques: *„Iubitul, care-mi era atît de drag, a plecat în altă țară. Pentru comorile Lumii Noi și-a părăsit iubita și-nfruntă moartea. De ce să caute peste ocean fericirea pe care o avea aici?"* O cuprinse o furie cumplită împotriva lui Jean-Jacques. Adusese tuturor numai nenorociri. Să nu îndrăznească nebunul mort să iasă din groapă și să se amestece în viața ei!

Îl înțelegea pe Fernand. Înțelegea că nu umbla cu jumătăți de măsură și că mergea pe calea cea mai dreaptă. Dar chiar dacă-l înțelegea de o sută de ori, toată ființa ei se răzvrătea împotriva planului său. Îl iubea atît cît îl poate iubi un om pe un altul, iar el voia să fugă, să plece de bunăvoie în război și în ținuturi sălbatice, pentru ideile unui bătrîn nebun. Dar cu ea ce are să se întîmple? Va putea îndura să rămînă singură și să-l aștepte? Și dacă el... dacă i se întîmplă ceva?

Clocotea de mînie și plîngea, se gîndea în toate felurile, cîntărind și zbuciumîndu-se, dar nu ajunse la nici o concluzie, apoi adormi de atîta frămîntare.

Cînd ajunse în ziua următoare la Latour, Fernand era vesel și neclintit. Acum, după ce făcuse pasul hotărîtor și vorbise cu tatăl său, totul va fi limpede și ușor. Gilberte nu-l va putea însoți, în privința asta avea și ea dreptate. Dar îl va înțelege și, cu mintea ei deschisă și cu inima ei curajoasă, va accepta amînarea, așa cum o accepta și el.

Gilberte păli de indignare cînd contele începu să-i istorisească discuția avută cu tatăl lui. Fernand acționase și luase o hotărîre de parcă ea nici n-ar fi existat pe lumea asta. Era jignită pînă în adîncul inimii.

Rosti cu greu: „Și mai departe ce vei face?" Fernand, care se așteptase la întrebarea asta, răspunse: „Am moștenirea din partea mamei. Am să împrumut bani la Paris

în contul ei. Îmi pregătesc călătoria. Peste cel mult patru săptămîni voi fi în larg."

Gilberte întrebă, cum întrebase şi ieri : „Dar eu ?" „O să ne căsătorim înainte", îi spuse el. Ea întrebă mai departe, cît se poate de liniştită : „Dar crezi că regele îşi va da consimţămîntul dacă nu şi-l dă tatăl tău ?" „Atunci o să ne căsătorim fără *consens*, răspunse de îndată Fernand, şi voi renunţa la Ermenonville. Nici nu mă gîndesc să trădez ideile lui Jean-Jacques şi pe ale mele !" Gilberte continuă să întrebe : „Dar ce o să spună bunicul meu, ce crezi ? Sau vrei să renunţăm şi la partea mea de moştenire ?" Vorbea cu amărăciune. Era oare nevoie să-i mai arate ce sacrificii îi cerea ? De fapt, Gilberte nu mai voia să recunoască faptul că hotărîrea lui fusese luată. Voia să-l facă să se hotărască din nou, în prezenţa ei. Dar se temea de hotărîrea lui, voia s-o amîne, voia să găsească un sprijin. Încă înainte ca el să poată răspunde, continuă : „Mai întîi trebuie să vorbim cu bunicul". El şovăi. „La ce-ar folosi ? *Monsieur* Robinet nu are desigur decît dispreţ pentru ideile mele." „Bunicul mă iubeşte, răspunse Gilberte, şi ştie ce însemni pentru mine. Dacă cineva ne poate ajuta, atunci acela este el." Fernand se învoi, cu inima plină de îndoială.

Cînd Gilberte îi povesti despre intenţiile lui Fernand, *monsieur* Robinet se văzu pus în faţa unei probleme spinoase. Ştia că Gilberte, cu cît va pătrunde mai mult în lumea mare, va avea de îndurat mai multe umilinţe, pentru că se afla pe treapta cea mai de jos a nobilimii, nobilimea bastardă, şi dorea ca ea să scape de aceste greutăţi printr-o căsătorie cu un Girardin. De altfel, Fernand personal i se părea potrivit ca soţ al nepoatei sale. În primul rînd îi plăcea că tînărul Girardin se arăta atît de scîrbit de viaţa şi de formele aristocraţiei ; căci, pe cît de mult preţuia valoarea practică a privilegiilor nobilimii, pe atît de profund, de puternic şi jovial îi disprefuia el pe purtătorii acestor privilegii.

N-avea deci nimic împotrivă ca Gilberte să se căsătorească cu Fernand. Iar dacă el ar pleca în America şi ar rămîne acolo multă vreme, asta i-ar fi şi mai mult pe plac ; ţinea mult la fată şi nu-şi putea închipui cum va

trăi fără ea. Pe de altă parte, știa ce înseamnă pentru Gilberte despărțirea.

Întrebă prudent : „Dacă tînărul tău conte ar pleca într-adevăr în America, ce-ai spune ?" „Vrea să ne căsătorim înainte, răspunse Gilberte, fără entuziasm, apoi continuă, furtunos, neajutorată : Vă rog să mă sfătuiți și să mă ajutați, bunicule !"

Monsieur Robinet ședea în fața ei, masiv, lat în spete, inspirînd încredere. Da, acum aproape că se zărea un zîmbet pe fața lui pătrată, roșie. Gilberte îi povestise despre conflictul dintre Fernand și tatăl lui, iar Robinet se desfătase în sinea lui de necazurile marchizului. Așa-i trebuia lui Girardin dacă se lăsase atras în asemenea măsură de absurdițățile filozofului său ! Acest apostol al libertății va trebui să se dedea la tot soiul de acrobații de logică pentru a-l lecui pe Fernand de pofta lui de libertate. Dar Robinet era sigur că marchizul va face aceste acrobații și tot ce ar mai fi nevoie pentru a-l împiedica pe băiat să o ia razna. „Cred, draga mea, o mîngîie el, că o să-l putem potoli pe tînărul domn."

Fernand fu invitat pentru a doua zi la masă la castelul Latour.

„Înainte de a mă retrage pentru somnul meu de după-prînz, dragă conte, spuse Robinet după masă, aș dori să vă cer unele lămuriri. Am auzit că vreți să ne părăsiți, că vreți să plecați în America, la rebeli. Ce urmăriți prin aceasta ?" Politețea seacă a bătrînului îl făcu pe Fernand să-și piardă cumpătul. Se gîndi puțin și răspunse : „Aș dori să contribui la realizarea mai grabnică a marilor principii ale lui Jean-Jacques". Robinet îi atrase atenția : „Cînd Jean-Jacques a crezut de cuviință că trebuie să fugă, n-a plecat în țara libertății, ci la tatăl dumneavoastră, la Ermenonville." „Nu mai era nevoie să le predice americanilor ideile sale, răspunse fără să șovăie Fernand, ei le înțeleseseră. Misiunea lui era să vestească libertatea, iar a noastră — s-o înfăptuim." „Argumentați admirabil, *monsieur*, recunoscu Robinet. Dar despre situația din America nu sînteți bine informat. Eu am interese de afaceri în Indiile de Vest și un agent bun la Philadelphia. Știu din rapoarte sigure ce le trebuie acolo. N-au nevoie de voluntari, ci de bani. Ați aduce un serviciu mai mare

Americii și libertății, domnule conte, dacă le-ați trimite rebelilor cîteva mii de livre în loc să vă duceți dumneavoastră personal acolo."

Fernand își aduse aminte de cele povestite de sergent, limbutul fiu al bătrînei Levasseur ; din păcate, cuvintele lui *monsieur* Robinet conțineau un sîmbure de adevăr. Acesta, simțind efectul vorbelor lui, continuă : „Îmi veți răspunde că va face impresie trecerea de partea rebelilor a unui domn de rangul dumneavoastră, moștenitorul senioriei Ermenonville. Veți aminti de prestigiul pe care l-au cîștigat americanii datorită faptei curajoase a lui *monsieur* de Lafayette. Dar dacă gestul îndrăznet al lui *monsieur* Lafayette a avut un rost atunci, acum ar fi zadarnic ; în curînd regele va trebui doar să trimită americanilor trupe care să-i sprijine, bine instruite și bine înarmate. Așteptați cel puțin pînă atunci și intrați în rîndurile armatei ! Un lucru este sigur, domnule conte, o să ajutați foarte puțin libertății dacă vă afundați acum în pădurile virgine. Singurul rezultat va fi că o veți face pe Gilberte să sufere."

Fernand asculta cu fața încruntată. Ceea ce spunea *monsieur* Robinet era conform cu rațiunea, rațiunea aceea rece, seacă a lui Grimm, a lui Diderot, a dușmanilor lui Jean-Jacques, iar el nu-i putea opune decît imboldul inimii sale. Dar tocmai despre acest imbold era vorba, și Gilberte avea să-l înțeleagă.

„Nu sînt la înălțimea logicii dumneavoastră, *monsieur*, spuse el deschis. Dar vă rog un lucru : încercați să mă înțelegeți. Ce s-a petrecut aici, la Ermenonville, moartea îngrozitoare a lui Jean-Jacques și cele legate de această moarte, iar acum, în urmă, vizita reginei, toate acestea m-au tulburat adînc. Știu că cele petrecute și ceea ce se va mai petrece, toate sînt îngrozitor de false. E ceva care nu merge. Nimic nu mai merge în țara asta. Un lucru îl simt mai presus de toate convingerile : filozofia lui Jean-Jacques nu e bună numai pentru prilejuri festive, trebuie să caut să trăiesc după învățătura lui. A veni cu argumente împotriva acestui sentiment al meu n-are nici un rost. Trebuie să fac ceva. Vreau să plec și spre folosul meu peste ocean. Nu mai pot să-mi irosesc timpul criticînd cu ironie absurditatea societății noastre. Mă prăpă-

desc dacă voi continua să trăiesc așa. Trebuie să acționez. Trebuie să lupt. *Trebuie*, vă rog să mă înțelegeți!" se ruga el aproape cu deznădejde. Se adresa lui Robinet, dar de fapt vorbea pentru Gilberte.

Gilberte îi simțea deznădejdea, dar își spunea: „Nu vorbește decît despre el! Și eu? Ce-o să se întîmple cu mine?"

Monsieur Robinet făcuse tot ce putuse. Înțelegea că argumentele logice nu aveau nici o înrîurire asupra vorbăriei copilărești a lui Fernand.

Întrebă direct: „Cînd aveți de gînd să părăsiți Franța, *monsieur*?" „Cît mai curînd cu putință, răspunse Fernand, cel mai tîrziu peste patru săptămîni." „Și ce aveți de gînd să faceți cu Gilberte, domnule conte? se interesă mai departe Robinet. Eu am socotit relațiile dumneavoastră cu nepoata mea ca un fel de logodnă. Ce se va întîmpla acum, dacă veți părăsi țara pentru mai multă vreme?" „M-am gîndit să ne căsătorim mai întîi", răspunse Fernand. „Sînteți tare grăbit, domnule conte, observă Robinet. Și apoi? În cazul că această căsătorie ar avea loc de drept, intenționați ca ea să se împlinească și de fapt, înainte de a lupta pentru libertate?"

Gilberte roși cînd bunicul începu să vorbească pe șleau. Dar îi era recunoscătoare că-l făcea pe tînărul conte să înțeleagă despre ce era vorba. Îl iubea pe Fernand, era a lui. Și Fernand era al ei. Îi aparținea!

„Unui bărbat care pleacă în război, continuă Robinet, i se poate întîmpla și ceva omenesc. V-ați gîndit, domnule conte, cum ar rămîne, în cazul acesta, Gilberte, o văduvă de nouăsprezece sau douăzeci de ani?"

Însuși faptul că bătrînul le vorbise în cuvinte grosolane despre felul cum se vor afla împreună în pat, el și Gilberte, îl umpluse de furie și de rușine pe Fernand. De aceea nu se mai putu stăpîni: „Nu e politicos, *monsieur*, să mă îngropați înainte de a fi murit".

Monsieur Robinet își păstră cumpătul. „Aș fi un prost apărător al nepoatei mele dacă, din politețe, aș lăsa-o de izbeliște! Se îndreptă de spate și vorbi pe un ton de afaceri: Scurt și limpede, domnule conte. Am îngăduit nepoatei mele să se căsătorească cu dumneavoastră și-mi țin cuvîntul. Condiția era însă ca moștenitoarea proprietăți-

lor şi averii mele să se mărite cu viitorul senior de Ermenonville. O căsătorie fără consensul regelui nu poate fi luată în consideraţie. Nu vreau să-i aruncaţi vreodată Gilbertei mele în faţă că, de dragul ei, aţi renunţat la Ermenonville."

Fernand chibzui. Chiar în cazul cel mai fericit, va fi nevoie de trei sau patru luni ca să obţină consensul regelui. „Dacă aceasta este părerea dumneavoastră, *monsieur*, răspunse el îndîrjit, va trebui să aşteptăm cu căsătoria pînă la întoarcerea mea." Robinet respinse cuvintele lui Fernand cu un gest al mîinii. „Nu puteţi să-i cereţi într-adevăr un asemenea lucru Gilbertei, domnule conte. Va să zică, în concluzie : dacă vă căsătoriţi acum cu Gilberte, cu consensul regelui, aveţi şi consimţămîntul meu. Dacă plecaţi în America; fără a vă căsători cu Gilberte, rupem logodna."

Fernand înghiţi în sec, era foarte palid. Robinet voia să-l silească să aleagă între America şi Gilberte.

„Gîndiţi-vă la cele ce v-am spus, încheie Robinet, foarte politicos, şi daţi-ne, să zicem, pînă-n trei zile, răspunsul dumneavoastră."

Gilberte păli şi ea. Fernand îi privea faţa mare, deschisă. Reuşi cu greu să rostească : „*Monsieur* Robinet a spus : «Daţi-ne răspunsul». A vorbit *monsieur* Robinet şi în numele tău, Gilberte ?"

„Acum va trebui să se hotărască, gîndi ea cu amărăciune, bucuroasă şi totodată plină de teamă. Sau poate că trebuie să mă hotărăsc eu ? Nu : el, el, el ! Bunicul are dreptate. Ceea ce vrea Fernand să facă e curată nebunie şi un caraghioslîc." „Da, Fernand, spuse ea, bunicul a vorbit şi pentru mine."

Fernand se înclină în faţa lui Robinet. „Pot să vă dau răspunsul meu încă astăzi, *monsieur*, spuse el. N-am să vă urmez sfaturile. Nu pot !" Vorbea încordat, stîngaci, cu mînie, cuvintele îi ieşeau din gură unul cîte unul, tăios. „Adio, Gilberte !" adăugă el şi părăsi repede încăperea.

Trei zile mai tîrziu plecă la Paris. Îşi făcu cu greu rost de bani. Obţinu cu greu un loc pe o corabie. Se îmbarcă pentru America.

Partea a treia

JEAN-JACQUES ŞI MOŞTENITORII

Totul este legat de la bun început de politică.

Jean-Jacques Rousseau

Să nu-mi vorbiţi de „destin".
Politica este destinul.

Napoleon

PELERINAJUL LA MORMÎNT
SATUL ERMENONVILLE ŞI „CONTRACTUL SOCIAL"
„EXIT MADAME LEVASSEUR" [1]
GILBERTE LA VERSAILLES
ÎNTOARCEREA IUBITULUI
TATĂ ŞI FIU
CEALALTĂ GILBERTE
CUI APARŢINE JEAN-JACQUES ?
PLÎNGERILE ORAŞULUI SENLIS
TOŢI JEAN ŞI TOŢI JACQUES
FLUTURĂ PESTE LUME, TRICOLOR !
A FI CREDINCIOS, DAR CUI ?

[1] Dispare *madame* Levasseur (lat.).

PELERINAJUL LA MORMÎNT

Pentru a nu se lăsa copleşit de supărare şi mîhnire în urma fugii lui Fernand, *monsieur* de Girardin îşi închină toate puterile cultului răposatului Jean-Jacques.

Comandă la Paris un monument funerar care să înlocuiască piatra provizorie ; trebuia să fie executat de sculptorul Lesueur, după o schiţă a pictorului Hubert Robert. Iar domeniul Ermenonville începu să-l transforme în cadru şi fundal al mormîntului. Se făcură din nou nivelări de teren, se ridicară movile, se plantară arbori, se pliviră buruienile, se tăiară copacii. Citatele din Voltaire fură şterse şi în locul lor săpate citate din Jean-Jacques. Locurile favorite ale lui Jean-Jacques erau puse în valoare, fără ostentaţie, dar vizibil, şi toate duceau către locul sacru, la mormîntul lui Jean-Jacques, pe insula plopilor mari.

Mai urgentă decît transformarea parcului era, însă, editarea operelor lui Jean-Jacques. Girardin cunoştea temeinic opera postumă şi avea la-ndemînă comentarii autentice ale Maestrului la unele pasaje neclare, aparent contradictorii ; se socotea chemat să spună şi el un cuvînt hotărîtor. Dar ceilalţi editori, domnii din Geneva, nu erau dispuşi să accepte totdeauna părerea lui ; mai ales pastorul Moultou se arăta foarte înverşunat. O discuţie personală se dovedi necesară ; pastorul făgădui să vină curînd la Ermenonville.

Cu toată activitatea depusă. Girardin nu putea scăpa totdeauna de sentimentul apăsător al singurătăţii ; ducea amarnic lipsa răzvrătitului de Fernand. Şi nici măcar *monsieur* Robinet nu era acolo, să se mai poată ciondăni cu el. Plecase cu nepoata sa pentru mai multă vreme în

străinătate, pesemne că *mademoiselle* de Latour îndura greu despărțirea de Fernand.

Adeseori, marchizul se certa în gînd cu Fernand și-și repeta cuvînt cu cuvînt acea ultimă convorbire hotărîtoare. Avusese pe deplin dreptate. Ar fi trebuit să se dea bătut în fața unui asemenea copilandru? Dar îi părea rău că nu putea să aibă o explicație cu el decît în gînd și-l ruga pe contele Vergennes, ministrul de externe, să dea dispoziție reprezentantului francez de la Philadelphia să-l supravegheze puțin pe Fernand.

Mai exista cineva cu care marchizul putea să vorbească despre necazurile sale: *monsieur* Gerber. Spre uimirea marchizului, Gerber însuși îi propusese să rămînă la Ermenonville și să-i ajute la redactarea operei lui Jean-Jacques. Desigur că tînărul acesta talentat ar fi putut ușor găsi un post îmbietor, dar prefera să împărtășească singurătatea rustică a lui Girardin, care începea să îmbătrînească. Îi declarase marchizului că nu dorea nimic altceva decît să-și închine restul vieții amintirii lui Jean-Jacques, învățăturii lui, și unde ar putea găsi o ambianță mai potrivită, mai înălțătoare? Știa din cărțile lui Jean-Jacques, limpede și definitiv, cum ar trebui să arate lumea; nu merita osteneală să cerceteze cum era în realitate. Girardin primi cu plăcere propunerea.

Lua masa împreună cu *monsieur* Gerber. Schimbau amintiri despre Fernand, vorbeau despre modificările de adus parcului, despre redactarea ediției complete. Spre mirarea marchizului, tînărul, cu toată timiditatea lui, avea păreri bine definite. Și el cunoștea opera lui Jean-Jacques, și el auzise din gura lui Jean-Jacques lămuriri pentru anumite pasaje neclare și, uneori, opunea unui *autòs épha* al marchizului propriul său *autòs épha*. Girardin îl privea în asemenea cazuri sever, sau răspundea jignit și cu ironie.

O dată spuse că vorbele lui *monsieur* Gerber nu sînt destul de respectuoase față de un om la a cărui masă mănîncă. Drept urmare, *monsieur* Gerber nu veni a doua zi la dejun și nici la mesele următoare. În ziua a treia marchizul se duse să-l caute; nu era greu de găsit, ședea sub salcie și cînta din vioară. *Monsieur* de Girardin recunoscu că poate se înflăcărase prea tare în apă-

rarea versiunii sale, dar că și *monsieur* Gerber dovedisc o lipsă de îngăduință care nu se potrivea unui discipol al lui Jean-Jacques. „Să fim deci iarăși împăcați", propuse el, trecîndu-și bastonul în cealaltă mînă și întinzîndu-i dreapta lui *monsieur* Gerber. Acesta puse cu grijă vioara în iarbă și-i strînse mîna lui Girardin.

Pastorul Moultou din Geneva veni în vizită, după cum anunțase. Paul-Claude Moultou era de o vîrstă cu marchizul, un domn cu o fire calmă, cu o elocință lentă, stăruitoare. Adusese cu el manuscrisul *Confesiunilor*, precum și scrisori ale lui Jean-Jacques, care să poată fi folosite ca explicații pentru unul sau altul din pasaje. Dacă se ivea vreo deosebire între manuscrise, marchizul susținea totdeauna textul care servea mai mult prestigiului lui Jean-Jacques în ochii cititorului. Dar severul pastor Moultou declară că deviza aleasă de Jean-Jacques, slujirea adevărului, nu e o vorbă goală, și prietenii mortului nu trebuie să-l dea de minciună. *Monsieur* Gerber ținea de obicei cu Moultou. Girardin era supărat pe cei doi francezi de la hotare, elvețianul și alsacianul, dar trebuia să se supună, mai ales că, spre necazul său, Moultou putea să se refere la scrisori lungi, foarte prietenoase primite de la Jean-Jacques.

Încă pe timpul ședерii lui Moultou se petrecu la Ermenonville un eveniment pe care Girardin îl aștepta de mult. Monumentul funerar fusese terminat. Era un altar antic, se potrivea cu insula și cu parcul, simplu și demn, împodobit cu reliefuri amintind de operele lui Jean-Jacques, în primul rînd de *Émile*. Erau înfățișate figuri însuflețite de o bucurie plină de recunoștință, femei și copii, pe care Jean-Jacques îi eliberase de jugul prejudecăților absurde, era înfățișat adevărul gol, purtînd în mînă făclia iluminismului, precum și natura, sub chipul unei mame care-și alăptează copiii. Pe una din laturile altarului era cioplită inscripția: *„Ici repose l'homme de la nature et de la vérité. Aici odihnește omul naturii și al adevărului"*, iar pe cealaltă parte deviza lui Jean-Jacques: *„Vitam impendere vero"*. Girardin sperase în sinea lui, speranță absurdă, că Fernand se va întoarce pentru inaugurarea monumentului; îl înștiințase, prin intermediul reprezentantului francez de la Philadelphia, de felul cum progresau lucră-

rile, ba amînase chiar mult dorita montare a monumentului. Fernand nu dădu nici un semn de viaţă.

La inaugurare veniră artiştii Hubert Robert şi Lesueur, autorii monumentului, precum şi sculptorul Houdon, veniră Lebègue şi Ducis. Mai erau de faţă Moultou şi Gerber, iar Girardin, neavînd încotro, fusese nevoit să invite şi femeile.

Micul monument se înălţa printre plopii înalţi şi zvelţi, încadrîndu-se delicat şi nobil în peisaj, înconjurat de imortele, de brebenei şi pervincă, florile preferate ale răposatului ; Thérèse, cînd le zări, începu să se smiorcăie şi să suspine.

Girardin şi Ducis ţinură cîte o cuvîntare. Se străduiră să se exprime scurt şi simplu. Chiar şi Moultou, marele predicator, se mulţumi să rostească doar cîteva cuvinte.

Cîteva zile mai tîrziu, pastorul făcu cale întoarsă spre Geneva. Cînd îşi luă rămas bun, marchizul nu se putu stăpîni să nu întrebe : „Aţi auzit, desigur, despre zvonurile cu privire la sfîrşitul prietenului nostru !?". „Da", răspunse Moultou. „Bineînţeles că totul e o prostie fără seamăn", remarcă Girardin. Moultou tăcu. „Totuşi, pentru a pune capăt zvonurilor, l-am izgonit pe grăjdarul acela", urmă Girardin. Nici de data aceasta Moultou nu răspunse nimic.

Celebrul Jean-Michel Moreau [1], şeful cabinetului de stampe al regelui, făcu stampe reprezentînd mormîntul, la fel procedară şi alţi desenatori. Curînd, insula plopilor mari, cu mormîntul lui Jean-Jacques, deveni cunoscută în toată lumea, şi plopul fu socotit de atunci copacul libertăţii.

Faptul că un mecena particular, şi nu Elveţia sau Franţa, înălţase şi împodobise mormîntul celui mai mare scriitor de limbă franceză era pentru unii o dovadă cît de josnică era epoca. Un poet german, care-şi cucerise tocmai faimă printr-o piesă revoluţionară, numele său era Friedrich Schiller [2], proslăvi mormîntul în versuri pline de răzvrătire. *Monsieur* Gerber aduse poezia mar-

[1] *Jean-Michel Moreau*, zis *Moreau cel tînăr* (1741—1814), cunoscut desenator şi gravor francez.

[2] Piesa la care se referă e *Hoţii*, apărută în 1780, iar poezia e intitulată *Lui Rousseau*.

chizului. Acesta se gîndi la Fernand şi spuse că versurile, deşi bune în felul lor, erau lipsite de măsură.

Cete de pelerini veniră la mormînt. *„Toate religiile au un sanctuar, scria un ziar parizian, acum are şi filozofia un loc sfînt, mormîntul lui Jean-Jacques. Jumătate Franţă a şi fost în pelerinaj la Ermenonville, şi mulţi au făcut jurămîntul că vor repeta în fiecare an pelerinajul la această meccă a Galiei."*

Veniră prinţii de sînge regal, veni prinţul de Ligne [1] veni Gustav al III-lea, regele Suediei, veni, împreună cu nepotul său, ambasadorul Statelor Unite, Benjamin Franklin, *l'ambassadeur électrique* [2]

Printre nenumăraţii vizitatori erau unii care manifestau o admiraţie atît de furtunoasă, încît parcul avu de suferit. Nimeni nu voia să părăsească insula fără să ia cu sine o amintire: nu fură cruţate nici florile, nici monumentul, ramurile de jos ale plopilor fură rupte, chiar şi din altar fusese smulsă o bucată. Marchizul porunci ca vizitatorii să fie însoţiţi de grădinarii săi. Cine voia să treacă pe insulă avea nevoie de o autorizaţie scrisă. Un englez, care nu obţinu această autorizaţie, străbătu lacul înot, îmbrăcat, ca să poată atinge insula măcar cu mîna.

Frumoasa şi foarte tînăra actriţă Eugénie Maillart, care-şi datora succesul la *Théâtre Français* [3] veseliei ei nestăvilite, se pierdu cu totul în faţa mormîntului. Chipu-i luminos se întunecă, izbucni în plîns. Îl rugă pe Girardin să-i îngăduie să vină des la locul acesta, să soarbă mîngîiere şi tărie pentru meseria ei; căci a răspîndi veselie înseamnă luptă, suferinţă şi epuizare. De asemenea, îl rugă pe *monsieur* de Girardin să-i îngăduie să construiască o copie a mormîntului pe proprietatea ei din Normandie la Roche Saint-Quentin.

Doi tineri, abatele Gabriel Brizard şi Jean-Baptiste de Cloots, baron du Val-de-Grâce [4], se plimbară zile întregi, fermecaţi, prin parc, citind operele lui Jean-Jacques, reci-

[1] *Charles-Joseph de Ligne* (1735—1814), prieten cu Joseph al II-lea, împăratul Austriei, şi unul dintre favoriţii reginei Marie-Antoinette.

[2] Franklin, ambasadorul Statelor Unite în Franţa, fiind inventatorul paratrăsnetului, era denumit „ambasadorul electric".

[3] Comedia Franceză, înfiinţată în 1680.

[4] *Jean-Baptiste de Cloots, baron du Val-de-Grâce*, zis şi *Anacharsis Cloots* (1755—1794), ateu, participant la revoluţia franceză din 1789.

lind din ele. Girardin, impresionat de adoraţia lor, se oferi să-i treacă el însuşi cu barca pe insulă. Încurajaţi de atîta amabilitate, cerură voie să aducă o jertfă a urei şi a dragostei lor pe piatra mormîntului şi explicară că voiau să ardă acolo *Eseul despre Seneca* — scrierea calomnioasă pe care ticălosul trădător Diderot o dedicase prietenului său mort. Marchizul aprobă.

A doua zi, de dimineaţă, trecură toţi patru pe insulă, cei doi pelerini, marchizul şi *monsieur* Gerber. Abatele şi baronul sărutară de mai multe ori altarul. Rostiră în şoaptă o rugăciune. Aşezară flori pe mormînt. Îngenunchează. În timp ce unul din ei scoase o scînteie din amnar, celălalt rupse din cartea lui Diderot paginile care se refereau la Jean-Jacques. Foile se aprinseră şi atunci aruncară şi restul cărţii în foc. Un fum negru învălui mormîntul. „Aşa să se risipească amintirea tuturor josniciilor şi a calomniilor!" strigară ei cu înverşunare.

Curînd după aceea sosi la Ermenonville un vizitator de rang mai înalt decît toţi oaspeţii de pînă atunci. De fapt, i se spunea doar conte Falkenstein ; dar toată lumea ştia că acest conte era fratele mai mare al reginei, împăratul roman Joseph al II-lea [1].

Girardin îl socotea pe Joseph monarhul cel mai progresist pe care-l avusese pămîntul de la împăratul Marc Aureliu încoace, îl admira din toată inima şi-l primi cu o adîncă emoţie.

Purtarea împăratului corespundea faimei sale. Stătu de vorbă cu Girardin ca de la egal la egal, asculta cu interes cînd acesta îi relata cuvinte ale lui Jean-Jacques, avură un schimb de păreri despre *Contractul social* şi se dovedi, deşi regalist prin profesia sa, mai progresist decît însuşi Girardin.

După masa de prînz, împăratul îl rugă, cu o sinceritate cuceritoare, să nu-l însoţească în timpul plimbării pe care

[1] *Joseph al II-lea* (1741—1790), împăratul Austriei, fiul Mariei-Theresia şi fratele Mariei-Antoinette, monarh absolut, adept al ideilor iluministe, I se spune împăratul roman, întrucît pe vremea lui exista încă imperiul roman de naţiune germană (962—1806). Girardin îl aseamănă pe Joseph al II-lea cu împăratul roman Marc Aureliu (121—180), deoarece, aşa cum acesta a încercat să apere prin legi pe săraci şi pe sclavi, împăratul Austriei, ca adept al reformelor preconizate de iluminişti, a legiferat desfiinţarea iobăgiei.

voia s-o facă ; dorea să guste singurătatea de care se bucurase Jean-Jacques. Girardin îi atrase îngrijorat atenţia asupra unor nori grei de furtună, dar contele Falkenstein spuse că ascensiunile pe care le întreprinsese în Alpii săi îl călisera şi nu se lăsă oprit. După vreo oră izbucni într-adevăr o ploaie torenţială. Girardin era frămîntat, neştiind dacă să trimită sau nu ajutor nobilului său oaspe ; dădea ordine, le retrăgea de îndată. După încă un ceas, contele Falkenstein apăru zîmbitor şi ud, povestind că în timpul furtunii se adăpostise într-o peşteră. Primi să ia haine de la marchiz şi se despărţiră deosebit de mulţumiţi unul de altul.

De atunci, marchizul numi peştera cea mică „Peştera Joseph" şi puse acolo inscripţia : *„Călătorule, stai şi priveşte / Peştera mică şi sălbatică / A ştiut adăposti regeasca virtute"*.

SATUL ERMENONVILLE ŞI „CONTRACTUL SOCIAL"

Bucuriei încercate de *monsieur* de Girardin cu prilejul vizitei lui Joseph i se adăugase o picătură amară. Împăratul refuzase să înnopteze la castel şi pusese să i se aşeze patul de campanie, care-l însoţea în timpul călătoriilor sale, în hanul jupînului Maurice.

Împăratului îi plăcu hanul acela simplu ; o parte a acoperişului era din paie, ceea ce îi amintea de coliba lui Philemon şi Baucis [1]. Cît despre jupîn Maurice, acesta fusese sfîşiat de sentimente contradictorii la sosirea contelui Falkenstein. Era o cinste nemaipomenită ca majestatea-sa împăratul roman să binevoiască să doarmă sub acoperişul său, dar filozofia lui Jean-Jacques trezise în el mîndria civică şi nu voia să arate faţă de acest oaspe mai multă serviabilitate decît faţă de oricare altul. Cum între timp împăratul mîngîie obrazul fiicei hangiului şi o întrebă prietenos cum o cheamă, Maurice nu se mai putu stăpîni. „Ce cinste, ce cinste !" bîlbîi el şi : „Cum s-ar fi

[1] Philemon şi Baucis, personaje din mitologia greacă, pereche sărmană care l-ar fi primit în casă pe Zeus şi pe Hermes, veniţi pe pămînt.

bucurat răposatul Jean-Jacques de o atitudine atît de binevoitoare din partea unui domn mare!"

După masa de seară Joseph îl puse să-i istorisească din amintirile lui despre Jean-Jacques, iar cînd hangiul îi spuse că citise opera Maestrului de șapte ori, îl întrebă ce părere are despre *Contractul social* și, ascultîndu-l cu atenție, exclama din cînd în cînd : „S-ar putea să ai dreptate, prietene" sau chiar : „Nu-i rău, nu-i rău de loc!"

Dacă marchizul pusese o inscripție măreață la peștera sa, nici jupîn Maurice nu voi să se lase mai prejos. Rugă pe *monsieur* Milliet, poetul din Senlis, să-i scrie o poezie potrivită. *Monsieur* Milliet se învoi, și pe zidul hanului apăru o tăbliță cu versurile care celebrau vizita lui Joseph. Ele începeau cu cuvintele : „Tu, care ai preferat palatului o simplă colibă, / Tu, prinț filozof" și se încheiau cu : „Stăpîn și părinte al fericiților germani". Curînd, locuitorii din Ermenonville învățară pe de rost versurile.

Tăblița bătătoare la ochi îl supără pe marchiz. Maurice ăsta îi pricinuia mereu supărări. Hanul se numea din timpuri străvechi „La castani" ; acum, o firmă pe care se putea vedea plimbîndu-se un Jean-Jacques bălțat, trîmbița : „*Auberge*[1] Jean-Jacques". Locuitorii satului, îndemnați de jupîn Maurice, povesteau străinilor cît de des și cu cîtă plăcere poposise Jean-Jacques în grădina acestui han ; nenumărați pelerini vizitau locul acesta al amintirilor și cartea oaspeților, pe care o introdusese jupînul lipsit de modestie, cuprinse în curînd multe din numele cele mai vestite ale regatului.

Maurice avea obiceiul să se așeze la masa oaspeților săi și să sporovăiască. Repeta cuvinte pe care le rostise, cică, Jean-Jacques, povestea scurte anecdote înduioșătoare, vesele, șoptea străinilor lucruri sumbre despre moartea marelui său prieten. Ei ascultau emoționați și scîrbiți, hrănind rațele și peștii pe care-i hrănise Jean-Jacques ; prințul de Ligne îi plăti hangiului să nu taie aceste animale pentru oaspeții săi, ci să le lase să moară de moarte bună.

Nu numai marchizul dar și *madame* Levasseur găsea fără rost șoaptele răuvoitoare ale lui Maurice. Energică cum era, se hotărî să pună capăt sforăriilor lui.

[1] Hanul (fr.).

Se așeză, îndoliată și demnă, în cercul de lumini și umbre de sub castanii grădiniței. Mîncă o omletă, bău din vinul chihlimbariu, hrăni peștii. Jupîn Maurice se învîrtea în jurul ei, neștiind cum să se poarte. „Apropiați-vă, *monsieur*, porunci *madame* Levasseur, așezați-vă lîngă mine. Am auzit că ați cîștiga frumos de pe urma morții ginerelui meu..." „Pot să afirm, răspunse hangiul, că în felul meu umil am fost și eu prietenul lui. Lucrurile astea sînt știute și prețuite, și de aceea lumea vine la mine." Și, cum *madame* Levasseur tăcea, o stîrni : „Am fost impresionat pînă-n adîncul inimii că prietenul meu Jean-Jacques a avut un sfîrșit atît de neașteptat cînd tocmai cu puțin înainte stătuse de vorbă cu mine și se simțea atît de bine !" „Un sfîrșit neașteptat ați spus, i-o întoarse *madame* Levasseur, continuînd să hrănească peștii, dar firicelele de păr de pe buza de sus îi tremurau din pricina respirației puternice. Un sfîrșit neașteptat, iar alții poate spun un sfîrșit ciudat de neașteptat ! Oamenii din Ermenonville trăncănesc multe cînd ziua e lungă. Poate o să mai apucați, *monsieur*, ca oamenii să șoptească că ați fi și dumneavoastră amestecat în sfîrșitul acesta neașteptat, de vreme ce vă aduce atîtea foloase !"

Hangiul o privi uluit. „Dar știe fiecare !" se revoltă el. „Oricine știe, de asemenea, îl întrerupse *madame* Levasseur, cît de mult ne-a lovit pe noi, pe mine și pe fiica mea, întîmplarea asta îngrozitoare, în inimă și în pungă, și totuși se găsesc unele guri care să trăncănească pe seama unor biete văduve lipsite de apărare."

Pe Maurice îl treceau năduşelile ; tăcea din gură. *Madame* Levasseur însă își apropie și mai mult scaunul de el și-i spuse prietenește : „Ar trebui să ne ajutați, *monsieur*, dumneavoastră puteți s-o faceți. Mulți vin și se așază la umbra castanilor dumneavoastră și discută ; un hangiu priceput află mai multe decît poliția. Încercați să aflați cine răspîndește asemenea vorbe deșarte și spuneți-mi și mie. Aș vrea să-i dau pe mîna logofătului seniorului. Aveți datoria să ne ajutați, jupîn Maurice, ați fost prieten cu ginerele meu. Thérèse s-a gîndit, de altfel, de mult să vă dăruiască o mică amintire din lucrurile rămase de la el." Ochii ei mici și răi îl priveau trist, cercetător și imperios.

„Sînteţi foarte bună, *madame*, spuse Maurice. Dar dacă discutăm aşa, de la om la om, continuă el cu ifos, daţi-mi voie să vă vorbesc pe şleau. Cu moartea răposatului n-a fost tocmai lucru curat ; asta trebuie s-o recunoaşteţi şi dumneavoastră." „O fi fost sau n-o fi fost, recunoscu deschis *madame* Levasseur. Ginerele meu s-a plîns întotdeauna de duşmanii lui, filozofii, asta o ştiţi şi dumneavoastră, iar în ce mă priveşte am avut şi eu unele îndoieli asupra morţii lui neaşteptate. Dar, la urma urmei, n-a fost nimeni de faţă, domnii de la tribunal au hotărît că s-a prăpădit de moarte naturală, o congestie cerebrală, iar majestatea-sa regina a întărit, cum s-ar zice, personal această concluzie prin înalta vizită de condoleanţe pe care a binevoit s-o facă fiicei mele şi mie. Şi după ce tribunalele şi regina şi-au spus cuvîntul, un jupîn Maurice şi o *madame* Levasseur fac de bună seamă mai bine dacă-şi ţin gura."

Se opri din vorbă. „Trebuie să plec acasă, spuse ea. Cît vă datorez, *monsieur* ?" „Nimic, *madame*, răspunse jupîn Maurice, a fost o cinste pentru mine ! Şi dacă v-aţi gîndit serios cînd aţi vorbit despre acea mică amintire, o să-mi facă plăcere să vin să vă vizitez pe dumneavoastră şi pe fiica dumneavoastră. De multă vreme doresc să văd casa de care bietul răposat se bucura atît de mult."

Nu trecură nici două zile, şi Maurice se înfiinţă la *chalet suisse*. Avu loc o convorbire emoţionantă, pe-ndelete şi oarecum intimă, despre Jean-Jacques. „Ce păcat că n-a apucat să vadă casa asta terminată !" spuse cu părere de rău, în cîteva rînduri, jupîn Maurice.

La plecare luă cu el halatul mortului, tabachera, bastonul şi papucii uzaţi de paie, căptuşiţi cu blană de miel.

De atunci Maurice începu să arate oaspeţilor săi favoriţi amintirile rămase de la prietenul şi maestrul său. Aceştia pipăiau relicvele, cu degete sfioase şi cu inimi emoţionate, voiau chiar să cumpere una sau alta dintre ele. Dar jupîn Maurice nu se lăsa ispitit de ofertele îmbietoare. El nu era un de-alde Villette, soţul fiicei adoptive a lui Voltaire, care vînduse inima cea mai generoasă ce bătuse vreodată în Franţa, inima răposatului Voltaire, unui colecţionar englez, împreună cu urna, şi asta pentru numai trei sute de ludovici !

Dar, văzînd cît de dezamăgiți erau pelerinii, jupîn Maurice își puse întrebarea dacă-și putea lua răspunderea față de memoria răposatului Jean-Jacques de a jigni atît de profund pe admiratorii săi. Făcu rost de tabachere și papuci asemănători și-i vîndu, mulțumit la gîndul că adevăratele relicve rămîneau în paza lui devotată.

De cînd nu le mai vorbea de rău pe femei, hangiul îl ponegrea cu și mai multă răutate pe marchiz, și tot satul repeta trăncăneala lui.

Căci țăranii marchizului de Girardin nu-și iubeau stăpînul. E adevărat că seniorul cu idei iluministe îi scutise de multe corvezi, clăci și dijme, dar în lucruri mărunte era nedrept și încăpățînat, ba chiar brutal, și, de cînd nu mai trăia Jean-Jacques, îi lovea din nou, din ce în ce mai des cu bastonul. Asta-i îndîrjea pe țărani. Faptul că nu dădea libertate șerbilor săi, deși se purta bine cu ei, îi nemulțumea deopotrivă pe dijmașii, pe țăranii liberi de pe pămînturile sale, și pe șerbi.

Ținea la privilegiile sale nu din lăcomie, ci din tradiție. După părerea lui, „fără o îndrumare severă, părintească, făpturile astea fără minte, într-o stare pe jumătate animalică, s-ar fi dedat la nelegiuirile cele mai grave împotriva lor însele". Îl amăra faptul că nu izbutea să-i facă pe încăpățînații aceia să-i poarte respectul plin de dragoste pe care i-l datorau și că trăncăneala răuvoitoare, prostească despre vina lui în ce privește moartea lui Jean-Jacques nu se mai sfîrșea.

Se nimerise tocmai că unul din șerbii lui, Trouelle, îl rugase să-i îngăduie să-și căsătorească fiica, Pauline, cu un țăran liber, un flăcău care nici măcar nu locuia pe una din proprietățile lui Girardin, ci pe domeniile vecinului lui pe care-l ura de moarte, prințul de Condé. Girardin șovăi multă vreme. Se învinse pe sine. Vru să dea dovadă de blîndețe. Se hotărî nu numai să aprobe căsătoria Paulinei Trouelle, ci să acorde libertate, o dată pentru totdeauna, tuturor șerbilor săi.

Porunci să vină la castel împuterniciți ai țăranilor pentru a le aduce la cunoștință generoasa sa hotărîre.

Cînd se înfățișară în sala cea mare, le vesti mai întîi că încuviințează, dar nu cu inima ușoară, căsătoria Paulinei

Trouelle cu Joseph Carteret al ei. Apoi dădu să înceapă o cuvîntare mare, pe care o pregătise dinainte.

Dar iată că, stîngaci, zgîriind parchetul lucios cu saboții săi grosolani, din mulțime ieși țăranul Michel Desportes. Seniorul, spuse el, se dovedise de multe ori îndurător față de cei sărmani și umili, dînd de asemenea adăpost lui *monsieur* Jean-Jacques, prietenul tuturor oamenilor. Mulți alții, și în fruntea lor însuși regele preacreștin, acordaseră libertate iobagilor lor, punîndu-i în rînd cu ceilalți oameni, renunțînd la această parte a privilegiilor lor. Dar tocmai aceste privilegii ale înaltului și preaputernicului senior îi frig grozav pe toți la inimă. Și ar vrea să știe, care e situația acum ? N-ar dori înălțimea-sa să-și dea singur un ghiont și să spună : *s-a isprăvit* ?

Girardin făcuse un pas înapoi. Era supărat că trebuia să dea cu de-a sila ceea ce voise să dăruiască. Nu răspunse.

Atunci începu să vorbească bătrînul țăran Antoine Monnier, zis „moș Antoine". De cînd *monsieur* Jean-Jacques fusese printre ei, spuse el cu vocea sa tremurătoare, bătrînească, se obișnuiseră să șadă uneori laolaltă, și unul care știa carte, învățătorul Harlet sau jupîn Maurice, le citea din scrierile lui Jean-Jacques și le tălmăcea totul. Ei îndrăznesc, plini de respect, să se adreseze seniorului, datorită faptului că în cărțile lui Jean-Jacques stă scris — cită așa cum cita de bună seamă și din *Biblie* : „Este necesar ca drepturile reciproce ale celor care stăpînesc și ale celor care se supun să fie delimitate așa cum se cuvine, de asemenea, și datoriile ce revin supușilor să fie delimitate de drepturile naturale, de care se bucură în calitatea lor de oameni."

Girardin se posomorî cu totul. Mai întîi fiul său răstălmăcise, luînd-o drept o răzvrătire, învățătura lui Jean-Jacques, și acum iată că țăranii îndrăznesc să-l dăscălească, arătîndu-i ce are de făcut, conform învățăturii lui Jean-Jacques. Asta venea de la prea mult răsfăț ! Îi va lămuri el însă ! „*Quos ego !*" [1] îi trecu prin minte. Dar deodată își închipui cum l-ar lua peste picior *monsieur* Robinet sau

[1] Eu vă vreau ! (lat.). Cuvinte rostite de Neptun, zeul apelor, în *Eneida* de Virgiliu, prin care ar supune vînturile.

vărul Vaudreuil dacă ar respinge acum cu brutalitate filozofia țăranilor săi, așa că se stăpîni.

„Chiar așa, dragii mei, îi lămuri el cu un zîmbet puțin silit pe aleșii țăranilor, chiar așa cum vă explică jupîn Maurice, nu s-a gîndit Jean-Jacques al nostru. Vedeți voi, cartea despre *Contractul social* se întemeiază pe ideea că diferitele părți ale statului trebuie să se îmbine ca organele unui trup omenesc. Jean-Jacques amintește aici de un episod din istoria romană. Romanii au fost un popor din antichitate, un popor mare și plin de virtuți. Odată starea a treia s-a răsculat, și unul din starea întîi, un anume Menenius Agrippa [1], a amintit răsculaților menirea fiecărui organ în parte. Una din stări trebuie să fie creierul, alta burta. Doar nici voi însivă n-o să pretindeți că sînteți creierul." Îi era nesuferit să polemizeze cu gloata, dar nu se putu împiedica să dea glasului său o intonație batjocoritoare.

Răspunse din nou Michel Desportes. „Nu, spuse el greoi și sfătos, noi sîntem burta, asta o știm. Apoi urmă blajin și mucalit: Măcar de-ar fi mai plină burta asta!" Rîseră cu toții.

Marchizul nu rîse. Îndărătul rîsului lor se ascundea ceva neplăcut, tonul era dușmănos, amenințător. Deodată, fețele țăranilor săi îi apărură așa cum erau într-adevăr. Chiar dacă păreau stupide, în bună parte se prefăceau: îndărătul prostiei se ascundeau dușmănie, șiretenie țărănească, primejdie.

„Să nu fie cu supărare, *monseigneur*, urmă acum moș Antoine. Sîntem poate obraznici și n-avem altă înțelepciune decît pe a noastră. Dar, și vocea sa bătrînească chicoti, așa cum spunem noi, cu gura noastră spurcată: Gunoiul din ograda mea miroase mai bine decît trandafirii vecinului."

Girardin era acum ferm hotărît să nu lase să i se smulgă prin intimidare ceea ce voise să dea de bunăvoie. Se despărțiră nemulțumiți.

Girardin clocoti de furie zile întregi, pe tăcute. Țăranii săi se purtau de parcă Jean-Jacques ar fi fost oaspetele lor și nu al lui. La urma urmei, *Contractul social* nu fusese

[1] *Menenius Agrippa* a fost trimis de către patricienii romani ca sol la plebei (494 î.e.n.).

scris pentru țărani necioplițI, ci pentru cei cărora le era încredințată bunăstarea tuturor.

Unul, pe care marchizul îl bănuia că răstălmăcea deosebit de răuvoitor învățătura lui Jean-Jacques, era Martin Catrou. Tînărul acela închis, cu mutră obraznică și ochi vioi, nu-i fusese niciodată prea simpatic, și nu-l bucurase de fel că Fernand și-l alesese tocmai pe el de prieten.

Pe de altă parte, faptul că Fernand, îndemnat de învățăturile răposatului Jean-Jacques, se hotărîse, în sfîrșit, să plece peste ocean, la partizanii libertății, îl făcuse pe Martin să cadă pe gînduri. Conștiincios cum era, se adînci și mai mult în studiul cărților lui Jean-Jacques și găsi, pe lîngă lucruri absurde și exagerate, tot mai multe lucruri noi, interesante, răscolitoare. Era de neînțeles cum de îl răbdaseră aristocrații pe omul acesta printre ei, ba îl și admiraseră ! Lui cărțile acestea îi întăreau și mai mult neîncrederea dușmănoasă față de aristocrați. Chiar dacă Girardinii aceștia erau binevoitori, lucrurile ieșeau anapoda, căci erau slabi. Tot ce era bun venea de jos, de la starea a treia, de la popor, asta era ceea ce propovăduia Jean-Jacques, iar cei de sus trebuiau siliți să facă binele.

Martin se simțea tot mai încătușat la Ermenonville. Îl căută pe învățătorul Harlet și îi bătu atita capul, pînă-l convinse să se ducă să-l roage pe marchiz să-i facă rost tînărului acestuia dezghețat de un loc de copist la oraș, de preferință la Paris. Prezența lui Martin îi amintea marchizului și mai dureros de Fernand, și s-ar fi descotorosit bucuros de el. Dar nu văzuse iarăși, tocmai acum, cu împuterniciții țăranilor, cît de ușor le sucea filozofia capul celor din starea de jos ? Tînărul Catrou era obraznic din fire. Prin urmare, Girardin nu spuse nici da, nici ba.

O mică întîmplare îl ajută să se hotărască. Un privilegiu la care ținea deosebit de mult era străvechiul drept al pescuitului pe proprietățile sale. Îngăduia oamenilor să pescuiască în apele lui, dar își rezervase dreptul de a cumpăra, pentru bucătăria sa, parte din peștele prins. Află însă că văduva Catrou vindea în dugheana ei pește care nu fusese înfățișat întîi slujitorilor de la castel. Faptul că mințea și căuta să se dezvinovățească îl înfurie și mai mult și, cum contractul de închiriere al prăvăliei tot trebuia reînnoit, îl dădu altcuiva. Viața grea a femeii și a

fiului ei deveni şi mai amarnică, iar oamenii din sat bombăneau şi mîrîiau.

Girardin era nemulţumit. Voise să desfiinţeze şerbia, şi proştii de ţărani îl siliseră s-o menţină. Acum femeia asta lipsită de bun-simţ îl silea să-i ia dugheana. El era stăpînul cel mai îngăduitor, dar aparenţele erau împotriva lui, şi oamenii mîrîiau. Şi asta îndeosebi din pricină că-l citeau pe Jean-Jacques şi-l răstălmăceau neîncetat pe cel mai înţelept şi cel mai uşor de înţeles dintre oameni.

Era împotriva principiilor sale să revină asupra unei hotărîri luate. Dar îi părea rău că trebuise s-o pedepsească atît de aspru pe văduva Catrou. Se hotărî repede şi vorbi cu *maître* Bouvier, avocatul său din Paris, iar acesta se declară de acord să-l primească pe Martin în biroul său.

Martin Catrou se mută cu maică-sa la Paris.

„EXIT MADAME LEVASSEUR"

Thérèse mergea adesea la mormîntul soţului ei. Se temea ca mortul să nu se supere că se măritase după legile firii cu Nicolas, care-l vîrîse în pămînt. Căuta să se dezvinovăţească faţă de Jean-Jacques şi încerca să-i explice că n-o făcuse din vreo intenţie rea sau împotriva lui.

De ziua morţii lui, pe cînd şedea sub salcie şi privea dusă pe gînduri spre mormînt, îl zări venind pe Girardin, care făcu cale întoarsă la vederea ei.

Era scandalos cît de prost se purta marchizul cu ea. Măcar de ziua morţii lui Jean-Jacques ar fi trebuit să fie mai politicos faţă de văduva lui ! „Dacă am fost destul de bune pentru regină, îşi arătă ea indignarea faţă de maică-sa, nu văd de ce să strîmbe el din nasul lui subţire. Hai s-o luăm odată din loc şi să-l lăsăm singur în hardughia lui plictisitoare !".

Madame Levasseur oftă la auzul prostiilor pe care le înşira din nou Thérèse. „Oricît de făţiş ar încerca marchizul prin purtarea lui să te silească să pleci, nu contenea ea să-i explice, văduva Rousseau trebuie să rămînă la Ermenonville, în preajma mormîntului. Dacă nu mai eşti o văduvă nemîngîiată, îi repeta ea, eşti un gunoi. Şi n-ai

să mai primești nici un ban nici de la regele Angliei, nici de la lordul Marishal. Mormîntul e ieslea ta, vacă ce ești!"

De altfel, Thérèse se îmbufna rareori așa cum se îmbufnase din pricina atitudinii jignitoare a marchizului. De obicei, era tăcută și liniștită și părea mulțumită de viața din căsuța singuratică. *Madame* Levasseur constată încîntată că nu se încurca cu nici un bărbat.

Și totuși, ar fi putut găsi ușor bărbați. Văduva Rousseau era o persoană interesantă, mulți se arătau dispuși și ea însăși simțea uneori dorința să-și facă de cap. Dar se stăpînea. Îl aștepta pe Colas al ei.

De două ori în cursul anului îi trimisese știri pe ascuns. Îi dădu de veste că se va întoarce sigur. Îi porunci cu străşnicie să-l aștepte și să nu facă nici o poznă.

Ea asculta.

În felul acesta se justifica într-o oarecare măsură și față de răposatul Jean-Jacques, prin faptul că era cuminte și cumsecade, deși era cu totul și cu totul nevinovată de moartea lui înainte de vreme. Dar *monsieur* Nicolas o făcuse de dragul ei, și de aceea se putea ca Jean-Jacques să-i poarte totuși pică. În orice caz, nu strica dacă se străduia să-l împace. Nu numai că mergea adesea la el, dar îngrijea cu sîrg de canarii lui, le schimba des apa din vase și le culegea zilnic planta aceea măruntă roșietică, steluța, hrana lor preferată.

Trecură lunile, trecură anii, *madame* Levasseur simțea că i se apropie sfîrșitul.

Își adună puterile și plecă la *maître* Gibert, la Senlis, pentru a-și exprima ultimele dorințe. Notarul era un șacal, dar se pricepea, și ea îi arătă deschis care erau grijile și intențiile ei. Voia să-și păzească fiica și fiul, chiar dincolo de mormînt; amîndoi aveau nevoie de îndrumare, deși nu mai erau tineri. Îi ceru să-i facă un testament prin care François să primească anual pînă la douăzeci de ludovici, dar nimic mai mult. În afară de asta, îi ceru lui *maître* Gibert s-o împiedice pe Thérèse, pe cale juridică și prin sfaturi personale, să se recăsătorească; trebuia să rămînă văduva Rousseau, trăind și depinzînd de veniturile văduvei Rousseau. Pentru îndeplinirea acestei dispoziții, notarul trebuia să folosească toate mijloacele și-l puse să jure solemn, pe numele Domnului și pe sfîntul Yves, pa-

tronul juriştilor, că va face întocmai. Îi arătă, de altfel, că era dispusă să-l plătească bine.

Cuvintele energice şi voinţa dîrză a acestei bătrîne grase, care, sleită de puteri, abia putea răsufla, îl impresionară pe *maître* Gibert. Intenţiile ei erau materne, inteligente, de altfel şi el preţuia cărţile lui Jean-Jacques. Desigur că din punct de vedere legal nu exista nici o posibilitate de a o astîmpăra pe văduva Rousseau, dar era hotărît să facă tot ce va fi cu putinţă în schimbul unei taxe de cinci ludovici pe an.

Întoarsă la Ermenonville, *madame* Levasseur se vîrî în pat şi se pregăti de moarte.

Sosi sergentul François şi plînse nespus cînd o văzu pe maică-sa. „Am avut grijă de tine, dragul meu, viteazul meu fiu, îl mîngîia ea, ai să primeşti o rentă anuală. Şi cînd am să scap din focul purgatoriului, destul de repede, nădăjduiesc, am să mă duc la toţi sfinţii şi n-am să mă dau bătută pînă ce nu te ajută să-ţi îndeplineşti planurile tale bune!"

Cînd ajunse aproape să nu mai poată vorbi, avu ultima discuţie cu Thérèse. Îi porunci să nu plece la Paris, oricît de atrăgătoare ar fi proiectele lui François, şi să nu se mărite în nici un caz, chiar de s-ar întoarce individul acela, porcul acela de cîine! Îi explică pentru ultima oară: „Ai să ai bani numai atît timp cît eşti văduva Rousseau. Şi dacă el o să vadă că nu mai ai bani, atunci n-ai să ai viaţă bună, fata mea, şi poate nici prea lungă. Rămîi lîngă mormînt! îi porunci ea. Rămîi văduva Rousseau!" Apoi începu agonia.

Sergentul François se duse personal să-l vestească pe marchiz de moartea mamei sale. Propuse s-o înmormînteze pe bătrînă alături de Jean-Jacques, de care se îngrijise cu atîta devotament. „Asta ar mai lipsi!" exclamă fără să vrea marchizul.

Trufia aristocratului îl revoltă pe sergent. Puse bani la bătaie şi plăti pentru maică-sa o înmormîntare clasa întîi; toată intelectualitatea din Dammartin fu de faţă. Jupîn Maurice nu scăpă prilejul să ţină o cuvîntare la mormîntul soacrei lui Jean-Jacques. Deplînse soarta ei

tragică; dușmanii lui Jean-Jacques o calomniaseră pe credincioasa bătrînă, care se jertfise îngrijindu-l pe Jean-Jacques, și încercaseră să semene discordie între ei. Locuitorii din Ermenonville erau mișcați. Marchizul, care participa la înmormîntare, ascultă cu fața neclintită.

Frații avură o explicație în *chalet suisse*. François îi spuse Thérèsei că voia s-o ia la el, la Paris. Ea răspunse că bătrîna îi poruncise să rămînă lîngă mormîntul lui Jean-Jacques. François o lămuri că legea îi dădea dreptul să-i hotărască domiciliul, el fiind capul familiei. Thérèse răspunse, cu aceeași încăpățînare calmă, că va rămîne pe loc, chiar împotriva legii. Dacă va face una ca asta, spuse François, va fi obligată să trăiască foarte strîns; fără îndoială că moșteniseră averea în comun, și dînsul, în calitate de cap al familiei, va dispune de ea. Thérèse răspunse liniștită că în privința asta vor primi lămuriri de la *maître* Gibert. François înțelese că nu era chip s-o scoată la capăt cu Thérèse. „O să ajungem ziua aceea, proroci el sumbru și jignit, cînd ai să vii la Paris, zdrențuită și murdară, să-mi ceri ajutor. N-am să-ți refuz un culcuș și o farfurie de ciorbă, căci sînt soldat și am o inimă bună. Dar neîncrederea ta n-am să ți-o iert niciodată cu totul. Și acum dă-mi doi *écus* pentru drum." Apoi plecă.

Thérèse rămase la Ermenonville. Așa trebuia să fie, asta era datoria ei. Era convinsă că Nicolas avea să vină s-o caute acolo.

Nu se simțea prea bine în *chalet suisse*. Era înconjurată de strigoi, spiritul lui Jean-Jacques, spiritul mamei. Amîndoi erau nemulțumiți că avea de gînd să fie femeia lui Nicolas; mai ales maică-sa o certa și o amenința. Thérèse îi arăta mereu inelul pe care i-l dăruise Nicolas. Nu era legată de el prin inel? Dar bătrîna tot nu era mulțumită.

Veni din nou necunoscutul care-i aducea vești. *Monsieur* Nicolas avea să se întoarcă în curînd. Să-l aștepte pe loc. Și să nu facă prostii. Asta era porunca lui aspră.

Thérèse era fericită. Uneori se îmbrăca cu grijă. Nu voia ca scumpul ei bărbat s-o găsească slinoasă. Apoi ședea ore întregi îmbrăcată de sărbătoare, privind inelul și zîmbind visătoare în gol.

Domnii de la Geneva nu mai voiau să aştepte cu publicarea *Confesiunilor*. Deşi se temea că Jean-Jacques va fi din nou atacat cu vehemenţă, Girardin fu nevoit să accepte.

Confesiunile apărură.

Impresia stîrnită fu alta decît se aşteptase Girardin. Faptul că Jean-Jacques îşi înfăţişa atît de necruţător viaţa şi sufletul îi mişcă pe cititori : admirau dragostea sa fanatică de adevăr. Descopereau în *Confesiuni* izvorul cel mai intim al propriilor lor sentimente şi al multor gînduri care le fuseseră pînă acum lor înşile neînţelese. Omul care se înfăţişa pe sine în paginile acelea îmbina simţămintele cele mai nobile cu o personalitate de o susceptibilitate ce atingea nebunia. Sentimentele lui stîrniseră admiraţie şi dragoste, susceptibilitatea — compătimire. Cititorii socoteau că, de aici înainte, le era îngăduit să-şi exprime gînduri pe care nimeni nu îndrăznise pînă atunci să le formuleze limpede, nici măcar faţă de sine însuşi, porniri pe care îndrăzneai să le mărturiseşti abia ţie însuţi. *Confesiunile* ridicară pînă-n slăvi faima lui Jean-Jacques.

Gilberte de Latour se afla la Paris cînd apăru cartea. I-o aduse *monsieur* Robinet. Seara ar fi trebuit să se ducă la balul marchizei de Saint-Chamond. Se scuză, se retrase îndată după masă în camera ei şi citi.

Stătea culcată în pat, în dormitorul ei drăgălaş ; luminările pîlpîiau deasupra literelor care dezvăluiau viaţa acestui Jean-Jacques.

Citea repede şi lacom. Dar citeodată lăsa cartea din mînă şi închidea ochii. Îl auzea pe Fernand povestind despre oamenii şi faptele din această carte. Vocea lui răsuna limpede în odaie, şi cuvintele lui se contopeau cu cuvintele cărţii.

Pe măsură ce citea, *Confesiunile* îi păreau tot mai respingătoare. Impresia pe care şi-o formase despre Jean-Jacques, cînd îl întîlnise prima oară în holul castelului Ermenonville, fusese dreaptă. Acum o spunea singur tuturor celor care voiau să-l asculte : era un ins jalnic, ridicol, obscen, un biet om bolnav, pentru care simţeai silă.

Şi în faţa unui asemenea om îngenunchea o lume întreagă ! Erau oare orbi ? I se spunea „omul adevărului".

Dar nu-şi dădeau seama că fiecare cuvînt era o minciună? Fiecare pagină, citită în parte, părea convingătoare, dar chiar pagina următoare afirma contrariul. Pur şi simplu nu putea spune adevărul acest Jean-Jacques. Întîmplările îşi pierdeau realitatea pentru el încă în timp ce se petreceau. Era hăituit de propriile sale simţăminte, totul sclipea confuz şi juca înaintea ochilor. Putea o asemenea lipsă de preciziune, o asemenea miopie să treacă drept filozofie? Mulţumesc de asemenea filozofie! Era pur şi simplu o scamatorie ieftină!

Închise cartea, stinse lumînările, încercă să doarmă. În sufletul ei răsuna cîntecul: „Iubitul, care-mi era atît de drag, a plecat în altă ţară".

Se gîndea iar la Fernand, şi încă pe melodia stupidă a lui Jean-Jacques! De o sută de ori îşi jurase să nu se mai gîndească la el. Era o poveste a trecutului, o poveste încheiată. Fernand se legase cu trup şi suflet de falsul profet, de dragul lui îşi năruise viaţa. Nu-i va îngădui s-o nimicească şi pe a ei. Terminase cu el.

De bună seamă că nu terminase cu el şi nu-i era îngăduit să-şi facă iluzii. În timpul îndelungatei călătorii cu bunicul ei, prin Elveţia şi Italia, în faţa fiecărui munte, lac sau oraş se gîndise ce ar spune Fernand dacă le-ar vedea. Şi de ce se interesa ea deodată atît de mult de Lumea Nouă? De ce citea atîtea cărţi despre America?

Era josnic din partea lui Fernand că nu dădea chiar nici un semn de viaţă. Cel puţin tatălui său ar fi putut să-i scrie mai mult şi mai des. Cînd îl întîlneau pe *monsieur* de Girardin, bunicul îl întreba de fiecare dată, politicos, de Fernand; dar marchizul nu putea spune prea multe, fiul lui trimitea puţine veşti. După aceea, cînd sosiseră în America trupele franceze comandate de generalul Rochambeau [1], speraseră cu toţii că Fernand va fi mutat în rîndurile acestei armate, dar îndărătnicul tînăr rămăsese cu trupele generalului Washington, iar cînd marchizul începu să-l mustre în scrisorile sale, scrise şi mai rar.

---

[1] *Jean-Baptiste-Donatien Rochambeau* (1725—1807), mareşal al Franţei; a fost trimis în 1780 în America, pentru a se alătura celor care luptau pentru independenţa Statelor Unite.

Ar fi trebuit să se ducă la balul marchizei de Saint-Chamond. De obicei petrecea de minune în asemenea împrejurări. Doar nu era ceva neîngăduit. Oare avea dreptate Fernand cînd spunea că eşti o fiinţă lipsită de miez dacă-ţi face plăcere societatea unor oameni rafinaţi, îngrijiţi, eleganţi ?

Desigur că şi Mathieu va fi la bal, desigur că-i va simţi lipsa. Ar trebui să se poarte mai drăguţ cu el, să nu-l lase să se perpelească atît. Trecuse mai bine de un an de cînd murise tatăl lui, şi Mathieu moştenise numeroase titluri şi funcţii, două castele dărăpănate şi datorii. Ar putea scăpa de griji dacă ar accepta unul din posturile importante care i se ofereau în armată sau în diplomaţie, în calitatea sa de *Haut et Puissant Seigneur, Messire*[1] Mathieu-Marie Comte de Courcelles. Numai de dragul ei le refuzase pe toate. Nu voia să plece ca general într-un oraş de provincie, sau ca ambasador la o curte străină. Voia să rămînă la Versailles, în preajma ei. Nu-i făcuse declaraţii, nu-i ceruse mîna, era afurisit de mîndru, dar ea ştia : aştepta doar un semn ca să poată vorbi.

Cît avea de gînd să-l mai lase să aştepte ? Îi făcea curte şi fără-ndoială nu pentru a-şi fertiliza moşiile cu banii ei. Ştia de la *monsieur* Robinet că refuzase destule moştenitoare bogate.

Totuşi, va trebui să mai aştepte puţin. Armistiţiul cu Anglia fusese încheiat, Fernand nu mai avea ce căuta în America. Nu că întoarcerea lui ar mai fi putut schimba ceva, dar, totuşi, el mai avea dreptul la o ultimă explicaţie.

Cînd *monsieur* de Girardin veni din nou la castelul Latour, povesti că fiul lui nu se va întoarce cu armatele franceze, aşa cum sperase el. Plecase mai departe în Indiile de Vest, în San-Domingo, pentru a se stabili acolo. De bună seamă că marchizul n-ar fi vrut să povestească asta, dar inima îi era grea şi-l luase gura pe dinainte.

Gilberte strînse din buze şi nu spuse nimic. În noaptea aceea chibzui pentru a zecea oară cum ar putea decurge viaţa ei alături de Mathieu. Fără-ndoială că el are să dorească să-şi continue cariera. Dar ea nu era de loc

[1] Preaînaltul şi puternicul senior, domnul conte (fr.).

dispusă să trăiască în provincie sau în străinătate. Cîteva luni pe an le puteau petrece la Paris și la Versailles, și în lunile acestea era gata să se supună, așa cum probabil o dorea el, ceremonialului complicat al Curții ; dar cea mai mare parte a timpului voia să și-o petreacă la țară, la Saint-Vigor, sau la Latour, sau la unul din castelele lui părăginite. Trebuia să-i explice asta cît se poate de limpede.

Își încreți fruntea. Lui Fernand n-ar fi trebuit să-i explice astfel de lucruri.

În ziua următoare vorbi cu *monsieur* Robinet. De ani de zile îl tot purta cu vorba pe Mathieu de Courcelles ; cele mai multe dintre prietenele ei, de-o vîrstă cu ea, se măritaseră. Avea impresia că-l iubește pe *monsieur* de Courcelles. Voia să știe dacă bunicul o sfătuia să se mărite cu el.

Lui Robinet îi venea greu să dea o expresie liniștită feței sale roșii, pătrate. Era pus în fața unei probleme asemănătoare celei din ziua cînd Gilberte îi povestise despre planurile lui Fernand de a pleca în America. Nu avea nimic împotriva unei căsătorii între Gilberte și Mathieu, dar acum, și mai puțin ca atunci, își putea închipui viața fără ea.

Spuse cu tonul lui obișnuit, puțin ironic : „Nu-mi vine prea ușor, fata mea, să-ți dau sfaturi în problema asta ; nu mi-ar plăcea să te pierd. Vezi, sînt parte interesată !“ „Dar nici nu poate fi vorba să trăiesc fără dumneavoastră, bunicule ! izbucni ea. O să fim ori noi la dumneavoastră, ori dumneavoastră la noi.“ Robinet zîmbi în sinea lui. Cu toată politețea reciprocă, nu se înțelegea prea bine cu foarte aristocraticul Mathieu. „Nu cred, răspunse el, că moștenitorul titlului de conte de Courcelles va dori cu tot dinadinsul să locuiască sub același acoperiș cu mine.“ „Înseamnă, așadar, că va trebui să-i mai explic încă ceva lui Mathieu“, gîndi Gilberte.

Spuse : „Dacă nu aveți, într-adevăr, nimic împotrivă, bunicule, atunci strănepotul dumneavoastră se va numi *monsieur* de Courcelles.“ Dar pe fața ei se oglindea zîmbetul acela fugar, răutăcios, pe care îl observase *monsieur* Robinet atunci, la înmormîntarea lui Jean-Jacques.

Monsieur Robinet şovăi o clipă. Apoi spuse : „Atunci fiul tău se va numi şi *monsieur* de Saint-Vigor, fata mea Saint-Vigor a aparţinut cîndva familiei Courcelles şi, dacă proprietatea revine unui Courcelles, atunci primeşte şi titlul." Gilberte roşi toată de plăcere şi, puţin, şi din stînjeneală ; Saint-Vigor era un domeniu cu mai multe sate, darul de nuntă al lui *monsieur* Robinet era generos. „Mulţumesc, bunicule", zise ea.

Cînd îl întîlni data următoare pe Mathieu, îl întrebă : „Ce părere aveţi despre bunicul meu ?" El răspunse cam rezervat : „*Monsieur* Robinet este un om de afaceri foarte iscusit şi cu mult succes, asta o ştie toată Franţa". „Îmi iubesc bunicul, răspunse Gilberte cu o căldură şi cu o patimă neobişnuită. Nu m-aş despărţi niciodată de el, sub nici un motiv. Înţelegeţi, conte Courcelles ?" Faţa frumoasă, prelungă a lui Mathieu căpătă o expresie mirată, gînditoare, tristă. „Înţeleg", spuse el şi se înclină.

Ea urmă : „În afară de asta, aş cere soţului meu, oricine ar fi el, ca măcar jumătate din an să locuiască la ţară. Vi se pare că cer prea mult, conte Courcelles ?" „Cereţi foarte mult, răspunse Mathieu, dar cînd văzu expresia feţei ei, adăugă repede : Dar nu prea mult." „Dumneavoastră, de pildă, aţi fi de acord cu o asemenea înţelegere ?" întrebă Gilberte. Mathieu se gîndi din nou un timp, apoi spuse solemn şi din toată inima : „Aş fi de acord". „Mulţumesc", răspunse Gilberte.

Mathieu — nu îndrăznea să înţeleagă — o privea puţin prosteşte. Îi văzu chipul blînd, proaspăt, curajos, înţelept, luminat acum de un zîmbet puţin intimidat. Atunci se însufleţi, aşa cum Gilberte nici nu l-ar fi crezut în stare. O luă în braţe. O sărută. Ştia să sărute. Gilberte simţi fiori.

Era oare fericită ? Da, *era* fericită ! Alesese după voia ei, nu fără raţiune, dar nici fără inimă.

Între fermierul general Robinet şi contele Courcelles avu loc o discuţie pentru rînduirea treburilor financiare ale Gilbertei. Discuţia fu lungă, anevoioasă. Mathieu nu voia să primească banii pe care *monsieur* Robinet îi socotea necesari pentru viaţa lipsită de griji a viitoarei perechi. Robinet povesti suspinînd nepoatei sale : „E un

aristocrat de cea mai bună calitate Mathieu al tău, foarte corect şi corespunzător de mărginit".

Deoarece Mathieu făcea parte din *noblesse de parage* [1] şi putea prezenta treizeci şi şase de *quartiers* [2], iar Gilberte, făcînd parte din *noblesse bâtarde* [3], n-avea decît un singur *quartier*, era nevoie la căsătoria lor, pentru ca urmaşii să nu piardă privilegiile tatălui, de consensul familiei regale şi al miniştrilor. Trebuiau făcute diferite demersuri şi cereri pentru ca domnul conte Courcelles şi *mademoiselle* de Latour să poată apărea la Versailles, în vederea obţinerii semnăturilor necesare.

În timpul acestor săptămîni, Gilberte îşi aduse aminte de nenumărate ori cum rîdea Fernand de astfel de formalităţi, mai ales de vizita-turneu prin Versailles în calitate de solicitant, cu care se încheiau toate demersurile. Fernand trăia în nori, n-avea de loc dreptate. Cînd regele şi Curtea o vor primi în rîndul lor, asta nu va fi o farsă ridicolă, ci un triumf. Vizita la Versailles o va scoate din rîndurile celor de jos, împovăraţi de obligaţii şi corvezi, şi o va ridica în rîndul celor liberi, al privilegiaţilor, pe ea şi pe copiii ei, în vecii vecilor. Nu îngăduia nimănui să-i strice cu ironii plăcerea acestei zile, nici celor din jur, nici celui din depărtare. Aştepta cu bucurie ziua aceasta, ziua de 18 martie.

Monsieur de Ségur, ministrul de război, o rudă a lui Mathieu, se oferise să înfăţişeze regelui, spre semnare, contractul de căsătorie. Aşteptară două ore nesfîrşit de lungi în anticameră, laolaltă cu mulţi alţii, veniţi pentru *lever* [4]. Apoi, în sfîrşit, elveţianul [5] gras ridică halebarda şi strigă: *„Le contrat!"* Sosise momentul: Mathieu, Gilberte şi *monsieur* Robinet puteau intra în dormitorul majestăţii-sale preacreştine, însoţiţi de *monsieur* de Ségur.

Gilberte aruncă iute o privire lui Mathieu. Avea o înfăţişare frumoasă şi nobilă şi fără-ndoială că numeroa-

---

[1] Nobilimea „născută" (fr.).

[2] Scutul fiecărei familii era împărţit în mai multe „cîmpuri" (*quartiers*), arătînd numărul domeniilor şi al titlurilor acestei familii.

[3] Nobilimea „cerută" (fr.).

[4] În timpul domniei ultimilor regi ai Franţei, înainte de revoluţia din 1789, momentul cînd regele se dădea jos din pat şi se îmbrăca constituia o ceremonie specială, la care asistau nobilii de rang mare.

[5] În Franţa garda regelui era alcătuită din mercenari elveţieni.

sele ceremonii cărora trebuia să se supună nu i se păreau ridicole.

Regele ședea în fața mesei sale de toaletă, într-o poziție trîndavă, lipsită de eleganță, și se lăsa pudrat și frizat. Încăperea fastuoasă era plină de lume. *Monsieur* de Ségur o conduse pe Gilberte spre rege, ținînd-o de vîrful degetelor ; în urma lor pășeau Mathieu și *monsieur* Robinet. „Sire, spuse ministrul, aceasta este *mademoiselle* de Latour, viitoarea contesă de Courcelles, dacă binevoiți să vă puneți semnătura pe contractul de căsătorie." Regele o privi nepăsător, cu ochii săi bulbucați, adormiți. „Va să zică sînteți *mademoiselle* de Latour, spuse el. Ei da, ei bine !" Ministrul de război îi întinse contractul, iar camerierul de serviciu, pana. Gilberte, care se ridica tocmai din reverența ei adîncă, privea cu lăcomie mîna albă, grasă, care scria. „*Ça y est !*" [1] rosti ea în gînd. Simțea bucurie, o bucurie fără margini.

Louis semnase. „Ei da, ei bine, spuse el, și căscă, fără măcar să încerce a se stăpîni, și acum sînteți contesa Courcelles. Felicitările mele !"

Trecură în apartamentul reginei. Marie-Antoinette cercetă cu ochi de cunoscătoare rochia de gală a miresei și văzu de îndată că fusese lucrată de *mademoiselle* Bertin, croitoreasa ei, a reginei. Spuse zîmbind : „Cred că te-a costat o groază de bani, draga mea !" și semnă.

Străbătură nenumărate săli, nenumărate scări și coridoare fără sfîrșit, trecură prin fața elveților de gardă, a camerierilor, a demnitarilor laici și a înaltelor fețe bisericești, pînă ajunseră la frații regelui, contele de Provence și contele d'Artois. Apoi la *mesdames*, cele trei mătuși ale regelui. Apoi la ducele d'Angoulême. Acest duce ședea pe un cal de lemn, cu sabia pe umăr ; avea patru ani. Semnă încet, cu grijă, iar *monsieur* Robinet spuse : „Din toată familia regală este singurul care are un scris citeț".

După aceea mica procesiune solemnă se înfățișă ministrului de justiție, purtătorul marelui sigiliu, *monsieur* de Miromesnil. Acesta aplică pe document sigiliul regal și propria sa semnătură.

[1] S-a făcut ! (fr.).

Acum era stabilit legal și pentru totdeauna că domnul conte Mathieu de Courcelles avea dreptul să se căsătorească cu *mademoiselle* de Latour, posesoarea unui singur *quartier*, fără să-și piardă titlurile, rangul și privilegiile. Iar Gilberte de Latour devenea, în urma căsătoriei, posesoarea a trei *quartiers*, și primul ei născut putea să moștenească rangul și privilegiile tatălui său.

ÎNTOARCEREA IUBITULUI

Tîrziu, noaptea, o ciocănitură puternică în ușă o trezi brusc pe Thérèse. Sări din pat, cuprinsă de o spaimă plină de bucurie : știa că era el.

El era. Stătea în fața Thérèsei, rînjind. „Uite că am sosit, scumpo!" cîrîi, de parcă ar fi lipsit doar o zi. Ea îl sorbea din priviri, cu fața scăldată de fericire. Era puțin mai gras, dar tot zvelt, și ochii săi clipeau la fel de veseli deasupra nasului cîrn.

Se lăsă îmbrățișat și o bătu binevoitor peste fund. Ea îi simți trupul vînjos, mirosul bărbătesc, uită de anii cît fuseseră despărțiți.

Alerga de colo-colo, desculță, emoționată. „Să-ți fac ceva de mîncare?" întrebă ea și fu din nou Thérèse a lui, proastă, bună, ca pe vremuri. „Poate, mai tîrziu, răspunse el. Dar dacă ai ceva de băut nu spun nu." Da, avea ceva, rachiul cel bun de zmeură, pe care-l primise de la jupîn Maurice cînd ea îi dăruise penele și călimara lui Jean-Jacques.

Nicolas ședea în jilțul cel mare, locul preferat al răposatului, uitîndu-se la mobila pe care o cunoștea. „E plăcut să fii din nou aici", observă el și se așeză mai bine, instăpînindu-se.

Pentru a se strecura în *chalet*, fusese nevoie de prudență. Altminteri, întoarcerea lui nu ceruse prea mult curaj. După încheierea păcii, autoritățile franceze și engleze acordaseră o amnistie, în care se încadra, într-un fel, și expulzarea lui. Era timpul, fusese el de părere, să se înfățișeze din nou în fața iubitei sale logodnice. Gloaba bătrînă crăpase și nu mai putea zvîrli din copite, hîrtiile pe care le apărase cu atîta strășnicie îi aparțineau acum

Thérèsei, adică, de fapt, lui. Traversase deci canalul, și prințul de Condé îl luase iar în serviciul lui, fără nici o greutate. Locuia în vecini și, iată, venise.

Îi făcea plăcere să se lăfăie în jilțul predecesorului său. Aflase la Londra despre *Confesiuni* și citise traducerea engleză. Rîsese în hohote și cu poftă de înțelepciunea de nebun a domnului filozof. Multe mai știa el despre Thérèse a lor! În orice caz, aici ședea el, John Bally, poreclit Nicolas Montretout, care de felul lui nu era filozof, dar era vesel și viu, în timp ce celălalt zăcea în mormîntul său, rece, celebru și mort.

Observă cît de fericită era Thérèse să se ocupe de el; absența lui făcuse și mai trainică legătura lor. Mîncă și bău, constatînd că era mai deștept decît toți cei șapte înțelepți[1] ai lumii la un loc. Prostănacul de marchiz construise *chalet*-ul pentru domnul filozof; și, cînd colo, aici domnea el, Nicolas. Ședea mulțumit de sine și se lăsa dezmierdat de Thérèse. „Problemele serioase le lăsăm pentru mai tîrziu, spuse el, mai întîi să ne bucurăm unul de altul", și se culcă cu ea.

După aceea o puse să-i povestească totul. Ea n-avea capital, dar avea rentele pe care i le plătea marchizul. Lui Nicolas treaba asta nu i se păru curată. Cum de nu primise bani gheață pentru manuscrise? Și ce amestec avea marchizul? „Doar ești majoră, o bruftui el, n-ai nevoie de un tutore. Și, dacă ai nevoie, acum sînt eu aici. Ce spui, bătrîno?! întrebă el binevoitor. Ne căsătorim? N-ai decît rente, dar eu tot te iau."

Inima ei proastă tresărea de fericire și de teamă. Atît de mult așteptase clipa aceasta! Ar fi renunțat cu plăcere la faima ei atît de mare, de văduvă Rousseau, pentru a deveni o simplă *madame* Montretout, chiar dacă n-ar mai veni vreo regină s-o mîngîie; Nicolas riscase atît de mult de dragul ei, își primejduise chiar viața lui scumpă, tînără, se cuvenea doar să facă și ea un sacrificiu. Simțea însă spiritul lui Jean-Jacques și al mamei sale, care stăteau lîngă pat, nevăzute, ca niște umbre, și totuși palpa-

[1] La vechii greci, șapte bărbați din secolele al VII-lea și al VI-lea î.e.n., vestiți pentru înțelepciunea lor și pentru înfăptuirile lor în slujba patriei.

bile, iar maică-sa spunea : „Dacă află prea tîrziu că n-ai bani, îți sparge și ție țeasta".

Thérèse se ridică pe jumătate. „Dacă ar fi după mine, aș face-o și azi", spuse ea și, cum stătea pe întuneric, Nicolas nu putea vedea că zîmbește sfios și strengărește ca o fetiță. El aștepta. „Dar, urmă Thérèse și se trase puțin la o parte, cu teamă, poate că n-o să vreți să mă mai luați, *monsieur* Nicolas, cînd o să cunoașteți toată situația". „Ce anume ? Ce e prostia asta ?!" spuse el cu vechea lui grosolănie, atît de temută și iubită ; apoi adăugă cu răutate : „Fă lumină !" După ce ea se supuse, o privi aspru și porunci „Acum vorbește ! Nu înțeleg." „Nici eu nu înțeleg prea bine, se plînse ea, dar așa este. Eu n-am decît capul meu cel prost, dumneata ai să pricepi, desigur, mai bine cum și de ce. Dacă mă mărit, cică nu mai am parale. Să mergem la *maître* Gibert, el știe precis."

„După cît se pare, iar a făcut cineva o prostie gogonată", bombăni Nicolas. Se sculă și se îmbrăcă. „Nu fi supărat, Colas, îl rugă ea, umilă. Am să fac tot ce vrei tu."

Se duseră la *maître* Gibert. Notarul nu-și ascunse neîncrederea și antipatia față de Nicolas. „Doriți într-adevăr, *madame*, întrebă el, să-l informez pe *monsieur* Montretout asupra situației complicate a averii dumneavoastră ?" Vorbea atît de oficial, încît Thérèse se sperie. Era limpede că Jean-Jacques, răposata ei mamă și bunul Dumnezeu nu erau de acord cu ce făcea ea acum. Dar își adună tot curajul și spuse, cu răsuflarea tăiată : „Da, *monsieur*".

Maître Gibert își aminti de jurămîntul pe care-l făcuse bătrînei și era hotărît să pună cît mai multe piedici în calea acestei muieri proaste și desfrînate. „Am nevoie de o împuternicire scrisă din partea dumneavoastră, spuse el sever, care să mă dezlege de secretul meu profesional." Nici asta n-o sperie pe Thérèse. Semnă declarația întocmită de avocat și *maître* Gibert fu nevoit să vorbească.

Ieși la iveală că rentele acordate de admiratorii englezi erau plătite prin mijlocirea lui *monsieur* de Girardin și că erau condiționate de încasarea lor de către văduva Rousseau în persoană. De asemenea, plata drepturilor de

autor pentru lucrările lui Jean-Jacques era împărțită în anuități [1] girate de *monsieur* de Girardin.

Discuția fu lungă și anevoioasă, deoarece *maître* Gibert folosea multe expresii de specialitate, și Nicolas nu se lăsa pînă nu înțelegea totul pînă în cele mai mici amănunte. În cele din urmă, întrebă obraznic și direct: „Dar ce se întîmplă dacă *madame* Rousseau se căsătorește a doua oară?" „Aș sfătui-o stăruitor pe clienta mea să nu facă așa ceva, răspunse *maître* Gibert și o privi sever pe Thérèse. În cazul acesta renta engleză ar înceta cu siguranță și este mai mult decît îndoielnic că editorii ar continua să plătească."

Nicolas deveni energic. „Dar ce, nu mai există dreptate și lege în Franța?" se înfurie el. „Tocmai pentru că există dreptate și lege în Franța, dragul meu, îi răspunse notarul cu un aer de superioritate, tocmai de accea o sfătuiesc pe clienta mea să nu contracteze o nouă căsătorie. Drepturile de moștenire ale Thérèsei Rousseau sînt îndoielnice și sînt atacate de un nepot al defunctului. În privința asta trebuie să mă refer la o problemă delicată. *Monsieur* Rousseau s-a căsătorit cu *madame*, așa cum afirma el însuși, «în fața naturii». În ce măsură poate o asemenea căsătorie să confere drepturi este destul de problematic. Pînă în prezent numai cuvîntul și autoritatea lui *monsieur* de Girardin au împiedicat tribunalele să declare nulă căsătoria Thérèsei Rousseau."

Nicolas își aduse aminte de anumite pasaje din cartea lui Jean-Jacques, și mintea lui ageră înțelese ce efect puteau avea stupidele *Confesiuni* ale stupidului răposat.

Thérèse, la rîndul ei, zise aproape triumfător: „Ei, vezi, Colas! Ți-am spus de la început." Nicolas o privi furios, mulțumi glacial notarului pentru informațiile primite. Plecară.

Toată noaptea Nicolas chibzui și făuri planuri. Bătrîna i se punea în cale, putoarea, chiar și acum, cînd putrezea! Dar și-a greșit socotelile! A găsit ea un jurist viclean, dar el va găsi un altul și mai viclean! Scuipă cu năduf.

Plecă la Paris, cu o recomandare din partea prințului de Condé, la avocatul acestuia, *maître* Labouret. Acesta

[1] Rente anuale.

găsi o soluție. Nicolas trebuia s-o pună pe Thérèse să-l numească *homme d'affaires* [1], *homme de confiance*, omul ei de încredere. Una sau alta din rente va putea fi probabil capitalizată, ipotecate puteau fi în orice caz.

Nicolas era destul de mulțumit de cele aflate și-i explică Thérèsei că, din păcate, *maître* Gibert are dreptate; ea trebuie să rămînă la Ermenonville și să îngrijească de mormîntul lui Jean-Jacques în calitatea ei respectabilă de văduvă Rousseau. Nunta cea frumoasă căzuse baltă. Dar dacă el nu putea deveni soțul ei, putea fi totuși „omul ei de încredere", și asta era tot o legătură destul de strînsă. Thérèse îl asculta mulțumită. Nu va trebui deci să-l jignească cu nimic pe scumpul ei mort și totodată se va putea bucura de dragul ei Colas, deși nu pe față. „Adică totul rămîne așa cum a fost", trase ea concluzia.

„Nu chiar așa, draga mea, o lămuri el. Doar nici tu n-ai vrea ca soțul tău, căci asta sînt, chiar dacă în ochii lui *maître* Gibert al tău nu sînt, să renunțe la grozava afacere cu cai care ne va asigura o viață minunată. Dar pentru asta trebuie să trăiesc la Paris." „Și eu nu pot veni cu tine, Colas?" întrebă sfios Thérèse. „Parcă aș vorbi la pereți, se supără Nicolas. Ți-am explicat că trebuie să rămîi aici." Dar cînd văzu fața ei stinsă, o mîngîie: „Nu ți-o pune la inimă, scumpo. Sigur că am să vin din cînd în cînd încoace, și o să ne bucurăm de dragostea noastră."

Mai tîrziu spuse: „De altfel, pentru început, plecăm împreună la Paris. Acolo întocmim actele, are tot atîta valoare ca și o nuntă, e la fel de solemn și de măreț."

Într-adevăr, săptămîna următoare plecară, bineînțeles în mare taină, la Paris. Thérèse nu avea voie nici măcar să locuiască sub același acoperiș cu Nicolas. El o duse la o *madame* Beccari, în *ruelle* Louis, o străduță de pe lîngă biserica Madeleine.

În ziua următoare se duseră la *maître* Labouret și semnară mai multe acte, care apoi fură sigilate.

Era o treabă complicată, solemnă, și Thérèse își aducea foarte bine aminte cum trebuiseră să semneze pe vremuri,

[1] Administratorul averii (fr.).

ea și mama ei, la *maître* Gibert. Acum era chiar și mai solemn; căci *maître* Labouret purta o robă de modă veche, care-i dădea aerul unei înalte fețe bisericești. Toate sentimentele de care era cuprinsă se învălmășiră în sufletul Thérèsei. Îi era recunoscătoare lui Dumnezeu, care rînduise lucrurile în așa fel, încît nu trebuia să calce porunca mamei și totuși se putea uni cu Colas al ei. Își admira iubitul cu cîtă istețime pusese totul la cale, încît să fie și soțul ei, și totuși ea să rămînă văduva Rousseau. Dar cu toată mîndria și fericirea, se temea de maică-sa și, în pîlpîitul făcărilor de lumînare și al cerii de sigilat, care se topea, auzea vocea ei slabă, ștearsă, stăruitoare.

Apoi semnă. De data aceasta avea mai mult de semnat, dar știa încă de pe vremea ceremonici petrecute la *maître* Gibert ce avea de făcut și scrise de multe ori, dîndu-și silință: „Thérèse Levasseur, văduvă Rousseau".

După ce o expedie înapoi la *chalet*-ul ei, Nicolas se avîntă cu pasiune și zel în întreprinderea lui. Reuși să-și facă rost de cai buni la un preț convenabil, iar recomandarea prințului de Condé îi aduse clienți. Momentul era favorabil întreprinderii sale. Parisul se dădea în vînt pentru tot ce venea din Anglia. Felul său priceput, obraznic și servil plăcea domnilor din înalta societate. Treaba prinse de minune.

Își făcu apariția și un musafir neașteptat, sergentul François Renoux. Îl salută pe Nicolas zgomotos și exuberant, îl îmbrățișă, apoi admiră grajdul și manejul. Nicolas îl privea cu neîncredere. Nu trecu mult, și sergentul începu să facă aluzii la neașteptata bunăstare a lui *monsieur* Nicolas. „Degetul meu cel mic îmi spune, glumi el, că aici sînt vîrîți banii familiei Levasseur, și cred că, în calitate de șef al familiei, am dreptul să aflu din ce gologani au răsărit caii ăștia frumoși."

Nicolas nu voia să se lase șantajat de pușlamaua asta, dar cearta cu fratele Thérèsei putea avea urmări neplăcute. Proprietarul Școlii de călărie Montretout găsi o soluție: îl angajă pe chipeșul sergent. François era leneș, de multe ori lipsea sub tot soiul de pretexte, dar putea fi folosit: vorbăria și purtarea lui falnică erau pe placul clienților. De altfel Nicolas îl ținea din scurt.

Nu era meschin, dar trebuia să facă economii. Cheltuielile curente erau ridicate, veniturile lui existau în cea mai mare parte numai pe hîrtie. Cei mai buni clienți, tineri din case nobile, plăteau tare greu și, dacă stăruia, ei și puternicii lor prieteni făceau urît.

Își dădea seama cît de mult depindea de rentele neipotecate și neipotecabile ale Thérèsei. De aceea se ducea uneori la Ermenonville. De obicei sosea tîrziu, noaptea, în taină și neanunțat, dar găsea întotdeauna o Thérèse care-l aștepta și se lumina de bucurie cînd îl vedea.

Căuta să păstreze cea mai mare taină asupra vizitelor sale la Ermenonville. Totuși, vestea se răspîndi. Logofătul îi dădu de știre lui Girardin că individul acela Montretout petrecea din cînd în cînd noaptea cu văduva Rousseau la *chalet suisse*.

Marchizul socoti că nu era drept să continue a lua atitudine fățișă împotriva ticălosului. Dar avea, în sfîrșit, prilejul multașteptat să se descotorosească de respingătoarea Thérèse. Îi scrise în termeni reci că era dator amintirii prietenului său Jean-Jacques să împiedice ca în apropiere de locul lui de veci să se petreacă anumite fapte nedemne, în care era amestecată și văduva acestuia. O ruga să-și caute locuință în afara domeniului Ermenonville.

Pe Thérèse o cuprinse panica. Maică-sa îi poruncise să rămînă lîngă mormîntul lui Jean-Jacques și Nicolas dorea același lucru. Dacă pleca, îl jignea profund pe răposat și nici nu îndrăznea să se gîndească la ce va spune Nicolas. Sigur că-și va pierde banii, rentele acestea neînțelese, misterioase și o dată cu banii, așa cum prevăzuse bătrîna, dragostea lui Colas. Dar atunci cum va mai putea trăi ?

Cel mai bun lucru era să-i povestească de îndată totul. Plecă la Paris cu scrisoarea marchizului în buzunar. Alergă la grajdul lui Nicolas. Fu nevoită să întrebe în stînga și în dreapta ; nu fusese niciodată la acest Tattersall. O întîmpină fratele ei, François. Văzînd deznădejdea ce-i stătea scrisă pe față, o salută zgomotos și de sus : „**Nu ți-am** spus eu că **va sosi ziua** cînd vei veni zdrențăroasă **și** nenorocită **la fratele tău ?** Ți-am spus-o !"

Cînd o zări, Nicolas nu-şi ascunse mînia şi uimirea. Ce voia sperietoarea asta de ciori, bătrînă şi grasă, în localul său elegant? Putea doar să-i alunge clienţii. O împinse într-un colţ, şi cînd ea voi să înceapă a-i povesti, îi porunci aspru să-şi ţină gura şi să nu-l bată la cap. Să se ducă la *madame* Beccari, din *ruelle* Louis, acolo o să vină s-o vadă seara şi or să stea de vorbă. Iar acum s-o şteargă, dar repede. Tonul lui aspru îi aminti de biata maică-sa, răposata, şi se simţi pe jumătate mîngîiată.

Seara, cînd îi povesti cele întîmplate şi-i arătă scrisoarea marchizului, Nicolas se cufundă în gînduri negre. Apoi îi explică Thérèsei că, acolo, la Paris, n-avea ce căuta. De altfel, ea trebuia să rămînă în preajma mormîntului, căci deocamdată încă nu-şi putea îngădui să renunţe la rentele ei. Iar cînd Thérèse întrebă, nenorocită, unde să se ducă, îi spuse că-i va găsi o locuinţă în satul Plessis; Plessis era aproape de Ermenonville şi ţinea de proprietăţile protectorului său, prinţul de Condé.

„Plessis, spuse ea descurajată, Plessis!" „De acolo, o lămuri el, poţi uşor vizita mormîntul o dată sau de două ori pe săptămînă. Şi de la mormînt doar n-o să te izgonească domnul marchiz", adăugă Nicolas încruntat. „Plessis, mai repetă ea o dată. Acolo ai să vii şi mai rar."

Lui Nicolas i se năzări o idee, care-l amuză, se înveseli şi o mîngîie mărinimos: „Nu te văicări, scumpo! Într-un an, poate chiar peste jumătate de an, Tattersallul meu are să-nflorească şi să producă atît, încît renta ta să nu mai conteze. Atunci te iau la Paris şi începem un trai, să te ţii! Ne căsătorim, renunţăm la fărîmiturile căzute de la masa celor mari şi ieşim cu dragostea noastră la lumină."

Îl înveselise perspectiva, ba avea chiar certitudinea că acum va pune, în sfîrşit, mîna pe hîrtiile de care-l despuiase baborniţa. Josnicia lui Girardin constituia un temei valabil pentru a-i smulge hîrtiile.

„Mai întîi, hotărî el, îi răspundem domnului la scrisoarea lui trufaşă, un răspuns în lege, ţi-l dictez personal. Hîrtiile răposatului sînt proprietatea ta, în privinţa asta nu încape nici o îndoială, şi hoţul ăsta fălos trebuie să ţi le dea înapoi. Nu te mişti de la Ermenonville pînă nu-ţi dă înapoi ce e al tău!"

Nicolas nu putea să corespondeze în franceză şi ştia că Thérèse scria numai după ureche, fără să aibă habar de ortografie, aşa încît ce scria ea era greu de înţeles. Dar tocmai în asta consta hazul scrisorii ei profund jignite, şi îngîmfatul marchiz se va supăra foc că trebuie să dea preţioasele manuscrise pe mîna unei persoane cu o asemenea ortografie.

A doua zi Nicolas ar fi trebuit să plece la treabă, dar nu se grăbi şi-i dictă Thérèsei scrisoarea. Alegea cuvintele cu o sălbatică sete de răzbunare, iar ea le scria încet, anevoie, cu ortografia ei greoaie. „La asta nu m-am aşteptat, scria ea, ca *monsieur* de Girardin s-o calomnieze în asemenea hal pe văduva lui Jean-Jacques. Mă insultaţi că sînt nedemnă şi flecăriţi despre prietenia dumneavoastră faţă de soţul meu. Dumneavoastră l-aţi purtat mereu numai pe buze, iar eu în inimă. Eu spun că *dumneavoastră* sînteţi nedemn. Mi-aţi luat hîrtiile. Să-mi daţi, vă rog, înapoi toate manuscrisele, şi notele muzicale, şi *Confesiunile*, ele nu vă aparţin. Bine, am să plec din casa dumneavoastră, nu iau nimic cu mine din ce vă aparţine, dar nu plec pînă nu primesc ce e al meu. Sînt şi rămîn cu tot respectul, *monsieur*, oricît m-aţi insulta, a dumneavoastră, văduva lui Jean-Jacques pe toată viaţa."

Nicolas, în timp ce dicta, şi Thérèse, în timp ce scria, se bucurau din plin. Cînd trufaşul marchiz are să citească scrisoarea, are să simtă c-a primit una peste nas.

Nicolas o mai dăscăli o dată să nu părăsească în nici un caz domeniul Ermenonville fără hîrtii. Thérèse plecă acasă, duse scrisoarea la castel, se întoarse la *chalet* şi aşteptă.

Cînd primi scrisoarea neruşinată, marchizul se înfurie. Adevărat că lucrările fuseseră tipărite şi copiate cu cea mai mare grijă, totuşi ţinea la manuscrisele originale. Dar ce putea face ? Dacă nu voia să se încurce într-un proces îndelungat, care să facă vîlvă, trebuia să se despartă de ele. Le mai luă o dată în mînă, le privi emoţionat, le mîngîie cu gesturi gingaşe, le legă la loc, îşi luă rămas bun de la ele, le trimise ticăloasei.

Thérèse cercetă cu ochi neîncrezători teancurile de hîrtie scrisă, pentru a se convinge că sînt toate. Apoi le înveli în vederea mutării, *Confesiunile* într-unul din ju-

poanele ei, *Reveriile* în altul, în al treilea notele cîntecelor pe care Jean-Jacques le compusese în ultimele zile, *Mîngîierile*. Şi acum trebuia să se mute.

Nicolas închiriase pentru ea, la Plessis, casa unui cunoscut, anume *sieur* Bessat. Satul Plessis era lipsit de farmec, casa avea un acoperiş de paie şi era foarte modestă. Asta n-o supăra pe Thérèse, lucrul de căpetenie era că de acolo pînă la mormînt nu făcea decît o oră pe jos. Şi chiria era ieftină, optzeci de livre pe an, cu impozite cu tot.

Jupîn Maurice şi *sieur* Bessat o ajutară la mutat. Pentru truda lui, jupîn Maurice ceru cîteva fleacuri fără valoare, dar care pentru el, şi desigur şi pentru alţii, reprezentau amintiri valoroase. Cea mai mare parte a mobilierului însă, scaunele simple de lemn cu fundul de paie, clavirul cu bemolul stricat, paturile cu cuverturile alb cu albastru se aflau acum în casa Bessat, în străduţa cimitirului din Plessis. Chiar şi gravurile erau atîrnate pe pereţi, pădurea de la Montmorency, cerşetorul şchiop, hrănit de copii. Nu lipsea nici colivia cu canari. Iar hîrţoagele se aflau iarăşi la locul lor, în scrin.

Sosi Nicolas. Privi în jur. Lucrurile erau aceleaşi, şi totuşi aici părea mai jerpelite. În schimb, era stăpîn în casa lui, nici un marchiz nu li se mai putea amesteca în ciorbă. Şi scrinul era acolo, şi nu mai era gol. Îl deschise cu satisfacţie, pipăi hîrtiile, le aşeză la loc. Nici o babornită şi nici un marchiz nu-i mai stăteau în cale. Erau ale lui, în ciuda tuturor. Erau poate niţel cam uzate hîrtiile, se preschimbaseră în cai frumoşi, în pursînge englezeşti ; dar avu simţămîntul sigur că, dacă s-ar afla vreodată la ananghie, ele îi vor sluji drept scut.

Avea pricini să ia în considerare astfel de posibilităţi. Afacerea lui se putea prăbuşi peste noapte. Tinerii domni cu titluri înalte, datornicii săi, îl amînau pentru timpul cînd le vor muri părinţii, şi n-ar fi fost recomandabil să se adreseze tribunalelor. Pe rentele care încă nu fuseseră capitalizate sau ipotecate nu se putea primi un ban, iar prinţul de Condé, protectorul său, îl ajuta cu orice, numai cu bani nu.

Nicolas era un om plin de imaginaţie, înzestrat cu o energie nestăvilită, era cu desăvîrşire lipsit de scrupule

şi avea acel egoism inventiv care de obicei asigură cîştiguri mari, dar n-avea noroc. Şi de astă dată *Madame* Ghinion îi dădu o lovitură nimicitoare. Armăsarul Lucky Strike îl trînti atît de rău, încît îşi fractură bazinul. Putea să-şi ia rămas bun de la cariera sa de cel mai bun profesor de călărie din Paris!

Sergentul François încercă un timp să ducă mai departe Tattersallul, în numele lui. Dar creditorii erau tot mai stăruitori; nici *maître* Labouret, nici prinţul Condé nu-i veniră în ajutor; sergentul François se încăieră cu unul dintre tinerii nobili datornici, în ziar apăru o notiţă răuvoitoare. Nicolas trebui să renunţe la întreprinderea sa.

Se retrase la Plessis, la prietena sa, Thérèse. Şedea aici şi privea la singura sa avere, scrinul cu hîrtiile.

De atunci locui împreună cu Thérèse la Plessis, în casa lui *sieur* Bessat, folosind mobilele lui Jean-Jacques, în preajma mormîntului. Era un invalid arţăgos, fanfaron chiar într-o limbă străină.

Thérèse avea din nou un bărbat pe care să-l îngrijească. O făcea cu un devotament fără margini. Îl admira pe Colas al ei. Totul era mare la el, chiar şi nenorocul.

TATĂ ŞI FIU

Fernand îi dădu de veste marchizului, în cuvinte puţine că, dacă n-are nimic împotrivă, va sosi la Ermenonville peste trei săptămîni.

Girardin ţinea scrisoarea în mîinile sale tremurînde. Fernand se afla în Anglia, poate chiar în Franţa! Fernand va fi aici peste trei săptămîni! *Monsieur* de Girardin se simţi deodată bătrîn şi slab, fericit şi nefericit, fără puteri în faţa bucuriei celei mari şi a dificilelor hotăriri pe care trebuia să le ia.

Şapte ani întregi, două mii cinci sute de zile şi nopţi, aşteptase scrisoarea aceasta. Cînd se încheiase armistiţiul cu Anglia sperase că Fernand se va întoarce; apoi sperase încă luni întregi că dorul după Gilberte îl va aduce acasă şi, chiar atunci cînd se dusese cu inima frîntă la nunta Gilbertei, tot mai sperase, în ciuda oricărui bun-

simţ, că amintirea lui Jean-Jacques, dorul după Ermenonville şi, poate, o fărîmă de dragoste pentru el, tatăl lui, îl vor ademeni înapoi. Aflase apoi că Fernand cumpărase pămînt în Indiile de Vest, în San-Domingo. Irosise o mare parte a moştenirii ce-i rămăsese de la maică-sa în pămînturi. dincolo de ocean, şi pe deasupra se îndrăgostise de o oarecare *mademoiselle* de Traversay, ce e drept, din înalta aristocraţie, dar născută în insule, adică o creolă ; şi totuşi, nu izbutise să facă biata lui inimă să-şi piardă speranţa.

Acum ţinea în mîini scrisoarea aceasta şi privea rîndurile scurte şi semnătura : *„Al domniei-voastre fiu iubitor şi respectuos, Fernand de Brégy"*, iar inima i se zbătea de prea multă fericire şi de mîndrie jignită. Fernand nici nu socotea că e nevoie să-i comunice dacă venea singur sau cu această familie de Traversay, creolii. Putea, un tată, un soldat şi un educator să accepte atîta lipsă de consideraţie, fără să-l certe ? Dar dacă-l certa, n-ar renunţa poate îndărătnicul său fiu la hotărîrea de a veni ?.

Întocmi un răspuns în care îi ura bun venit fiului său, dar totodată îl certa. Găsi că scrisoarea nu era destul de abilă, se gîndi să-l pună pe *monsieur* Gerber s-o întocmească, renunţă la ideea aceasta, scrise în sfîrşit singur o scrisoare pe care o socoti mult prea puţin reţinută, prea drăgăstoasă şi de trei ori prea lungă. Apoi o expedie.

În săptămînile următoare se gîndi cum să se poarte cu fiul rătăcitor, cu răzvrătitul, cu rebelul, cu fugarul, care aderase la breasla negustorilor, care se coborîse la cei de-o seamă cu Robinet. Dar, de fapt, nici nu era un fiu rătăcitor. Se întorcea acoperit de glorie militară şi cu bogăţii noi ; valoarea plantaţiilor sale din Indiile de Vest crescuse. Cum să-l primească, aşadar ? Să taie mielul cel gras, sau să arate severitate părintească ?

Şi apoi, deodată, un majordom fistîcit şi emoţionat anunţă : „A sosit contele Brégy !" iar Girardin se năpusti în hol şi-l văzu pe Fernand, pe Fernand pe care-l cunoştea şi care totuşi era cu totul altul, ars de soare, călit, plin de bărbăţie. Oare acesta era fiul lui, care mai ieri avusese obrajii fragezi ? Şi Girardin uită de toate planurile sale, îşi îmbrăţişă fiul, îl strînse la piept, îl sărută

și bîlbîi : „Fernand !“ apoi : „Tu ești ?“ și : „Fernand, dragul meu Fernand, fiul meu !“

Fernand se gîndise și el de multe ori cum să se poarte cu tatăl său. Marchizul era din cap pînă-n picioare un om al trecutului, în timp ce el, Fernand, era un om al prezentului, ba al viitorului, foarte maturizat, iar tatăl său era, pentru el, un copil iubit, îndărătnic, care voia mereu să-l contrazică. Hotărîse să se poarte cu îngăduință, dar fără a permite ca legătura atît de slabă dintre ei să devină mai strînsă. Acum însă, aici, în Ermenonville-ul atît de familiar al copilăriei sale, cînd îl văzu pe tatăl său mult mai bătrîn decît și-l închipuise, și cînd citi pe fața lui emoționată, fericită, urmele suferinței celor șapte ani, nu mai simți nici el decît dragoste.

Girardin îl însoți chiar el pe Fernand în odaia lui. Pe drum observă că fiul lui șchiopăta, nu mult, dar, oricum, șchiopăta. La întrebarea lui speriată, Fernand povesti că fusese rănit curînd după ce intrase în armată. La început rana mersese prost și avusese grijă ca marchizul să nu afle. Girardin, impresionat de atîta atenție, se rușină că se îndoise vreodată de dragostea fiului său.

Acum, cînd se aflau împreună, Girardin spera că Fernand își va deschide sufletul. Dar acesta nu povesti decît de întîmplările din trecutul cel mai apropiat. Se prezentase la întoarcerea în țară, după cum era obiceiul, la Paris și la Versailles, miniștrii îl primiseră cu multă bunăvoință. *Monsieur* de Ségur, ministrul de război, îi făgăduise chiar că brevetului său de colonel în armata americană i se va adăuga unul în cea franceză.

Deoarece Fernand nu mai povesti deocamdată nimic, începu Girardin să vorbească. Despre vizita împăratului Joseph, despre numeroasele pelerinaje, și stărui să meargă să-i arate schimbările făcute în parc.

Fernand păși alături de tatăl său, care vorbea într-una, emoționat și entuziast. Nu-i venea ușor să manifeste încîntarea așteptată. Da, acesta era peisajul din *Noua Heloïse*. Natura lui Jean-Jacques. Era duioasă, îndemna la visare și meditație, dar nu era, oare, și puțin ridicolă ? Fernand, care văzuse pădurile nesfîrșite, prериile, fluviile Lumii Noi, nu mai putea admira aceste gră-

dini, i se păreau niște jucării, le asemuia cu marionetele din copilăria sa.

Se bucură cînd tatăl îl lăsă singur la mormîntul lui Jean-Jacques.

În timpul grelei campanii și în decursul anilor petrecuți pe insulele Indiei de Vest, Fernand se gîndise adesea la sentimentul pe care-l va încerca cînd se va afla din nou în fața acestui mormînt. Acum stătea împietrit, monumentul acesta nu-i trezea nici un fior.

Mult mai profund îl impresionă întîlnirea cu *monsieur* Gerber. Omul acesta slab arăta mai bătrîn decît era, devenise și mai subțiratic și fără vlagă, părul i se rărise și mai mult, ochii clipeau mai des. Revederea cu fostul său elev îl mișca peste măsură. Întrebă sfios: „Pot să vă îmbrățișez, Fernand?" Surîse, clipi și trebui să facă o mare sforțare să nu plîngă. „Cine și-ar fi închipuit?" spuse el de cîteva ori pe nemțește și nu se mai sătura privindu-l.

Fernand era uluit cît de mult semăna acum *monsieur* Gerber cu Jean-Jacques. Se vedea că și-l luase de pildă în toate, așa cum fiecare are nevoie de un exemplu demn de urmat, și ajunsese, poate fără voia lui, să-i semene.

„Da, dragă Fernand, spuse *monsieur* Gerber, acum ați încheiat ceea ce Platon numește anii de ucenicie și de călătorie. Ați devenit atît de bărbat! exclamă el. Desigur, au trecut șapte ani! Probabil că și filozofia dumneavoastră a devenit mai bărbătească în contact cu lumea reală!" spuse el, chipurile, în glumă, dar tonul era bătăios.

Și Fernand își aducea foarte bine aminte de convorbirea aceea cînd Gerber îl implorase să nu se îndoiască de Maestru. Gerber avusese și, totuși, n-avusese dreptate, iar acum, în loc să răspundă, îl provocă pe fostul său dascăl: „Dar *Confesiunile* nu v-au zdruncinat și pe dumneavoastră foarte tare, dragă *monsieur* Gerber?"

Era ciudat cum, după șapte ani, cei doi își reluau discuția de unde o lăsaseră.

— Nici nu mi-am închipuit vreodată se apără Gerber, că viața lăuntrică a unui om atît de mare ar putea fi la fel de calmă și senină ca viața de la Ermenonville. *Confesiunile* au întărit admirația mea umilă. Cuvintele de

granit ale introducerii sună sincer. Istoria omenirii nu cunoaşte o a doua operă de o atît de uriaşă autenticitate."

Fernand era uluit. Gerber trebuia doar să ştie de prăpastia ce exista între faptele reale şi reprezentarea lor de către Jean-Jacques. „Nu v-a mirat faptul, întrebă el prudent, că Jean-Jacques îşi vedea soţia şi tovarăşa de viaţă cu totul altfel decît era în realitate?" *Monsieur* Gerber răspunse fără să şovăie: „Jean-Jacques a spus adevărul; dacă realitatea este sau nu adevărată, asta n-o mai ştim. El avea dreptul să modifice realitatea lumii după concepţiile sale. Opera lui este autentică, şi lumea lui adevărată." Repetă fraza în germană, bucurîndu-se de felul cum sunau cuvintele. „Lumea lui Jean-Jacques este mai adevărată, mai convingătoare, mai durabilă decît aşa-zisa lume reală. Realitatea va trebui să se schimbe."

Credinţa profundă, nestrămutată a lui *monsieur* Gerber îl emoţionă pe Fernand. Cînd rămase singur reflectă din nou la cuvintele alsacianului: „Opera lui este autentică, şi lumea lui adevărată"; le judecă în lumina propriilor sale experienţe. Viaţa în America fusese grea, clipele măreţe puţine la număr, în schimb, nu puţine fuseseră zilele istovitoare, de o meschinărie respingătoare. Văzuse puţine lucruri realizîndu-se şi trecuse prin multe decepţii. Nobilul om primitiv al lui Jean-Jacques se dovedise a fi o închipuire, se obţinuse ceva mai multă libertate, dar de egalitate şi fraternitate nici urmă.

O dată chiar — desigur, într-un moment de deznădejde — cînd făcuse bilanţul experienţei sale din America, îşi dăduse seama că nu se înfăptuise mai nimic. Capriciilor superficiale, copilăroase, costisitoare ale aristocraţiei le luaseră locul în Statele Unite lăcomia şi făţărnicia burgheză. Astfel se realizase în America, cu sacrificii uriaşe, visul lui Jean-Jacques.

Şi totuşi, acel Jean-Jacques, aşa cum îl vedea *monsieur* Gerber, nu era mai puţin real ca al său propriu. Dacă, încă pe cînd era în viaţă, Jean-Jacques fusese pentru fiecare altul, cu atît mai mult se preta la interpretări Jean-Jacques mort. *Monsieur* Gerber avea dreptate chiar şi în afara problemelor personale. Trebuia numai făcută distincţia între ceea ce era etern la Jean-Jacques şi ceea ce era viaţa sa de toate zilele. Nu-ţi era

îngăduit să te oprești la ceea ce îl cobora pînă la tine, ci trebuia să-ți însușești ceea ce te obliga să privești spre înălțimile lui. Marile teze din marile lui opere aveau o strălucire veșnică, asemenea stelelor. Orbirea lui Jean-Jacques față de lucrurile de toate zilele era providențială : fără de ea n-ar fi putut vedea atît de limpede lucrurile mari. Orbirea lui Jean-Jacques îi pricinuise rău numai lui, clarviziunea sa era de folos tuturor.

Într-un rînd, Fernand întîlni în parc o femeie bătrînă, grasă, îmbrăcată în negru, care fără-ndoială venea de la mormîntul lui Jean-Jacques. Ea îl privi de parcă l-ar fi cunoscut, păru că vrea să-i vorbească, dar apoi își văzu de drum. Abia mai tîrziu își dădu seama că fusese Thérèse. Clătină din cap, nedumerit de sine însuși, fără să-nțeleagă cum de fusese atît de îndrăgostit de femeia aceasta. Ani de zile nici nu se gîndise la dînsa. Experiența lui cu ea era de mult încheiată, nu-l mai interesa.

Chiar și atunci cînd află că trăia la Plessis, împreună cu acel Nicolas, rămase ciudat de nepăsător. Încercă să se mînie împotriva ucigașului lui Jean-Jacques, își spuse că, dacă n-ar fi existat Nicolas, cel mai mare gînditor și scriitor de limba franceză ar fi trăit încă. Dar nu simțea altceva decît puțină scîrbă față de acel om.

Cîteva zile mai tîrziu, Fernand avu o discuție serioasă cu tatăl său despre problemele sale personale. Încă de la sosirea lui Fernand, fericirea marchizului fusese umbrită de o grijă : cît avea să stea ? Va rămîne la Ermenonville ? Ce e cu creola ? Acum, în sfîrșit, *monsieur* de Girardin își luă inima în dinți și întrebă : „Ai trăit destul de mult pe insulele noastre din Indiile de Vest, nu-i așa ? N-ai vrea să-mi povestești despre asta ?"

Fernand își propusese să-i vorbească despre experiențele sale în San-Domingo, dar era supărat că tatăl nu așteptase să deschidă el vorba despre asta. La Philadelphia, spuse el, s-a vorbit mult despre abolirea sclaviei ; din păcate, nu fusese decît vorbărie goală. De aceea voise să se convingă cu propriii săi ochi cum funcționa legislația franceză pentru sclavi, acel *Code noir* [1], în Indiile

[1] Cod negru (fr.).

de Vest. „De fapt, tată, continuă el zîmbind, dumneavoastră aţi fost acela care m-aţi trimis în San-Domingo. Dumneavoastră m-aţi îndemnat pe vremuri să citesc lucrarea lui Raynal [1] despre Indiile noastre."

Girardin ar fi preferat ca Fernand să povestească despre chestiuni personale, dar el vorbea despre această problemă generală, pe care o cunoştea bine. Părerea lui Fernand era că, în linii mari, plantatorii din Indiile de Vest se purtau mai omeneşte decît cei din ţinuturile sudice ale Statelor Unite, iar *Le Cercle des Philadelphes* [2], cu sediul la Cap Français [3], realiza multe lucruri bune. El însuşi făcea parte din conducerea acestei asociaţii a prietenilor oamenilor şi încercase să dovedească, pe plantaţia întinsă pe care o cumpărase la San-Domingo, că purtîndu-te cu blîndeţe negrii munceau mai bine.

Marchizul, puţin distrat, spuse: „Ai auzit, desigur, că i-am eliberat pe iobagi. Mă bate gîndul să renunţ chiar şi la dreptul asupra pescuitului." Tot mai aştepta ca Fernand să povestească despre *mademoiselle* de Traversay, creola, şi despre intenţiile lui. Dar aştepta degeaba. Fernand vorbi mai departe despre *Le code noir*.

Fernand ar fi vrut s-o aducă pe Hortense de Traversay în Franţa şi să se căsătorească. Dar nu vorbi de ea. Nu era singur lămurit ce să facă, nu voia să ia o hotărîre pripită şi se întorsese în Franţa tocmai pentru a chibzui totul în linişte, de unul singur.

CEALALTĂ GILBERTE

Căsnicia Gilbertei mergea bine.

Îi era drag Mathieu, şi-şi dădea seama că el o iubeşte, cu simţurile şi cu inima, şi-i era plăcut să trăiască cu convingerea aceasta. Neplăcută era pedanteria cu care

---

[1] Se referă la *Istoria filozofică şi politică a coloniilor şi a negoţului european în cele două Indii* (Amsterdam 1771). Ediţia apărută la Geneva în 1772, care cuprindea atacuri puternice împotriva politicii coloniale, a fost arsă în 1781, iar Raynal nevoit să se exileze.

[2] Cercul filadelfilor (*philadelphos* înseamnă în limba greacă dragoste frăţească).

[3] Cap şi localitate în San-Domingo.

Mathieu se îngrijea de îndeplinirea multiplelor lor obligații la Curte. În schimb, respecta, cu conștiinciozitate și fără nici o împotrivire, promisiunile ce i le făcuse.

Totuși, Gilberte nu era împreună cu bunicul atît de des cît ar fi dorit. Dar vina nu era a lui Mathieu, ci a lui *monsieur* Robinet. Acesta prețuia, ca și ea, seriozitatea și corectitudinea lui Mathieu și tocmai de aceea nu voia să-i impună prezența sa. „Ei, copilul meu, ești fericită cu contele tău?" o întreba el cîteodată pe nepoată, iar ea răspundea: „Desigur, de ce n-aș fi?"

Cînd *monsieur* Robinet observă o schimbare la ea, o întrebă dacă nu voia să rămînă la Latour pînă la naștere; Gilberte știa că bătrînul ținea ca ea să-și aducă copilul pe lume în preajma lui; dar nu putu să-i îndeplinească dorința; îi făgăduise lui Mathieu că va naște la Saint-Vigor, în apropiere de Versailles. Obiceiul era ca, în asemenea împrejurări, regina să se intereseze de soarta mamei și a copilului, iar la botez să ia parte cineva în numele ei.

Totul se petrecu așa cum se cuvenea, copilul văzu lumina zilei la Saint-Vigor, cîntărea șapte pfunzi[1] și, încă din prima zi, fu contesă de Courcelles cu unsprezece *quartiers*, urmînd ca, după prezentarea la Curte, să aibă drept de acces în dormitorul reginei[2].

Copila fu botezată cu numele neobișnuit de Marie-Sidonia, care exista din vechime în familia Courcelles. Regina, care ținea, în felul ei, la Gilberte datorită prospețimii acesteia, venise personal la botez; în afară de daruri obișnuite, îi dădu un micuț cățel pechinez, pe care tocmai îl fătase cățeluța ei. Mathieu era mîndru de o asemenea cinste. Gilberte recunoscu că Pompon era drăguț și arăta bine în brațe, sau ca jucărie a fetiței, dar la gîndul că Fernand ar rîde grozav de toate astea, îi pierea tot cheful, și cățelușul nu-i plăcea.

Cînd se răspîndi vestea despre întoarcerea lui Fernand, familia Courcelles era la Saint-Vigor. În sinea ei, Gilberte spera că-i va face o vizită și fu dezamăgită, fiindcă Fernand plecase la Ermenonville fără s-o fi văzut.

---

[1] *Pfund* — măsură de greutate egală cu 0,468 kg.

[2] În dormitorul reginei n-avea acces decît nobilimea „născută".

Mathieu şi ea aveau de gînd să se ducă peste trei săptămîni, pentru scurtă vreme, la Latour. Dar Gilberte spuse că bunicului îi era dor de micuţa Marie-Sidonia şi că doreşte să plece de îndată. Perioada cît trebuia să facă de serviciu la Curte nu era încheiată, şi Mathieu şovăia. Deoarece ea stăruia, el răspunse, înclinîndu-se, că poate, dacă vrea, să plece cu copilul la Latour, iar el va rămîne la Versailles, să-şi îndeplinească pînă la capăt îndatoririle. Asta dorise şi Gilberte.

Robinet îşi cunoştea nepoata pînă în străfundul inimii şi ştia de ce venise de data aceasta mai devreme. Povesti în treacăt că Fernand se întorsese şi că, de fapt, cu toată neînţelegerea pe care o avuseseră, tînărul ar fi putut să-i facă o vizită. Curînd după aceea, cum Fernand nu venea, spuse că ar putea ei să meargă o dată pînă la Ermenonville.

Cînd marchizul îi povestise că se întîlnea adesea cu *monsieur* Robinet, Fernand se stăpînise şi nu întrebase de Gilberte. Chiar şi atunci cînd tatăl îl anunţase că Gilberte se afla la Latour nu spusese nimic. Dar roşi. În cei şapte ani nu învăţase să-şi stăpînească faţa.

Ceea ce povestise despre pricinile care-l îndemnaseră să plece în Indiile de Vest era numai o parte a adevărului. Filozofia fusese numai una din cauze, prezenţa Hortensei de Traversay — o alta, dar o a treia, mai puternică decît celelalte două, îl mînase spre insule. Voise să amîne întoarcerea în Franţa, voise s-o pună pe Gilberte la încercare, s-o lase să aştepte ; dacă ar fi aşteptat destul de mult, atunci, aşa hotărîse el, avea s-o ierte. Cînd auzi că Gilberte se afla atît de aproape, înţelese, dureros de limpede : jucase un joc nelegiuit şi pierduse pe bună dreptate.

Oricum, nu va recunoaşte că a pierdut. Nu se va duce la ea, după toate cîte avusese de îndurat la Latour.

Apoi se întîmplă ceea ce se temuse şi, poate, sperase că se va întîmpla : întorcîndu-se de la plimbare, găsi doi oaspeţi stînd de vorbă cu tatăl său : *monsieur* Robinet şi Gilberte.

Se simţi din nou de parcă ar fi fost băieţandrul din trecut, roata timpului se întorsese înapoi, Jean-Jacques nu venise la Ermenonville, Fernand nu plecase în Ame-

rica, Gilberte nu se măritase. Gilberte cea de ieri, şi cea de acum o săptămînă, şi cea de totdeauna venise, ca de obicei, în vizită cu bunicul, fără să fie anunţaţi şi fără multe formalităţi, ca întotdeauna ; ei îşi făcură ca întotdeauna un semn din ochi şi ştiură că se vor ridica şi-i vor lăsa pe cei doi domni singuri.

Şi se ridicară de la locurile lor şi-i lăsară singuri pe cei doi domni. Se duseră în parc.

Probabil că în casă făcuseră conversaţie, vorbind despre lucruri indiferente, probabil că şi acum spuneau banalităţi, lucruri fără importanţă, nu-şi dădeau seama. Primele cuvinte pe care Gilberte le rosti conştientă şi pe care Fernand le auzi într-adevăr fură : „Ce s-a întîmplat cu piciorul dumitale, Fernand? Nu e ceva prea grav ?" Şi în vocea ei răsuna atîta teamă şi duioşie, încît Fernand mulţumi în gînd englezului sau soldatului din Hessa [1] al cărui glonte îl lovise.

Fernand tăcea. Vorbea Gilberte. „Eşti grozav de matur, Fernand, observă ea. Desigur că mă aşteptam la asta, şi totuşi mă uimeşte. Toate s-au schimbat, şi totuşi nu s-au schimbat", spuse ea, şi fraza aceasta era atît de banală, sau poate avea vreun înţeles deosebit ?

„A trebuit să mă zbat cu multe probleme", spuse, în sfîrşit, Fernand. Vorbea cu greu, nu voia să se lase copleşit de ceea ce simţea în clipa de faţă. Ea nu înţelesese atunci ce-l frămînta, niciodată nu-l înţelesese şi nu voise să-l înţeleagă, şi el trebuia să-i amintească asta. „Da, acum te-ai frecat de lume", răspunse Gilberte, şi Fernand era supărat şi măgulit că folosea cuvintele pe care le spusese el atunci. „Şi ai trecut prin multe aventuri", continuă ea, şi nimeni, poate că nici ea, n-ar fi putut spune în ce măsură glumea şi în ce măsură vorbea serios.

„Da, am trecut prin multe întîmplări neobişnuite, răspunse Fernand calm. În realitate problemele arată cu totul altfel decît în cărţi." Găsise în sfîrşit un subiect de conversaţie şi era fericit. Vorbi despre problema pentru care plecase în Indiile de Vest, despre sclavagism şi ce spuseseră despre sclavagism Franklin, şi Washington, şi Jefferson, şi cum lucrurile se prezentau cu totul altfel pe

[1] Mercenari originari din landul Hessa, din Germania, care au luptat alături de englezi în războiul de independenţă al Statelor Unite.

insulele franceze[1] decît pe continentul american, mai simplu şi totuşi mai complicat. Vorbi despre ceea ce ar fi trebuit să fie şi despre ceea ce era şi se înflăcără ; era iarăşi acel Fernand de odinioară, foarte juvenil, care schiopăta puţin. Era un om minunat şi totodată înspăimîntător.

Atîta timp cît Gilberte fu de faţă, Fernand simţi pentru ea tot ce simţise şi în trecut. Cînd rămase din nou singur îşi regăsi cumpătul şi filozofia. După cum se părea, ea socotea trecutul încheiat, se bucura că erau din nou împreună şi trăia toată fericirea clipei de faţă. Lui nu-i era îngăduită o fericire atît de necugetată. Nu putea uita că Gilberte se legase şi mai strîns de acele cercuri frivole, primejdioase din care el evadase. Avea astăzi la fel de puţină înţelegere pentru el şi pentru lumea lui ca şi atunci ; din gura ei nu ieşise nici un cuvînt de părere de rău, sau mai adînc gîndit. El se înflăcărase, vorbind şi căutînd să-i explice greaua problemă a sclaviei, dar ea nu întrebase nimic şi nu-şi arătase prin nimic participarea. I se păru chiar că zărise o umbră de zîmbet pe buzele ei, un zîmbet dur, lipsit de bunătate, şi cu cît se străduia mai mult să-şi amintească zîmbetul acela, cu atît i se părea mai răutăcios.

Acum ştia ce avea de făcut. Se va înapoia de îndată la San-Domingo. Se bucura la gîndul muncii ce-l aştepta acolo, îi era dor de Hortense. O vedea înaintea ochilor pe Hortense de Traversay, aşa cum o văzuse pentru prima oară. Era la balul guvernatorului, iar ea intrase, plutind parcă, înaltă şi subţire, foarte tînără, cu faţa prelungă, smeadă, radiind sumbru sub părul pudrat alb, cu umerii ieşind delicat din rochia de culoarea bronzului. Felul în care-l privise, nestingherit şi profund, cu ochii ei mari, foarte deschişi la culoare, cum îl întrebase cu vocea ei subţire şi ironică despre maestrul lui, Jean-Jacques, totul îl cucerise, îi plăcuse. Desigur, fata aceasta, descendenta străvechii nobilimi franceze şi castiliane, era de o mîndrie ce atingea nebunia, dar avea clipe în care-l înţelegea cu sensibilitatea ei, cînd devenea pentru el Julie, şi clipele acestea mari, însufleţite trăgeau de zece ori

[1] Haiti şi Republica Dominicană, care, pe atunci, erau colonii franceze.

mai mult în cumpănă decît suferința și supărarea cumplită pe care i le pricinuia uneori. Ce minunat va fi s-o aducă în Franța, să-i arate această țară nespus de frumoasă, care, în ciuda decăderii sale, avea un viitor strălucit, și s-o formeze după concepțiile sale și ale lui Jean-Jacques ! Nu va mai fi atît de nebun încît s-o piardă și pe Hortense, lăsînd-o fără nici un rost să aștepte, punînd-o „la încercare" ! Se va întoarce la San-Domingo. Mîine, cel tîrziu poimîine, va da de știre tatălui său că pleacă în Indiile de Vest să-și aducă logodnica.

Mîine se va duce și la Latour s-o vestească pe Gilberte de hotărîrea sa. Nu se temea să-i spună în față ce planuri avea, că aceasta însemna sfîrșitul și că se despărțeau pentru totdeauna.

Străbătu drumul pînă la Latour nu călare, ci în trăsură, îmbrăcat în uniformă. Nu mai era Fernand, care venea la Gilberte : era contele Brégy, care făcea o vizită formală de rămas bun doamnei de Courcelles. Desigur că nu-i va fi ușor ; poate chiar va fi obligat să vadă copilul Gilbertei și să spună cîteva cuvinte admirative.

Dădu peste o Gilberte îmbrăcată rustic, proaspătă, naturală, atrăgătoare. „Sper, Fernand, glumi ea, că nu trebuie să mă schimb pentru dumneata", și el se simți caraghios în uniforma lui somptuoasă și cu sabia. Gilberte continua să flecărească cum flecărea pe vremuri, în timpurile cînd erau cel mai aproape unul de altul. Cum de-i venise ideea că ea s-ar fi schimbat ? Cînd zîmbea, n-avea nimic dur sau rău în expresie, era zîmbetul *Noii Heloïse,* iar el fusese un nebun, orbit de năluciri absurde.

Gilberte îi povesti despre prietenia dintre ei și marchiz. Acesta stăruia mereu ca bunicul să transforme grădinile de la Latour după principiile lui Jean-Jacques, luînd drept model parcul de la Ermenonville. Dar *monsieur* Robinet se împotrivea cu strășnicie : dacă avea poftă de natură, apoi să fie natură adevărată, și dacă voia un parc, atunci să fie cu tise și merișori, cu fîntîni și straturi frumoase de flori. De natura imitată a lui *monsieur* de Girardin se lipsea bucuros. Se tachinau mereu cei doi domni bătrîni, și totuși nu se puteau lipsi unul de altul. Gilberte povestea glumeț, vesel și, totuși, cu duioșie.

Nu-i vorbi de Mathieu al ei, nici de micuța Marie-Sidonia, nici de regină și nici de cățelușul Pompon. Nu-l întrebă nici despre creola lui, de care bineînțeles că auzise. Nu pomeni nimic nici de cearta din trecut.

El o asculta cum flecărea și percepea mai puțin sensul cuvintelor decît sunetul lor. Dar deodată ea spuse : „Nu-i așa că *monsieur* Robinet e un om minunat?" Îi auzi cuvintele și înțelese că, în felul acesta delicat, ea îl mustra că o părăsise atunci ; și oare ar fi putut să-l dojenească și să se plîngă într-un fel mai blînd ? Inima îi era grea și ușoară totodată, căci inima lui se făcuse mai înțeleaptă. Ar fi fost într-adevăr mai bine pentru amîndoi dacă ar fi urmat atunci sfatul lui Robinet și ar fi așteptat pînă se organiza plecarea corpului auxiliar francez.

Asta era, bineînțeles, absurd. Pe vremea aceea a trebuit să acționeze așa. Dar nu putea să alunge gîndul că toate ar fi fost altfel dacă s-ar fi dovedit mai cumpănit atunci. Gilberte și Hortense se contopeau. Călărea alături de Gilberte, străbătînd proprietățile sale din Indiile de Vest, și ea admira cît de întinse erau pămînturile lui, aproape fără margini, și-i cerea să lămurească de ce și cum de făcuse una sau alta, zîmbind înțelegător, duios și puțin ironic în fața entuziasmului lui.

Cînd se despărțiră, se simțeau foarte aproape unul de altul.

Fernand nu-i spuse nimic tatălui său despre plecare. În schimb îi scrise Hortensei că situația din Franța îl silea să rămînă deocamdată acolo ; s-ar putea să mai treacă ani de zile pînă să se poată întoarce în San-Domingo. Tonul scrisorii era nepărtinitor, amabil, foarte prietenos și prea puțin tandru.

Cînd veni a doua oară la Latour, Gilberte nu mai era singură. Sosise Mathieu.

Nestînjenită, ea se purtă cu Fernand cum te porți cu cel mai scump și sincer prieten ; Mathieu de asemenea îl primi ca pe un prieten apropiat al casei. În schimb, Fernand, cu toată străduința sa, avu o atitudine țeapănă și morocănoasă. Cînd mai aduseră și copilul, micuța Sidonia, cu cățelușul Pompon, Gilberte deveni pentru el o doamnă cu totul străină, una din doamnele de la Versailles.

Părăsi Latour cu totul dezorientat. Visase oare ultima dată cînd fusese acolo ? Își dădu din nou seama, cu toată ascuțimea, cît de fugară era imaginea unui om în mintea lui. Purta în el imaginea unei Gilberte din trecut și o altă imagine, diferită, și apoi iarăși alta, diferită de a doua, și nu izbutea să le contopească. Încercă s-o ocolească pe Gilberte, și totuși se întîmplă de multe ori să se întîlnească cu ea, n-avea ce face. De cele mai multe ori se arăta stînjenit și rezervat. Apoi îl năpădeau din nou vechile sentimente din tinerețe, uita de existența lui Mathieu și trebuia să facă o sforțare ca să-și amintească tot ce-i despărțea.

Gilberte găsea că Fernand rămăsese același, și chiar dacă nu voia s-o lase să se apropie de el, totuși, era evident că rupsese, din cauza ei, cu creola.

O dată, pe cînd se afla singură cu el, intră copilul. Marie-Sidonia era îmbrăcată, după obicei, greoi și somptuos, ca o persoană mare ; și purtarea ei era nefiresc de ceremonioasă și matură. Gilberte observă cum Fernand privea gînditor fetița și spuse că ea ar fi preferat s-o educe simplu și firesc, așa cum fuseseră crescuți ei înșiși. Dar Mathieu și bunicul stăruiau să fie crescută așa cum se cuvenea ; în timpurile acestea tulburi, socoteau ei, era cu atît mai necesar. Fernand o privi pe Gilberte, privi copilul și tăcu. Ea însă observă cît de mult o condamna, și pe față i se ivi acel zîmbet fugar, răutăcios.

CUI APARȚINE JEAN-JACQUES ?

De la întoarcerea lui Fernand, casa marchizului redevenise ospitalieră, ca în trecut. Veneau filozofi, scriitori, aristocrați cu vederi înaintate, majoritatea „americanilor", adică oameni care luptaseră, de dragul libertății, în coloniile engleze ; veni de mai multe ori și ambasadorul american, Thomas Jefferson.

Discuțiile de la Ermenonville se învîrteau mai ales în jurul politicii interne. Situația financiară a Franței era proastă. Cele două stări privilegiate, nobilimea și clerul, nu numai că erau scutite de dări, dar mai și acaparau, sub forma diferitelor privilegii feudale, o mare parte a

impozitelor, iar majoritatea populației acestei țări bogate trăia în strîmtoare, ba chiar în mizerie. Izbucneau tulburări cînd într-un loc, cînd în altul. Era nevoie de transformări fundamentale, de o reformă a regatului, de sus și pînă jos, de o răsturnare totală.

Și liber-cugetătorii din jurul lui *monsieur* de Girardin socoteau o revoluție inevitabilă. Dar ei credeau că va fi o revoluție pașnică. Peste tot se puteau constata semnele progresului. Miniștrii luminați se străduiau să lichideze drepturile de care se bucurau stările privilegiate, o evoluție blagoslovită era în desfășurare.

Revoluția avea să fie îndrumată de filozofi, de savanți în teoria statului, avea să vină de sus. Regele manifesta bunăvoință, sfetnici liberali îl puteau determina în cele din urmă să acorde o constituție, drepturi egale pentru toți.

Fernand nu era de aceeași părere. Experiența practică îl învățase că, împotriva rezistenței îndîrjite a unei pături dominante hotărîte, n-o puteai scoate la capăt cu dispoziții prudente și jumătăți de măsură. Ordinele bine intenționate ale unor conducători mari, izolați, ajutau prea puțin. Nici măcar împăratul liberal Joseph nu putea face prea multe. Sistemul feudal al regatului trebuia înlăturat din temelii, și asta n-o puteau face decît cei care sufereau din punct de vedere economic și fizic de pe urma lui. Marea schimbare nu putea veni decît de jos, de la mase, din popor.

Secole de-a rîndul, cei de jos acceptaseră mizeria apăsătoare ca o fatalitate, ca pe ceva de neînlăturat. Dar apăruse Jean-Jacques și arătase că ar fi foarte bine cu putință și o altă ordine. Cei de jos auziseră despre aceasta, cunoșteau numele lui Jean-Jacques, aflaseră nelămurit despre învățătura lui. Începeau să se trezească, se frecau la ochi, iar atunci cînd se vor trezi cu totul se vor urni pentru a pune singuri capăt mizeriei. Statul lui Jean-Jacques se va naște, dar înfăptuirea sa nu se va desfășura filozofic.

Cînd vorbea astfel, Fernand vedea în jur fețe mirate, neîncrezătoare. Vorbea serios? Credea într-o revoluție

sîngeroasă, ca cea din Anglia în secolul trecut[1]? Nu, astfel de lucruri nu sînt cu putință în Franța noastră luminată. Vom înfăptui răsturnarea necesară pe cale pașnică, călăuzind-o pe drumul cel bun.

Se întîmplă ca Fernand și tatăl său, fiind la Paris, să ia parte la o serată a doamnei mareșal de Beauvau. Erau de față membri ai Academiei, domni și doamne de la Curte și din nou se discuta în ce măsură se și realizaseră învățăturile lui Voltaire și ale lui Jean-Jacques. Progresul se vădea pretutindeni, se iveau zorile unei epoci a rațiunii. Cineva strigă: „Vom mai apuca toți această fericită transformare!"

Printre oaspeți se afla un domn mai vîrstnic, cu înfățișare plăcută, *monsieur* Cazotte[2], scriitor cunoscut, autor al unor povestiri agreabile, în versuri. *Monsieur* Cazotte era un mistic, credea că există oameni care pot prevesti viitorul și că el este unul dintr-aceștia. Un timp, ascultase tăcut conversația. Apoi se amestecă în vorbă: „Desigur, domnilor și doamnelor, veți trăi marea, minunata dumneavoastră revoluție, dar nu-i veți supraviețui. Cei mai mulți dintre dumneavoastră vor pieri, și încă în chip îngrozitor." Lumea rîse: „Cum vă imaginați una ca asta, sub domnia filozofiei și a rațiunii?" „Tocmai în numele filozofiei și pe altarele rațiunii veți fi jertfiți!" răspunse el și dădu amănunte înspăimîntătoare despre felul cum vor pieri cutare sau cutare din cei de față. „Dar ce, vor ajunge să domnească în Franța turcii sau tătarii?" întrebă cineva. „Nicidecum, răspunse *monsieur* Cazotte. Vor domni filozofii. Cînd își vor rosti sentința, judecătorii vor folosi aceleași maxime pe care le rostiți și dumneavoastră de o oră. Veți fi trimiși la moarte cu citate din Voltaire, Diderot și Rousseau." „Ei, acum ajunge cu glumele astea macabre!" interveni doamna mareșal. „Încă o întrebare, se rugă unul din domni, apoi se adresă lui *monsieur* Cazotte: Dar dumneavoastră cum o să vă

[1] Se referă la prima etapă a revoluției burgheze engleze din secolul al XVII-lea, și anume, la executarea lui Carol I Stuart (1649).

[2] *Jacques Cazotte* (1719—1792), povestitor francez plin de spirit, adversar al revoluției din 1789. Așa-zisa „profeție a lui Cazotte" a fost născocită și istorisită de contemporanul său *Joseph Lahrpe* (1739—1803), poet și critic francez, de asemenea adversar al revoluției.

meargă, domnule abate?" Acesta răspunse: „L-aţi citit cu toţii pe Josephus[1]. Vă amintiţi, desigur, de episodul în care, în timpul asediului Ierusalimului, un om se plimba jelindu-se pe ziduri. Zile întregi se căina: «Vai ţie, Ierusalime! Vai mie!» Pînă cînd îl ucise o săgeată a asediatorilor." *Monsieur* Cazotte se înclină şi părăsi salonul.

Profeţiile lui *monsieur* Cazotte fură mult discutate la Paris şi la Versailles şi luate în derîdere. Fernand nu rîdea. Oare prietenii lui erau orbi cu toţii? Nu că ar fi crezut în profeţiri şi altele asemănătoare; era, ca şi ceilalţi, refractar la orice superstiţie şi n-avea înclinaţii spre misticism. Dar cuvintele lui *monsieur* Cazotte îl înfioraseră pe el şi întreaga societate; căci izvorau nu numai din încrederea celui ce le rostise în darul său de profeţi-cător, ci *monsieur* Cazotte se bizuia pe o profundă cunoaştere a situaţiei ţării. Cuvintele sale ar fi trebuit să-i facă pe ascultătorii lui să cîntărească măcar o clipă dacă părerile lor nu sînt totuşi greşite. Aceştia se credeau foarte deştepţi, îi studiaseră pe filozofi şi pe istorici, pe cei din trecut şi pe cei moderni, puteau argumenta, curgător şi frumos exprimat, cu convingere. Nu erau, oare, în stare să vadă ce le stătea în faţă? Vedeau foarte bine marile cauze, dar nu ceea ce se petrecea în jurul lor: săracii, asupriţii care începeau să gîndească şi se pregăteau să lovească?

Fernand nu credea, el ştia: ce avea să vină nu va putea fi canalizat ca pîrîiaşele de la Ermenonville; va fi un puhoi mare, care-i va duce pe mulţi la pieire, poate şi pe el. Dar era gata să accepte marea răsturnare, indiferent de forma pe care o îmbrăca, şi voia să contribuie la înfăptuirea ei.

Nu avea nici un sens să discute despre învăţătura lui Jean-Jacques cu oamenii culţi; o cunoşteau oricum. Important era să simplifice această învăţătură, s-o facă pe înţelesul poporului, să facă poporul să acţioneze în spiritul ei.

Dar pentru asta trebuia să aibe el însuşi calităţile poporului. Trebuia să fie una cu mulţimea, cu poporul.

[1] *Josephus Flavius* (37 — aprox. 100) istoric evreu.

El, Fernand nu făcuse niciodată parte din popor. Cînd privea acum înapoi, spre anii negri petrecuți la Academia de război, înțelegea de ce erau porniți ceilalți împotriva lui. În el era prea multă aroganță aristocratică, înnăscută. Și cînd se amesteca, oricît de prietenește, cu băieți din sat, rămînea, oricît s-ar fi străduit, contele Brégy, viitorul stăpîn. El și Martin Catrou nu ajunseseră niciodată să se înțeleagă pe deplin.

Numai în America, în armată, se schimbaseră lucrurile. Acolo, în anii grei ai campaniei, în luptă, în primejdie, se născuse, între el și ceilalți, o camaraderie adevărată.

Că era străin în locurile sale de baștină îi deveni dureros de limpede cînd regiunea Ile de France fu lovită de o revărsare de ape. Liniștitul pîrîiaș Nonette se prefăcu într-un torent, grădinile de la Ermenonville fură inundate, pe toate pămînturile marchizului apa amenința recoltele țăranilor liberi și ale dijmașilor. Marchizul organiza, poruncea, se lipsea de somn, le dădea țăranilor ajutor cu oameni, unelte, bani. Fernand constată cu uimire că țăranii nu-i erau recunoscători tatălui său. Nu voiau să vadă că se străduia pentru ei aproape peste puteri. Rămaseră neîncrezători, îl socoteau pe senior și pe fiul lui niște străini.

Ah, dacă el, Fernand, ar reuși să doboare zidul ce-l despărțea de ceilalți! Simțea nevoia să se amestece cu ei, simțea nevoia unor prietenii, a unor dușmănii.

Cunoștea poporul din cărți, din discuțiile curente, din primejdiile înfruntate laolaltă, din senzații neprecise. Nu-l cunoștea. Totdeauna oamenii din popor reacționau altfel decît se aștepta. Fraternitate! Trebuia să se adapteze celorlalți, să devină ca ei, dacă voia într-adevăr să fie fratele lor.

În primul rînd trebuia să-i cunoască.

Se nimerea bine că orașul Senlis avea nevoie de un consultant[1]. Acesta trebuia nu numai să reprezinte orașul în numeroasele sale relații cu autoritățile superioare, dar și să-i îndrume pe orășenii și țăranii din împrejurimi. Fernand se oferi să preia această funcție.

[1] Adică un avocat consultant, care nu pledează.

Marchizul făcu aluzii discrete, socotind că Fernand ar face poate mai bine să intre în serviciul Ministerului de Finanțe sau al Ministerului de Război, unde-l aștepta o carieră grabnică și sigură. Dar cum Fernand nu voia să audă de așa ceva, *monsieur* de Girardin nu mai stărui. Dimpotrivă, dovedi că înțelegea îndemnurile care-l călăuzeau pe Fernand. Față de prieteni își lăuda fiul, care, ca un adevărat discipol al lui Jean-Jacques, căuta poporul și prefera treburile modeste ale obscurului orășel Senlis unui post strălucitor la Curte.

Fernand își privea atît de serios noua lui ocupație, încît se mută la Senlis. Acolo nu se instală într-unul din numeroasele palate nobiliare goale, ci într-o casă de țară, veche și simplă, de la marginea orașului.

Demnitarii orașului Senlis, episcopul, președintele tribunalului districtual, primarul, fură măguliți să-l numere pe viitorul senior de Ermenonville printre concetățenii lor. Spiritele luminate ale orașului, istoriograful său, poetul, publicistul sperau să-l vadă la sindrofiile lor. Dar profesiunea pe care și-o alesese îi umplea tot timpul. N-avea relații decît cu micii meseriași, care-i cereau sfatul, cu țărani, băcani, copiști. Pe aceștia căuta să-i ajute nu numai în problemele lor juridice, dar și în problemele de zi cu zi. Lupta, cu modestie și hotărîre, pentru cucerirea prieteniei celor de jos.

La Senlis se întîmplă să-l întîlnească din nou pe prietenul său din tinerețe, pe Martin Catrou.

Martin învățase multe la Paris, la *maître* Bouvier. Desigur că diploma de avocat n-o putuse dobîndi, nu mai era destul de tînăr pentru studiul acesta greu și îndelungat și, dacă stăteai să te gîndești bine, nu era decît un copist mai răsărit, care se pricepea în probleme de drept. Dar cunoașterea operei lui Jean-Jacques îi îngăduia să-și îmbrace argumentele într-o filozofie plină de roade și obținea rezultate în cazuri în care juriști cu diplomă dădeau greș.

Curînd i se duse vestea că-l ajuta pe omul de ispravă să obțină dreptate împotriva legilor strîmbe.

Avea obiceiul să-și prezinte argumentele cu duritate, nepoliticos, cu o voce limpede, tăioasă. Felul lui direct de a fi, îndărătnicia cu care disprețuia compromisurile,

bizuindu-se pe tăria argumentelor sale, îi crea prieteni și adepți.

Printre aceștia se afla o anume Jeanne Maupetit. Tatăl ei, om încăpățînat, burghez din Paris, intrase în conflict cu un mare senior, fusese înfrînt și murise la închisoare. Jeanne nu era prea frumoasă, dar capabilă și deșteaptă ; soarta tatălui ei o făcuse să înțeleagă filozofia. Vedea în Martin un om care nu numai că vorbea despre învățătura lui Jean-Jacques, dar o și trăia. Îi deveni discipol. Încrederea ei fanatică o făcu să-i pară frumoasă. Se căsători cu ea.

Jeanne salvase ceva bani din catastrofa prin care trecuse tatăl ei. Martin își putu îngădui să ia apărarea năpăstuiților în procesele împotriva privilegiaților, primind onorarii foarte mici, sau chiar nimic.

Un anume *sieur* Vieillard, locuitor al orașului Senlis, căruia îi fuseseră de folos sfaturile lui Martin, stăruia ca acesta să se mute la Senlis. Martin se lăsă convins. Îl atrăgea să lucreze în orășelul pe care-l cunoștea atît de bine și care-l disprețuise multă vreme, socotindu-l un om de nimic. Curînd își făcu și aici prieteni, care-l admirau. Fu ales în consiliul municipal.

Așadar acolo, în primăria din Senlis, îl întîlni Fernand pe prietenul său Martin.

De bună seamă, Fernand se așteptase să-și găsească prietenul schimbat între timp ; rămase, totuși, uluit cînd se găsi în fața unui Martin atît de matur, atît de lat în spete, atît de sigur de sine, plin de importanță și cu experiență. El însuși se simți din nou adolescent. Îl privi pe celălalt : „Tu ești Martin ?" întrebă el prostește. „Așa s-ar zice", răspunse Martin. Îl privi pe Fernand rîzînd, măsurîndu-l cu ochii săi negri, inteligenți, ironici. Îi observă fața îndrăzneață, cuta de deasupra nasului, văzu că era emoționat.

Amîndoi se bucurau prietenește și totodată erau neîncrezători unul față de celălalt. Din prima clipă se reînnodară vechile relații de prietenie-dușmănie.

Și Fernand îl măsurase între timp pe celălalt. Se îmbrăca la fel ca în trecut, cu o neglijență voită. Părul, care-i mînca din fruntea lată, și-l pieptăna în jos. Toată înfățișarea lui avea un aspect bătăios, răzvrătit.

„De fapt, e curios că nu ne-am întîlnit pînă acum", constată Fernand cu o voioşie silită. „Şi dumneavoastră sînteţi de părerea asta, conte Brégy ?" răspunse celălalt tăios, cu vocea lui limpede. „Ce înseamnă asta, Martin ? îl mustră prietenește Fernand. De ce nu-mi spui tu ?" Şi, în timp ce se apropia de el, Martin observă că şchiopăta puţin. „Da, spuse el, ştiu. Între timp ţi-ai dobîndit doar merite pentru noi, cei de jos." Dar în cuvintele lui batjocoritoare se simţea căldură.

„Să vii la mine, îl rugă Fernand. Avem să ne povestim multe. Vino la cină." „Îmi dai voie să te invit la mine ? întrebă la rîndul său Martin. Soţia mea s-ar bucura desigur, şi mama mea te-ar revedea cu plăcere." Fernand, care auzise de conflictul tatălui său cu văduva Catrou, şovăi o clipă, apoi spuse : „Sigur că vin, dacă preferi". „Ei bine, încheie Martin, atunci diseară vin eu la tine."

Cît fusese Fernand în America, Martin ascultase cu interes tot ce se povestea despre prietenul lui şi se bucura ori de cîte ori auzea lucruri vrednice de laudă. Dar de cînd Fernand se întorsese în ţară era supărat pe el. Tot ceea ce făcea dovedea că rămăsese la fel de prost după experienţa din America, ca şi înainte, iar felul cum se purta la Senlis nu era decît pur diletantism, curată maimuţăreală. Fernand se născuse însă aristocrat, pentru alde Martin era mai uşor să fie deştept, trebuia să-i treacă, poate, cîte ceva cu vederea prietenului din tinereţe. În drum spre Fernand îşi propuse să nu-l înţepe cu vorba.

La început totul merse bine. Apoi Fernand porni să discute despre daraverile oamenilor de rînd pe care-i ajuta şi despre necazurile lor, vorbea cu căldură, de parcă ar fi fost el însuşi un om de rînd, şi asta îl stîrni pe Martin. Uite-l pe Fernand ăsta, fusese în America, şi tot nu pricepuse că se potrivea în lumea oamenilor de rînd ca nuca în perete. Taica Popaule şi jupîn Michel, cu care zicea că-i prieten, socoteau în *sous*, iar el socotea în ludovici. Cine-i născut aristocrat să nu se vîre în sufletul poporului !

„E frumos aici, la tine, spuse Martin, şi nu e de loc pretenţios. Să-ţi spun drept, urmă el perfid, m-am mirat că nu te-ai mutat la palatul Lévis." Palatul aparţinea

străvechiului neam al ducilor de Lévis, şi cei din neamul Lévis erau prieteni cu Girardinii. „Dar ce era să caut în palatul Lévis?" întrebă Fernand, mai mult amuzat decît supărat. „Ei da, răspunse Martin, de n-ar fi decît capela, şi tot ar avea un domn din cei mari de ce se bucura în fiecare zi!" Capela avea deasupra altarului un portret din secolul al XIII-lea, înfăţişîndu-l pe seniorul de Lévis de atunci, care pretindea că neamul lui se trage din Levi, al treilea fiu al patriarhului Iacob. Seniorul de Lévis era reprezentat îngenunchind în faţa sfintei fecioare, iar aceasta îi spunea amabil, cu ajutorul unei inscripţii: *„Couvrez-vous, mon cousin"* [1].

Fernand rîse vesel. „Sînt prieten cu Gaston de Lévis şi pot să-ţi spun că-şi bate joc ca mine şi ca tine de portretul acela." Apoi deveni serios, îşi petrecu braţul peste umărul celuilalt şi-i reproşă: „De ce vii cu asemenea prostii? De ce mă înţepi mereu? Ce ţi-am făcut?" „Numai bine! rîse Martin sarcastic, străduindu-se să-şi domolească tonul tăios. Dar fruntea i se acoperi de pete roşii. Nu mi-ai făcut decît bine, fapte caritabile. Întîi, tatăl tău i-a arătat mamei că el e stăpînul, dar apoi s-a arătat generos, milostiv şi m-a trimis la Paris, la învăţătură. Dacă astăzi sînt cineva, apoi seniorul poate spune că el m-a făcut om! *Le seigneur* se arată mărinimos, bunătatea lui s-a revărsat şi asupra mea. Dar eu nu vreau pomană! izbucni el cu voce aprigă. Eu vreau dreptul meu, dreptul înnăscut, de care vorbea atît Jean-Jacques al vostru! Şi cum Fernand tăcea, urmă: Jean-Jacques nu e al vostru. El n-are nimic de-a face cu pomenile voastre. El s-a ocupat de drepturile noastre. Jean-Jacques e al nostru!"

De astă dată se înfierbîntă şi Fernand. I-ar fi plăcut să se bată cu Martin, ca pe vremuri. Dar nu voia să se aprindă ca tatăl său, care-i luase prăvălia văduvei Catrou. „Ţi-ai dat vreodată seama, răspunse el calm, că eşti mult mai încrezut de faptul că eşti om din popor decît sîntem noi, de originea noastră?"

---

[1] Acoperă-ţi capul, vere (fr.). Ironia se referă la faptul că fecioara Maria, conform legendei biblice, se trăgea şi ea din neamul lui Iacob, deci erau rubedenii. Spunîndu-i să-şi acopere capul, recunoştea că era de acelaşi rang cu ea.

Martin nu se lăsă atras pe această pantă. „L-am socotit pe Jean-Jacques nebun, recunoscu el, am rîs de el şi, cînd îmi amintesc cum se plimba la Ermenonville, ca sfîntul Francisc, îmi vine şi astăzi să rîd. Iar *Noua Heloïse* e un spanac. Asta şi toată «natura» lui, astea vi le lăsăm vouă, Girardinilor ; Jean-Jacques care a scris asta e într-adevăr al vostru. Dar *Inegalitatea* [1] şi *Contractul social* [2], din astea nu pricepeţi voi nici o iotă, oricît aţi perora despre ele. Pe acest Jean-Jacques îl pricepe numai ăl de vine de jos. Şi de aceea, vezi tu, dragul meu, de aceea este Jean-Jacques *al nostru*."

Martin era supărat pe sine însuşi. Desigur că avea dreptate : pe cît de puţin era el în stare să priceapă dulcegăriile din *Noua Heloïse*, pe atît de puţin înţelegea celălalt adevărurile aspre din *Contractul social*, tocmai pentru că el fusese totdeauna flămînd, iar celălalt trăise o viaţă întreagă sătul. Dar asta nu putea să i-o explice lui Fernand, şi de aceea n-ar fi trebuit să se avînte într-o asemenea controversă. „Povesteşte-mi despre America, schimbă el vorba. Se spune că acolo tot avîntul a pierit şi că privilegiile poartă doar alte nume. Te rog, povesteşte-mi."

Fernand istorisea cu plăcere. Ceea ce se petrecuse în America nu trebuia judecat după tiparele europene. Acolo nu exista nici un Paris, nu existau oraşe mari, oamenii nu trebuiau să se lupte cu vreun *seigneur* ci cu forţele naturii şi cu indienii. De altfel cei care doriseră acolo într-adevăr revoluţia fuseseră, cel puţin în primii ani, într-o mică minoritate, iar printre privilegiaţi se numărau mult mai puţine persoane luminate decît în Franţa. Cu atît mai vîrtos trebuia preţuită victoria. Iar faptul că marile sentimente nu dăinuiau, că lăcomia şi invidia măruntă se făceau din nou simţite era omenesc, era firesc.

„Va să zică eşti dezamăgit", rezumă Martin obiectiv. Fernand şovăi o clipă. Apoi spuse : „S-au realizat multe şi va rămîne ca un mare exemplu".

---

[1], [2] Se referă la lucrările *Discurs asupra originii inegalităţii între oameni* (1754) şi la *Contractul social* (1762), în care Rousseau îşi expune principiile ce ar trebui să stea la baza unei drepte orînduiri sociale.

Cînd se despărțiră, se simțeau legați prin discuțiile avute și se bucurau la gîndul viitoarei întîlniri.

Dar, oricît se străduiau să fie îngăduitori unul față de altul, mereu se certau în problemele privind orașul Senlis, sau în cazul izolat al vreunui locuitor, și fiecare folosea cuvinte care-l răneau pe celălalt.

Rămaseră prieteni, dar și locuitorii din Senlis simțeau conflictul lor lăuntric. Adepții lui Martin erau neîncrezători față de Fernand, adepții lui Fernand neîncrezători față de Martin.

Fernand se ostenea, umil și neobosit, pentru oamenii lui mărunți. Putea să-și spună că mulți nu-l socoteau un simplu protector capricios, ci vedeau în el un prieten sincer. Dar cuvintele acelea ale lui Martin îi pătrunseseră în suflet, era în ele un pic de adevăr, și nu numai un pic. O parte din Jean-Jacques rămînea închisă pentru el. O parte din Jean-Jacques le aparținea „celorlalți", poporului.

PLÎNGERILE ORAȘULUI SENLIS

O mare mișcare cuprinse întreaga țară : fuseseră convocate Statele Generale, *Les États Généraux*, ceea ce nu se mai întîmplase de 175 de ani. Dificultățile financiare în care se zbătea guvernul ajunseseră atît de mari, încît nu mai îndrăznea să întocmească un buget fără aprobarea poporului.

Statele Generale se compuneau din reprezentanți ai celor două clase privilegiate, nobilimea și clerul, și ai stării a treia, lipsită de privilegii, burghezia.

Acestei stări i se acordase o reprezentare la fel de numeroasă ca și celor două stări privilegiate, luate la un loc, ceea ce constituia o schimbare importantă, progresistă. Ba mai mult, fiecare francez care împlinise 25 de ani și plătea impozite urma să aibă dreptul să voteze. Pentru prima dată, după aproape două mii de ani, de cînd cezarii se înstăpîniseră în Republica romană, un popor de pe continent, și pe deasupra cel mai mare popor al Europei, trebuia să voteze și să hotărască singur cum să fie rezolvate treburile țării.

O speranță furtunoasă cuprinse întregul regat.

Obștilor li se îngădui să dea instrucțiuni deputaților, sarcini, „*cahiers*", liste cu doleanțele și plîngerile lor.

Primarul din Senlis lăsă în seama contelui Fernand Brégy și a lui *sieur* Martin Catrou redactarea „caietelor" sale.

Cei doi începură de îndată să discute aprig. Fernand credea că învățase ceva din experiența cîștigată la Senlis și voia să pună accentul principal pe prezentarea clară a unor neajunsuri concrete. Voia să ceară în fraze vehemente îndiguirea rîului Nonette, desființarea anumitor taxe pe drumuri, vămi și, în primul rînd, limitarea drepturilor de vînătoare ale familiei regale.

Martin zîmbea ; cunoștea veșnica ciondăneală a Girardinilor cu căpitănia regală din cauza dreptului de vînătoare al prințului de Condé.

El însuși, Martin, avea puține speranțe în multrîmbițatele dezbateri ale Statelor Generale. După părerea sa, reprezentanții poporului vor fi puși să aprobe impozite noi și grele în schimbul unor concesii în chestiuni secundare, apoi vor fi trimiși acasă. Totul nu va fi decît o farsă solemnă, și cele două stări privilegiate vor continua să trăiască, ca mai înainte, pe spinarea stării a treia. Tocmai de aceea nu trebuiau să se lase tîrîți în mărunțișuri, ci trebuiau să ceară esențialul, despărțirea puterii executive de cea legislativă, responsabilitatea miniștrilor în fața poporului, pe scurt, o constituție eficace. Acum, cînd aveau posibilitatea să vorbească în fața țării și a lumii, trebuiau cu toții, chiar și micile obști, să pună accentul pe această revendicare fundamentală.

După multe ciorovăieli, Martin și Fernand căzură de acord asupra unui text, care, în partea principală, cerea constituția, dar nu neglija să ceară, totodată cu o violență acuzatoare, lichidarea anumitor neajunsuri concrete.

Consilierii municipali din Senlis se exprimară în termeni respectuoși despre logica și tonul convingător al memorandumului. Nici împotriva vehemenței cu care se cerea o constituție n-aveau nimic de obiectat, dar frazele agresive, în care erau descrise samavolniciile căpităniei regale, îi făcură să se scarpine după ureche. Da, un asemenea ton putea să-l determine pe prințul de

Condé să treacă la şicane, ba chiar să ia măsuri de pedepsire a oraşului. Fernand însă ţinea la formulările sale, iar Martin, prietenul lui credincios, îl susţinu. În sfîrşit, consilierii municipali cerură ca cei doi domni să semneze personal *les cahiers*, în calitate de autori, şi se simţiră mai liniştiţi cînd văzură că documentul purta şi semnătura viitorului *seigneur* de Ermenonville.

Sesiunea Statelor Generale fu inaugurată cu o ceremonie fastuoasă. Era o zi frumoasă de mai, şi parizienii veniseră cu miile la Versailles, să asiste la istoricul spectacol. Curtea şi cei 1.200 de reprezentanţi alcătuiră un lung cortegiu, care străbătu oraşul împodobit de sărbătoare, pentru a lua parte la slujba de la biserica Saint-Louis. Demnitarii reacţionari ai Curţii născociră o mică şicană pentru a sublinia distanţa dintre clasele privilegiate şi burghezi : reprezentanţii fură obligaţi să apară în costumele tradiţionale ale stărilor, ca la ultima sesiune, cu o sută şaptezeci şi cinci de ani în urmă. Prin urmare, nobilii şi prelaţii purtau veşmintele de modă veche, cu aur, mătase şi brocart, în timp ce burghezii purtau haine cît se poate de simple, cu mantale negre. Dar printre reprezentanţii aleşi ai marii nobilimi se aflau mulţi liberali cunoscuţi, precum şi cîţiva „americani", Lafayette cu unii dintre prietenii săi, iar printre delegaţii stării a treia se găseau şi unii din marea aristocraţie, ca, de pildă, contele Mirabeau, care, lăsîndu-se aleşi ca reprezentanţi ai poporului de jos, îşi manifestau făţiş opoziţia faţă de Curte.

Spectatorii luară cu bucurie act de această îmbinare a stărilor, ca un simbol puternic al unităţii naţiunii. Încredere, speranţă pluteau în această zi minunată de primăvară deasupra Versailles-ului, cînd regele însuşi şi arhiepiscopul Parisului, care purta cuminecătura, se alăturară cortegiului, pentru a consacra transformarea regatului, de la temelie pînă-n vîrf.

Monsieur de Girardin era mîndru şi fericit. Lucrurile se petreceau aşa cum sperase şi cum prezisese el dintotdeauna : timpurile noi se năşteau nu dintr-o răzvrătire sălbatică, încordată a plebei, ci nobilii Franţei, oameni ca el, traduceau în fapte învăţătura lui Jean-Jacques.

Fernand vedea cu nemulțumire cum „inferioritatea" reprezentanților burgheziei era subliniată chiar și prin regulamentul stabilit pentru veșminte. Nu-i ieșeau din minte cuvintele sceptice ale lui Martin, despre felul cum privilegiații vor căuta, prin tot felul de șiretlicuri și tertipuri, să lipsească poporul de drepturile sale. Îi era rușine de haina sa somptuoasă, de gală, și îl supără cînd o văzu pe Gilberte trecînd în caleașcă, în suita reginei, în ținuta unei doamne de curte cu rochia sclipind de bijuterii, pestriță ca o pajiște înflorată de primăvară.

Treptat însă, cînd simți cum marele spectacol al unirii îi entuziasma pe scepticii parizieni, ba-i impresiona chiar și pe nobilii trufași, se topiră și îndoielile sale. Iar apoi, în biserica Saint-Louis, cînd episcopul de Nancy, om cu vederi înaintate, ținu cuvîntarea solemnă, Fernand crezu cu tărie că marea operă va izbuti. În prezența regelui, episcopul atacă sistemul în vigoare, vorbi despre mizeria strigătoare la cer a poporului, cită cuvintele profetului : „Vei făuri popoare noi, și fața lumii se va schimba". Și întreaga adunare — fapt care se întîmpla pentru prima oară în istoria Franței — aplaudă și ovaționă în lăcașul sfînt, în prezența sfintei cuminecături și în prezența regelui.

Evenimentele din următoarele săptămîni păreau să dea dreptate lui Fernand și să infirme scepticismul lui Martin. Reprezentanții burgheziei opuseră rezistență cînd privilegiații încercară să-i paralizeze prin tot felul de tertipuri juridice ; iar cînd regele le trimise ordin să se retragă, se legară printr-un jurămînt solemn să nu dea înapoi. Se declarară constituiți în Adunare Națională. Curtea și cele două stări privilegiate trebuiră să cedeze.

Fernand jubila.

Curînd, însă, avea să afle, pe propria-i piele, cît de puternici se simțeau încă adversarii.

Fuseseră cercetate caietele cu doleanțe și plîngeri ale obștilor, și prințul de Condé se înfuriase de tonul neobrăzat, amenințător folosit de orașul Senlis împotriva „abuzurilor" paznicilor săi de vînătoare. Faptul că nesuferitul fecior al lui Girardin își pusese semnătura sub acest document îl îndîrji și mai mult. La jocul de cărți povesti vărului său, regelui, despre această înfruntare.

Louis împărtăși supărarea lui Condé. Acest tînăr Girardin îl mai făcuse de cîteva ori să se încrunte. Dădea glas fără reticențe învățăturilor răzvrătitoare ale libertinului[1] Jean-Jacques și, abia adolescent, devenise „american", fugind de la tatăl său. Faptul că acum semnase documentul nerușinat al unor burghezi nesupuși, pe care poate că îl întocmise chiar el, era o trădare față de propria sa castă, pîngărirea propriului său cuib. În afară de asta, Louis însuși era un vînător pasionat, și unde se va ajunge dacă, pe lîngă atîtea alte prerogative ale coroanei, se va îngrădi și dreptul său de vînătoare? Îi va da tînărului domn posibilitatea să mediteze o bucată de vreme la prostiile sale. Îl va aresta pe rebel printr-o scrisoare cu pecete, printr-o *lettre de cachet*, un ordin special al regelui, și-l va trimite la Bastilia.

Două zile mai tîrziu, *monsieur* Robinet veni cu ai săi la Ermenonville. Bătrînul domn, care avea oameni de încredere pretutindeni, îi încunoștință pe Girardini că regele, îndemnat de Condé, semnase un ordin de arestare împotriva lui Fernand, dar că acesta mai dispunea de cîteva ore pentru a se pune la adăpost.

În fața lui Fernand se ivi, cenușie și sumbră, Bastilia, cu zidurile și turnurile ei groase. Deși primejdia și mizeriile nu-l înspăimîntau, i se făcu totuși frică de viața neputincioasă în celulele acelea întunecate și pline de suferințe străvechi. Se gîndi și la Martin cum se va strîmba, a compătimire și batjocură, cînd va afla vestea.

Toți tăceau, priveau la Fernand, așteptau.

Marchizul era înspăimîntat. Cît de mult ar fi vrut să pună să se înhame caii și să-l conducă el însuși pe fiul său pînă peste graniță! Dar cunoștea încăpățînarea lui Fernand, știa că rugămințile și vorba bună nu erau de folos cu el. Se stăpîni, tăcu.

În schimb, *monsieur* Robinet începu să vorbească iar. „Îngăduiți-i unui om în vîrstă să vă dea un sfat! spuse el. Luați calul cel mai bun și plecați! N-o să fiți nimănui de folos dacă rămîneți aici. Vă faceți un rău doar dumneavoastră. Poate să mai dureze mult pînă se instaurează libertatea, și nu e plăcut s-o așteptați între zidurile Bastiliei."

[1] Aici în sensul de liber-cugetător.

Fernand se gîndea că *monsieur* Robinet îl mai sfătuise o dată. Atunci avusese şi, totuşi, n-avusese dreptate. Acum era la fel.

„Eu, în locul dumneavoastră, i se adresă pe neaşteptate Mathieu, n-aş trece cu vederea sfatul lui *monsieur* Robinet." Se vedea cît de greu îi venea să vorbească astfel ; dacă neînfricatul conte Courcelles, atît de scrupulos în chestiunile de onoare, îndemna pe cineva să fugă, asta însemna ceva.

Gilberte nu spunea nimic, ci-l privea neclintită. El ştia că în sinea ei socotea o prostie să rămînă, dar fără-ndoială că va fi decepţionată dacă va fugi. La fel va gîndi şi Martin. Martin are să rîdă de el dacă va rămîne, dar are să rîdă şi mai mult dacă va pleca. Şi apoi nu era Martin la fel de primejduit ca şi el? Probabil că Martin şi pornise să se pună la adăpost. Dar va rînji şi va spune : „Ceea ce este îngăduit unui Martin Catrou nu este îngăduit unui conte Brégy !"

Fernand mulţumi prietenilor săi pentru grija lor şi spuse că se va mai gîndi.

O oră mai tîrziu veni la el, emoţionat şi timid, *monsieur* Gerber. După ce încercă de cîteva ori, cu stîngăcie, să deschidă vorba, spuse că, după cum ştia, scumpul lui elev nu se lasă călăuzit decît de propria sa inimă. Dar ar dori, totuşi, să-i atragă luarea-aminte că Jean-Jacques l-ar fi sfătuit desigur să se sustragă forţei arbitrare. Jean-Jacques se aflase şi el de mai multe ori în asemenea împrejurări şi socotise că fuga şi exilul erau sacrificii îndestulătoare. Fernand strînse cu căldură mîna dascălului său, care, deşi de obicei se exprima atît de curgător, de data asta abia putuse vorbi.

Rămase la Ermenonville, în aşteptarea slujitorilor stăpînirii şi a ordinului de arestare, acea *lettre de cachet*.

TOŢI JEAN ŞI TOŢI JACQUES

Acea *lettre de cachet* din 10 iulie, prin care se dispunea arestarea lui Fernand de Girardin, a fost ultimul ordin de felul acesta pe care l-a scris şi sigilat regele Louis şi nu a fost pus în aplicare. Bastilia, unde, conform

acestui ordin, trebuia închis Fernand, a fost distrusă de poporul Parisului la 14 iulie.

Ce covîrşitoare bucurie răsuna prin întreaga ţară, prin întreaga lume!

Girardin se duse la mormîntul lui Jean-Jacques. Încet, copleşit de sentimentele sale, îi vesti marele eveniment: „Ai învins, Jean-Jacques! Fortăreaţa tiraniei a căzut! Voinţa generală, *la volonté générale* de care ai scris, a sfărîmat lanţurile milenare. Poporul şi-a luat soarta în propriile sale mîini, aşa cum ai propovăduit şi ai prezis tu, prietenul şi maestrul meu!"

Fraţii regelui, prinţul de Condé, nobilimea reacţionară, numeroşi prelaţi, miniştrii conservatori fugiră peste graniţă. La catedrala Notre-Dame se ţinu un tedeum. La albul crinilor regali, vechiul stindard al ţării, se adăugară, după sfatul lui Lafayette albastrul şi roşul, culorile Parisului, iar cocarda albastru-alb-roşu deveni emblema Franţei noi, progresiste. Regele trebui să cedeze în faţa presiunii populare, să vină de la palatul său din Versailles în capitală, pentru a se înfăţişa parizienilor entuziasmaţi, din balconul primăriei, cu cocarda tricoloră înfiptă la pălărie.

O singură atotputernică simţire cuprinse acum întreaga ţară: simţirea furtunoasă a lui Jean-Jacques!

În oraşul Senlis mulţimea veni cu torţele aprinse să-l scoată din casă pe Fernand, pe care eliberarea ţării îl elibera şi dintr-un pericol personal. Un alt convoi se îndreptase spre locuinţa lui Martin. În piaţa catedralei fusese înălţată o mică tribună. Acolo, poetul oraşului, *monsieur* Milliet, ţinu o cuvîntare. „Tu, fecior al unui străvechi neam de nobili, strigă el, te-ai legat de noi, de popor, cu toată inima şi cu tot ce ai mai bun în tine. Şi apoi, pe cînd îi înmîna cocarda tricoloră continuă: Elev şi prieten al lui Jean-Jacques, virtutea ta şi dragostea ta de patrie te fac demn s-o porţi!" Îl aduseră şi pe Martin pe tribună, îl sărbătoriră şi pe el, apoi cei doi trebuiră să se îmbrăţişeze în uralele mulţimii.

Evenimentele se precipitau. Adunarea Naţională adoptă într-o şedinţă solemnă *Declaraţia drepturilor omului* ca fundament al noii Franţe. Sistemul feudal era desfiinţat. Mînăstirile fură închise, averile bisericeşti

secularizate. Garda națională, înființată în ziua căderii Bastiliei, fu organizată ; Lafayette preluă comanda. Regele silit să părăsească pentru totdeauna palatul său de la Versailles se instală împreună cu familia sa la Paris.

Toată țara era cuprinsă de elan, de speranță, și părinții spirituali ai revoluției nu fură uitați. În timp ce enciclopediștii vedeau în Voltaire pe nașul revoluției, poporul îl sărbătorea pe Jean-Jacques al său. Din mulțimea uriașă a celor care-l preamăreau ca pe un sfînt protector, mulți nu citiseră nici măcar o pagină din cărțile sale ; imaginațiile erau înflăcărate de marile lozinci pe care el le formulase, de legenda simplă și emoționantă a vieții și a operei lui.

Începu un nou pelerinaj la Ermenonville. Veni din nou acel student din Arras, pe nume Maximilien Robespierre. După ce-și terminase în chip strălucit studiile, începuse să activeze în orașul său natal, care, impresionat de lucrările lui literare și politice, îl alesese în academia sa, iar provincia Artois îl trimisese reprezentant în Adunarea Națională. Stătea acum, încordat de o uriașă voință, la mormîntul dascălului multiubit, făgăduind să-i pună în practică principiile. „Pînă la capăt, jură el, pînă la capăt !"

Veni de asemenea la Ermenonville, pentru a vizita mormîntul, baronul Grimm. Marchizul nu se putu stăpîni să nu-l ironizeze prietenește. *Monsieur* de Grimm și enciclopediștii declaraseră opera lui Jean-Jacques confuză și contradictorie, și acum opera aceasta, „lipsită de rațiune", crease ceva mai presus de lucrările vreunui filozof. „Sînt ultimul, răspunse *monsieur* de Grimm, care să neg meritele istorice ale răposatului nostru prieten. Dar, oare, nu cumva oamenii sînt atrași tocmai de inconsecvența principiilor sale ? Reprezentarea haotică a proastei întocmiri și a nedreptăților societății pe care a dat-o el acționează asupra sentimentelor ; masa greu mobilizabilă este mai ușor pusă în acțiune dacă te adresezi sentimentelor ei decît rațiunii. Sper doar, încheie el pe un ton grav și combativ, că oamenii își vor aduce la timp aminte de Voltaire. Numai moștenirea lui Voltaire poate împiedica excesul de sentiment să transforme libertatea, așa cum a înțeles-o Jean-Jacques, în anarhie."

S-ar fi părut că deputaţii Adunării Naţionale erau de aceeaşi părere cu *monsieur* de Grimm. Cu treisprezece ani în urmă, vechiul regim nu îngăduise ca leşul lui Voltaire să fie înmormîntat la Paris, acum Adunarea Naţională hotărî să aducă rămăşiţele marelui om din colţul îndepărtat unde fuseseră îngropate [1], şi să le depună la Panthéon, templul gloriei eterne.

Girardin luă cunoştinţă cu sentimente contradictorii de această hotărîre. Desigur, era îmbucurător că se revenea asupra profanării trupului lui Voltaire, dar nu putea admite ca o cinste atît de mare, adusă altuia, să întunece faima lui Jean-Jacques al său. Îşi procură blocuri de piatră din ruinele Bastiliei, comandă un profil al Maestrului sculptat pe unul din blocuri, cu inscripţia „*Creatorul Franţei eliberate*", şi donă lucrarea Adunării Naţionale. Fu o mare mulţumire pentru el că blocul cu efigia lui Jean-Jacques fu aşezat deasupra tribunei oratorilor, locul cel mai de cinste din sala de şedinţe.

De altfel, avertismentele acre ale lui *monsieur* de Grimm nu reuşiră să micşoreze bucuria entuziastă a lui Girardin. Era cu toată inima pentru instaurarea libertăţii şi a egalităţii. Nu-l supăra că trebuia să renunţe la drepturi ce-i deveniseră dragi. Cînd fură desfiinţate titlurile nobiliare, şterse cu mîna lui din registrul stării civile titlul şi privilegiile sale. Făcu o petiţie să i se îngăduie să renunţe la pronumele aristocratic René-Louis şi să-şi zică de acum înainte Emile ; era titlul romanului pedagogic revoluţionar al marelui său prieten.

Deci cel care-şi făcea acum plimbarea prin parc, urmat de intendenţi şi grădinari, nu mai era marchizul René-Louis, ci cetăţeanul Émile Girardin, iar cel care dădea sfaturi cetăţenilor fermieri nu mai era *le seigneur*, ci cetăţeanul Girardin, proprietar şi cultivator. Desigur că aceste sfaturi sunau la fel de autoritar şi erau uneori însoţite de gesturi poruncitoare, subliniate de bastonul lung, flexibil de bambus.

De altfel, Girardin şedea acum mai puţin la Ermenonville, căci pleca adeseori la Paris. Acolo, în locuinţa de

[1] Voltaire fusese îngropat pe ascuns în provincia Champagne de către nepotul său, abatele Mignet, întrucît biserica nu îngăduise să fie îngropat în pămînt „sfinţit", adică în cimitir, fiind ateu.

la oraș, își aduna prietenii în jurul său. Participa și la multe din ședințele marilor cluburi politice. Cel mai des putea fi văzut în *rue* Honoré, unde un astfel de club își ținea ședințele în vechea biserică dominicană, clubul iacobinilor, cum i se spunea în mod curent.

La propunerea lui Girardin, se plantă în curtea acestui club al iacobinilor un plop de pe mormîntul lui Jean-Jacques, un arbore al libertății.

Clubul iacobinilor deveni curînd asociația politică cea mai influentă din Paris, și aici împărtășea Girardin noilor oameni de stat învățăturile pe care i le încredințase și i le explicase însuși Jean-Jacques cu gura lui. Stătea țeapăn la tribună, în fața bustului lui Jean-Jacques și a steagului tricolor. Vorbea cu autoritate : el era reprezentantul lui Jean-Jacques, *praeceptor Galliae* [1].

În afară de multe cuvîntări mai scurte, ținu două discursuri mari. Primul, despre noua organizare a armatei. Găsise cu greu citate potrivite din Jean-Jacques pentru expunerea sa tehnică, dar pînă la urmă fusese o cuvîntare frumoasă, cuvîntarea unui specialist, care era, totodată, filozof și revoluționar. Așa o apreciară și iacobinii. Îl aplaudară cu avînt ; mai mult decît atît : hotărîră să trimită discursul tuturor departamentelor, municipalităților și adunărilor patriotice, pentru a fi făcut cunoscut tuturor.

Astfel încurajat, Girardin își pregăti cu și mai multă grijă cel de al doilea discurs. De data aceasta era vorba de voința generală, *la volonté générale*. Girardin arătă că voința generală constituie principiul fundamental al teoriei statului la Jean-Jacques și ceru ca fiecare lege să fie prezentată poporului și să intre în vigoare abia după ce va fi aprobată printr-un referendum. Era un discurs bine documentat, bine formulat, susținut, în general și în amănunte, cu numeroase afirmații ale lui Jean-Jacques. Dar, de data aceasta, iacobinii rămaseră reci. Ceea ce propusese cetățeanul Girardin pentru reorganizarea armatei fusese un lucru practic, avea un sens ; de astă dată, însă, expunerea sa nu era decît o teorie goală și, dacă stătea cineva să despice principiile lui

[1] Învățătorul Galiei (lat.).

Jean-Jacques în felul acesta, revoluția se ducea de rîpă. Îl ascultară politicos și trecură la ordinea de zi.

Girardin era îngrijorat. Observase încă de cîtăva vreme că deputații se abăteau de la învățătura lui Jean-Jacques. Era nevoie să li se amintească marile principii ale Maestrului, și dacă cineva era chemat s-o facă, apoi el era acela. Ei însă îl ascultaseră de parcă ar fi vorbit un Dupont sau un Durand oarecare.

Și legiuitorii se îndepărtau tot mai mult de adevărata învățătură. Jean-Jacques afirmase răspicat că nu e voie să se schimbe nimic din ceea ce există, fără o necesitate, nu trebuie desființat nimic, că nu trebuie creat nimic fără o necesitate. Dar ei, deputații, răsturnau totul cu susul în jos, dintr-un zel turbat și fără vreo necesitate.

Girardin ședea îndurerat sub salcie și privea spre mormînt. Ce putea face? A vorbi mulțimii n-avea nici un rost, de asta se convinsese. În schimb, se adresă personalităților, conducătorilor, îndemna la moderație, amintea de voința generală. I se răspundea vag, nimeni nu se sinchisea de sfaturile sale. Avea impresia că e un dascăl plicticos, i se dădea ascultare de dragul meritelor sale trecute, dar nu era luat în serios.

Se retrase din cluburi și de la întrunirile publice. Se dedică transformării discursului său într-un amplu manual: *Despre necesitatea ratificării legilor de către voința generală*. Izbucnea față de *monsieur* Gerber în plîngeri amare împotriva iacobinilor. Se adînci tot mai mult în studierea operei lui Jean-Jacques.

Devenea un izolat.

FLUTURĂ PESTE LUME, TRICOLOR!

Spre deosebire de tatăl său, Fernand nu găsea de loc că măsurile luate de Adunarea Națională erau radicale. Lui i se părea că delegații poporului erau timorați, că nu acționau destul de iute și energic.

De ce se permitea ca legile să fie promulgate la Tuileries de rege? De ce i se mai lăsa regelui atîta putere? Doar știa fiecare că regina și sfetnicii ei, dacă nu

chiar regele, conspirau cu ajutorul curților străine împotriva Adunării Naționale.

Și de ce nu înfăptuiau reprezentanții poporului reforme serioase în colonii? De ce se mulțumeau cu manifestări generale de simpatie, adresate populației băștinașe din cele două Indii [1]?

Tot mai des, în vîltoarea marilor evenimente pariziene, Fernand se gîndea la San-Domingo. Nu numai din filozofie sau din meschină grijă materială pentru proprietățile sale de acolo. De multă vreme nu mai simțise atît de limpede, de puternică și de fierbinte amintirea Hortensei. Tatăl ei și familia ei vor fi vorbind cu ură și dispreț despre cele ce se petreceau la Paris. Va ști Hortense să găsească drumul? Se va gîndi, oare, la el și la discuțiile lor? Nu-l va socoti și ea ridicol?

Poate că într-adevăr *era* ridicol, cu speranțele și visele sale despre urmările fericite pe care le va avea revoluția și pentru draga sa insulă San-Domingo. Cînd Adunarea Națională proclamase solemn *Declarația drepturilor omului*, fusese sigur că tricolorul va fîlfîi și deasupra Americii franceze [2], iar oamenii de culoare, care formau majoritatea covîrșitoare a populației din San-Domingo, acei sălbatici nobili, apropiați de natură, cărora Jean-Jacques le dăruise în primul rînd grija și dragostea sa, vor fi eliberați de nedreptăți și sclavie. Dar nu se întîmplase nimic.

Se înființase la Paris o societate pentru emanciparea oamenilor de culoare. *Société des amis des noirs* [3], la care aderaseră mulți bărbați de seamă și cu influență. Dar stăpînii marilor plantații și alți domni bogați, cu proprietăți în San-Domingo, întrețineau la Paris o agentură deosebit de activă, iar aceasta, *le Comité colonial* [4], se dovedi a fi abilă și eficace. Oamenii comitetului se ridicau împotriva măsurilor radicale. Avertizau mereu Adunarea Națională că emanciparea oamenilor de

[1] Adică Indiile de Vest și Indiile de Est (India propriu-zisă), unde Franța avea colonii.

[2] Posesiunile franceze din Arhipelagul Antilelor.

[3] Societatea prietenilor oamenilor de culoare (fr.). A fost înființată în 1788.

[4] Comitetul colonial (fr.).

culoare ar însemna ca negrii să ajungă stăpîni la San-Domingo, că spaniolii și englezii n-ar răbda așa ceva și ar anexa toată insula. Aceste argumente, prezentate abil și convingător, impresionau. Adunarea Națională, preocupată mai ales de reformele din patrie, declară, și asta în cuvinte vagi, că drepturile omului sînt deopotrivă pentru toți, în schimb, însă, cînd cerură instrucțiuni cu privire la statutul oamenilor de culoare, guvernatorul și șeful administrației din San-Domingo primiră indicații atît de neclare, încît totul rămase ca mai înainte.

Aceste jumătăți de măsură îl zgîndăreau și-l întristau pe Fernand.

Se împrietenise cu Louis-Michel Lepeletier[1], fost marchiz de Saint-Fargeau, care făcea parte din prezidiul Adunării Naționale. Lepeletier era doar cu puțin mai în vîrstă decît Fernand și, cu venitul său anual de peste șase sute de mii de livre, era unul din oamenii cei mai bogați ai țării. Totuși, se alăturase tricolorului, cu vorba și cu fapta. El însuși prezentase legea pentru desființarea privilegiilor nobiliare, participase activ la introducerea statutului civil al clerului, violent combătut de Vatican, sprijinea toate reformele radicale.

Michel Lepeletier avea un trup firav și o figură de neuitat : o frunte teșită, o gură mare, cu buze subțiri și, deasupra unui nas imens, coroiat, ochi albaștri luminoși, imenși. Era receptiv față de orice lucru nou, cu înclinații pentru artă și cu o pregătire științifică serioasă. Jurist excelent încă din tinerețe și președinte al tribunalului din provincia sa de baștină[2], știa să formuleze ca nimeni altul legi și dispoziții complicate într-o formă clară și logică.

În viața sa de toate zilele rămăsese un mare senior. Avea o casă îmbelșugată, cu mulți slujitori, punea preț pe îmbrăcăminte elegantă și bucătărie aleasă, organiza pe scena particulară a palatului său din oraș reprezenta-

[1] *Louis-Michel Lepeletier de Saint-Fargeau* (1760—1793), om politic francez, figură marcantă a revoluției din 1789 : a doua zi după ce a votat condamnarea la moarte a lui Ludovic al XVI-lea a fost ucis de un fanatic monarhist.

[2] De fapt, Lepeletier era originar din Paris, dar reprezenta în Convenție departamentul Yonne.

ţii cu piese pretenţioase. De obicei, poporul privea cu ochi foarte răi asemenea atitudini ale aristocraţilor, ale „foştilor", *les ci-devants* ; dar pe Lepeletier al lor parizienii îl iubeau, şi cînd pornea spre Adunarea Naţională, în trăsura lui somptuoasă, îl ovaţionau.

Ciudat e că şi lui Fernand îi plăcu purtarea aristocratică a lui Michel Lepeletier, care, la alţii, îi repugna. Adevărat că Michel îmbina spiritul elegant, uşor ironic al marii aristocraţii cu o încredere fanatică în progres şi cu voinţa nestrămutată de a traduce în faptă ideile revoluţionare.

Toţi cei din jurul lui Lepeletier îl cuceriră pe Fernand, mai ales prietena lui Lepeletier, actriţa Eugénie Maillart, cea care plînsese pe mormîntul lui Jean-Jacques. Era şi acum, ca şi în trecut, o admiratoare convinsă a lui Jean-Jacques şi a noii orînduiri. Dar *mademoiselle* Maillart, a cărei veselie contagioasă era o mîndrie a Teatrului Francez, nu putea suferi vorbăria despre virtute, modestie şi sărăcie, iar numeroşii tribuni solemni, sobri melancolici şi pricăjiţi ai Adunării Naţionale nu erau pe gustul ei. Ea înţelegea revoluţia aşa cum o întruchipa Michel Lepeletier al ei, care îmbina ardoarea democratică a noului regim cu delicateţea spirituală şi eleganţa rafinată a celui vechi.

Fernand avea aventuri trecătoare cu femei frumoase. Ceea ce îl atrăgea spre Eugénie Maillart era mai mult decît un capriciu ; dar ştia că ea îl iubea din toată inima pe deşteptul, nearătosul, activul, fermecătorul ei Lepeletier.

Veni aşadar la prietenul său Michel cu necazurile sale privind Indiile de Vest.

Michel îl lămuri că n-avea sens să se adopte o lege clară privind emanciparea oamenilor de culoare, deoarece aplicarea ei s-ar putea înfăptui numai prin forţă, iar trupele de care dispuneau erau necesare în patrie. „Trebuie deci să trădăm cauza coloniilor !" spuse întunecat Fernand. Michel îi puse mîna pe umăr : „Nu fiţi atît de pripit, îl rugă el. M-am gîndit adesea dacă nu s-ar putea acorda drepturi egale cel puţin mulatrilor, celor cu sînge amestecat, dacă nu şi negrilor ? Deocamdată, de-

sigur că cetățenii legiuitori se lasă greu. *Monsieur* Robinet și comitetul său colonial sînt prea puternici. Îi veni o idee. Nu cumva îl cunoașteți bine pe *monsieur* Robinet? întrebă el. Dacă își încetează *el* opoziția, legea noastră o să fie adoptată. Duceți-vă la el. Explicați-i că nu va mai putea împiedica multă vreme eliberarea oamenilor de culoare. Promiteți-i în numele meu: dacă n-o să facă opoziție legii noastre privitoare la mulatri, o să-l lăsăm apoi multă vreme în pace și o să-și poată exploata negrii pînă la sfîrșitul vieții sale. Nu mai e atît de tînăr."

Lui Fernand îi displăcu oportunismul prietenului său și-i era silă să negocieze cu *monsieur* Robinet.

Straniu era că Robinet, care datorită bogăției sale se număra printre domnii cei mari, se alăturase revoluției. Îi explică pe larg lui Fernand că revoluția nu făcuse decît să consfințească o stare de fapt, care exista de o bună bucată de vreme. Puterea aparținea de mult marii burghezii. Nobilii se bucurau de privilegii și se umflau în pene cu titlurile lor; în realitate, însă, soarta țării era hotărîtă din umbră de burghezii care se îmbogățiseră datorită capacității lor, iar posturile-cheie erau deținute de oameni proveniți din intelectualitatea burgheză. Acum privilegiații erau izgoniți iar burghezii preluaseră și formal puterea, asta era tot.

Fernand era scîrbit de o asemenea interpretare unilaterală, cinică a marilor evenimente. Dar Lepeletier cunoștea lumea, avea mereu de-a face cu oameni ca Robinet, sfatul lui era bun. Oricît de greu îi venea lui Fernand să se ducă la Robinet, n-avu încotro, trebui s-o facă.

Monsieur Robinet ferecase impunătorul său palat de la Paris și se mutase într-un apartament la etaj, într-o casă modestă. De aici își conducea vastele, foarte complicatele sale afaceri. Achiziționa pămînturi ale clerului și ale nobilimii emigrate, care fuseseră confiscate, încheia contracte pentru furnizarea de alimente, uniforme și arme, cu intendenții armatei noii Franțe, care-și sporea mereu efectivele.

În apartamentul lui *monsieur* Robinet, așadar, în biroul său simplu, discută fiul uneia din cele mai vechi fa-

milii nobile a Franței, cu unul din cei mai bogați cetățeni ai țării, despre soarta oamenilor de culoare din San-Domingo.

Monsieur Robinet îl ascultă cu atenție. Apoi, amenințîndu-l cu degetul, spuse : „Tare viclean sînteți, domnule conte. Dar de data asta lupul n-o să se lase păcălit de oaie. Nu vrem decît o mică concesie, spuneți dumneavoastră, nu cerem drepturi cetățenești decît pentru cîteva mii de mulatri ! Dar știți foarte bine că cine toarnă cafea cu lapte trebuie să ofere și cafea neagră, și dacă astăzi îi emancipăm pe mulatri, mîine o să aibă pretenții și negrii. Nu, dragul meu conte, din asta nu iese nimic. Dacă cedăm măcar un pas, apoi putem închide prăvălia, și Franța își pierde coloniile."

Fernand tăcea încruntat. „Mă socotiți desigur obtuz și reacționar, continuă Robinet. Dar nu e drept. Sînt dispus să fac compromisuri. Nu sînt mai reacționar decît vestiții dumneavoastră apărători ai libertății din Congresul de la Philadelphia. Și noi vrem să acordăm drepturi negrilor, dar exact ca și domnii din America engleză, abia la sfîrșitul secolului, în secolul viitor. Graba strică treaba ! Ascultați ce vă spun !" Apoi căzu pe gînduri și, cu toate că fața îi era îmbujorată și de loc veștedă, păru foarte bătrîn și înțelept. „Da, da, drepturile omului, spuse el visător. Și eu sînt pentru drepturile omului, dar cei din San-Domingo trebuie să mai aștepte. De altfel, urmă el și se însufleți, chiar și geana de lumină ce se întrevede la orizont, vreau să spun perspectiva acordării drepturilor omului în secolul viitor, face ca proprietățile în Indiile de Vest să apară ca o investiție îndoielnică. Sînt pe cale să-mi lichidez plantațiile. Ați face bine, domnule conte, să-mi urmați pilda. Dacă doriți, pot să vă dau o mînă de ajutor." Fernand mulțumi sec și dușmănos, apoi plecă.

La Paris sosi o delegație a mulatrilor din San-Domingo, ca să pledeze, în fața Adunării Naționale, cauza celor cu sînge amestecat. Delegația era condusă de avocatul Vincent Ogé, el însuși mulatru. Fernand îl cunoștea de la Cap Français, de la *Cercle des Philadelphes*, ca pe un om inteligent, cult și energic.

La *Société des amis des noirs* îl sprijini pe Ogé din răsputeri. Dar reprezentanții poporului îl tratară, pe el și pe

oamenii săi, cu vorbe goale şi cu promisiuni, fără să facă nimic.

Lepeletier, îndemnat de Fernand, îl invită pe Ogé la masă. Nu erau de faţă decît Michel, Fernand şi *mademoiselle* Maillart. Lepeletier îl îndemnă pe Ogé să spună ce are pe suflet şi era ceva straniu în felul cum mulatrul acesta naiv, puţin stîngaci îşi expunea cu pasiune reverdicările democratice în faţa unui domn elegant şi răsfăţat şi a unei actriţe frumoase, elegant îmbrăcate, în timp ce lachei stilaţi serveau mîncăruri alese, după ceremonialul tradiţional.

Lepeletier prezentă Adunării o lege care acorda în cuvinte fără echivoc drepturi egale nu negrilor, dar mulatrilor. Aşa cum îi spusese lui Fernand, o făcea cu inima grea, căci se temea că şi această reformă va aduce vărsări de sînge. Legea fu adoptată.

Marchizul de Traversay îl imploră pe Fernand printr-o scrisoare stăruitoare să-l ţină pe mulatrul Ogé la Paris. Dacă acesta s-ar întoarce la Cap Français şi ar încerca, împreună cu mulatrii lui, să participe la alegeri, invocînd această „egalitate" absurdă, colonialiştii albi s-ar opune sîngeros.

Ogé însuşi primise scrisori de ameninţare. Dar era hotărît să plece înapoi, era bucuros să lupte.

Fernand îl conduse pînă la corabie. Ogé luă cu el un steag în culorile noii Franţe, un dar din partea Societăţii prietenii negrilor. „Am să duc tricolorul cu mine, spuse el. Şi chiar dacă haita albilor îl va ciurui cu gloanţe şi-l va arde, şi pe mine o dată cu el, nu-mi pasă, l-am văzut fluturînd !"

Fernand aştepta plin de speranţă şi îngrijorare veştile din San-Domingo. Lucrurile se petrecură nu aşa cum nădăjduise el, ci aşa cum prevăzuse Robinet şi cum se temuse Lepeletier. Pretutindeni pe insulă, în ziua alegerilor, colonialiştii îi atacară pe mulatri şi-i uciseră cu miile. Ogé fugi în munţi şi organiză o rezistenţă armată a oamenilor de culoare. Miliţia bine instruită a colonialiştilor îi învinse. Ogé se refugie în partea spaniolă a insulei.

Situaţia se înrăutăţi. În temeiul unei vechi convenţii, autorităţile spaniole îl predară pe Ogé plantatorilor francezi. Aceştia îl aduseră, după ocări şi schingiuiri

odioase, în fața unui așa-zis tribunal de război, care-l condamnă la moarte. Executarea lui deveni o serbare populară. Colonialiștii sosiră din toată insula, bărbați, femei și copii, și priviră jubilînd torturile oribile, prelungite, tragerea pe roată a mulatrului, pentru „a-i învăța minte pe oamenii de culoare". Un membru al acelui *Cercle des Philadelphes* scrise la Paris : „De la executarea lui Damiens, care a vrut să-l ucidă pe Louis al XV-lea, francezii n-au mai oferit lumii un spectacol atît de înfiorător".

Fernand se afla la Ermenonville cînd primi vestea. Mînat de furie neputincioasă, plecă la Latour. Îl găsi pe Robinet împreună cu Gilberte și Mathieu. „Vedeți ce a făcut comitetul dumneavoastră colonial ?!" îl acuză el.

Monsieur Robinet își păstră cumpătul. Vinovată de cele petrecute era Adunarea Națională, care, în ciuda avertismentelor comitetului, promulgase dispoziții stupide. „Mă tem numai, spuse el, că acum se vor mai săvîrși și alte prostii la Paris și că legea va fi întărită în loc să fie revocată. O să se destrame totul acolo. Ar fi trebuit să vindeți la timp, dragă conte. Mă tem că acum nici unul din noi nu mai are vreun cuvînt de spus în Indiile de Vest."

„Dumneavoastră ar trebui să fiți ultimul care să-și bată joc de mine", spuse Fernand furios. *Monsieur* Robinet ridică din umeri. „Am scris astăzi la Cap Français, răspunse el, și am recomandat stăruitor moderație. Dar scrisorile nu fac impresie. Dumneavoastră aveți prieteni apropiați și puternici pe insulă, dragă conte. Aveți influență. Plecați acolo. Încercați personal să faceți ceva. Și, cu o ironie provocătoare, încheie : Căci văd în negru situația prietenilor noștri !"

Batjocura lui *monsieur* Robinet îl atinse pe Fernand. De multe ori cumpănise dacă să plece sau nu la San-Domingo. Primise o scrisoare de la Hortense. Cu literele ei copilăroase, își arăta părerea de rău că nu poate sta de vorbă cu el despre întîmplările îngrozitoare ce se petreceau pe insulă ; fiecare gîndea altfel și nu mai știa cum să se descurce, se temea, îi era dor de el. Cuvintele lui *monsieur* Robinet treziră iar în Fernand dorința năprasnică de a se întoarce la Hortense. Desigur că cele ce se petreceau acum cu albii din San-Domingo erau urmările

propriei lor îndărătnicii prosteşti ; dar putea s-o lase pe Hortense în primejdie pentru că tatăl ei era un aristocrat încăpăţînat ?

Gilberte îl privea cu atenţie ; i se păru că pe faţa ei se întrezăreşte zîmbetul acela fugar. „Aveţi dreptate, *monsieur*, spuse el şi se îndreptă de spate. Am să plec în San-Domingo."

Robinet era uluit. Nu asta urmărise. Nebunul era într-adevăr în stare să plece în iadul acela şi ce o să mai audă el de la nepoată-sa, Gilberte ! „N-am făcut, bineînţeles, decît o glumă proastă, spuse el repede. N-o să puteţi îndrepta nimic acolo. O să vă puneţi viaţa în primejdie şi o să încurcaţi şi mai rău lucrurile. Rămîneţi aici. Vorbiţi cu Lepeletier şi cu ceilalţi din Adunarea Naţională să nu mai facă şi alte gafe. E lucrul cel mai bun ce-l puteţi obţine pentru prietenii dumneavoastră din San-Domingo."

La Paris, Fernand constată, cu o satisfacţie amară, că ceea ce Ogé nu obţinuse în timpul vieţii se înfăptuia acum, după moartea lui. Evenimentele din Indiile de Vest treziră Parisul. *Les amis des noirs* ţinură întruniri mari, imagini ale martirului Ogé şi ale morţii sale îngrozitoare se puteau vedea pretutindeni, figura lui nobilă şi sfîrşitul său tragic îşi găsiră locul chiar şi pe scenă.

Fără măcar să fie nevoie de rugăminţi prea stăruitoare din partea lui Fernand, Lepeletier obţinu votarea unei legi care lărgea mult drepturile oamenilor de culoare.

Fernand dorea din tot sufletul ca Adunarea Naţională să-l trimită în Indiile de Vest, pentru a aplica legea. Dar cînd îi vorbi despre asta, Lepeletier respinse propunerea pe loc şi în mod categoric. Îl lămuri că legea nu era decît un avertisment pentru plantatorii aristocraţi, ceva pur platonic, care nu se putea realiza fără armată.

„Michel, trimite-mă peste ocean !" îl rugă Fernand stăruitor, copilăreşte. „Nici nu mă gîndesc ! răspunse Lepeletier. N-am să te las să te duci la moarte. Tocmai un om ca dumneata ne mai lipseşte acolo ! În Indiile de Vest avem nevoie de un om politic de mînă tare, nu de un filozof."

Faptul că prietenul lui îl mai socotea încă, după toate cîte le trăise, un visător și un copil, fu pentru Fernand ca o lovitură. „Și dumneata, replică el cu amărăciune, ai descris în Adunarea Națională soarta oamenilor de culoare cu o sensibilitate care ar fi fost demnă de Jean-Jacques." „Am vrut să obțin, explică Lepeletier cu răbdare, adoptarea legii. Niciodată n-am crezut că ar putea fi aplicată."

„Atunci am să plec în San-Domingo fără vreo misiune!" stărui Fernand, copilăros și încăpățînat.

„Fii cuminte! îl rugă Lepeletier prietenește. Știi doar și dumneata că ceea ce te însuflețește nu e numai durerea pentru Ogé și nici filozofia. Te gîndești la fata aceea cu care ai purtat conversații galante. Nu te avînta în gesturi cavalerești inutile! N-ai să străbați mii de mile și n-ai să te arunci în primejdii zadarnice pentru a veni în ajutorul unei doamne, care se află probabil de mult la adăpost și desigur că se poate salva mult mai bine fără dumneata. Nu fi chiar atît de *ci-devant*, Fernand!" încheie el, accentuînd fiecare cuvînt.

Fernand se simțea luat în rîs, dar totodată își dădea seama că Michel avea dreptate, într-un chip mult mai profund decît *monsieur* Robinet. Totuși, întreaga lui fire se revoltă împotriva „lașității" ce i se recomanda.

Între timp, intrase în cameră *mademoiselle* Maillart. „Prietenul nostru e nefericit, îi spuse Michel, pentru că nu vrea să-l las să plece în Indiile de Vest, să-și caute moartea." Observă însă cît de mult îl jigniseră pe Fernand cuvintele sale și se hotărî să-i aducă la cunoștință, de îndată, ceea ce voise să-i spună abia mai tîrziu. „Vei avea în curînd prilejul, îl mîngîie el, să intervii mult mai energic, în ce privește soarta coloniei, rămînînd aici decît dacă ai pleca dincolo."

Fernand îl privi nedumerit. „Nu pricepe, spuse Michel, zîmbind către *mademoiselle* Maillart. E prea modest. Apoi îi explică: În curînd vor avea loc noile alegeri, și Eugénie ar dori ca din noua Adunare legislativă să nu facă parte numai cetățeni virtuoși, ci și cîțiva «foști» care să poarte în inimă noile idealuri dar a căror minte și gură să se călăuzească după vechea, buna logică și gramatică, iar trupul după vechile, bunele maniere."

Şi deoarece Fernand se ridicase în picioare, stînjenit şi emoţionat, Michel continuă : „Da, prietenii mei şi cu mine ne-am propus să-ţi sprijinim candidatura şi sînt sigur, dragă cetăţene Girardin, că vei fi ales deputat".

Fernand roşise de teamă şi de fericire. Faptul că Michel îl socotea, totuşi, demn de a deveni legiuitor îl umplea de mîndrie. Dar altceva îl emoţiona mai mult. Michel nu l-ar fi propus dacă n-ar fi fost sigur că Fernand era agreat de alegători, că prin activitatea lui la Senlis le cîştigase încrederea. Altă confirmare mai frumoasă nici nu-şi putea închipui. Poporul nu-l respingea, poporul recunoştea în el un frate !

„Ce părere ai, Eugénie ? o întrebă Lepeletier pe actriţă. Nu va fi Fernand al nostru un legiuitor bun ?" „Un legiuitor minunat, răspunse zîmbind *mademoiselle* Maillart. Printre atîţia Brutuşi şi Licurgi [1], un om din carne şi oase !"

A FI CREDINCIOS, DAR CUI ?

Veşti îngrijorătoare străbăteau ţara. Regele încercase să fugă, sub un nume fals şi cu acte false, el şi cu familia sa. Voise să ajungă la frontiera de nord-est, pentru ca apoi de acolo să se întoarcă triumfător la Paris, în fruntea unor trupe străine, şi să alunge Adunarea Naţională. Dar fuga dăduse greş în chip jalnic. Şeful de poştă patriot dintr-o localitate măruntă îl recunoscuse după efigia de pe bancnote şi, luînd pe loc o hotărîre, oprise diligenţa, cu ajutorul cîtorva alţi vrednici cetăţeni. Virtutea patriotică dejucase vicleşugurile „foştilor". Louis fusese readus la Paris şi acum se afla cu ai săi la Tuileries, deţinut în adevăratul sens al cuvîntului. În tot palatul fuseseră puse santinele, chiar şi în faţa dormitoarelor regelui şi reginei.

Evenimentul acesta, de o deosebită însemnătate, adîncise ruptura dintre cetăţenii vechii şi noii Franţe. Cei mulţi nehotăriţi trebuiau să ia acum poziţie : erau fideli

[1] Adică printre atîţia care se comportă ca eroi sau ca legiuitori ai antichităţii.

națiunii sau regelui, care, din motive egoiste, voise să deschidă inamicului hotarele țării?

Problema aceasta spinoasă se punea și fostului conte Courcelles. Mathieu avea vederi înaintate, salutase cu o sinceră bucurie convocarea Statelor Generale și căderea Bastiliei, condamnase atitudinea celor de rangul său care trecuseră granița. Ei își trădaseră țara, își părăseau regele. Dar cînd regele fu silit să încuviințeze, sau chiar să ducă la îndeplinire mereu alte măsuri, pe care evident le dezaproba, Mathieu începu să-i înțeleagă pe cei din emigrație. Aveau dreptate: regele *fusese* constrîns, și nu poporul ci o bandă de nemulțumiți ambițioși preluase conducerea Franței. Toate curțile europene acordau ajutor efectiv celor din emigrație care se adunaseră la frontieră, la Koblenz, pe malul german al Rinului; se pregătea o mare armată, care avea menirea să restaureze cu forța monarhia absolută în Franța.

Și iată că regele voise să se pună în fruntea celor din emigrație și, deci, îi aprobase pe ei și acțiunea lor în fața întregii lumi. Firea calmă a lui Mathieu începea să clocotească cînd se gîndea că voința regelui preacreștin fusese dejucată de voința unui mic șef de poștă. Un ins din gloată putuse să-l silească pe suveranul celui mai vechi regat al lumii să ia calea întoarcerii, acoperit de rușine!

Începură să fie cunoscute amănunte jalnice despre călătoria de întoarcere a regelui. El și cu ai săi trebuiseră să străbată încet, pe o căldură înăbușitoare, drumurile prăfuite, foarte încet, tot mai încet, și lumea venea de pretutindeni să-l vadă pe regele care a vrut să-și trădeze poporul. Parisul trimisese comisari să-l însoțească; ședeau în trăsura lui, înghesuiți, și era cald, regele și regina trebuiseră să îndure praful drumurilor, să respire sudoarea paznicilor și apărătorilor lor, să asculte ocările curioșilor. La Paris îi întîmpinase o mulțime uriașă. Gărzile naționale erau înșirate la marginea șoselei, în poziție de drepți, cu țevile puștilor întoarse în jos, ca la o înmormîntare. Domnise o tăcere neobișnuită, căci se dăduse de veste că cine-l va ovaționa pe rege va fi pus la stîlpul infamiei, iar cine îl va insulta va fi aruncat la închisoare.

Mathieu își imagina cum trebuie să fi suferit frumoasa, mîndra regină de această umilință. Se spunea că-i albise

părul în cele patru zile cît durase călătoria jalnică de întoarcere.

Ce avea de făcut Mathieu ? Personal, în calitate de soț al Gilbertei, nepoata influentului *monsieur* Robinet, bine văzut de reprezentanții poporului, nu risca probabil nimic dacă rămînea în țară. Dacă părăsea însă Franța, ajungea un cerșetor ; în asemenea cazuri legea prevedea confiscarea averii lui și a Gilbertei și se auzeau povești înspăimîntătoare despre viața de cerșetori spoită cu mîndrie a celor din emigrație. Și dacă trecea granița, nu se mai putea întoarce în țară, căci îl aștepta pedeapsa cu moartea.

Dar oare îi mai era îngăduit să rămînă ? Nu jurase el credință regelui său ? Nu era datoria lui să intre în armata emigranților, care se echipa, pregătindu-se să-l repună pe rege în drepturile sale ?

Trecerea frontierei fusese anevoioasă și pînă atunci, dar acum paza fusese întărită. Fuga împreună cu Gilberte și cu copilul nu era lipsită de primejdii. Mathieu șovăia. Dar nu-și arăta îndoielile și frămîntările față de Gilberte : se lupta singur cu ele.

Monsieur Robinet însă îl ghicise.

El, personal, nu se gîndea să plece peste graniță. Se simțea în siguranță și ar fi fost păcat să-și părăsească înfloritoarele afaceri. Pe de altă parte, fuga nereușită a regelui dovedise că nu numai Parisul, ci întreaga Franță era de partea revoluționarilor ; ceilalți regi ai Europei trebuiau să-și dea seama de faptul acesta. Prin urmare, vor lua măsuri ca să nu aibă soarta vărului lor, Louis. Războiul între Franța democratică și monarhii absoluți ai Europei devenea deci inevitabil, iar *monsieur* Robinet voia să meargă la sigur în acest război. De aceea dorea ca Mathieu să treacă de partea emigranților. În cazul victoriei revoluționarilor, *monsieur* Robinet era ferit de orice bănuială prin faptul că rămăsese în țară ; în cazul victoriei regaliștilor, se putea bizui pe soțul nepoatei sale, care contribuise la această victorie.

Bineînțeles că față de Gilberte nu pomenea nimic cu privire la aceste gînduri ale sale. În schimb, îi spuse că, în urma ultimelor evenimente, l-ar putea înțelege pe Mathieu dacă ar dori să plece în străinătate, la prietenii săi.

Gilberte observase și ea că Mathieu punea la cale un asemenea plan.

Gilberte se străduise sincer să se descurce în evenimentele din ultimii doi ani. Multe lucruri nu-i plăceau ; dar, pe de altă parte, forța de nestăvilit a evenimentelor, participarea pasionată a lui Fernand o pusese și pe ea în mișcare. Cînd discuta cu Mathieu despre treburile publice, ceea ce nu se întîmpla des, își dădea seama cît de profund pătrunsese în conștiința ei, în ciuda propriei ironii, filozofia lui Jean-Jacques. În afară de asta, venea de jos și cunoștea pe pielea ei cît de greu era să trăiești lipsit de privilegii. Îi mergea la inimă năruirea zidului artificial dintre stările sociale și că nu mai era decît un singur popor. Desigur că uneori se simțea ridicolă. Renunțase la speranța cea mai dragă și se avîntase în căsnicia aceasta dificilă numai pentru ca ea și copilul ei să facă parte din clasa celor privilegiați. Și abia își atinsese scopul, că privilegiile pieriseră, micuța Marie-Sidonia era o cetățeană ca oricare alta. Ce ciudat că soarta o păcălise în felul acesta și că în cele din urmă rămînea în picioare tot înțelepciunea de nebun a bătrînului Jean-Jacques. Ultimele evenimente, fuga și arestarea regelui, o impresionaseră mult. Nutrise o oarecare simpatie, ușor ironică, pentru regele greoi și blajin și frumoasa, fermecătoarea Marie-Antoinette, înzestrată cu toate însușirile pe care le detesta Fernand. Dar dacă poporul se purtase atît de josnic cu regele și regina, ce primejdii îi așteptau pe ei, pe Mathieu, pe fetița și pe ea însăși ? Nu numai că-și pierduse privilegiile, dar se număra, din nou, printre cei dezmoșteniți.

Chibzuise în toate felurile. Deși nu era fricoasă, nu voia să-l expună nici pe Mathieu și nici copilul unor primejdii fără nici o noimă. Pe de altă parte, i-ar veni greu să părăsească țara și să fugă din fața evenimentelor ce se precipitau. Fernand ar socoti-o, cu drept cuvînt, slabă și nesimțitoare.

De aceea, acum, cînd *monsieur* Robinet îndemna la fugă, ea tărăgăna cu răspunsul. În cele din urmă, întrebă : „Dacă Mathieu ar propune să emigrăm, ai veni, deci, bineînțeles, cu noi, bunicule ?"

Monsieur Robinet nu-și închipuise lucrurile de loc așa: visase ca Gilberte și copilul să rămînă cu el, fără Mathieu,

care-i stingherea. „N-am vorbit despre mine, fata mea, spuse el, şi nici despre tine şi Marie-Sidonia".

„Nici nu mă gîndesc să-l las pe Mathieu să plece singur", răspunse Gilberte, fără să şovăie şi bătăioasă.

„Eu m-aş gîndi, draga mea, continuă prietenos *monsieur* Robinet. Dacă Mathieu va pleca, el se va duce la război, asta să-ţi fie limpede, şi nu mai este obiceiul, şi nici nu e recomandabil, ca femeile să-şi însoţească bărbaţii în lupte. Apoi îşi concretiză punctul de vedere : Dacă inima îl îndeamnă să treacă Rinul, eu în locul tău nu l-aş împiedica, dar nici nu i-aş oferi să plec cu el." „Să-l las să plece singur ?" repetă Gilberte, neputînd să-şi creadă urechilor. „Şi el va fi de aceeaşi părere, răspunse Robinet. E greu şi destul de anevoios să treci graniţa cu o femeie şi un copil mic."

Într-adevăr, după puţină vreme, Mathieu îi propuse să plece din Franţa şi, cu toate că se aşteptase la acest lucru, Gilberte, care de obicei era atît de hotărîtă şi sigură, se simţi grozav de încurcată. Marie-Sidonia se plimba prin odaie, cuminte, îmbrăcată ca un om mare, trăgînd după sine o jucărie, un miel. „Te înţeleg, Mathieu, că vrei să pleci la armată ! spuse ea după un timp. Dar ce se va întîmpla cu noi, cu mine şi cu copilul ?" Şi deoarece Mathieu o privea fără să priceapă — nici o clipă nu se gîndise că l-ar lăsa să plece singur — continuă : „Avem noi dreptul să expunem copilul unei primejdioase treceri de frontieră ?"

Cuvintele ei sunau nesigur, şi Mathieu înţelese : ceea ce spunea ea acum nu era decît pe jumătate adevărat. O privi, şi în ochii lui era mai mult durere decît mustrare. Îşi dădea seama că în ciuda dragostei şi a devotamentului lui, nu reuşise s-o cucerească.

Privirea lui o durea. Dar totodată gîndea cu o ironie tristă : „Doar nu-l îndeamnă nimeni să plece. Dacă ţine mai mult la jalnicul acela de rege decît la mine, n-are decît să se ducă. Eu nu-l opresc. Nici pe celălalt nu l-am oprit", gîndi ea mai departe, cu amărăciune, cu sfidare. Dar durerea nu pierea şi cuvintele de mustrare pe care nu i le spunea el şi le spunea singură. N-avusese destulă putere să iubească, nici pe acesta şi nici măcar pe celălalt.

Mathieu găsise între timp un refugiu în bunele sale maniere. „Care este părerea dumneavoastră, *madame* ? întrebă el. Mă sfătuiți să plec ? Făcu o sforțare și continuă cu greu : Singur ?"

Gilberte răspunse nesigur : „Dacă crezi că trebuie să pleci, Mathieu...".

Cîteva zile mai tîrziu, Mathieu porni la drum, îmbrăcat în hainele cele mai simple, cu un pașaport fals.

Partea a patra

JEAN-JACQUES ŞI POPORUL

Mai de preţ este un copil sărman şi înţelept decît un rege bătrîn şi nebun, care nu mai este în stare să asculte de sfaturi. Căci el din rîndul obijduiţilor iese, ca să domnească, măcar că s-a născut sărac, în regatul celuilalt. Văzut-am pe toţi cîţi trăiesc şi umblă sub soare îmbulzindu-se lîngă copilul, moştenitorul care era să domnească în locul regelui.

Ecleziastul[1]

Soldaţii republicii franceze aveau sentimentul că numai ei sînt fiinţe raţionale. Locuitorii din celelalte părţi ale Europei, care se băteau pentru a-şi păstra lanţurile, nu erau în ochii acestor francezi decît nişte bieţi prostănaci sau nişte mişei, plătiţi de despoţi.

Stendhal

[1] Din *Biblie, Vechiul Testament.*

IAR PE CĂLDICEI ÎI VOM VĂRSA DIN GURA NOASTRĂ

VĂDUVA ROUSSEAU

NICOLAS DIN NOU CĂLARE PE SITUAȚIE

CONJURAȚIA REGILOR

O FERICIRE AMARĂ

OASPEȚI SUMBRI

O CUVÎNTARE DE DEBUT

FĂRĂ FALSĂ OMENIE!

„LA TERREUR! LA TERREUR!"[1]

SUSPECȚII

[1] Teroarea! Teroarea! (Fr.)

IAR PE CĂLDICEI ÎI VOM VĂRSA DIN GURA NOASTRĂ

Ca multe oraşe ce urmaseră exemplul Parisului, oraşul Senlis avea un club al iacobinilor. Aici se punea la cale politica departamentului. Preşedintele clubului era Martin Catrou.

Ori de cîte ori putea, pleca la Paris să se sfătuiască, să prindă puteri. Acolo era un om care pătrunsese învăţătura, aparent contradictorie, a Maestrului în toate meandrele ei şi o transforma în politică vie. Acest om era membru al Adunării Naţionale, dar propovăduia şi-şi ducea activitatea la clubul iacobinilor. Faptul că clubul ajunsese aproape la fel de puternic ca Adunarea Naţională i se datora lui. Era acel Maximilien Robespierre din Arras, care-l vizitase pe Jean-Jacques cu puţin timp înainte ca Maestrul să moară. Cînd răsuna vocea sticloasă, tăioasă a lui Robespierre, cînd omul acesta, nu prea înalt, îmbrăcat cu o grijă meticuloasă, ţinea una din cuvîntările sale aprinse, de o logică rece, urîta biserică din *rue* Honoré, despuiată de orice podoabe, unde se ţineau întrunirile iacobinilor, devenea în ochii lui Martin inima şi sanctuarul Franţei.

Cel admirat avea puţini prieteni personali, iar faţă de partizanii săi manifesta o politeţe indiferentă. Cu toate acestea, acum, cînd Jean-Jacques era mort şi îngropat în insula plopilor mari, mulţi dintre patrioţii cei mai înflăcăraţi, şi Martin se număra printre aceştia, vedeau în el pe apărătorul învăţăturii adevărate, preotul şi înfăptuitorul ei. Dacă Jean-Jacques ar fi vorbit în faţa iacobinilor, n-ar fi putut înfăţişa cu mai mult elan principiile sale, nu le-ar fi putut aplica mai bine la problemele politice ale zilei.

Martin încercă să familiarizeze pe iacobinii săi din Senlis cu principiile lui Maximilien Robespierre. Ca și acesta, îmbina credința fanatică în învățătura lui Jean-Jacques cu o rațiune rece, care gîndea, în chip logic, concluziile pînă la capăt. Ca și Robespierre, disprețuia tot ce era jumătate de măsură și șovăială ; împărtășea neîncrederea lui veșnic trează față de „foști". Le spunea necontenit adepților săi din Senlis că, în afară de armata pe care aristocrații fugiți o organizau împotriva poporului francez, se mai aflau, chiar în țară, nenumărați dușmani. Cîtă vreme vechiul nu era smuls din rădăcini, țelurile revoluției nu puteau fi atinse.

Dar Martin nu-și prezenta învățătura cu eleganța glacială a marelui iacobin de la Paris, ci în fraze savuroase, populare ; el interpreta argumentele lui Jean-Jacques cu un elan brutal, vorbea patrioților din Senlis în graiul lor.

Fernand, care se arăta cîteodată la clubul din Senlis, găsea periculoase cuvîntările lui Martin. Acesta folosea într-adevăr cuvinte și expresii de-ale lui Jean-Jacques, dar le dădea un înțeles primejdios. În afară de aceasta, mulți dintre cei cărora noua ordine li se urcase la cap, nu voiau să înțeleagă că mai exista o ordine și legi și că nu puteau face cum îi tăia capul. Cuvîntările lui Martin îi mîna mai departe pe drumul anarhiei.

O dată, după ce Martin ținuse o cuvîntare deosebit de radicală, îl întrebă pe Fernand : „Tu desigur că socoți greșit tot ce am spus"... „Da, răspunse Fernand, am îndoieli, dar nu le pot exprima în două cuvinte. Și adăugă politicos : Păcat că în ultima vreme ne-am văzut atît de rar !" Martin, puțin răutăcios, răspunse : „Îl ai doar pe Lepeletier al tău !" Fernand se bucură că Martin era gelos pe Michel. „Nimic nu mi-ar face mai multă plăcere, replică el cu căldură, decît să petrec cîteva ore cu tine". Martin îl pofti la cină.

Locuința familiei Catrou era sărăcăcioasă. Martin trăia și lucra în trei încăperi, împreună cu mama, soția și un copil mic. Mirosea a mîncare și a oameni, copilul țipa. Mîncărurile erau pregătite fără tragere de inimă și fără artă. Jeanne spuse : „Trebuie să vă mulțumiți, cetățene Girardin, cu ceea ce vă pot oferi oameni modești".

Martin mînca repede, cu gîndul aiurea, lipsit de maniere. „Poți să vorbești deschis, îl îndemnă el pe Fernand. Jeanne știe de vechea noastră prietenie." „Da", spuse Jeanne și-și întoarse fața dură, expresivă, nu prea prietenoasă spre Fernand.

Fernand era însă foarte îngrijorat. Din San-Domingo sosiseră vești proaste. Albii nu voiau să accepte hotărîrile Adunării Naționale, negrii și mulatrii se uniseră, San-Domingo clocotea de răscoală și indignare. Plantațiile din nordul insulei, unde se aflau moșiile familiei Traversay, fuseseră jefuite, nimicite, arse, mulți dintre albi fuseseră uciși. Se spunea că Hortense și marchizul s-ar fi refugiat pe teritoriul spaniol, dar știrile erau confuze, iar faptul că nu primise de mult nici o veste de la ei nu era un semn bun.

Despre aceste lucruri apăsătoare vorbi deci Fernand. Adunarea Națională se arătase prea tîrziu energică, remarcă el cu amărăciune, și acum, în loc să trimită măcar trupe care să intervină, cei din Adunare se gîndeau chiar să revină asupra legii coloniale, astfel încît cei de culoare să-și piardă din nou drepturile. „Nu cunosc situația din San-Domingo, spuse Martin. Puțini o cunosc. Dar de ce nu te duci tu să faci ordine? îl provocă el. Ești cunoscut acolo. Și nu ți-ar fi greu să obții, prin prietenul tău Lepeletier, puteri depline."

Fața expresivă a lui Fernand se încruntă. Va să zică Martin socotea inutilă activitatea sa aici, în țară. „Prietenul meu Lepeletier, răspunse el jignit și triumfător, crede că servesc mai bine revoluția dacă rămîn aici. El dorește să candidez pentru noua Adunare Națională."

Lepeletier era stimat și de iacobini, dar ceea ce spunea Fernand îl uimi, îl enervă pe Martin, fruntea i se acoperi de pete. Chiar și femeile deveniră atente. Se lăsă o scurtă tăcere. Apoi, în loc de răspuns, Martin zise: „Are să fie bine dacă vechea adunare se va dizolva. A înfăptuit prea puțin." „Chiar dacă se dizolvă, replică Fernand, cel puțin tot a dat o constituție bazată pe drepturile omului." „Puținul care e bun în constituția asta a fost înfăptuit, continuă Martin, de patru sau cinci bărbați, împotriva re-

zistenţei celorlalţi o mie două sute." „Nu cumva eşti prea aspru cu cei o mie două sute?" întrebă Fernand. „O mie două sute de Jean şi Jacques nu fac cît un Jean-Jacques, trebuie să recunoşti", rîse Martin, batjocoritor.

Văduva Catrou privea cu admiraţie la fiul ei, Martin, care-i dădea peste nas aristocratului, şi din gura ei bătrînă, scofîlcită, fără dinţi ieşea un fel de behăit. Şi Jeanne privea încîntată şi plină de respect la bărbatul ei. „Îmi îngăduiţi să mai torn vin, cetăţene Girardin?" întrebă ea cu voce aspră; Fernand citi neîncredere şi duşmănie în ochii-i aprigi.

Martin continua să mănînce. „N-am nimic împotriva ta şi a lui Lepeletier, spuse el mestecînd. Dar prea mulţi «foşti» s-au cuibărit în Adunarea Naţională, asta n-ai să poţi nega nici tu, şi ei, cu toată bunăvoinţa, rămîn sclavii originii lor, ai banilor şi titlurilor lor. Cînd îşi spun «cetăţene» sună de parcă ar fi o denumire nouă pentru conte sau marchiz. Am văzut doar cum Lafayette al tău cochetează cu «foştii» lui şi, cînd poporul vrea să-şi asume drepturile omului, dă ordin să se tragă."

Jeanne şi bătrîna se apucară să spele vasele, Martin şi Fernand rămaseră la un pahar de vin.

„Să ştii de la mine, reluă Martin discuţia, nici una din legile acestei Adunări Naţionale nu e destul de drastică. Despotismul a aruncat la închisoare an de an patru sute de mii de oameni — n-a lipsit mult s-o păţim şi noi, tu şi cu mine — şi a spînzurat cincisprezece mii. An de an. Această Adunare Naţională a desfiinţat pedeapsa cu moartea şi i-a lăsat pe toţi duşmanii s-o şteargă peste graniţă, ba era cît pe-aci să scape şi regele."

Jeanne, care spăla vasele, întoarse capul, aşteptînd ironică răspunsul lui Fernand. „Nu sînt membru al Adunării Naţionale", răspunse Fernand, pe jumătate în glumă.

„Nu m-am referit la tine, spuse Martin, şi votul meu îţi este asigurat. Dar să nu nutreşti iluzii. Nici adunarea cea nouă nu va putea face ordine şi revoluţie adevărată. Asta trebuie să vină din altă parte, de jos. Poporul trebuie s-o facă, cluburile. Şi acolo se face."

Întocmai aşa vorbea şi Fernand în discuţiile cu prietenii săi moderaţi, dar pe Martin îl contrazise. „Dacă vrei

să știi, Jean-Jacques a scris : «Nu trebuie răsturnat nimic din ce există dacă răsturnarea nu este necesară»", zise el, și era supărat că vorbele acestea sunau de parcă le-ar fi rostit tatăl său, marchizul. „Dar este necesară, răspunse Martin înfuriat. Și cunosc pe cineva, și-l cunoști și tu, care-ți poate dovedi de ce trebuie răsturnat, și asta chiar cu vorbele lui Jean-Jacques." Fernand ridică din umeri.

Martin regreta că fusese atît de brutal. Totdeauna se purta cu Fernand ca un băiețandru care vrea să-l provoace pe celălalt la bătaie. Și, cu toate astea, ținea la Fernand și-l stima ; nu era atît de ușor ca un om, sortit prin naștere să fie viitor *seigneur* de Ermenonville, să treacă atît de dîrz și cinstit de partea celor de jos !

Martin îl conduse pe Fernand acasă, străduindu-se să-i arate în felul lui greoi, că îi e drag. Și aceste cîteva minute de prietenie stîngace îl făcură pe Fernand să vadă din nou îndărătul lui Catrou, președintele iacobinilor, pe Martin de odinioară, amicul din tinerețe, care ținea la el.

Dar asta nu micșora cu nimic adevărul aspru al cuvintelor rostite. Martin vorbise în numele tuturor, nu numai în numele lui. Fuga regelui trezise în popor un nou val de neîncredere față de „foști", ostilitatea cetățenei Catrou nu era simțămîntul unei singure Jeanne, ci al tuturor celor de-o seamă cu ea. El, Fernand, era un străin. Niciodată poporul nu-l va accepta drept frate.

Fu nevoit să vadă, mîhnios și întristat, cum Adunarea Națională anulă, într-adevăr, cu puțin timp înainte de dizolvarea ei, legea „Lepeletier", privitoare la eliberarea sclavilor, înlocuind-o cu instrucțiuni timide, care desființau din nou drepturile oamenilor de culoare. Îl cuprinse o dorință arzătoare să îndrepte această rușine. Dacă va fi cumva ales, va ști să insufle celorlalți reprezentanți setea sa mistuitoare de dreptate.

Dar credea din ce în ce mai puțin că va fi ales.

Lepeletier încerca să-i redea încrederea. Nu era el, Lepeletier, prin purtarea, prin felul lui de trai mai străin de iacobini decît Fernand, și nu-l acceptau totuși masele, ca pe unul de-al lor ? Știri primite prin viu grai și în scris

din departamentul Oise îi dovedeau lui Lepeletier că, acolo, oamenii aveau într-adevăr încredere în Fernand.

Dar îndoielile lui Martin cîntăreau mai greu decît încrederea lui Lepeletier ; Fernand continua să fie descurajat.

Cu atît mai mare îi fu bucuria cînd îl aleseră. Ochii atenți ai oamenilor mărunți din Senlis, din satele și cătunele din împrejurimi îl socotiseră sincer ! Îl aleseseră din douăzeci de candidați ! Martin n-avea dreptate : poporul îl accepta drept frate !

VĂDUVA ROUSSEAU

În tot timpul acesta, Nicolas și Thérèse locuiseră la Plessis.

Ultimii ani ai vechiului regim Nicolas îi petrecuse umplînd cîrciumile din Plessis și Dammartin cu vorbăria lui umflată și înăcrită. Cunoștea lumea, iar prietenilor lui de chef le plăcea umorul său amar, de om nemulțumit. Cînd Thérèse își primea renta, el dispărea pentru două-trei zile la Paris — mai mult nu ajungea pomana pe care lumea nerecunoscătoare o zvîrlea tovarășei de viață a celui mai mare filozof al ei.

Oamenii din Plessis, cei care nu petreceau cu Nicolas, nu-i îndrăgeau pe noii lor concetățeni. Dezaprobau faptul că Thérèse trăia cu individul care-i făcuse de petrecanie bărbatului ei. Femeile, cînd o întîlneau, își chemau copiii la ele. Nicolas înjura și amenința. Thérèse nu se sinchisea. De cînd îl avea pe Nicolas al ei, ca *homme de confiance*, sub același acoperiș, era împăcată cu lumea.

Mergea în fiecare lună la cimitirul din Ermenonville, să-i facă o vizită maică-si, și în fiecare săptămînă la mormîntul de pe insulă, să ducă flori bărbatului ei. Îi îngrijea conștiincioasă canarii, le culegea steluță și, cînd muriră, cumpără alții.

Și cei din Ermenonville o vorbeau de rău. Dar treptat se obișnuiră s-o vadă pe femeia asta între două vîrste, care se ducea, tăcută și nepăsătoare, să-și vadă mortul și se oprea, după aceea, la „*Auberge* Jean-Jacques", să mă-

nînce o omletă şi să bea puţin vin galben-auriu, hrănind vieţuitoarele, aşa cum le hrănise răposatul, şi discutînd alene cu jupîn Maurice.

Odată, pe cînd Nicolas se afla la Paris, preotul din Plessis veni la Thérèse şi o mustră pentru viaţa ei păcătoasă, lipsită de binecuvîntarea bisericii, cu *monsieur* Montretout. Ea se sperie şi după ce Nicolas se dezmetici din beţia de la Paris, îi vorbi pe departe despre căsătorie. El se înfurie cumplit şi o bătu cu cîrja.

Două zile mai tîrziu, canarii dispărură. Thérèse se gîndi la cîinele Lady şi cît de tare se înfuriase atunci Jean-Jacques, şi-i păru bine că, acum, nu se mai putea necăji. Mai tîrziu îl întrebă pe Nicolas dacă îi dă voie să cumpere alţi canari. El răspunse arţăgos: „Ajunge că-i duci răposatului flori!"

Cînd prostimea luă cu asalt Bastilia, Nicolas se supără foc. Avea sentimente aristocratice. Se înţelesese totdeauna bine cu domnii cei mari, mai bine decît cu *la canaille* [1], şi faptul că puternicul său protector, prinţul de Condé, fusese nevoit să plece în străinătate îl îndîrjea. Desigur că această absenţă n-avea să ţină mult. Domnia plebei nu va dăinui, ticăloşii or să regrete curînd prostia lor. capii răscoalei or să fie spînzuraţi cu miile. „Nici o milă pentru ticăloşi!" cerea el.

Cînd se arătă însă că întoarcerea emigraţilor se lăsa aşteptată, cuvîntările lui nu mai fură la fel de preţuite la hanul din Plessis. Măgarii de acolo începuseră să trăncănească despre drepturile omului, îl făceau vînd stăpînilor, slugoi. Lumea devenea tot mai proastă, mai tristă, mai plicticoasă, îi era silă de Franţa asta afurisită, căzută pe mîna plebei. S-ar fi întors bucuros la Londra, dar cum să se mai descurce el acolo, un invalid, de pe urma artei ecvestre? Aici primea măcar rentele de la Geneva.

Uneori mai pleca la Paris. Acolo bea în tavernele semiclandestine de pe lîngă Palais-Royal [2] cu alţii care gîndeau la fel cu el, cu lachei şi frizeri ai „foştilor",

---

[1] Prostimea (fr.). Expresie peiorativă folosită în vremea absolutismului pentru poporul de jos.

[2] Palat construit în 1624, la Paris, căruia i s-au adăugat, spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea, trei galerii, unde s-au amenajat magazine, cafenele etc.

chelneri din restaurantele elegante, care-şi pierduseră serviciul din pricina noii orînduiri. Parisul decăzuse. Ieşise moda patinelor pe rotile, în locul călăriei. Lumea se prăpădea după un joc de copii, *jou-jou*[1], care luase locul plăcerilor rafinate, vicioase ale epocii trecute.

Cînd el era la Paris, Thérèse rămînea singură în căsuţa mică, sărăcăcioasă a lui *sieur* Bessat. Vîntul din cîmpia deschisă a Plessis-ului foşnea în acoperişul de paie mîncat de vreme. Thérèse sta chircită, fără să facă nimic, grasă, îmbătrînită înainte de timp. Răsufla anevoie, cu sînii uriaşi, greoaie, neajutorată, o *lourdaude*, cum îi spuneau oamenii. Moţăia, cu obrajii căzuţi, cu gura pe jumătate căscată, cu pleoapele grele lăsate peste ochi. Deodată vîntul o făcea să tresară din picoteală. Îi era frig la mîini, îşi lua manşonul. Ar fi vrut să aprindă focul, dar se ferea de risipă şi se temea de gura lui Nicolas.

Se ridica oftînd de pe scaun, să şteargă iar praful, căci vîntul acoperea mereu cu noi straturi mobilierul sărăcăcios. Îşi cerceta rochiile, făcea asta des şi cu plăcere. Aici erau toate, agăţate sau împăturite, jupoane scurte, fuste din olandă de Vaucluse[2], o mantilă de tafta neagră, o pereche de mănuşi de mătase, altă pereche dintr-un material obişnuit, dar mai ales multe bonete, din olandă, din dantelă, din muselină, cu şi fără panglici, toate în culori vii. Se uita cu duioşie la rochiile astea, le avea de mult, le alesese cu dragoste şi cu grijă, mulţi bărbaţi o urmăriseră cu priviri lacome cînd le purtase. Acum îi erau prea strîmte, dar nu făcuse economie la material, puteau fi lărgite şi iar lărgite. Scotea o rochie şi începea să coasă la ea. Se gîndea la stofele care se purtau acum, *florence* în dungi, *pékin* uni, *sicilienne*, *nankin*, şi la modelele frumoase de *robe-manteau* lucrate pe talie *à la Zulime*, care se încheiau cu *un gilet à la Turque*[3]. Apoi se gîndea ce mai putea să facă. Să se ducă să-şi ia papucii

[1] Jucărie din metal, lemn sau fildeş, constînd dintr-un disc cu şanţ la mijloc, prin care trece o sfoară, astfel că discul se poate mişca în sus şi în jos.

[2] Departament şi localitate din sud-estul Franţei.

[3] Vestă după moda turcească (fr.).

de casă, comozi, călduroşi, căptuşiţi, pe care şi-i comandase după modelul celor ai răposatului ei Jean-Jacques? Sau mai bine să se îmbrace cumsecade, să nu arate atît de neîngrijită cînd are să se întoarcă dragul ei Colas?

Se îmbrăca încet, cu grijă, se farda chiar puţin. Apoi trăgea lîngă masă unul din scaunele cu fund de paie; nu îndrăznea să se folosească de scaunul lat, comod al lui Jean-Jacques, căci acesta era rezervat lui Colas. Se aşeza, îşi sprijinea capul în mîini şi aştepta. Se învăţase să aştepte, o mare parte a vieţii şi-o petrecuse astfel, n-o supăra să aştepte, ştia din experienţă că, pînă în cele din urmă, ceea ce aştepta se întîmpla, iar omul aşteptat sosea.

În jurul ei se afla mobilierul cunoscut. Paturile cu cuverturile alb-albastre. Şi clavirul mai era acolo. Nicolas voise să-l vîndă, dar i se oferise un preţ foarte scăzut; din pricina asta şi pentru că o iubea atît de mult, în cele din urmă, îl păstrase. Nu mai avea canari, dar colivia şi gravurile atîrnau pe pereţi, cerşetorul şchiop şi pădurea de la Montmorency, pe care o cunoştea atît de bine; de altfel, localitatea Montmorency se numea acum Émile, în cinstea lui Jean-Jacques al ei. Era tot acolo şi scrinul, şi înăuntrul lui toate hîrţoagele acelea; Thérèse le mai adăugase un document, o scrisoare prin care prinţul Condé confirma că scumpul ei Nicolas Montretout era un excelent călăreţ.

Şedea la masă, aştepta, moţăia, aştepta. În mintea ei lucrurile se confundau, mobilierul fusese totdeauna acelaşi şi ea nu mai ştia dacă se afla la Paris, în *rue* Plâtrière, sau la Ermenonville, în pavilionul de vară, sau la Plessis în casa lui *sieur* Bessat. O dată tresări speriată, i se păruse că o aude pe maică-sa cum o cheamă, dar nu era decît vîntul. Apoi se gîndi dacă n-ar trebui să-i introducă sonda bărbatului ei; Jean-Jacques şi cu Nicolas se contopeau şi nu mai ştia dacă trebuia să-l frece pe spate, sau să-i introducă sonda, toată viaţa îşi îngrijise bărbatul, era o obişnuinţă plăcută şi i-ar fi lipsit dacă n-ar mai fi trebuit s-o facă.

Nu-şi putea cumpăra nici una din frumoasele ţesături noi. Nicolas ar ţipa, ar înjura-o şi ar snopi-o în bătaie

dacă ar pomeni măcar de așa ceva. Dar nici n-avea nevoie de rochii noi. Toți ziceau că e *lourdaude* și c-ar fi proastă ca noaptea, și pesemne că era adevărat, dar asta nu-i stricase. Ea, *la lourdaude*, îi prinsese în laț pe cei mai vestiți bărbați ai Franței, pe Jean-Jacques, de care acum făceau și mai mult caz decît pe vremea cînd trăia, și pe Nicolas al ei, care avusese cel mai frumos manej din Franța, celebrul Tattersall, și după care domnii cei mari se prăpădeau întocmai ca după Jean-Jacques. Toată Franța se bătea pe bărbații ei, dar îi aparținuseră, și amîndoi o iubiseră, și unul îl omorîse pe celălalt de dragul ei, și mai avusese parte și de alți domni mari, și viața fusese bună, iar ea aștepta. Niciodată nu aștepta degeaba, căci el se întorcea întotdeauna. Și Thérèse zîmbea fericită, cu viclenie și prostește ; toate gîndurile i se topeau ca într-o ceață, și aștepta și vîntul foșnea în paiele acoperișului.

NICOLAS DIN NOU CĂLARE PE SITUAȚIE

Sosi un oaspete care de ani de zile nu se mai arătase pe la Nicolas și Thérèse. Era cetățeanul François Renoux, fost sergent, fratele vitreg al Thérèsei.

Îmbătrînise mult, nu-i venea ușor să fie tot gălăgios, vesel, sigur de sine, ca în trecut, dar încerca totuși.

Vorbi despre evenimente, era de acord cu ele, era revoluționar din toată inima. Sprijinise dintotdeauna idealurile scumpului său cumnat, Jean-Jacques, fusese doar unul din cei dintîi care luptase pentru ele, dincolo, în pădurile Americii, împotriva mercenarilor tiranului englez.

În timp ce tot sporovăia, cerceta din ochi locuința sărăcăcioasă și constată cu satisfacție că mobilierul cel vechi mai exista încă, în primul rînd binecunoscutul scrin. „Mai e ceva înăuntru ?“ întrebă el, neputînd să se stăpînească. „Da, răspunse Nicolas sarcastic, o scrisoare a prințului de Condé către umila mea persoană.“ Thérèse, care observase însă decepția lui François, îl liniști, spunîndu-i cu mîndrie : „Totul e aici, toate hîrțoagele. Marchizul, «fostul», a vrut să mi le șterpelească, dar Nicolas l-a pus

la respect." „Totdeauna am spus-o, recunoscu François, Nicolas al nostru e un cap." „Ca să-mi înșiri astea ai venit, javră bătrînă?" se interesă Nicolas.

François însă se îndreptă de spate și le ținu următorul logos: „Nu v-ați purtat prea frumos cu mine, dragii mei, nici tu, iubită soră, nici tu, care-mi ești un fel de cumnat. Dar eu nu sînt răzbunător, mă socot capul familiei și i-am făgăduit răposatei noastre mame pe patul de moarte să mă îngrijesc de voi. Acum viu de la mormîntul ei și am putut să-i spun: «Sergentul François Renoux e un om de nădejde; el se ține de cuvînt și la bine, și la rău»."

„Lasă-te de bărbi, îi tăie vorba Nicolas, cu grosolănie, și spune pe șleau ce coțcărie ai pus la cale."

François îi aruncă o privire piezișă, demnă, disprețuitoare și urmă: „Sînt în relații bune cu deputatul Chaplaine, pot chiar să mă laud că sînt prieten cu el. Ăsta om! Un adevărat slujitor al Naturii și al Rațiunii, un adevărat elev al lui Jean-Jacques al nostru. Partidul montaniarzilor[1] se mîndrește că-l are printre conducătorii săi. În trecut a fost călugăr, asta o știți doar, a fost vicarul general al episcopului de Blois[2], dar s-a lepădat de vechile prejudecăți, cum își leapădă șarpele pielea veche, și acu filozofează ca nimeni altul. Îi place literatura, îl adoră pe Jean-Jacques și s-ar bucura s-o cunoască pe văduva lui, despre a cărei modestie, fidelitate și virtute a citit în *Confesiuni* și despre care i-am povestit și eu multe lucruri vrednice de laudă."

Nicolas rînji și spuse: „Eu, cel pe care îl vezi aici, am fost prieten cu mulți domni mari, chiar și cu prinți de sînge, și i-am ajutat să se salte în șa. Crezi că-mi pasă de un păduchios de deputat din *canaille*? De-un capucin[3]? Toți capucinii put!"

„Eu, în locul tău, n-aș face pe grozavul, dragă cumnate, zise François. Nimeni nu dă astăzi un ban pe niște foști prinți regali, dar e de-ajuns ca fostul călugăr să

[1] În Convenție, grupul cu vederile cele mai radicale (iacobinii), care ocupau băncile de sus ale sălii unde se întrunea Adunarea Națională, spre deosebire de girondini, care ocupau rîndurile de jos și reprezentau interesele marii burghezii.

[2] Oraș pe fluviul Loire.

[3] Călugăr din ordinul catolic al capucinilor.

mişte degetul mic, şi ai să vezi cum curg paralele. Nu s-ar spune că pe aici plouă cu taleri [1]. Dar s-ar putea isca o adevărată avalanşă dacă văduva Rousseau l-ar gîdila sub bărbie pe legiuitorul Chaplaine."

„Înţeleg, răspunse Nicolas dispreţuitor, vrei să-i storci un bacşiş lui Chaplaine al tău, făcînd pe codoşul cu Thérèse a mea, iar eu să stau să-mi frecţionez singur sărmanul meu dos? Asta nu se înghite!"

„Ce neîncredere jignitoare! îi răspunse François. Te cunosc şi, bineînţeles, te-am descris legiuitorului Chaplaine în culori atît de favorabile pe cît mi-a îngăduit conştiinţa. Cetăţeanul Chaplaine aşteaptă deci nu numai pe văduva lui Jean-Jacques, ci şi pe bravul ei *homme de confiance*."

Astfel se făcu că Thérèse şi Nicolas plecară la Paris pe cheltuiala sergentului François, spre a fi prezentaţi legiuitorului.

Acesta era un om vesel, gras şi murdar. Din cămaşa larg deschisă se înălţa un gît gros, cu o ceafă lată, dintr-un pantalon de stofă proastă îi ieşeau picioarele butucănoase, goale. De la tatăl său, care fusese bucătar al unui abate bogat, moştenise gustul pentru mîncăruri alese. În general îi plăcea viaţa îmbelşugată. Se înconjura de obiecte preţioase, casa îi era plină de picturi ale unor maeştri cunoscuţi, de pocale fine şi de tot felul de bibelouri de un gust rafinat; relicvele pe care învăţase să le adore în copilărie erau înlocuite prin curiozităţi rare, îndeosebi prin relicve literare, manuscrise şi cărţi vechi, de preţ. Era lacom de toate, devora ştiinţă, artă, femei, mîncăruri fine. Avea o fantezie nemaipomenită şi era totdeauna pornit pe aventuri. Descoperind complotul unor aristocraţi emigraţi, ai căror agenţi se întruneau pe ascuns în castelul Bagatelle [2], făcuse să fie arestaţi şi daţi în judecată. El însuşi fusese o dată atacat de asasini tocmiţi de contele d'Artois şi alţi „foşti"; îl răniseră, din fericire nu grav, şi de atunci era şi mai iubit de popor.

[1] Monedă de argint.

[2] Mic castel construit lîngă Paris, în 1779, pentru contele d'Artois, viitorul rege *Charles al X-lea* (1757—1836).

Parisul acelor ani nu ducea lipsă de oratori, dar Chaplaine era unul din cei mai înzestraţi. Elocvenţa lui îmbina grandoarea antică, fanatismul cruciaţilor şi felul popular, sentimental de a se exprima al lui Jean-Jacques. Masele îi sorbeau cuvintele.

Manifesta un interes veşnic treaz pentru tot ce era în legătură cu Jean-Jacques. Cînd Nicolas şi Thérèse îi arătară legăturile groase de coli de hîrtie fină, acoperite cu scrisul ferm şi elegant al Maestrului, i se aprinseră ochii. Mîngîia delicat foile cu mîinile sale cărnoase.

Pe Thérèse o socotea ca un fel de relicvă vie. Faptul că era o *lourdaude*, greoaie la trup şi la minte, i se părea mişcător. O invită pe soţia simplă, îmbătrînită a lui Jean-Jacques să rămînă la Paris, cu manuscrisele şi cu omul ei de încredere, în preajma şi pe socoteala lui.

Nicolas, mulţumit, scuipă gros. N-avusese o idee minunată, atunci, să-i ceară înapoi marchizului manuscrisele? Se bătu singur, satisfăcut, pe umăr. Ştiuse totdeauna să iasă la liman; chiar şi din întîmplările cele mai neprielnice, cele mai potrivnice, ştia să tragă folos. Oricare altul ar fi aruncat hîrtiile acelea uzate, ca un fruct stors. Dar el se ostenise pentru ele, le căpătase înapoi cu ajutorul unei scrisori meşteşugite, şi acum, din pămîntul vechi, secătuit, răsăreau roade noi, îmbelşugate.

Thérèse, la rîndul ei, privea uluită, stupidă şi fericită, cu cît zel îl adora noul Paris pe răposatul Jean-Jacques. Cetăţeanul Chaplaine, care, la urma urmelor, fusese un domn ce slujise biserica, şi desigur că se pricepea, vorbea de scumpul ei răposat ca de un sfînt. Toţi vorbeau aşa de el. Cărţile lui se găseau pretutindeni, chipul lui era în toate vitrinele. În *rue* Grenelle, în *rue* Plâtrière, pe casele unde locuise pe vremuri cu el, fuseseră puse plăci comemorative. Şi dacă vreunul se uita la Thérèse nepăsător, sau chiar de sus, privirea lui se schimba de îndată ce afla că era văduva lui Jean-Jacques, căpătînd o expresie evlavioasă; ca la biserică.

În ziare se publicară multe articole despre Thérèse, apăru chiar şi o carte. Fu pictată şi desenată. Era mai ales o gravură care o înfăţişa plimbîndu-se pe malul la-

cului din Ermenonville, în faţa unui peisaj pustiu de toamnă. În fund se zărea, micuţă, insula plopilor mari, cu mormîntul. Thérèse păşea însă înaltă şi melancolică în prim plan, purtînd pe cap o bonetă, cu mîinile vîrîte în manşon, o femeie nobilă, vîrstnică, cu puţină guşă. Gravura era intitulată *Tovarăşa de viaţă a lui Jean-Jacques* şi se vindea pretutindeni. Cînd o văzu, Thérèse rămase încremenită. Va să zică asta era ea! Toţi o ocărîseră, o făcuseră *lourdaude*, toantă, şi acum iată că era o doamnă căreia îi mersese vestea! Ce păcat că Jean-Jacques nu apucase să vadă cum o cinsteau pe soţia lui credincioasă, şi ce noroc că Nicolas era martor la toate astea!

Cultul acesta al Thérèsei îl revolta pe Fernand. Legătura lui cu ea era de mult uitată; ceea ce nu-i dădea pace era profanarea grotescă a memoriei Maestrului. După unele şovăieli, îl întrebă pe prietenul său Lepeletier dacă n-ar fi cazul să facă ceva. Cinicul Michel îl sfătui să renunţe. Întîmplarea i se părea amuzantă. „Sigur că Jean-Jacques ar fi mulţumit, spuse el, ca Thérèse să aibă o viaţă uşoară. De altfel o gură moartă rînjeşte, dar tace. Şi dacă dumneata ai să începi să vorbeşti şi să arăţi că poveştile duioase despre Thérèse nu sînt decît minciuni, n-ai să dăunezi decît memoriei lui Jean-Jacques şi dumitale însuţi. Dovedeşte unui credincios că relicva la care se închină e falsă: el nu se va revolta împotriva relicvei, ci împotriva dumitale."

Astfel, cultul Thérèsei continuă, încurajat de Chaplaine. Un prieten al deputatului, un cunoscut dramaturg, Bouillie, se apucă să scrie o piesă, *Jean-Jacques şi tovarăşa lui de viaţă*. Se duse la Thérèse şi-i ceru să-i povestească despre viaţa ei şi a Maestrului; deoarece constată că se exprima greu, se adresă lui Nicolas. Acesta îi povesti anecdote mărunte, emoţionante din viaţa Thérèsei şi despre propriile sale relaţii cu Jean-Jacques. Piesa fu jucată în fostul *Théâtre Italien*[1], care se numea acum *Théâtre de l'Égalité*. Spectatorii vărsau şiroaie de lacrimi. Thérèse trebui să îmbrăţişeze şi să sărute un bust al lui

[1] Sală de teatru din Paris, unde dădeau reprezentaţii de operă cîntăreţi italieni.

Jean-Jacques, mulțimea o ovaționă. Piesa avu un succes nemaipomenit.

În discuțiile dintre Nicolas și dramaturgul Bouillie se pomenise adesea despre copiii Thérèsei, pe care Jean-Jacques îi dusese la leagăn. Deși fapta lui Jean-Jacques se explica, și era într-o oarecare măsură scuzată, prin lipsa de egalitate, libertate și fraternitate din timpul vechiului regim, pe imaginea lui luminoasă stăruia o pată. Nicolas hotărî ca Thérèse să ierte suferința pricinuită de Jean-Jacques, și, dînd dovadă de renunțare și de jertfire de sine, să îndrepte fapta aceea discutabilă a soțului ei. Ea scoase la licitație manuscrisele originale ale cîntecelor lui Jean-Jacques, acele *Mîngîieri*, și donă suma obținută leagănului de copii. Pensionarii acelei case — acum se numeau „*Les enfants de France*" [1] — veniră în uniformele lor simple, cu cocarde tricolore la pălărie, să-i mulțumească Thérèsei. Și de data asta lacrimile curseră șiroaie.

Apoi Nicolas puse la cale lovitura cea mare. Trăgînd nădejde în recunoștința deputatului Chaplaine, o îndemnă pe Thérèse să-i dăruiască manuscrisul *Noii Heloïse*. Cu ocazia zilei lui de naștere, cînd împlinea treizeci și cinci de ani, ea îi înmînă manuscrisul.

Jean-Jacques scrisese patru copii din *Noua Heloïse*, toate foarte îngrijite. Această copie o caligrafiase cu deosebită dragoste, pentru una din iubitele lui de neam mare, dar se certase cu ea, și astfel lucrarea rămăsese în scrinul său. Iar acum Thérèse o dăruia lui Chaplaine.

Fața ei grasă tremura de emoție cînd îi înmînă foile alb-gălbui, acoperite cu rînduri elegante. Șezuse alături de Jean-Jacques cînd scrisese aceste file. Își aducea perfect aminte, maică-sa bodogănea cît de greu face rost de atîta cerneală albastră, de atîta hîrtie cu marginea aurită și de nisip fin, și cît de mulți bani costau. Nu-ncape îndoială că-i citise din ele, îi citise doar din toate. Apoi se iscase cearta din pricina hîrtiilor ăstora. Nicolas le prevenise din timp pe amîndouă, pe maică-sa și pe ea, dar bătrîna nu i le dăduse, și atunci josnicul Girardin, „fos-

[1] Copiii Franței (fr.).

tul", le furase, dar Nicolas al ei, vicleanul, deșteptul, le adusese înapoi. Iar acum dăruia hîrtiile astea bunului legiuitor. Așa dorea Nicolas, și Nicolas știa ce făcea.

Chaplaine mulțumi cu o bucurie vădită. Cînd rămase singur, pipăi filele manuscrise, citi cu emoție și încîntare din ele, apoi le așeză cu o grijă drăgăstoasă într-o minunată raclă de fildeș, care servise la păstrarea unor moaște ale sfîntului Lazăr cel ars pe rug, raclă ce încăpuse pe mîna lui cu prilejul secularizării averilor bisericești.

Nicolas își făcuse bine socotelile. Recunoștința deputatului Chaplaine nu se mărgini doar la cuvinte frumoase. El era reprezentantul națiunii și obținu ca națiunea să acorde în schimb văduvei lui Jean-Jacques o răsplată.

În cursul iernii, la una din ședințele de noapte ale Adunării Naționale, își făcu apariția Therèse Levasseur, în fața naturii, soția lui Jean-Jacques Rousseau. Barierele ce despărțeau asistența de deputați se deschiseră, deputații se ridicară de pe scaunele lor, Thérèse fu condusă la locul de onoare.

Deputatul Chaplaine se urcă la tribuna oratorilor. Îl salută pe Jean-Jacques ca pe părintele revoluției. O salută pe Thérèse, colaboratoarea și soția credincioasă a lui Jean-Jacques, ca pe Euricleea [1] și Marta [2] sa.

Apoi propuse să i se acorde o pensie respectabilă. Propunerea fu adoptată.

CONJURAȚIA REGILOR

Fernand era mîndru că făcea parte din noua Adunare legislativă, care număra printre membrii ei oameni vestiți prin lucrările lor științifice, oratori străluciți, reformatori clocotind de orgoliu și energie. În afară de asta, majoritatea noilor reprezentanți erau tineri, abia mai în vîrstă decît Fernand. Cînd se mai întîmplase oare, de la Atena lui Pericle și de la Roma lui Scipio, ca un grup de oameni atît de cinstiți și de talentați să conducă un stat!

[1] În scrierile homerice, sclavă credincioasă, doica lui Ulise.
[2] Personaj biblic, devenit sinonim cu gospodină vrednică.

Noua adunare începu de îndată să transforme acele hotărîri generale, moderate, pe care le luase adunarea anterioară, şi să le impună naţiunii sub forma unor decrete clare. Aprobă, una după alta, legi despre care chiar şi un Martin Catrou era nevoit a recunoaşte că aveau gheare. Trimise la închisoare pe toţi clericii care refuzaseră să depună jurămîntul de credinţă faţă de noul regim. Confiscă toate averile nobililor fugiţi şi ameninţă cu pedeapsa cu moartea pe cei care nu se vor întoarce în termen de patru zeci şi cinci de zile.

Dar satisfacţia lui Fernand faţă de atîta energie era umbrită de constatarea amară că nici măcar oamenii aceştia hotărîţi, cu minţi luminate, nu se simţeau destul de tari pentru a impune şi în colonii drepturile omului. Veştile din Indiile de Vest soseau rar, dar era sigur că o mare parte a proprietarilor albi pierise, şi cum nici Robinet, nici el însuşi nu primiseră ştiri despre soarta Hortensei şi a tatălui ei, era de temut că se prăpădiseră. Cu atît mai fierbinte era dorinţa lui Fernand ca toate aceste sacrificii să nu rămînă zadarnice, şi eliberarea sclavilor din Indiile de Vest să se înfăptuiască, în sfîrşit. Făcu apel la colegii săi să repună în vigoare legile lui Lepeletier, adică să acorde oamenilor de culoare din colonii emanciparea totală, iar el să fie trimis la Cap Français, cu puteri depline, pentru aplicarea acestor dispoziţii. Dar nimeni nu voia să audă de aşa ceva. I se spunea : „Dragă prietene, întîi de toate să întărim revoluţia aici, în ţară. Nu ne trebuie un război peste mări cînd îl avem pe al nostru aici, la hotare."

Aşa era. Emigranţii făcuseră din orăşelul Koblenz cartierul general al contrarevoluţiei. Acolo, pe teritoriul german, în imediata apropiere a graniţei franceze, îşi concentrau forţele militare, iar Austria şi Prusia îi sprijineau prin toate mijloacele. Conducătorii noii Franţe credeau, nu fără temei, că regele însuşi conspira cu aceşti emigranţi şi cu monarhii străini, îndemnîndu-i să atace naţiunea eliberată.

Mulţi dintre deputaţi socoteau că trebuie dat un ultimatum înainte ca regii Europei reacţionare să se coalizeze împotriva Franţei ; cereau un război preventiv. Fer-

nand era un partizan înfocat al acestei teorii. „Să afle Europa, tună el în Adunarea Națională, că dacă vor fi provocați, în continuare, zece milioane de francezi, înarmați cu puterea spadei, a rațiunii și a cuvîntului, pot schimba fața lumii și pot răsturna toate tronurile!"

Adunarea trimise de mai multe ori delegați la rege, cerîndu-i să pornească război împotriva acelor prinți care se coalizaseră împotriva Franței noi.

O dată conduse și Fernand o asemenea delegație.

Vechiul ceremonial de la Curte nu mai era atît de fastuos, se degradase. Totuși, și la Tuileries existau coridoare lungi, anticamere, gărzi elvețiene și valeți care se înclinau solemn. Fernand respectă ceremonialul, sărută mîna grasă a regelui. Louis ședea apatic, pleoapele grele clipeau deasupra ochilor bulbucați, se vedea cît îi era de silă să ducă tratative cu acești răzvrătiți în loc să dea poruncă să fie închiși la Bastilia.

În timp ce prezenta revendicarea corpului legislativ într-o cuvîntare îngrijit formulată, respectuoasă și totodată amenințătoare, Fernand privea fața buhăită, obosită și încordată a regelui și înțelegea ce se petrecea îndărătul frunții lui teșite.

Louis îl privea și el pe Fernand, pe feciorul neobrăzat al bătrînului nebun, care oferise pe vremuri, din convingeri filozofice, un refugiu tihnit lui Jean-Jacques. Girardin cel tînăr fusese împușcat în picior, încă pe vremea cînd se afla la rebelii americani, dar nu trăsese nici o învățătură din împrejurarea aceea, ba, dimpotrivă, îndrăznea să se înfățișeze acum, șontîc-șontîc, înaintea sa, a regelui său, și să-i pretindă a declara război fraților săi, ceilalți regi ai Europei. Îi dădea mîna tînărului Girardin! Era rebel și trădător din fire și din deprindere, așa îl lăsase Dumnezeu. Avea să ispășească în iad, dar, aici, pe pămînt, știa precis ce avea de făcut. Ferice de dînsul! Providența fusese mai puțin îndurătoare cu el, regele. Va trebui să dea iarăși, împotriva convingerilor sale intime, jumătăți de asigurări acestor indivizi.

Făgădui, în cuvinte încete, șovăitoare, să reflecteze cu bunăvoință asupra propunerilor credincioasei sale Adu-

năr Naţionale. Era o mîngîiere pentru el că mai apucase în săptămîna aceea să trimită o corespondenţă secretă verilor săi, împăratului german, regilor Prusiei, Spaniei şi Suediei, cerîndu-le să strivească prin forţe armate unite răscoala din Franţa şi să împiedice răspîndirea răului, a anarhiei, în toată Europa.

Dar reprezentanţii poporului nu se lăsară amăgiţi multă vreme cu răspunsuri în doi peri, iar cînd Austria încheie o alianţă cu Prusia împotriva Franţei, îi smulseră regelui aprobarea pentru declararea războiului. Într-o atmosferă de entuziasm zgomotos şi sălbatic, Adunarea Naţională, cu majoritate de voturi şi doar şapte voci contra, hotărî declararea războiului.

Însufleţirea legiuitorilor cuprinse întregul popor. Regii Europei s-au coalizat să răpească ţării libertatea, pe care abia şi-a cucerit-o. Dar Franţa le va da la cap tîlharilor obraznici! Niciodată în istoria ei milenară naţiunea nu pornise la război atît de ferm convinsă de dreptatea cauzei sale. Voluntarii veniră, puhoi, să se înroleze sub stindardul tricolor, stindardul Franţei libere.

La fel de înflăcărat era şi cetăţeanul Girardin, fostul marchiz. Fuga lui Louis îl impresionase profund, fapta aceasta rupsese legătura dintre tron şi popor. Dar iată că de dragul ţării, şi împotriva propriilor sale interese, Louis denunţa îndelunga alianţă cu Austria şi declara război patriei soţiei sale, nepotului ei, îndreptînd astfel toate greşelile şi slăbiciunile din trecut, făurind o nouă unitate de nezdruncinat între rege şi popor. Regele acesta, mărinimos şi luminat, punea cauza poporului mai presus de interesele casei sale, acceptînd *la volonté générale*, voinţa generală. Se înfăptuise un nou pas însemnat pe calea arătată de Jean-Jacques.

Cetăţeanul Girardin se adresă conducătorilor militari ai armatei franceze, generalilor Lafayette, Rochambeau şi Luckner. Aminti că mai biruise o dată, în timpul războiului de şapte ani, în bătălia de la Hastenbeck, pe ducele de Braunschweig, comandantul suprem de atunci al armatei duşmane, şi se oferi să participe şi în actuala campanie. Lafayette, însă, îi respinse propunerea ; erau

și așa prea mulți „foști" în conducerea armatei. Girardin se simți profund umilit. Dar își ascunse jignirea în adîncul inimii ; nici măcar fiului său nu-i spuse nimic.

Trebuia să se mărginească să-i însufleţească pe alții cu propriul său entuziasm, și reuși ca departamentul lui să trimită deosebit de mulți voluntari. Oferea douăzeci și cinci de livre, ca bani de drum și de încălțăminte, fiecărui om care se înrola, iar cînd ajunse să strîngă un contingent mare de voluntari, organiză o serbare în castelul său. Ținu o cuvîntare înflăcărată : dacă el fusese în stare să-l izgonească pe ducele de Braunschweig cu ajutorul soldaților de atunci, supuși unei discipline despotice, cu atît mai răsunător îl va birui o armată de voluntari entuziaști.

În sinea lui, Girardin nu era de loc sigur de această victorie. De la începutul revoluției, conducerea supremă a armatei se schimbase de cîteva ori, mulți dintre ofițerii superiori de valoare emigraseră. Va putea oare armata cea nouă, improvizată, lipsită de disciplină, să țină piept armatelor coaliției europene, bine instruite și comandate cu pricepere ?

Curînd trupele inamice invadară Franța. Prima ciocnire avu loc la Lille. Numai ce-i văzură pe austrieci, și francezii o luară la goană, strigînd : „Sîntem trădați !", și-l uciseră pe propriul lor general. În sud, regimentele piemonteze trecură granița. Căzură fortărețele din răsărit, Longwy, Verdun. Comandanții de oști ai armatelor coalizate jubilau, spunînd că asta nu e o campanie, ci o plimbare pînă la Paris.

Nenorocirile de pe front zdruncinau ordinea lăuntrică. Masele nu credeau în slăbiciunea armatei lor ; dădeau vina înfrîngerii numai pe perfidia comandanților. Poporul îi socotea trădători pe toți foștii nobili, îl socotea trădător în primul rînd chiar pe rege.

Masele mai năvăliseră o dată la Tuileries. Îl învinuiseră pe rege — ce-i drept, în chip binevoitor — de nesinceritate și-i impuseseră o bonetă revoluționară [1] și fraternitatea lor. Acum, după o cuvîntare violentă a deputa-

[1] Bonetă roșie, în formă conică, avînd vîrful aplecat în față, purtată în timpul Revoluției Franceze ca simbol al libertății.

tului Chaplaine, luară a doua oară cu asalt palatul. De data asta lucrurile se petrecură mai puțin pașnic. Fură mulți morți, regele trebui să fugă și fu dus, în cele din urmă, în castelul Le Temple, care arăta mai curînd a închisoare.

La Paris aveau loc tulburări pe care autoritățile le tolerau cu bunăvoință. Închisorile fură luate cu asalt, masele îi judecară pe aristocrații cei mai detestați și-i executară. Statuile foștilor regi, ce împodobeau multe din piețele orașului, fură sfărîmate în sunetele cîntecelor populare și ale strigătelor de bucurie. Nu era treabă ușoară. Mai mulți regi de bronz și caii lor se dovediră foarte rezistenți, iar un Louis al XIV-lea strivi în căderea lui o femeie care cînta. Mulțimea dărui brațul de bronz al unui Louis al XV-lea iubitului și sărbătoritului deputat Chaplaine, care îl adause la colecția sa de curiozități. Chiar și popularul Henri al IV-lea, care străjuia de atîta vreme, de pe Pont Neuf, apa Senei, avu aceeași soartă.

Convingerea lui Girardin că omul e bun, zdruncinată încă mai demult și cîrpită cu greu, se nărui a doua oară.

Din păcate lucrurile se petreceau așa cum prorocise nesuferitul *monsieur* de Grimm; domnia poporului pe care o visase Jean-Jacques se prefăcuse în dominația plebei de care Maestrul se temuse atît de mult, în ochlocrație [1]. Omul fusese și era încă și acum un barbar.

Și pe Fernand evenimentele îl făceau uneori să se îndoiască, deși speranța în victoria finală nu-l părăsea. În primul rînd, îl cutremurau înfrîngerile de pe front. Cu atît mai mult îl mira faptul că prietenii săi, Lepeletier și, mai ales, Martin Catrou, acceptau înfrîngerile cu nepăsare. Ba le salutau cu satisfacție. Martin Catrou își manifesta de-a dreptul bucuria la clubul iacobinilor: „E o binefacere că războiul se desfășoară astfel. În felul acesta, libertatea va fi întărită și purificată de ultimele pete ale despotismului."

„Singura primejdie o constituiau vechii voștri generali, regaliști în adîncul inimii lor, îi explica el lui Fer-

[1] Guvernarea mulțimii (gr.).

nand. De-alde Lafayette şi ceilalţi «americani» suspecţi ai tăi. Dacă ar fi învins, s-ar fi întors asupra Parisului, ar fi strivit revoluţia şi l-ar fi restabilit pe Preacreştinul în vechile sale drepturi. Acum armata, armata poporului a luat războiul în mîinile sale, l-a izgonit pe Lafayette al vostru şi i-a înlocuit pe generalii dubioşi prin revoluţionari de încredere. Acum s-a ales grîul de neghină. Trăiască înfrîngerea!" exclamă el îndîrjit, sfidător.

„Dar duşmanul e în drum spre Paris!" îi răspundea Fernand. Oare neîncrederea şi ura îl orbiseră într-atît pe Martin, încît nu mai vedea primejdia reală, cumplită? Martin scutura din cap cu un aer de superioritate: „Acum, cînd poporul însuşi conduce războiul, nu vom mai putea fi biruiţi. Ţi-o spun eu, duşmanul nu va putea ajunge la Paris."

Înfrîngerile şi răscoalele reduceau autoritatea Adunării legislative. Se spunea că nici constituţia n-ar mai fi corespunzătoare. Trebuia făcută una nouă, un adevărat *Contract social*, într-adevăr revoluţionar, care, întemeiat pe raţiunea pură, să stabilească pe veci relaţiile de drept dintre individ şi stat. Se anunţară alegeri pentru o nouă adunare reprezentativă a poporului.

Fernand candidă şi de data aceasta. Dar şi lui îi fu dat să simtă neîncrederea ce domnea faţă de „foşti". Nu fu ales. În locul lui fu ales Martin Catrou.

Numai şapte „foşti" fură reluaţi. Printre ei, Michel Lepeletier.

Fernand nu simţea pizmă. Dar îl chinuia gîndul că poporul, care-l accepta pe Lepeletier, îl respingea pe el. Lepeletier nu făcea nici cea mai mică concesie; sosea la clubul iacobinilor cu trăsura lui somptuoasă, cu veşminte bogat împodobite, de modă veche, de multe ori însoţit de o doamnă elegantă. Uneori, cei care trebuiau să se ferească din calea trăsurii lui aveau o atitudine duşmănoasă; dar cînd îl recunoşteau pe Lepeletier al lor, îl ovaţionau. Cum se făcea că el, Fernand, rămăsese în ochii poporului un străin, un „fost"? De ce nu-i era dat să se lege de ei, ca veriga în lanţ, ca un frate printre fraţi?

După ce se constitui noua adunare aleasă, Convenţia, vechii reprezentanţi îşi declarară mandatul încheiat, îi

întîmpinară solemn pe noii reprezentanți ai poporului și-i conduseră în sala de ședințe.

Fernand, al cărui mandat încetase, plecă înapoi la Ermenonville.

O FERICIRE AMARĂ

Convenția decretă încă din prima ședință abrogarea monarhiei și proclamă instaurarea republicii. Mai hotărî să redacteze o constituție mult mai radicală, bazată pe *Contractul social*. Introduse, de asemenea, un calendar nou, care începea cu anul I al republicii, unică și indivizibilă.

Se arătă un semn bun : în ziua întrunirii Convenției se schimbă și soarta războiului. În prima zi a republicii, o armată franceză, zdrențuită, istovită, prost înarmată, obținu, în apropierea satului Valmy, o victorie hotărîtoare asupra armatei inamice, înzestrată cu echipamentul cel mai modern. Armatele regilor coaliției fură silite să se retragă în pripă. Soldații republicii cuceriră, unul după altul, orașele Verdun și Longwy, ocupară Speyer [1], Mainz [2], Frankfurt [3], pătrunseră în Savoia, invadară Olanda și Belgia.

Victoriile acestea uimiră toată Europa.

Îl uimiră în chip neplăcut și pe *monsieur* Robinet. Nu-i prea avea la inimă pe aristocrați, dar nu-și închipuise că ar putea fi striviți în chip atît de jalnic.

Și desfășurarea evenimentelor la Paris îi displăcea cît se poate de mult. Teoria sa politică era simplă : cîțiva, puțini, care-și dovediseră capacitatea prin acumularea de bogății, trebuiau să fie lăsați să conducă treburile publice. E drept : majoritatea Convenției se compunea din oameni avuți și așezați, din burghezi. Dar, din păcate, plebea căpăta o influență tot mai mare, și asta nu putea sfîrși bine, căci, după părerea lui, plebea avea și mai puțină minte ca aristocrația.

Monsieur Robinet era convins de victoria finală a armatelor bine instruite ale coaliției. Avea de gînd să ră-

[1] Localități din Germania.

mînă pînă atunci în Franța. Ar fi fost o trădare față de nepoata și strănepoata sa să lase să-i scape din mînă minunatele afaceri care se puteau face acum.

Rămînînd, nu era ferit de primejdie. Cei mai mulți dintre fermierii generali, cîți nu fugiseră, ședeau la răcoare. Desigur că el, Robinet, fusese deștept, nu-și luase titluri nobiliare după vreuna din proprietățile sale. Iar acum se dădu cu totul la fund. Puse lacăt la toate castelele sale, inclusiv palatului din Paris. Trăia liniștit și modest, cu puțini slujitori, la Latour. În afară de asta, donasume mari pentru toate instituțiile noii Franțe. Nu, nu credea că se vor lega de el.

Asistă, fără să-și piardă cumpătul, la confiscarea proprietății de la Saint-Vigor, dar puse îndată un om de paie să răscumpere castelul și pămîntul. Afacerile și le conducea prin interpuși. Cumpăra tot ce se putea acapara, aproviziona pe scară mare armata, totul prin intermediari.

Dar cînd avea să vină ziua fericită, cînd avea să se întîmple ceea ce era inevitabil, cînd armatele regaliste unite vor intra triumfătoare în Paris, iar printre cuceritori se va afla și soțul nepoatei sale, bravul soldat, contele Mathieu de Courcelles, el, Robinet, va ieși la iveală și va dovedi că în absența vitezei sale rude s-a ocupat cu credință și folos de afacerile lui.

Se întîmplă însă ceva care-i dădu peste cap toate planurile. Sosi vestea că Mathieu de Courcelles pierise, luptînd pentru crinii Franței. Acoperise cu batalionul său retragerea regimentului.

Cînd primi știrea, Gilberte încremeni. *Monsieur* Robinet nu crezuse niciodată că ar putea păli atît de tare. Îi mîngîie mîna rece. Ea și-o trase înapoi și părăsi încăperea. *Monsieur* Robinet știa ce se petrece în sufletul ei; se învinuia și îl învinuia pe el de sfîrșitul prostesc al acestui om cumsecade, care o iubise.

Două zile nu ieși din odaie. Bunicul îi trimise mîncare, pe care abia o atinse. În ziua a treia veni, în sfîrșit, jos. Șezură un timp împreună, fără a scoate o vorbă. Apoi ea spuse: „Bunicule, mă doare îngrozitor!"

Cînd Robinet se gîndea la viitor, el, atît de măsurat, era apucat de o furie nebună. Își dădu deodată seama că nu rămăsese în Franța ca să-și sporească averea, ci pentru că voise să le aibă numai pentru el pe Gilberte și pe micuța Marie-Sidonia.

Să se expună mai departe primejdiei ar fi fost o nebunie. Putea să țină o veșnicie pînă cînd Europa va izbuti să pună capăt haosului din Franța. Și ce de rele mai puteau pricinui nebunii între timp ! *Monsieur* Robinet era în primejdie, dar mai amenințată era Gilberte, văduva unui dușman al republicii. Trebuiau să părăsească Franța.

Dar o cunoaștea pe Gilberte. Cu tot bunul ei simț, se molipsise de ideile noi, idioate, de flecăreala nebunului care zăcea în pămînt, acolo, sub plopi. Se va împotrivi să plece, se va încăpățîna să rămînă, va invoca o mie de temeiuri, dar nu pe cel adevărat ; căci pricina adevărată era idealistul blestemat, visătorul, lunaticul, tînărul Girardin.

Aceste gînduri îl frămîntau pe *monsieur* Robinet cînd îi fu anunțată vizita lui Fernand.

Vestea despre moartea lui Mathieu îi pricinuise o tulburare adîncă lui Fernand. Nu-i dorise nici un rău soțului Gilbertei. Nici o clipă nu se gîndise, cînd acționase în vederea pregătirii războiului, la acest om cumsecade, pe care conștiința îl gonise din țară. Marea răsturnare pricinuise moartea unor oameni mai de vază, dar Fernand simțea cu neliniște că, de această moarte, era și el vinovat.

Cînd îl văzu pe Fernand, Robinet nu-și ascunse mînia. Prostul ! Filfizonul, care acționa cu turbare împotriva intereselor sale proprii și ale prietenilor lui ! *El* propusese legea pentru confiscarea averilor celor emigrați ! *El* era cel care împinsese la războiul fratricid, care-l costase pe Mathieu viața ! „Acum vedeți ce roade aduce filozofia dumneavoastră, *monsieur* ! îl întîmpină el. Trîncăniți despre natură, pace, egalitate și fraternitate, și apoi provocați războiul civil ! Bietul Mathieu ! Dar el, cel puțin, a știut unde-i era locul !"

Fernand era uluit că bătrînul domn, totdeauna măsurat și rece, se lăsa mînat de sentimentele sale. „Durerea dumneavoastră vă scuză, *monsieur*, spuse el. N-am să în-

cep o discuție cu dumneavoastră, n-aș vrea să vă supăr și mai tare. Am venit să vă exprim, dumneavoastră și Gilbertei, părerea mea de rău, sincera mea părere de rău." „Asta n-o să-l învie pe Mathieu", îl ironiză Robinet.

Gilberte se ivise în prag. Fața ei, răsărind din rochia neagră, era mai palidă decît o văzuse Fernand vreodată. Se opri lîngă ușă, îl privi pe Fernand, nu găsi ce să spună. Nici Fernand nu putea vorbi. Avea din nou în față o Gilberte cu totul diferită, și totuși cea din trecut.

După ce se trezise din stupoarea ei, Gilberte devenise nespus de înțeleaptă.

Deși își contrazicea bunicul, cînd acesta vorbea de victoria finală a regalității, în sinea ei nu crezuse niciodată cu adevărat în trăinicia republicii. De la maică-sa îi rămăsese obiceiul să-i considere pe cei mari, pe privilegiați, pe reprezentanții puterii, înscăunați pe veci, ca un fel de fatalitate. Erau nepieritori ca stîncile străvechi ale pămîntului. I se părea de necrezut ca un regat, care dăinuise mai bine de o mie de ani, să fie nimicit pentru totdeauna de Jean-Jacques, bătrînul nebun, și de scumpul, dar cam scrîntitul ei Fernand. Socotise filozofia lui Fernand o idee fixă la care ținea acest visător încăpățînat, care-l tîrîse pînă în pădurile Americii, pînă la tribuna rebelilor din Paris, dar să crezi că ideea asta ar putea prinde viață și s-ar menține, era absurd. De asemenea, în sinea ei, nu putea să creadă că, după ce renunțase la atîtea și luptase din greu pentru a ajunge în rîndul privilegiaților, copilul ei nu va fi o contesă Courcelles, ci doar o cetățeană de rînd.

Moartea lui Mathieu năruise dintr-o lovitură această tainică convingere. Mathieu al ei cel cuminte, unul din domnii aceia mari care nu puteau fi nimiciți, era învins și mort, iar Fernand, visătorul, veșnicul adolescent, nebunul înțelept, era aici, trăia, avea dreptate. Se dovedise că nebunia lui era mai înțeleaptă decît înțelepciunea lui Mathieu și a bunicului. Lumea veche se prăbușise pentru totdeauna, iar ea, Gilberte, rămăsese fără sprijin și fără adăpost, înlemnită, cu totul pierdută. Greșise în toate. Nu Fernand fusese copilul și visătorul, ci ea fusese o

fetiță mică și proastă, și-l respinsese pe bărbatul care îi oferise mărinimos o cale de trecere spre lumea lui cea nouă, îl respinsese, ea, cea mai proastă dintre proaste.

Acum, cînd îl zări pe Fernand, care făcuse doi pași spre ea stînjenit, dar totuși atît de bărbat, puțin șchiopătînd și totuși sigur pe picioarele lui, izbucni într-un plîns nestăpînit. O copleșea simțămîntul înfrîngerii sale ; și cu toate astea, îi era plăcut să știe că fusese înfrîntă de el.

Fernand n-o văzuse niciodată pe Gilberte plîngînd. Era mirat, stingherit, fericit. Nu îndrăznea să spună nimic, nu îndrăznea s-o mîngîie, deși o simțea apropiată ca în vremea de demult.

Robinet se mai afla în odaie, dar uitaseră de el. Vedea cum cei doi stăteau unul în fața celuilalt, ca duși de pe lume ; nu era moralist și nu punea preț pe demnitate, dar, cu toate că nu se întîmpla nimic, socoti că ceea ce-i era dat să vadă nu se cădea. Pentru prima dată în viață n-o înțelegea pe nepoata lui. Știrea morții lui Mathieu o lovise pînă în adîncul sufletului, și acum stătea acolo și nu-și putea lua ochii de la celălalt. Voia să spună ceva, era de datoria lui s-o facă ; dar se temea să n-o piardă și pe ea. Simțindu-se foarte bătrîn și neînțeles, se strecură afară.

„Îmi pare îngrozitor de rău, spuse în sfîrșit Fernand, și apoi : E foarte, foarte greu pentru dumneata." Erau cuvinte palide, în gura unui om ale cărui cuvîntări însuflețiseră Adunarea legislativă, dar Gilberte îl privi cu recunoștință, și el înțelese deodată de ce nu voise Gilberte atunci să-l lase să plece în America și de ce se căsătorise cu Mathieu. Își dădu de asemenea seama cu bucurie că acum ea considera că greșise.

Veni fetița, Marie-Sidonia. Avea nouă ani și era îmbrăcată în negru. Trebuise să renunțe la toate manierele deprinse anevoie, reverențele complicate, și plecăciunile adînci nu mai erau îngăduite, dar cu rochia aceasta lungă, neagră, grea, care-i dădea un aer de om mare, și în prezența lui Fernand, deveni deodată iar micuța contesă Courcelles, și mecanic, făcu o reverență în fața contelui Brégy.

Fernand şi Gilberte abia scoteau cîte un cuvînt. Apoi, deodată, el începu să povestească despre San-Domingo ; îi spuse că nu primea de acolo decît veşti puţine, înfricoşătoare. Avea în insulă prieteni şi o prietenă foarte apropiată ; se temea că, din păcate, prietenii lui au pierit în războiul murdar dintre negri şi albi.

Gilberte ştia prea bine de ce îi povestea toate acestea tocmai acum. Însă după cum nici el nu găsise adineauri decît cuvinte obişnuite, şi ea spuse simplu şi cinstit : „Da, sînt timpuri grele pentru noi toţi".

Apoi tăcură iar. Fetiţa Marie-Sidonia şedea serioasă. Căţelaşul Pompon, peste măsură de gras, gîfîia astmatic.

Rostiră puţine cuvinte pînă la plecarea lui Fernand dar lui i se părea ca şi cînd ar fi avut o discuţie lungă, intimă, ca pe vremuri, cînd fuseseră atît de uniţi.

Vremurile îi apropiaseră atît de mult ! Revoluţia rupsese în chip cumplit legătura Gilbertei cu Curtea, arătîndu-i limpede şi brutal unde îi era locul. Acum, pe drept cuvînt, se putea numi cetăţeana Courcelles, ajunsese la ţintă, iar Fernand simţea, şi convingerea aceasta îl făcea fericit, că şi el va ajunge.

OASPEŢI SUMBRI

Convenţia număra 749 de membri. **Toţi** se declarau adepţi ai principiilor lui Jean-Jacques, a cărui imagine, dăltuită în piatra Bastiliei nimicite, îi privea de sus ; toţi voiau să făurească o republică în spiritul lui. Dar îşi închipuiau foarte diferit căile spre acest ţel. Mulţi dintre deputaţi erau burghezi cu vază, nu puţini dintre ei erau bogaţi. Fuseseră „radicali" în primii ani ai revoluţiei, acum păreau moderaţi. Se temeau de violenţă ; dacă n-o puteau evita, îi dădeau, prin cuvinte frumoase, aparenţa ordinii şi a legalităţii.

O mică minoritate, însă, mai puţin de 100 din cei 749, erau hotărîţi să impună cu orice preţ principiile lui Jean-Jacques, să introducă egalitatea absolută a tuturor drepturilor, prin toate mijloacele, chiar prin violenţă sau aparentă nedreptate.

Aceşti democraţi hotărîţi ocupau în clădirea în care îşi ţinea Convenţia şedinţele, în *Manège*, locurile cele mai de sus, iar deputatul Chaplaine, care se număra printre ei, mînat de dragostea sa pentru expresii plastice, numise această parte a sălii „*la montagne*", „muntele", iar numele rămăsese de atunci şi partidului lor.

Conducătorul netăgăduit al „montaniarzilor" era Maximilien Robespierre. Martin Catrou, care-şi alesese, fără să şovăie, locul printre ei, privea cu admiraţie, respect, ba chiar cu milă, cît de mult îl transformase pe Robespierre răspunderea aceasta grea. Prima dată cînd îl auzise vorbind la clubul iacobinilor avea o gură prietenoasă, o privire bună, fruntea limpede şi senină. Acum buzele erau aproape totdeauna strînse, cu o expresie de asprime, fruntea brăzdată, ochii, cînd nu erau ascunşi de ochelari verzi, aveau o privire interiorizată, fixă ; cînd zîmbea, te săgeta în inimă, dacă rîdea, ceea ce se întîmpla rar, glasul suna dur şi tăios. Sarcina supraomenească de a călăuzi pe greul urcuş, spre culmi, minuscula, aleasa minoritate a virtuţii îi dădea o putere uriaşă şi-i pusese în spate o povară zdrobitoare.

Printre tovarăşii radicali ai lui Martin se mai afla unul, pentru care simţise încă de la început o admiraţie adîncă ; era cel mai tînăr dintre deputaţi, Antoine de Saint-Just. Abia dacă împlinise douăzeci şi cinci de ani, era înalt şi foarte zvelt, totdeauna îmbrăcat cu o eleganţă aleasă ; în jurul gulerului său înalt se încolăcea o eşarfă aproape extravagantă prin culoarea şi calitatea materialului. Din ea se înălţa o faţă ovală, de o feciorelnică gingăşie, deasupra nasului grecesc străluceau ochii mari de un albastru-cenuşiu, sprîncenele erau puternic arcuite şi dese. Părul, blond-închis, pieptănat uşor spre frunte, era lung la spate şi-i cădea pe umeri. Saint-Just era calm, avea maniere elegante, mişcările sale erau măsurate, aproape rigide ; în ochii săi imenşi se oglindea un foc lăuntric mistuitor, stăvilit doar de o putere de stăpînire dusă la extrem şi de o raţiune de fier.

Saint-Just participa la toate şedinţele Convenţiei, dar nu lua niciodată cuvîntul. Şi totuşi ieşea în evidenţă. Nu

numai înfățișarea lui îl deosebea, ci și prietenia cu Robespierre ; se întîmpla adeseori ca cei doi să intre ori să plece împreună din sala de ședințe.

Prima dată, Martin trebuise să facă un efort ca să i se adreseze lui Saint-Just. Își luase inima în dinți. Saint-Just cercetase liniștit și neobrăzat de îndelung fața aspră, inteligentă a flăcăului acestuia scund, din popor. Abia după aceea răspunsese politicos, la obiect, amănunțit. Martin strălucise de fericire. Saint-Just îl socotea de-al lui.

Cei doi tineri deputați începură să se viziteze. Cînd se mutase la Paris, Martin se instalase într-o casă urîtă, dintr-un cartier urît. Elegantul Saint-Just urcă treptele tocite, stricate, intră în locuința înțesată cu mobilă fără gust, și Martin se simți onorat cum nu se mai simțise niciodată în viață.

Convenția desființase regalitatea, dar majoritatea moderaților șovăia să ia vreo hotărîre cu privire la soarta personală a regelui. Poporul cerea tot mai zgomotos să se încheie odată socotelile cu tiranul și trădătorul Louis Capet, cum i se zicea acum după numele dinastiei sale.

Pentru Robespierre era limpede că Louis trebuia să moară. Desigur că uciderea tiranului îi va pune în mișcare pe ceilalți regi ai Europei, îi va determina să-și întărească eforturile de război, iar toți cei slabi de înger din Convenție și din popor se vor văicări și vor protesta. Dar contraargumentele acestea se topeau în fața argumentelor expuse în cărțile lui Jean-Jacques. Louis trebuia să moară ; numai atunci vor putea toți Jean și Jacques să-i ia locul, iar el, Maximilien, jurase Maestrului că așa se vor petrece lucrurile.

Își înșiră temeiurile, în felul său logic, față de Saint-Just. Acesta îi lua vorba din gură ; își treceau unul altuia argumentele, liniștit, cu măsură, într-o desăvîrșită armonie, care izvora dintr-un acord lăuntric. Cei doi oameni gravi, unul tînăr și altul și mai tînăr, zîmbeau, dîndu-și seama cît era de adîncă înțelegerea între ei.

Plecară la Ermenonville, la mormîntul Maestrului, să adune forțe pentru lupta pe care voiau s-o ducă în numele lui.

Umblau încet, tăcuți, prin parc. Era toamnă, statuile și templul erau înghețate în priveliștea pustie, sub cerul de plumb. Maximilien își amintea cum se plimbase cu Jean-Jacques, într-una din ultimele sale zile, pe drumurile acestea, cum Jean-Jacques îi vorbise de botanică, cea mai atrăgătoare dintre științe, și, apoi plin de amărăciune, despre oamenii care-i falsificau ideile și-l urau din pricina dragostei sale de oameni. Abia acum îl înțelegea Maximilien pe deplin. Cine iubea într-adevăr oamenii trebuia să îndure multă ură ; căci trebuia să săvîrșească fapte care, fără această dragoste, ar fi însemnat crime de neconceput.

Ajunseseră la lac. Pe insula cea mică se zărea mormîntul, străjuit de plopi înalți, subțiri, desfrunziți ; insufla emoție și respect.

Saint-Just se așează pe bancă, sub salcie, și-și lăsă prietenul să treacă singur lacul. Înfășurat în pelerina de un verde-măsliniu, Maximilien se opri, cu pălăria în mînă, drept și elegant, în fața altarului sobru, albicios, care se distingea limpede pe fundalul insulei pustiite de toamnă și al cerului întunecat. Nemișcat, grav, în bătaia vîntului rece și umed, omul acesta, cu fața palidă, osoasă, umbrită de părul pieptănat cu multă grijă, căruia Providența îi pusese pe umeri moștenirea lui Jean-Jacques, privea la piatra sub care zăcea Maestrul său.

Se stăpînea, dar îl cutremura pînă în adîncul sufletului măreția misiunii sale : să-l prăvali pe Louis în neant, ca să trăiască Jean-Jacques. Principii foarte severe formulate de Jean-Jacques în operele sale i se încrucișau în minte. „În vremurile bune ale Republicii romane nici senatului, nici consulilor, nici poporului nu le trecea prin gînd să fie clemenți." Apoi : „Cel care a încălcat *Contractul social* nu mai este un membru al statului, ci un dușman public, și trebuie nimicit !"

Tocmai sensibilitatea îl împinsese pe Jean-Jacques la asemenea severitate ; numai logica dragostei sale de oameni îi dăruise o putere atît de înspăimîntătoare. Iar tăria lui Jean-Jacques, născută din umanism, trăia acum mai departe în el, Maximilien. Da, el acționa în spiritul blîndului Maestru, dacă, după răsturnarea milenarului tron al Franței, îl zvîrlea în neant și pe cel care-l ocupase !

Cînd se întoarseră prin parc, îi împărtăşi lui Saint-Just gîndurile sale. Dragostea lui Jean-Jacques pentru oameni nu era doar sentimentalism, ci înţelepciune plină de discernămînt. Pentru individ, pentru grijile sale personale, Jean-Jacques manifesta blîndeţea din *Vicarul din Savoia* [1]; pentru stat şi cetăţenii săi, severitatea din *Contractul social*. Nu se temea să afirme într-un loc ceea ce nega dincolo. Tocmai în această superioară unilateralitate consta măreţia lui Jean-Jacques. Anumiţi filozofi şi deputaţi, moderaţii, „girondinii", schimbători, foarte culţi, foarte plini de gust, foarte multilaterali, vedeau concomitent prea multe, faptul că erau atît de înzestraţi îi făcea slabi. Cine vrea să meargă înainte trebuie să privească numai drumul său. Prea multă filozofie moleşeşte. Republica are nevoie de cameni care să fie tari prin unilateralitatea lor.

Mai tîrziu, pe drumul de întoarcere, Saint-Just îi mărturisi prietenului său gîndurile ce-i trecuseră prin minte cît şezuse sub salcie. Nu era ciudat că preţioasele oseminte ale părintelui spiritual al republicii odihneau acolo, în pustietate, în paza unui „fost", a unui răsuflat, care se purta de parcă erau proprietatea lui? Nu era oare împotriva raţiunii şi a demnităţii republicii ca rămăşiţele lui Voltaire să se afle la Panthéon, iar rămăşiţele lui Jean-Jacques, în parcul lui *monsieur* de Girardin, inaccesibile poporului?

Ceea ce spunea acum Antoine de Saint-Just era exact, Jean-Jacques avea dreptul la Panthéon, Parisul şi poporul aveau dreptul asupra rămăşiţelor pămînteşti ale lui Jean-Jacques. Dar Maximilien purta adînc săpată în inimă imaginea plimbării pe care, cu cincisprezece ani mai tînăr — vai! cu o mie de ani — o făcuse cu Jean-Jacques la Ermenonville. Pentru el, amintirea lui Jean-Jacques era pentru totdeauna legată de parcul acesta; nu şi-l putea închipui pe Maestru fără copacii, fără dealurile, fără lacul acesta micuţ. „Ai dreptate, Antoine, spuse el. Dar ştiu din însăşi nepreţuita gură a lui Jean-Jacques cît de mult iubea parcul de la Ermenonville. Nu e nevoie să se mai amintească de el Parisului şi lumii întregi, victoriile armatelor răsărite din cărţile şi ideile sale amintesc zilnic de

[1] Se referă la *Profesiunea de credinţă a vicarului din Savoia*, capitol din romanul *Emile*, în care Rousseau îşi expune părerile asupra religiei.

dînsul. Să lăsăm trupul său să se odihnească sub copacii aceştia. *Jaceat, ubi jacet* [1]."

Saint-Just acceptă refuzul lui Robespierre fără supărare. Acestuia însă îi părea rău că trebuise să i se opună şi voia să-i arate cît de mult îl iubea şi-l stima. Spuse: „Am să propun, Antoine, ca dumneata să reprezinţi punctul nostru de vedere la dezbaterile din Convenţie privind procesul regelui".

Faţa albă, stăpînită a lui Saint-Just se lumină. Toată ţara se aştepta ca Robespierre însuşi să răspundă purtătorului de cuvînt al majorităţii şi să ceară deschiderea procesului. Faptul că Maximilien îi încredinţa lui această misiune dovedea înalta încredere de care se bucura. Cînd oare în istorie avusese un orator o temă mai măreaţă decît revendicarea Franţei revoluţionare de a-l nimici pe despotul trădător? Patriotismul înflăcărat şi ambiţia înflăcărată ale tînărului se contopiră într-un singur foc. Fusese nevoie de disciplină şi voinţă ca să-i asculte atîta vreme pe alţii în Convenţie, fără să ia cuvîntul; acum prietenul mult admirat îi răsplătea răbdarea.

„Dacă aşa vrei dumneata, am să vorbesc, spuse el, şi, după o scurtă pauză, adăugă: Îţi mulţumesc, Maximilien!"

O CUVÎNTARE DE DEBUT

Dezbaterile privind soarta regelui începură într-o zi întunecată de noiembrie.

În numele majorităţii moderate vorbi un deputat din Vendée [2] Charles-Gabriel Morisson, un jurist vestit. Într-o cuvîntare îngrijită, el demonstră, cu o logică impecabilă, că, deşi fapta regelui era monstruoasă, nici instituţiile ţării, nici principiile veşnice ale justiţiei nu îngăduiau tragerea lui la răspundere. Legile pe care el le încălcase fuseseră adoptate abia după ce săvîrşise crimele sale. Datoria Convenţiei, era să intenteze proces regalităţii, şi nu

[1] Odihnească unde odihneşte (lat.).

[2] Departament din Franţa, unde, în 1793, a avut loc o puternică acţiune contrarevoluţionară.

invulnerabilei persoane a regelui. Dacă republica voia să-şi apere securitatea, trebuia să-l ţină pe fostul rege în bună pază sau, folosind măsuri administrative, să-l exileze din Franţa.

Toată lumea se aştepta ca partidul montaniarzilor să-l delege pe Robespierre pentru a combate cuvîntarea impresionantă a lui Morisson. Dar, în locul lui, luă cuvîntul un tînăr, aproape necunoscut, care nu vorbise încă niciodată, un deputat al departamentului Aisne, Antoine de Saint-Just.

Vorbitorul urcă încet cele nouă trepte înalte ale tribunei. Se opri sub steagul tricolor al republicii ; de sus, din basorelieful său, îl privea Jean-Jacques. În spatele oratorului, pe perete, o placă mare, încadrată de însemnele justiţiei, fasciile lictorilor, proclama drepturile omului ; două candelabre uriaşe, cu nenumărate lumînări, îi luminau faţa albă.

Saint-Just scoase manuscriul fără nici un fel de stînjeneală, îşi potrivi eşarfa la gît, aruncă o privire asupra sălii şi începu : „Am să vă dovedesc, cetăţeni-deputaţi, că nici nu poate fi vorba de invulnerabilitatea pe care a invocat-o Morisson pentru fostul rege, că, dimpotrivă, poporul suveran are dreptul să-l trateze pe Louis Capet aşa cum o cer interesele sale, ale poporului. Declar, şi am s-o dovedesc : regele trebuie privit şi tratat ca duşman. Menirea noastră nu este să facem consideraţii juridice subtile, privitoare la acţiunile sale, ci să-l combatem pînă la capăt !"

Deputaţii moderaţi erau plăcut surprinşi că opoziţia le uşura chiar într-atît sarcina. Acestor vorbitori şi scriitori culţi, abili, aproape că le venea să zîmbească de frazele atît de sigure cu care îşi începea cuvîntarea tînărul neexperimentat ; vor putea isprăvi uşor cu el, cu o ironie binevoitoare.

„Trebuie să clădim o republică, spunea acum Saint-Just. Dar asta nu se face cu subtilităţi juridice şi cu despicarea firului în patru. Raţionamentele prea nuanţate şi morala prea rafinată sînt calităţi care stînjenesc foarte tare libertatea. Generaţiile viitoare se vor minuna că secolul al XVIII-lea era mai puţin înaintat decît secolul lui Caesar. Atunci tiranii erau ucişi ziua în amiaza-mare,

în timpul şedinţelor senatului, fără nici o altă formalitate decît douăzeci şi trei de lovituri de pumnal, fără nici o altă lege decît libertatea Romei".

Sala manejului putea cuprinde două mii de oameni; prezenţi erau trei mii. Ascultau cu respiraţia tăiată, peste sală şi peste galerie se lăsase o tăcere grea. Speranţa moderaţilor se topi.

Cu toate acestea, vorbitorul nu spunea nimic nou, era interpretarea cunoscută, greşită, forţată pe care partidul montaniarzilor o dădea învăţăturii lui Jean-Jacques. Nouă era însă forma, calmul clasic cu care îşi susţinea sîngeroasa revendicare. Nu declama cu violenţă, ca ceilalţi deputaţi montaniarzi. Dimpotrivă, cuvintele înspăimîntătoare cădeau măsurat, reci şi tăioase, de pe buzele sale feciorelnice, faţa sa palidă, străvezie, rămînea nemişcată. Nu te puteai sustrage ciudatei forţe de convingere a acestui deputat, răceala arzătoare a tînărului Saint-Just îi cuceri şi pe adversarii săi.

Martin Catrou asculta fascinat. Ceea ce expunea acum prietenul Saint-Just erau propriile sale idei, ideile lui Maximilien Robespierre; dar cît de diferit sunau, cu ce ascuţime nouă şi tăioasă le rosteau buzele acestea! Răsuna în ele logica inimii republicane, se auzea în ele pasul aspru, nestăvilit al revoluţiei.

„Îi este oare îngăduit unui popor să respecte, în pragul libertăţii, amintirea lanţurilor sale? întreba acum Saint-Just. Ce fel de republică vreţi să clădiţi voi, cetăţeni, dacă securea tremură în mîna voastră? Popoarele îşi fac dreptate nu după paragrafele unor pandecte prăfuite. Popoarele aruncă fulgere ucigătoare. Cetăţeni! Tribunalul care trebuie să-l judece pe Louis Capet este un tribunal de război. Nu există cale de mijloc: ori îi înapoiaţi tiranului coroana, ori îi retezaţi capul!"

Cei trei mii de oameni ascultau nemişcaţi, privind vrăjiţi la acest tînăr, ale cărui cuvinte reci nu cereau decît un singur lucru: *La mort, la mort!* Moartea, moartea!

Era interzisă întreruperea oratorilor din Convenţie prin aplauze sau proteste. Dar cei de la galerie nu se mai putură stăpîni şi-l ovaţionară pe Saint-Just, strigînd: „*La mort, la mort!* Moarte tiranului!" Preşedintele îşi puse pălăria, arătînd în felul acesta, conform uzului, că

închide şedinţa, ca să facă linişte. Mulţimea continua să vuiască. Tînărul ridică mîna ; cu gestul lui obţinu ceea ce nu putuse obţine preşedintele. Se făcu tăcere.

„Omul acesta, explică Saint-Just, a adunat pe ascuns trupe, a declarat pe ascuns vinovaţi pe toţi cetăţenii cinstiţi şi devotaţi, a folosit în taină funcţionari şi emisari proprii. I-a considerat pe cetăţenii unui popor liber sclavii săi ; el e răspunzător de moartea nenumăratelor victime de la Nancy [1], de pe Champs de Mars [2], de la Tuileries."

Moderaţii îşi dăduseră de mult seama că au pierdut partida. Cuvintele calme ale tînărului elegant pecetluiseră soarta regelui. Vai, în spatele lor, ei, moderaţii, nu aveau decît raţiunea şi experienţa treburilor de stat, în timp ce în spatele montaniarzilor, în spatele acestui tînăr, stătea, setos de sînge şi dezlănţuit, poporul.

„Cetăţeni, judecaţi-l ! încheie Saint-Just. Imediat ! Mîine ! Nu şovăiţi ! Raţiunea şi politica sănătoasă o cer ! Louis trebuie să moară, ca Franţa să trăiască !"

„Moartea, moartea, moartea !" răsuna din sală.

Robespierre ascultase fără invidie cum propriile sale expuneri ieşeau din gura lui Saint-Just. Acum scumpul său prieten deschisese calea spre egalitate şi fraternitate, calea lui Jean-Jacques, ca toţi să poată păşi pe ea. Era mai mulţumit decît dacă ar fi vorbit el însuşi.

FĂRĂ FALSĂ OMENIE !

Toată ţara se interesa cu emoţie de viitorul proces al regelui. Convenţia era potopită de cereri şi ameninţări ; mulţi se ofereau să moară în locul lui Louis. Rezulta că milioane de oameni încă ţineau cu regele. Cu atît mai violent cereau iacobinii moartea lui.

În vremea aceasta, Fernand se întîlnea aproape zilnic cu Lepeletier. Era îngrozit şi încîntat cu cîtă cruzime neînduplecată gîndea prietenul său pînă la capăt ideea revo-

[1] În 1790 a avut loc o revoltă în garnizoana Nancy, care a fost reprimată sîngeros.

[2] Loc pentru exerciţii militare, la Paris. În 1792 a avut loc aici un masacru datorat tulburărilor iscate cu prilejul comemorării victimelor de la Nancy.

luției. Nedreptatea față de indivizii izolați era o consecință necesară a marii dreptăți finale, care constituia însăși esența revoluției. „Sînt întru totul de acord cu revoluția, spunea Lepeletier, chiar de ar trebui să pier eu însumi din cauza ei!"

Și în problema cea mare, atît de controversată, despre felul cum trebuia să se procedeze cu regele detronat, nu se lăsa descumpănit de nici o emoție. În schimb, Fernand se speria de ideea că Louis trebuia să moară. Îl văzuse adesea pe rege și vorbise adesea cu el, din timpul cînd, copil, îi sărutase mîna, pînă în ziua cînd, în numele Adunării Naționale, îi ceruse să declare război. Și sufletește nu era tot poporul francez legat, ca și el, de Louis? Ultimul dintr-un neam de șaizeci de regi! Timp de o mie de ani soarta poporului fusese strîns legată de cea a familiei Capet.

Lepeletier respingea cu o mișcare prietenoasă a mîinii argumentele lui Fernand. Asta era falsă omenie. Explica, rece și obiectiv, de ce trebuia Louis să moară. La întrebarea juridică, dacă poporul și reprezentanții lui aveau dreptul să-l judece și să-l execute pe rege, se putea răspunde, cu argumente la fel de bune, și pro, și contra; în fond, problema era neinteresantă. Esențial rămînea faptul că uciderea lui Louis era necesară din punct de vedere politic. Ținut în închisoare, Louis rămînea centrul oricărei mișcări antirepublicane din Franța și din străinătate. „Nu se poate răsturna monarhia, explica Lepeletier cu vocea sa calmă, plăcută, puțin prea ascuțită, lăsînd în viață simbolul ei cel mai activ, regele. Încă din clipa în care l-am detronat pe Louis, era de la sine înțeles că trebuie să-l nimicim. De la ultimul pas pe treptele tronului și pînă la primul pas pe scara eșafodului drumul este foarte scurt!"

Fernand știa că Lepeletier n-avea nici o simpatie personală pentru montaniarzi, pentru de-alde Robespierre și Saint-Just; îi plăcea să-și rîdă de rigiditatea și lipsa lor de maleabilitate. Se simțea mult mai bine printre moderați, printre girondini, oratori străluciți, filozofi plini de imaginație. Dar în problemele de politică practică dreptatea era de partea iacobinilor. „Ce se va întîmpla cu regele, spunea el, fiecare politician ar fi trebuit s-o știe de

mult. Robespierre și Saint-Just au văzut limpede: prietenii noștri, moderații, au fost prea deștepți în privința asta. Acum sînt puși în fața dilemei de a sacrifica ori pe rege, ori republica."

După ce reprezentanții poporului declarară în unanimitate că regele este vinovat, se puse în discuție problema pedepsei ce trebuia să i se aplice.

Ședința începu dimineața și dură toată ziua, toată noaptea și o mare parte a zilei următoare. Apoi, după o pauză, din nou o zi întreagă și cea mai mare parte din noapte. La galerie ședeau înghesuiți cei peste două mii de auditori. Doamne în rochii de gală, cu lista deputaților în mînă, numărau voturile, făceau cruciulițe, bifau, înfigeau ace.

Mai întîi fură chemați deputații din Haute Garonne. Într-o tăcere mormîntală, primul spuse: „*La mort*", moartea. Al doilea: „*La mort*", moartea. Al cincilea: „*La mort*".

Fură chemați cei doisprezece deputați din Gironde, printre ei, cei mai cunoscuți oameni ai moderaților. Conducătorul lor, Vergniaud, declarase încă în ajun prietenilor săi că în nici un caz nu va vota pentru moartea lui Louis. Acum declară: „Ca om de stat, am fost de părere că poporul trebuie să decidă. Convenția a hotărît altfel. Mă supun. Conștiința mea e curată. Ca jurist, votez: moartea!"

Unul după altul, deputații urcau la tribună. Încordați la culme, votau, căutînd să-și justifice hotărîrea cu cîte o cuvîntare. Unul spuse: „Moartea, pînă-n douăzeci și patru de ore". Altul: „Moartea, deși e poate prea tîrziu pentru onoarea Convenției". Deputatul Duchâtel [1], grav bolnav, ceru să fie adus cu o targă la tribună, votă ca regele să rămînă în viață și muri în aceeași noapte, ceea ce făcu pe unii să rîdă. Un deputat care adormise de oboseală, fiind trezit să voteze, mormăi somnoros: „*La mort*", și adormi la loc.

[1] *Gaspard Duchâtel* (1766—1793), girondin. Nu a murit în noaptea votării, ci a fost ghilotinat la 31 octombrie 1793.

Cînd ajunse la tribună fostul duce de Orléans, care purta acum numele de Philippe-Égalité [1], vărul lui Louis, se făcu tăcere. Făgăduise solemn prietenilor săi că se va abține de la vot. După ce urcă treptele înalte, răsuflînd din greu și semănînd ridicol de mult la chip și gesturi cu vărul său Louis, declară : „Cine știrbește suveranitatea poporului trebuie să moară. *La mort !*"

Fernand era deosebit de curios să vadă cum se vor purta prietenii săi, Lepeletier și Martin Catrou. Pînă în ultima clipă, în ciuda rațiunii, sperase că Lepeletier nu-l va trimite la moarte pe omul care-i acordase funcții înalte și se arătase totdeauna binevoitor față de el. Dar Lepeletier, cu vocea lui plăcută, calmă, spuse : „*La mort !*"

După Lepeletier fură chemați mulți deputați, care votară fie pentru închisoarea pe viață, fie pentru amînarea sentinței și consultarea poporului. Mulți deputați, chiar dintre radicali, votară în sensul acesta. Talgerele balanței urcau, coborau ; era greu să se prevadă rezultatul.

Convenția republicii franceze oferise un loc în adunare unui englez, Thomas Paine [2], care contribuise în mod hotărîtor la crearea republicii americane. Paine propuse ca acum, cînd coroana lui zăcea în lada de gunoi, Louis să fie exilat în Statele Unite ale Americii. Acolo, strivit de netrebnicia și de crimele vieții sale de rege, avînd tot timpul dinaintea ochilor prosperitatea poporului american, își va da seama că sistemul de guvernare cel mai bun nu este monarhia, ci democrația.

Apoi, în sfîrșit, fu chemat Martin Catrou. Fernand se plecă înainte. Martin spuse cu glas limpede, tăios : „Moartea ! Fără tergiversări."

Secretarii Convenției numărară voturile : dură mult, se numără de trei ori. Aerul din sala ticsită de lume era greu și înecăcios din pricina fumului sobelor, a ligheanelor cu mangal și a miilor de lumînări. Oamenii erau neliniștiți, voiau să se ridice, să iasă afară în noapte, să respire puțin aer. Dar nu se mișcau din loc ; se temeau să nu

[1] *Louis-Philippe-Joseph d'Orléans* (1747—1793), reprezentant al nobilimii în Constituantă, ghilotinat.

[2] *Thomas Paine* (1737—1809), scriitor și om politic american, participant la războiul de independență al Statelor Unite. Adept al Revoluției Franceze, el a fost proclamat cetățean francez (1793).

le scape clipa cînd avea să se rostească verdictul. Jean-Jacques cel de piatră privea de sus la miile de oameni încordaţi, care aşteptau.

Se făcu, în sfîrşit, ora două şi un sfert dimineaţa. Preşedintele se urcă la tribună şi comunică : din cei 749 de deputaţi erau absenţi 28 ; deci, la cei 721 de deputaţi prezenţi, 361 constituiau majoritatea. Pentru închisoare, exil sau amînarea execuţiei votaseră 360, iar 361 votaseră pentru moartea imediată.

În sală se făcu o tăcere de mormînt. Regele fusese condamnat la moarte cu o majoritate de *un* vot.[1]

Preşedintele îşi puse pălăria pe cap. Apoi anunţă : „Prin urmare, pedeapsa stabilită de reprezentanţii poporului pentru Louis Capet este moartea imediată".

Nu se auzi nici o mişcare. Cîteva voci strigară : „Trăiască republica !" dar masa nu li se alătură.

Fernand se ridică de la locul lui cu mîinile şi picioarele înţepenite. Piciorul bolnav îl durea. Se simţea ca ameţit. Cu o majoritate de *un* vot ! Dacă prietenul său Michel, dacă prietenul său Martin ar fi votat altfel, regele rămînea în viaţă !

După interminabila şedinţă, Lepeletier dormi tîrziu. Spre seară se duse la Palais-Royal, la restaurantul „Février", să audă ce se spunea în localul acesta select despre atitudinea sa. Partizanii regelui, toţi moderaţii şi chiar unii montaniarzi socotiseră că el va vota pentru salvarea vieţii regelui. Desigur că nu puteau înţelege de ce preferase, fără nici un fel de scrupule, să-l sacrifice pe Louis, care şi aşa era pierdut, decît să trădeze propria sa raţiune. Desigur că, deoarece viaţa regelui depinsese de un singur vot, mulţi, majoritatea, îl socoteau un trădător, pentru că votase în favoarea republicii, împotriva regelui.

Cînd intră în restaurant, prietenii îl salutară. Mîncă, stătu de vorbă. Unii spuneau cît de neplăcut era că tocmai votul lui hotărîse soarta sentinţei ; alţii lăudau, cu prea multă înflăcărare, ce e drept, curajul său. Aşa îşi închipuise şi Lepeletier că se vor petrece lucrurile. Nu stătu mult, mai era încă obosit de pe urma interminabilei şedinţe, îşi luă rămas bun de la prieteni.

[1] În realitate, Louis al XVI-lea a fost condamnat la moarte la 16 ianuarie 1793, cu o majoritate de 53 de voturi.

Mulţi nemulţumiţi şi persoane urmărite îşi găsiseră tainic adăpost în cartierul Palais-Royal, deghizaţi în fel şi chip, pe la prietene, negustori, foşti furnizori ai Curţii, la oameni miloşi de tot soiul. Printre aceşti partizani ai monarhiei se afla şi un fost halebardier al regelui, un anume Lepâris. Acesta era însufleţit de o ură fanatică, mai ales împotriva ducelui de Orléans, arhitrădătorul, care-l tîra pe eşafod pe vărul său direct, pe regele miruit. Lepâris se învîrtise toată ziua prin cartierul Palais-Royal, unde locuia ducele, în speranţa că-l va întîlni şi-l va ucide. Dar Orléans, sleit de emoţiile şedinţei, rămăsese acasă, să doarmă. Către seară, halebardierul Lepâris, un om chipeş, bine îmbrăcat, îl căută pe duce la restaurantul „Février". Nu-l găsi. În schimb, zări faţa binecunoscută, slută, detestată a lui Lepeletier. Şi acesta se lăsase copleşit de binefacerile regelui, ca apoi să-l trădeze ! Pe cînd Lepeletier îşi achita nota la casă, halebardierul se apropie de el. Îl întrebă : „Nu sînteţi dumneavoastră *monsieur* Lepeletier ?" Iar după ce Lepeletier răspunse că da, îl mai întrebă : „Aţi votat pentru moartea regelui, nu-i aşa, *monsieur* ?" „Da, *monsieur*, răspunse Lepeletier, aşa cum mi-a dictat conştiinţa. De altfel, ce vă priveşte pe dumneavoastră ?" „Asta să-ţi fie răsplata, trădătorule !" exclamă halebardierul Lepâris, scoţînd pumnalul de sub haină şi înjunghiindu-l pe Lepeletier între coaste. Acesta muri peste cîteva minute.

Şi Fernand dormise tîrziu în ziua aceea. Seara ieşi în oraş, să-i facă o vizită prietenului său Michel. În faţa casei acestuia dădu peste o mare mulţime. Află despre cele întîmplate. Simţi cum totul în jur se întunecă. Intră în casă. Văzu cadavrul. Întîlni un prieten comun, pe pictorul Louis David [1], care-l desena pe mort. Nu voia să înţeleagă ce se întîmplase. Înţelese. Înţelese că cinicul, fanatic de raţionalul Michel Lepeletier, marele său prieten, găsise moartea care să încheie în chip logic viaţa sa.

Fernand se duse în *rue* Honoré, la clubul iacobinilor. Martin Catrou spuse încăpăţînat şi triumfător : „A fost un om bun prietenul tău, iar mort este şi mai de folos repu-

[1] *Louis David* (1748—1825), pictor revoluţionar francez. În timpul revoluţiei, i-a fost încredinţată conducerea artelor.

blicii decît viu. Pînă acum martirul a fost Louis Capet; acum e Michel Lepeletier."

Fernand înțelegea ce voia să spună Martin. La Paris se găseau partizani fanatici ai regelui, devotați pînă la moarte; puteau avea loc demonstrații mari, poate o răscoală deschisă. Asasinarea absurdă a reprezentantului poporului, care nu-și făcuse decît datoria, atrase simpatiile de partea mortului. Acum Parisul vorbea mai mult de neașteptatul și tragicul sfîrșit al lui Lepeletier decît de moartea apropiată a regelui. Lepeletier era tributul de sînge plătit de republică.

Iacobinii și membrii consiliului comunal al Parisului știură să tragă foloase, repede și cu energie, de pe urma acestui eveniment. În aceeași noapte se tipări un manifest: „Cetățeni! Lovitura criminală a fost îndreptată nu împotriva vieții unui singur om, ci împotriva întregii națiuni, împotriva libertății, împotriva poporului suveran!" În aceeași noapte se hotărî ca Lepeletier să fie depus la Panthéon. În afară de aceasta, urma să i se ridice o statuie în *Place* Vendôme, iar în Sala Convenției bustul lui să fie așezat alături de bustul lui Brutus și al lui Jean-Jacques. Un cartier al Parisului, o stradă și o piață publică aveau să-i poarte numele, de asemenea, mai multe localități mai mari și mai mici din țară.

În aceeași noapte regele Louis își luă rămas bun de la familie. Cină cu duhovnicul său, după care citi ziarul „Mercure de France" [1]. Apoi capitolul despre executarea lui Carol I, din *Istoria Angliei* de Hume [2]. Începuse să traducă lucrarea aceasta și regreta că n-o putuse termina.

Lăsase multe lucruri neterminate. În cei treizeci și opt de ani de viață făcuse multe lucruri inutile și trecuse cu vederea multe lucruri importante. De pildă, n-ar fi trebuit să trimită atunci ajutoare provinciilor engleze din America, răsculate împotriva vărului său, regele Angliei. Ar fi trebuit, de pildă, să aibă grijă ca ereticii, rebelii Voltaire și Rousseau, să fie făcuți inofensivi din timp. Atunci toate s-ar fi petrecut altfel. Ascultase prea des de cuvîntul sfetnicilor săi, care nu erau decît oameni, în loc să asculte de

[1] Ziar regalist. A apărut din 1672 pînă la începutul secolului al XIX-lea.
[2] Se referă la *Istoria Angliei de la invazia lui Iuliu Cezar pînă la revoluția din 1688* de istoricul englez *David Hume* (1711—1776).

vocea lui Dumnezeu din sufletul său, iar ei, sfetnicii săi, fuseseră orbi. Cei mai mulți dintre nobilii săi fuseseră orbi. Singuri își săpaseră groapa. Și i-o săpaseră și pe a lui.

Dar acum, în cea de pe urmă noapte a sa, nu voia să se lase pradă gîndurilor negre. Putea să-și spună că se chinuise cu adevărat pentru fiecare hotărîre mare, își cercetase conștiința, ceruse părerea sfetnicilor săi, studiase exemplele istoriei. Totdeauna avusese intențiile cele mai bune și avea să vină o zi cînd francezii săi și posteritatea o vor înțelege.

Închise ochii. Se mai gîndi că nu trebuie să uite a doua zi să scoată banii pe care-i avea în buzunarele redingotei și să-i adauge la onorariul apărătorului său, curajosul, îndrăznețul Malesherbes[1]. Apoi adormi. Dormi adînc și bine.

Toată țara, toată omenirea era de față în ziua următoare, cînd Louis fu condus spre *Place de la Révolution*[2] și urcă treptele eșafodului. Fiecare amănunt fu observat, notat, ținut minte. Iar apoi, la ora zece și douăzeci de minute, cînd Sanson, călăul, apucă de păr capul retezat al lui Louis și-l ridică în sus, făcînd ocolul eșafodului, pentru a-l arăta poporului Parisului în toate cele patru vînturi, un strigăt uriaș străbătu orașul : „Trăiască republica !" Mii de oameni se năpustiră asupra eșafodului și se bătură pentru a înmuia batiste, șaluri, bucăți de hîrtie în sînge. Unul, înnebunit, începu a stropi cu sînge, de sus, de pe eșafod, capetele celor de jos și să țipe : „Sîngele regelui să cadă asupra noastră, așa ne-au amenințat ! Eu vă botez, eu vă botez ! Să cadă asupra noastră !"

Leșul regelui fu dus la cimitirul Madeleine de la Ville l'Évêque, care se afla în apropiere, însoțit de jandarmi și de funcționari ai primăriei Parisului. Acolo fu așezat, cu capul între picioare, într-un fel de coș și coborît într-o groapă foarte adîncă, al cărei fund era acoperit cu un strat gros de var nestins. Apoi se turnă încă un strat gros de var nestins și apoi încă unul, pentru ca aurul potentaților

[1] *Chrétien-Guillaume de Malesherbes* (1721—1794), demnitar la Curtea lui Louis al XVI-lea, pe care l-a apărat în fața Convenției.

[2] Se referă la *Place de la Concorde*, unde în 1792 s-a înălțat eșafodul, primind numele de *Place de la Révolution*.

Europei să nu poată face nici o relicvă din rămăşiţele pămînteşti ale lui Louis-Ultimul [1].

Între timp, se făceau pregătiri pentru transportarea lui Lepeletier la Panthéon. Pictorul David, cel mai mare artist al Franţei, fusese însărcinat să organizeze ceremonia înhumării.

Trupul, îmbălsămat cu grijă, fusese expus în *Place* Vendôme, ca să fie văzut de întregul popor. Zăcea acolo, gol, cu o pînză aruncată peste jumătatea de jos a trupului, pe un catafalc înalt de paradă, cu rana deschisă în coastă.

Tot astfel fu purtat pe străzile Parisului, pe un car festiv înalt, în stil antic. La picioarele mortului vegheau doi copii, ţinînd făclii cu flacăra în jos. Bătrîni, îmbrăcaţi în togă, cu frunze de laur în mîini, păşeau în faţa carului, fete tinere, cu zăbranice şi cu flori, înconjurau carul. Înainte de pornirea cortegiului funerar, preşedintele Convenţiei se urcă pe catafalc şi aşeză pe fruntea mortului o coroană din frunze de stejar. Toţi deputaţii Convenţiei, membrii clubului iacobinilor, ai tuturor societăţilor şi asociaţiilor patriotice din Paris făceau parte din cortegiu. Pretutindeni se zăreau steaguri îndoliate, răsunau înăbuşit tobele. Erau purtate în cortegiu şi hainele însîngerate ale lui Lepeletier. Placarde uriaşe preamăreau faptele şi operele celui ucis : codul penal redactat de el, cartea sa *Educaţia gratuită pentru toţi*, numeroasele legi care îi purtau numele. Alte inscripţii, şi mai mari, reproduceau cu litere de o şchioapă ultimele cuvinte pe care le-ar fi rostit Lepeletier : „Îmi dau bucuros sîngele pentru patrie. Sîngele patrioţilor este sămînţa libertăţii." Iar peste toate se înălţa, îndoliat şi triumfător, catafalcul şi cadavrul a cărui rană deschisă, însîngerată era mai grăitoare decît toate cuvintele rostite sau cîntate.

Fernand aştepta cortegiul în apropierea Panthéonului. Se simţea plin de înţelepciune, de amărăciune şi de tristeţe. Şi moartea aceasta, ca şi a regelui, erau o consecinţă a ideilor lui Jean-Jacques. Cîte observaţii inteligente, resemnate, sceptice şi totuşi optimiste ar fi rostit Lepeletier cu prilejul morţii sale ! Fusese cu adevărat un liber-

[1] Denumirea dată de poporul Parisului lui Louis al XVI-lea, în anii revoluţiei, socotind că el este ultimul rege al Franţei.

cugetător, un dușman al oricărei fățărnicii moraliste, un discipol foarte uman al lui Lucreţiu şi al lui Jean-Jacques. În urechea şi-n inima lui Fernand răsuna vocea plăcută a lui Michel, care spunea liniştit : „Şi chiar dacă revoluţia mă va ucide, dreptatea va fi de partea ei". Ce învesmîntare patetică dăduseră ei acestor cuvinte atît de simple ! Cum ar fi zîmbit Lepeletier de iacobinii săi dacă i-ar fi văzut cum îl preamăresc ca pe un Brutus, un martir, un purtător al tuturor virtuţilor !

Ce multe interpretări greşite în jurul lui Jean-Jacques şi al operelor sale ! Cîte minciuni ! Cît de ireal, tragic, eroic, falsificat, grotesc era drumul din urmă, pe care scumpul său prieten Michel îl străbătea în numele lui Jean-Jacques ! Dar Michel n-ar fi refuzat să meargă pe drumul acesta. Căci erorile şi minciunile care-l împresurau creau viaţă.

Cortegiul sosise în faţa Panthéonului. Corul Operei Mari intonă un imn în cinstea mortului. Trupul lui fu aşezat în sicriu şi coborît solemn în criptă, alături de Voltaire.

„LA TERREUR ! LA TERREUR !" [1]

Cînd auzi de executarea regelui, Girardin se înfioră. În ziua în care se petrecu oribila faptă se închise în odaia sa de lucru ; nu mîncă, nu era în stare să vadă pe nimeni.

Pentru a-şi găsi liniştea, se refugie în cărţile lui Jean-Jacques şi citi din reveriile sale singuratice, melancolice. Se calmă. În mijlocul oceanului de nebunie şi cruzime, Ermenonville rămînea o insulă a înţelepciunii şi a păcii. Aici era natura lui Jean-Jacques. Aici se odihneau rămăşiţele lui sanctificate.

Dar curînd îl cuprinse din nou furia împotriva regicidului. Fapta aceasta înspăimîntătoare continua să-l roadă. Zile în şir trecea de la deprimare profundă la mînie turbată şi neputincioasă, apoi cădea din nou pradă deznădejdii. Dar închise în sine mînia şi durerea, respingînd

[1] Denumire dată dictaturii democrat-revoluţionare a iacobinilor, instaurată la 2 iunie 1793. A constituit punctul culminant în dezvoltarea revoluţiei.

încercările timide ale lui *monsieur* Gerber de a-l face să vorbească.

Abia cînd sosi Fernand, dădu glas deznădejdii şi dezamăgirii sale cumplite. Şi acum, cînd se destăinuia fiului, plîngerile mînioase despre marea nedreptate se îmbinau în mod grotesc cu nemulţumirea pe care i-o pricinuiseră diverse abuzuri săvîrşite de revoluţionari, abuzuri neînsemnate în comparaţie cu crima cea mare, dar care-l atingeau pe el însuşi. Dacă gloatele distruseseră statuile de bronz ale regilor, n-ar fi putut să cruţe măcar statuia lui Henri al IV-lea, numit de ei înşişi „cel bun" şi care pusese temeliile domeniului Ermenonville ?

Tot acum îi povesti, în sfîrşit, fiului său şi o jignire pe care i-o aduseseră Robespierre şi Saint-Just cînd vizitaseră mormîntul lui Jean-Jacques. Socotise atunci de datoria lui să-i invite la masă ; dar ei refuzaseră brutal şi dispreţuitor. Nu pomenise nimănui despre această jignire, dar n-o uitase, şi acum îşi vărsa năduful. De ce era nevoie ca iacobinii, atunci cînd vizitau locul de veci al lui Jean-Jacques, să-l jignească cu grosolănie, pe el, paznicul mormîntului ?

Apoi reveni la lucrurile mari, deplîngîndu-le în cuvinte mari.

Fernand îl ascultă compătimitor şi nu-l întrerupse. Abia după un timp începu, prudent, să-i apere pe oamenii Convenţiei. Desigur, mulţi erau îngîmfaţi, necioplţi, brutali, dar şi ura lor împotriva tiraniei, şi zelul lor de a-i ajuta pe asupriţi erau cu desăvîrşire sincere. Mai presus de marile greşeli ale iacobinilor stăteau meritele lor, care erau şi mai mari. Privilegiile fuseseră desfiinţate, nedreptatea luase sfîrşit, statul poporului, republica, devenise o realitate.

Girardin continuă să cîrtească. Înţelepciunea cîtorva conducători talentaţi era întunecată de un val de demagogie grandilocventă. De fapt, la putere se afla strada Parisului, mulţimea, adică prostia. Căci adevărat era cum spunea adesea scumpa lor prietenă, *Madame* Roland [1] : cu cît e mulţimea mai mare, cu atît sînt mai lungi urechile.

[1] **Jeanne-Manon Phlipon *Roland* de la *Platière*** (1754—1793), autoarea unor *Memorii* ; a avut un salon la Paris în care se întruneau oameni politici, literaţi, filozofi. A fost decapitată în timpul revoluţiei.

De astă dată se amestecă în vorbă şi *monsieur* Gerber. Domnul marchiz avea dreptate : multe din cele ce se petreceau puteau părea arbitrare, stupide, brutale, crude. Dar, dacă evenimentele din ultimii ani erau analizate în ansamblu, se putea constata cu bucurie că în ciuda greutăţilor, omenirea păşeşte înainte, supunîndu-se legilor unei necesităţi măreţe şi bune. „La baza revoluţiei stă învăţătura lui Jean-Jacques", exclamă el şi apoi îi imploră, cu ochii strălucitori : „Asprimea şi gustul amar al revoluţiei nu trebuie, *messieurs*, să vă răpească încrederea în învăţătura lui Jean-Jacques !" Ceilalţi doi tăcură. Aproape cu spaimă, constatară cît de mult semăna *monsieur* Gerber, deşi era mult mai tînăr, cu răposatul Maestru.

Ceea ce prevăzuseră cu toţii se întîmplă. După executarea regelui, aliaţii trimiseră noi trupe, mai puternice, împotriva asasinilor lui. Armatele republicii suferiră înfrîngeri. Inamicul pătrunse din nou în ţară.

De data aceasta, Convenţia hotărî : „Decretăm *levée en masse* [1]. Toţi cetăţenii stau la dispoziţia armatei."

Cuvintele înălţătoare, inspirate, patriotice ale legii cu privire la serviciul militar general şi obligatoriu îl impresionară şi pe Girardin. Dar apoi trebui să constate, cu o indignare crescîndă, la ce măsuri aspre recurgeau dictatorii de la Paris pentru a-şi aduna recruţii. Celor care nu se prezentau li se confiscau bunurile, părinţii lor erau arestaţi ; obştile care nu-i predau pe dezertori erau pedepsite cu amenzi. Şi cu acest prilej Girardin fu asaltat de toate îndoielile ce trebuiau să-l cuprindă în chip firesc pe un discipol credincios al lui Jean-Jacques, în faţa unei asemenea legi şi a aplicării ei. Nu spusese Jean-Jacques : „Guvernul nu are voie să silească pe individ să se jertfească pentru binele mulţimii dacă el nu vrea" ? Aşa arătau, oare, drepturile omului ?

Fernand apăra şi noua lege. Dacă tatăl său îl invoca pe Jean-Jacques, acelaşi lucru îl puteau face cei care redactaseră legea serviciului militar obligatoriu. Oare nu spusese Jean-Jacques : „Nedreptatea săvîrşită în folosul omenirii devine dreptate" ? Şi deoarece simţea că tatăl

[1] Mobilizarea generală (fr.).

său, în ciuda bombănelilor și a cîrtelilor, se bucura în sinea lui de îndrăzneala nebunească a Convenției, Fernand continua : „Sîntem mai curajoși decît au fost, la timpul lor, americanii. Generalul Washington a cerut și el, cînd țînăra libertate se afla în primejdie, introducerea serviciului militar general și obligatoriu, dar Congresul lor nu i-a acordat-o. Nouă ne-a fost sortit să împlinim visul tuturor republicanilor : să transformăm un întreg popor, prin constrîngere și rațiune, într-o unitate combatantă în războiul pentru libertate."

Tatăl își spunea în sinea lui : „Mie-mi vine mai greu decît fiului meu să fiu drept față de această armată nouă. Lui nu i-a fost dat să treacă prin experiența mea amară. El nu știe că această Franță nouă îi cheamă pe toți, dar pe noi, fiii ei cei mai credincioși, ne respinge!" Căci tot nu-i povestise încă lui Fernand că, atunci, armata îl respinsese.

Se înșela : Fernand trăise aceeași amărăciune. Referindu-se la experiența sa de război, ceruse un post de ofițer, fie chiar subaltern, și fusese și el refuzat. Și, întocmai ca și tatăl său, ascundea faptul acesta rușinos.

Ședeau acum unul în fața altuia și cîntăreau calitățile și lipsurile noii armate, amîndoi plini de amărăciune din pricină că fuseseră respinși, amîndoi străduindu-se să-și uite nemulțumirea, să nu se gîndească decît la problema în sine.

Deși în discuțiile cu tatăl său Fernand nu admitea nici un argument împotriva introducerii serviciului militar obligatoriu, față de prietenul său, Martin Catrou, nu-și ascunse îndoielile. Erau îndoielile unui militar competent. Se vor putea încadra cu folos noile unități neinstruite în vechea armată ? Vor putea respinge recruții, prost sau chiar de loc instruiți, soldații disciplinați ai aliaților ?

De altfel, de pe front începuseră să sosească vești rele. Noii soldați porneau la luptă cîntînd și plini de entuziasm, dar, cînd se dezlănțuia focul de artilerie, fugeau cuprinși de panică. Înfrîngerile se țineau lanț.

Armata din nord fu împrăștiată de inamic ; capitala era din nou amenințată. Pe lîngă asta, regiuni întregi se răsculau împotriva mobilizării generale. Ținutul Vendée și jumătate din sudul țării se răsculaseră.

Martin Catrou își păstră și de astă dată cumpătul. Chiar noile înfrîngeri nu i se păreau decît un fel de fierbințeală aducătoare de sănătate. Acum se înlătura ce era necorespunzător, acum se călea adevărata unitate a poporului!

„Victoria noastră finală e sigură, afirma el neîncetat. Armata poporului va învinge armatele coalizate ale regilor. Asta nu e o convingere oarbă; ci un adevăr matematic. Doar trebuie să înțelegi asta, Fernand. Tiranii acționează numai pentru sine și de pe o zi pe alta; republica, însă, și numai republica este în stare să făurească planuri de largă perspectivă, și le poate înfăptui! Numai soldații noștri sînt ființe care gîndesc, ei știu că se află în joc libertatea și fericirea lor; adversarii lor sînt niște bieți nebuni, pe jumătate animale, care luptă pentru a-și putea păstra lanțurile."

Umbla anevoie printre mobilele care-i înțesau odaia. „Ceea ce a lipsit revoluției, spuse el, au fost avîntul, geniul, necesitatea de a se depăși. Adevăratul eroism se naște numai din deznădejde. Abia acum, cînd republica luptă pentru existența ei, se va vedea de ce este în stare." Își rostea frazele cu o voce limpede, tăioasă; fruntea îi era acoperită de pete roșii, pricinuite de înflăcărarea cu care vorbea. Văduva Catrou și Jeanne erau de față și ascultau, bătrîna chicotind mulțumită, Jeanne cu obrazul transfigurat de admirație.

„Am treabă", se întrerupse deodată Martin și se așeză la masa lui de lucru. Îi dădea a înțelege lui Fernand că socotea pierdere de timp să-i mai înfățișeze o dată, lui, neîncrezătorului, măreția și strălucirea republicii.

Într-adevăr, n-avea nici o clipă de pierdut. Convenția lucra cu înfrigurare, fără întrerupere, iar Martin era membru într-o mulțime de comitete. Republica, deși se afla în vîrtejul unui război pe viață și pe moarte, introducea cu un zel îndîrjit nenumărate reforme pașnice, mari și mici. Întocmi o constituție fără compromisuri. Introduse în relațiile oficiale și în relațiile dintre cetățeni tutuiala frățească. Stabili subvenționarea de către stat a celor lipsiți de mijloace, învățămîntul gratuit, o jurisprudență uniformă pe întreaga țară, despăgubiri pentru cei învinuiți pe nedrept. Creă un sistem simplu și unitar de

măsuri şi greutăţi. Introduse telegraful [1] şi multe ale inovaţii tehnice. Puse temeliile unor institute ştiinţifice. Înfiinţă şapte mari muzee, dintre care unul, Muzeul Naţiunii, era destinat monumentelor din istoria şi ştiinţa franceză, un altul, Muzeul Louvre, era destinat operelor de artă din lumea întreagă.

Martin îi îngăduia cîteodată prietenului său să asiste la şedinţele comitetelor lui şi, mai mult decît cuvintele fanatice ale lui Martin, rezultatele dobîndite de aceste comitete îl convinseră pe Fernand de puterea republicii. Proiectele de legi erau redactate cu cea mai mare grijă, cu toate că termenele prevăzute erau extrem de scurte. Nu se rostea nici un cuvînt de prisos, argumentele pro şi contra erau cîntărite cu o ardoare rece. La fel lucra şi Convenţia. Discuta şi adopta cu o energie plină de nerăbdare legi menite să transforme pe veci structura statului şi viaţa particulară a cetăţenilor în spiritul lui Jean-Jacques. Lucrul cel mai uimitor era că aceste legi deveneau o realitate vie în clipa în care erau semnate şi parafate.

Noii stăpîni erau brutali, neomenoşi ; dar Fernand trebuia să recunoască : niciodată de cînd se scria istoria un număr atît de mic de oameni nu izbutise să atragă atîtea milioane, într-un timp atît de scurt şi atît de departe, pe calea raţiunii.

Cu acelaşi elan sălbatic şi conştient, Convenţia, armata şi poporul îşi duceau războiul. Pe lîngă trupele combatante fură trimişi comisari politici pentru a verifica cu mai mare grijă cinstea republicană a conducătorilor. Mai mulţi generali fură destituiţi, se organizară noi execuţii. Rămaseră în posturi numai acei comandanţi care îmbinau capacitatea militară cu ataşamentul revoluţionar. Prea repede se bucuraseră aliaţii. Armata poporului nu mai dădea înapoi. Se clătina sub lovituri, dar rezista.

Şi împotriva duşmanului dinlăuntru se luară noi măsuri.

„În republică, cine nu e republican e străin, duşman, proclama Robespierre. El nu se bucură de apărarea socie-

[1] Sistemul de telegrafie prin semnale luminoase era folosit încă din antichitate. În 1793, fraţi Chappe perfecţionîndu-l, a fost introdus în întreaga Franţă.

tăţii. Republica are datoria să apere numai pe cetăţenii care-i sînt devotaţi. Pe duşmanii poporului republica e datoare să-i ucidă, să-i nimicească. Aceasta este învăţătura lui Jean-Jacques. Revoluţia înseamnă război, iar în timpul războiului trebuie proclamată intransigenţa, domnia terorii. În război, teroarea este un atribut necesar al virtuţii, care, fără de ea, ar fi neputincioasă. Dar ce înseamnă teroarea ? Nimic altceva decît o justiţie rapidă, aspră şi neînduplecată."

Ca urmare fură promulgate legi extrem de aspre împotriva „suspecţilor" şi înfiinţate tribunale cu puteri excepţionale, instanţe populare, tribunale revoluţionare, care să-i cerceteze pe aceşti suspecţi şi să-i pedepsească pe duşmanii patriei cu o nemaiîntîlnită asprime.

Mintea lui Fernand înţelegea şi încuviinţa o asemenea domnie de fier a raţiunii de stat, dar inima sa era împotrivă. Se simţea atras şi respins de capul de Ianus [1] al poporului, de o parte, bunătate şi înţelepciune naturală, de cealaltă neîndurare şi asprime. Iubea şi admira măreţia şi bunătatea poporului, dar detesta brutalitatea lui.

Asistă la o şedinţă a tribunalului revoluţionar din Paris. Într-o sală sobră, şedeau cei cincisprezece juraţi, îmbrăcaţi în hainele lor de toate zilele, cetăţeni ai Parisului, muncitori, artişti, meşteşugari, băcani. Pe o mică tribună, la o masă verde, şedeau cei trei judecători ; purtau însemnele demnităţii lor, pălăria cu pene şi cocardă, iar de-a curmezişul pieptului, cordonul tricolor, cu medalia grea de argint. Deasupra capului lor, pe o placă, erau enunţate drepturile omului, în dreapta plăcii era aşezat un bust al lui Lepeletier, în stînga, un bust al lui Jean-Jacques, amîndouă cu privirea îndreptată spre sală.

Pe un scaun încăpător, ce-i drept, foarte uzat, şedea, nepăzit, acuzatul, dar în preajmă se aflau cîteva gărzi naţionale.

Acuzatul era un anume Ménil-Clermont, un nobil mărunt. Părăsise ţara după căderea Bastiliei, dar se întorsese înainte de expirarea termenului stabilit de lege, desigur ca să nu i se confişte proprietăţile. „Legea împotriva sus-

[1] Vezi nota 1, pag. 109.

pecţilor" hotărîse însă o nouă cercetare a tuturor celor care emigraseră.

Primul care se prezentă ca martor fu croitorul Granval. El declară că acuzatul ar fi făcut afirmaţii duşmănoase împotriva republicii şi a Convenţiei în cafeneaua „La plopul libertăţii", el însuşi şezuse la masa vecină şi auzise limpede. Acuzatul nega şi afirma devotamentul său republican. Mai adăugă că în trecut avusese o ceartă cu croitorul Granval, din pricina unui frac violet pe care cetăţeanul Granval îl croise prost şi apoi ceruse prea multe parale pe el. Un al doilea martor declara că acuzatul ar fi încercat să-l determine să-i vîndă un teren, oferindu-i bani englezeşti. Cetăţeanul Ménil-Clermont răspunse că nu el oferise bani englezeşti, ci că celălalt pretinsese ca plata să se facă astfel. Afacerea era neclară. Sigur era că acuzatul emigrase în Anglia ; probabil că dusese acolo parte din averea sa.

Procurorul declară cu fraze răsunătoare că vina lui Ménil-Clermont — convingeri regaliste şi legături interzise cu inamicul — era dovedită şi ceru ca acuzatul să fie condamnat la patru ani închisoare, pentru calomnierea republicii, şi de două ori la moarte, pentru două cazuri de uneltire cu inamicul. Juraţii se sfătuiră multă vreme înainte de a-l declara vinovat pe cetăţeanul Ménil-Clermont. Fu condamnat la moarte.

Jalnica poveste a lui Ménil-Clermont nu-i dădea pace lui Fernand. Oamenii care-l condamnaseră, aceşti cetăţeni Dupont şi Durand, erau de bună seamă în viaţa lor de toate zilele nişte inşi blajini, cu care se putea sta de vorbă; dar cei care-l trimiseseră la ghilotină nu erau nişte simpli Dupont şi Durand ; prin gura lor vorbise republica. Republica se afla în stare de război, republica se izola prin mijloace ucigătoare de restul lumii înrobite şi vicioase. Republica îi nimicea pe cei care întreţineau legături cu acea lume.

Şi juraţii tribunalului revoluţionar care ucideau, şi comisarii politici ai armatei care ucideau, şi membrii Convenţiei care ucideau, ei, toţi, ucideau în numele lui Jean-Jacques, sincer convinşi că în felul acesta traduceau în faptă învăţătura lui. Şi lucrul care te năucea cel mai mult era că aveau temeiuri să-l invoce.

Fernand află, din istorisirea lui Martin, despre întîlnirea lui Robespierre cu Jean-Jacques.

Aşadar, şi acest Robespierre, mai puternic în Franţa decît fusese vreodată un rege, şi despre care Fernand nu ştia dacă-l admiră sau îl urăşte, **se putea numi prietenul** şi discipolul lui Jean-Jacques !

Pe care dintre ei doi l-ar fi socotit Jean-Jacques discipolul cel mai bun, pe el, Fernand, sau pe Maximilen Robespierre ?

SUSPECŢII

Monsieur Robinet, care se dovedise în multe situaţii primejdioase un om curajos, trăia acum într-o frică neîncetată ; căci visătorul periculos care ajunsese dictator, acest Maximilien Robespierre, se dovedi un despot mai crud decît fusese vreodată vreun rege al Franţei ; ataca sfinţenia proprietăţii. „Nu vom îngădui, declara nebunul setos de sînge, ca privilegiile nobililor să fie înlocuite cu privilegiile bogaţilor. Toată libertatea şi egalitatea noastră nu vor fi decît înşelătorie dacă legile şi instituţiile noastre nu vor avea toate scopul să pună capăt nedreptei împărţiri a bunurilor."

Desigur că mai făcea şi unele afirmaţii liniştitoare : „Nu vă temeţi, suflete scîrnave, care nu preţuiţi decît banul, n-am să mă ating de comorile voastre !" Dar capriciosul tiran uita încă de a doua zi această lăudabilă intenţie şi repeta, în uralele entuziaste ale iacobinilor, să-l audă toată ţara, fraze ale celuilalt nebun, care zăcea îngropat acolo, la Ermenonville. „Dacă într-o democraţie, cîţiva, puţini la număr, au mai mult decît cetăţeanul de rînd, atunci statul ori va pieri, ori va înceta de a mai fi o democraţie." Apoi comenta : „Declaraţia drepturilor omului trebuie completată prin măsuri care să limiteze dreptul de proprietate ; altfel, ele vor fi valabile numai pentru cei bogaţi, pentru afacerişti şi pentru speculanţii la bursă."

Monsieur Robinet se simţea de parcă cuvintele lui Robespierre ar fi fost îndreptate anume împotriva sa, de parcă l-ar fi arătat cu degetul, pe el, un biet moşneag nevinovat. Se temea pentru scumpa lui viaţă — ajunsese la

şaptezeci şi cinci de ani — şi, mai mult încă, se temea pentru Gilberte, văduva unui mare aristocrat, care luptase împotriva republicii. Nici nu mai venea la Paris. Trăia laolaltă cu Gilberte şi cu copilul, retras într-una din locuinţele grădinarilor castelului Latour, şi se purta ca un bătrîn ţăran.

Şi astăzi ar fi vrut s-o ia pe Gilberte cu micuţa ei şi să treacă graniţa spre Spania.

Dar Gilberte nu voia. Poate că bunicul avea dreptate şi se aflau în primejdie ; dar în sinea ei era sigură că totul se va sfîrşi cu bine. Şi Fernand era de părere că Gilberte nu trebuia să-şi lase fetiţa să crească în societatea copiilor aristocraţiei din emigraţie ; Marie-Sidonia trebuia educată pentru o viaţă bună, raţională. Şi apoi, Fernand se gîndea oare să fugă, deşi legea împotriva suspecţilor îl ameninţa în aceeaşi măsură ca şi pe ea ? Gilberte simţea ce mult suferea el de pe urma exceselor şi a nedreptăţilor din jur. Faţa lui se brăzdase de timpuriu, ba i se păru că şchioapătă mai tare. Dar el nu-şi arăta nici o îndoială ; în cuvinte viguroase, tinereşti, preamărea fericirea de a trăi în asemenea vremuri.

Girardin se ducea adesea la Latour. Robinet adesea la Ermenonville. Robinet socotea primejdioasă legătura cu fostul aristocrat suspect, Girardin se necăjea că Robinet lăsa, pur şi simplu de frică, să se distrugă frumosul castel Latour. Se socoteau unul pe altul insuportabil de certăreţi. Dar se întîlneau mereu.

Şedeau laolaltă, bătrîni, izolaţi, nemulţumiţi. Robinet bombănea că filozofii erau vinovaţi de toate. Girardin critica cu subînţeles pe afaceriştii lacomi, care pricinuiseră nenorocirea Franţei, împiedicînd introducerea la timp a reformelor necesare. Dar amîndoi erau de acord că nici măcar o domnie a preoţilor şi a curtenilor nu putea fi atît de rea ca cea a plebei.

Robinet spunea încruntat că o asemenea dezorganizare nu mai putea dăinui multă vreme. Cei de la Paris n-o mai scoteau la capăt decît cu împrumuturi forţate. Nu era de conceput să se poată menţine un regim care zdruncina însăşi temelia oricărei societăţi, proprietatea privată. „Peste cîteva săptămîni, spunea el, armatele aliaţilor vor intra în Paris şi se va pune **capăt acestei** îngrozitoare farse."

„Farsă îngrozitoare ?“ se mira Girardin. Cu asta *monsieur* Robinet mergea prea departe. Recunoștea, oamenii aceștia erau niște barbari ; dar felul în care, pur și simplu, nu țineau seamă de înfrîngeri, ci decretau legi tot mai aspre, și-l loveau pe dușman cu tot mai mult curaj, avea ceva ce aducea a măreție antică.

„Măreție antică ?! îl lua *monsieur* Robinet peste picior. Eu vă spun, domnule marchiz, că e demență. Eroii dumneavoastră antici ar trebui închiși într-o casă de nebuni !“

La asemenea cuvinte, Girardin se ridica în picioare și, îndreptîndu-și bastonul asupra lui *monsieur* Robinet, răspundea : „Și eu vă spun, *monsieur*, că respect ceea ce dumneavoastră vă îngăduiți să numiți demență. Eu numesc asta curaj, patriotism !“

Robinet clătina din cap, considerîndu-l pe celălalt un bătrîn hăbăuc.

Și mai straniu i se părea domnului Robinet tînărul Girardin, acest Fernand, care nu se clintea din casa în flăcări și era vinovat că nici Gilberte a lui nu voia să se urnească. Despre un om care se luptă cu atîta îndîrjire împotriva propriilor sale interese se poate spune că cheamă singur necazurile asupra sa.

Monsieur Robinet avu și de data aceasta dreptate.

Într-adevăr, la Senlis, în locul lui Leblanc, care era un om înțelegător, fusese numit un primar nou, pe nume Vincent Huret, un revoluționar aprig, hotărît. Acesta era revoltat că Girardinii, curteni și slugi înrăite ale tiranilor, erau considerați patrioți. Unde mai pui că erau de bună seamă suspecți în adevăratul înțeles al legii ! La Ermenonville se întîlneau o mulțime de „foști“, fără-ndoială numai ca să conspire împotriva republicii. Cetățeanul Huret trimise un denunț împotriva Girardinilor la Comitetul salvării publice [1] de la Paris.

Deoarece Huret nu se sfia să vorbească despre fapta sa patriotică, *monsieur* Robinet află din timp de nenorocirea care se pregătea. Simțea o ușoară mulțumire și o oarecare

[1] Organ special creat de Convenție în 1793 pentru apărarea Franței de dușmanii dinăuntru și dinafară. În fruntea acestui comitet se afla Robespierre.

speranță în toată spaima și amărăciunea aceasta. De astă dată le va veni mintea la cap Girardinilor și vor pleca peste graniță, și atunci se va lăsa convinsă și Gilberte să fugă!

Trăsura îi duse grabnic, pe el și pe Gilberte, la Ermenonville. Le povesti Girardinilor despre cele auzite. Îi îndemnă stăruitor să plece neîntîrziat; avea oameni de încredere în Pirinei, care i-ar ajuta să treacă în Spania.

Dar Girardin îi spuse dispreţuitor: „Vi s-a năzărit, *monsieur*. Credeți, într-adevăr, că republica va persecuta pe omul care a oferit un ultim adăpost autorului ei?" Și, cu tot cinismul său, Robinet n-avu inima să-i spună bătrînului nebun că zvonurile din trecut, care-l învinuiau de moartea lui Jean-Jacques, prinseseră din nou glas și făceau ca primejdia să fie și mai mare. Spuse doar: „Acest Huret se bucură de trecere la Paris. Denunțul va fi luat în considerare, asta e sigur, și, cînd începe unul pe mîna lor, nu scapă cu una, cu două. Ascultați de glasul rațiunii!"

Fernand își dădea seama din nou, ca și odinioară, că vorbele lui Robinet aveau temei și că ar trebui să fugă. Dar toată făptura lui se revolta împotriva acestui lucru. Dăduse prea mult din viața lui ca să participe la crearea Franței noi; nu putea fugi de republică, de republica sa! Asta ar însemna o înfrîngere, o prăbușire; i-ar otrăvi viața pînă la sfîrșitul zilelor.

„Convinge-l pe tatăl tău, Fernand! îl rugă Gilberte. Știi doar: cu puțină rea-credință oricine poate fi încadrat în legea asta."

Așa era. În sinea lui, Fernand îi dădea dreptate. Dar Gilberte nu era și mai amenințată decît ei?

„Un fost fermier general, îi spuse el lui Robinet, e la fel de suspect ca un fost marchiz, și cu atît mai suspectă e soția emigratului Courcelles. Puneți-o pe Gilberte la adăpost!" stărui el energic.

„Și tu?" întrebă Gilberte direct.

Fernand răspunse cam anevoie: „Mie nu mi-e îngăduit să plec, am obligații aici. Trebuie să dovedesc că nu sîntem lași! Trebuie s-o dovedesc anumitor oameni!" și se gîndea la Martin.

Simţea dureros de limpede întreaga contradicţie a situaţiei sale. Iubea republica la fel de mult ca şi Martin, ca şi Saint-Just, sau ca acest nou *maire* [1] de la Senlis. Dar lui nu-i era dat s-o slujească. Armata nu voia să-l primească, guvernul n-avea nevoie de el, era un „suspect". Şi totuşi, înţelegea neîncrederea generală, o aproba. „Cred în popor şi în judecata lui, spuse el, adresîndu-se mai mult Gilbertei decît celorlalţi. N-am să fug, n-am să încurajez bănuielile nedrepte."

Robinet căuta cu deznădejde să-l convingă. „La ce fel de judecată te poţi aştepta de la banda asta ? Oamenii ăştia îşi dau seama că mîine sau poimîine vor fi spînzuraţi, aşa după cum merită. Şi-au pierdut cumpătul şi-şi varsă furia lipsită de raţiune asupra tuturor oamenilor cumsecade. Omule ! Fernand ! Domnule conte ! Fiţi rezonabil ! Plecaţi în Spania ! Nu vă duceţi singur la pierzanie !"

Gilberte tăcea. Dar nu-şi lua ochii, plini de spaimă, de la Fernand. Acesta repetă încet, chinuit, aproape împotriva voinţei sale, dar cu o hotărîre încrîncenată, cuvintele rostite de prietenul său, Michel Lepeletier : „Şi chiar dacă revoluţia mă va ucide, dreptatea va fi de partea ei !"

Două zile mai tîrziu, se înfăţişară la castel *le maire* din Ermenonville cu procurorul, însoţiţi de cîţiva jandarmi. Declarară stînjeniţi intendentului, care se pierduse cu totul, că au de vorbit personal cu proprietarul Girardin, agricultor, şi cu cetăţeanul Girardin, fiul lui. Intendentul spuse : „Am să vă anunţ, *messieurs*", şi fugi la Girardin.

Acesta, după o clipă de profundă consternare, îşi veni în fire, se îmbrăcă cu grijă, făcîndu-i pe reprezentanţii autorităţii să aştepte. În sfîrşit, intră în hol, ţinînd într-o mînă bastonul cu măciulia de aur, în cealaltă un exemplar din *Contractul social*.

„Bună ziua, *messieurs*, spuse el politicos. Cu ce vă pot fi de folos ?" „O chestiune neplăcută, cetăţene Girardin, răspunse primarul, o situaţie penibilă, apoi, întorcîndu-se către procuror, adăugă : N-aţi vrea dumneavoastră... ?" Acesta, luîndu-şi inima în dinţi, spuse pe un ton silit, oficial că e vorba de o hotărîre a Comitetului salvării publice

[1] Primar (fr.).

din Paris. Deoarece în cîteva rînduri la Ermenonville veniseră tot soiul de suspecți și nu era exclus să se afle ascunși acolo, primarul și procurorul aveau datoria să facă o percheziție la castel. În afară de asta, trebuiau să se asigure de persoana celor doi Girardin, avînd în vedere că existau unele îndoieli asupra loialității lor, iar activitatea lor nesupravegheată constituia o primejdie pentru binele public.

„Da, desigur, îi luă în derîdere, cu amărăciune, Girardin. E ascunsă în beci o armată regalistă, care să năvălească la momentul potrivit asupra țării ! Casa mea a devenit suspectă ! izbucni el. Casa mea, căminul lui Jean-Jacques ! Casa mea, care a fost totdeauna deschisă și în care n-a fost nimic de ascuns ! Căutați, *messieurs !* Faceți-vă meseria !"

Funcționarii și jandarmii se fistîciră. „N-avem încotro, stimate cetățene Girardin, se scuză *le maire*. Acționăm din ordin." Girardin nu asculta. „Eu, suspect ! urmă el, și în glasul lui era atîta durere, încît funcționarii avură sentimentul că săvîrșiseră o crimă. Eu un conspirator împotriva binelui public ! Ascultați, domnilor, ce spunea marele meu prieten, Jean-Jacques, despre așa-zisul bine public al vostru !" Deschise *Contractul social* și citi : „Cîte n-a pricinuit vorbăria asta despre binele public ! De cîte ori n-a fost folosită ca paravan pentru nedreptățile săvîrșite !" Împinse cartea sub nasul funcționarilor.

Procurorul, ca să se apere, scoase din mînecă ordinul Comitetului salvării. „Convingeți-vă singur, cetățene, îl îndemnă el pe Girardin. Acesta este ordinul. Aici stă scris: «Spre executare neîntîrziată», și e subliniat. Așa că noi trebuie să executăm."

Girardin privi distrat la pecetea republicii : o înfățișa pe zeița libertății, șezînd pe tron, înconjurată de cuvintele : „Libertate, egalitate, fraternitate". „Știu, *messieurs*, că sînteți nevinovați, spuse el trist. Dar, se îndreptă de spate și-și ațintì bastonul asupra funcționarilor, să aduceți la cunoștință celor care v-au trimis : virtutea cetățenească a bărbatului care i-a oferit ultimul adăpost autorului *Contractului social*, virtutea cetățenească a unui asemenea

bărbat n-o pot pune la îndoială decît unii care sînt ei înșiși răi cetățeni."

Funcționarii percheziționară casa doar pe deasupra și întocmiră un proces-verbal precum că nu s-a găsit nimic suspect. Apoi lăsară la fața locului cîțiva jandarmi și anunțară Parisul că, așa cum prevedeau dispozițiunile, comuna Ermenonville ținea pe cetățenii Girardin, tatăl și fiul, la dispoziția Comitetului salvării publice.

Partea a cincea

TRANSFIGURAREA LUI JEAN-JACQUES

Napoleon la Ermenonville, către Fernand de Girardin: „Poate că ar fi fost mai bine pentru lume dacă Jean-Jacques n-ar fi existat". Fernand: „Dar atunci, sire, n-ar fi fost revoluție, iar dumneavoastră n-ați fi împăratul francezilor". Napoleon: „Poate că ar fi fost mai bine ca nici eu să nu fi existat".

Girardin

Victoria burgheziei constituia pe atunci victoria unei noi orînduiri sociale, victoria proprietății burgheze asupra celei feudale... a iluminismului asupra superstiției... a industriei asupra trîndăviei eroice, a dreptului burghez asupra privilegiilor medievale.

Karl Marx[1]

[1] Din seria de articole: *Burghezia și contrarevoluția*, publicate în „Neue Rheinische Zeitung".

„LA BOURBE"[1]
NICI CĂ NE PASĂ DE MOARTE!
OMUL E BUN
O VERIGĂ A LANȚULUI
ZEIȚA RAȚIUNII
NEÎNDURATĂ E CU NOI PRONIA
O VOCE DIN CLOACĂ
RĂZBUNAREA LUI JEAN-JACQUES
JEFUITORUL DE MORMINTE
ERMENONVILLE PĂRĂSIT
MÎINE, POIMÎINE ȘI TOATĂ VIAȚA
TRANSFIGURAREA LUI JEAN-JACQUES

[1] Mlaștina (fr.).

„LA BOURBE"

În timp ce lui Girardin i se îngădui să rămînă sub o pază severă la castelul Ermenonville, Fernand fu adus la Paris într-o închisoare preventivă, care purta numele oficial de *Port-Libre* [1]; în vorbirea populară era denumită, după cartierul în care se afla așezată și anume *La Bourbe*, mlaștina. Fernand își făcu intrarea prin *l'escalier* [2] Jean-Jacques Rousseau și aproape zîmbi la gîndul că o scară cu acest nume îl ducea la închisoare.

Cei aflați în închisoarea *La Bourbe* n-o duceau prost. La fiecare etaj era afișat un decret al republicii, una și indivizibilă, în care se spunea că deținuții, atîta timp cît nu sînt condamnați, au dreptul să fie tratați la fel de omenos ca toți ceilalți cetățeni, iar municipalitatea orașului Paris, sub oblăduirea căreia se afla administrația închisorilor, lua în serios aceste cuvinte. Clădirea, foarte mare, cu cele două aripi ale ei, spre deosebire de majoritatea caselor Parisului, ce avuseseră de suferit de pe urma luptelor, era bine întreținută și bine încălzită; se afla în mijlocul unui parc mare și avea o priveliște plăcută spre Observator și spre cîmpii. Deținuții se bucurau de toate libertățile posibile înlăuntrul zidurilor ei. Aveau dreptul să-și exercite meseria: se găseau acolo croitori, frizeri, desenatori, cizmari, ceasornicari. Dacă vreunul dintre deținuți avea să se plîngă de ceva, primul-*concierge* [3], un fel de director al închisorii, cetățeanul Haly, îl asculta cu răbdare și căuta o soluție.

---

[1] Portul liber (fr.).

[2] Scara (fr.).

[3] Portar, paznic (fr.). Aici, în sensul de temnicer.

Fernand împărțea cu alți șapte deținuți un dormitor din sectorul *Egalité*. Vecinii de cameră îi veniră de îndată în ajutor, îl îndrumară în lucruri mărunte, îl sfătuiră să-și îmbunătățească hrana, deși nu era rea, cerînd să i se trimită alimente, și-i arătară o pulpă uriașă, crudă de berbec, care atîrna în fereastră.

Fuseseră adunați aici, în *La Bourbe*, în prevenție, deținuți de tot soiul, înaltă aristocrație și cerșetori, regaliști și democrați. O mare parte erau oameni fără importanță, arestați întîmplător, dar mulți aveau un rang, la Paris și în toată țara, iar unii erau oameni a căror viață și operă ajunseseră cunoscute în lumea întreagă. Lui Fernand îi vuia capul de atîtea nume, care se revărsau asupra lui, și avea impresia că se aflau aici deținuți cu miile. Dar cînd îl întrebă pe *concierge* Haly cîți erau cu totul, auzi cu mirare : „Astăzi sînteți 517 capete".

Lumea aceasta mică era zgomotoasă, pestriță, amețitor de diversă. Se afla acolo stupidul palavragiu Boivin, care asigura confidențial, pe fiecare, că e regalist camuflat, dar că autoritățile sînt atît de proaste, încît nu vor descoperi niciodată : era considerat un *mouton*, un agent provocator. Tot aici era o *citoyenne* [1] Prévôt, în vîrstă de nouăzeci și unu de ani, bănuită că ar avea convingeri contrarevoluționare, pentru că poseda o rentă de o sută de mii de livre; în fiecare zi spunea cu vocea ei tremurătoare că îndurase multe lovituri ale soartei și cea de acum nu va fi ultima. Se afla acolo și bravul doctor Dupontet, care nu numai că-i îngrijea pe bolnavi, dar îi plictisea și pe cei sănătoși cu nenumărate sfaturi. Era și lacheul Cuny, care umbla într-una îngrozitor de abătut, deoarece era bănuit că și-ar fi jefuit fostul stăpîn, un mare aristocrat ; pînă în cele din urmă, își tăie beregata, după care se constată că fusese nevinovat. Cetățeanul Dorival, crainicul iarmarocului din Saint-Germain, care se plimba într-o uniformă de general și povestea întîmplări pitorești din trecutul său, era poreclit „Marele Tralala", și lumea rîdea de el, spunînd că aterizase în *La Bourbe* cu un *montgolfière* [2], un balon ve-

[1] Cetățeană (fr.).

[2] Aerostatul numit și montgolfier era un balon umflat cu aer, care se ridica servind la diferite observații aeriene.

nind tocmai din deşertul Saharei. Veşnic optimistul Gille circula noaptea pe furiş prin închisoare şi mîzgălea inscripţii încurajatoare pe pereţi, pentru a le ridica celorlalţi moralul ; administraţia închisorii îl avertizase de două ori cu severitate, iar ceilalţi îl preveneau că activitatea lui îl va duce la eşafod, dacă nu se va potoli. Era acolo cetăţeana Carlier, despre a cărei burtă enormă se spunea că ar fi o falsă sarcină şi care, după aceea, născu totuşi un copil. Era şi cetăţeanul Duvivier care îndată după căderea Bastiliei se alăturase revoluţiei prin vorbe şi fapte înflăcărate, dar avea pe spate un tatuaj reprezentînd crinii regali, şi din pricina aceasta nu putea scăpa de bănuială ; era frumuşel şi elegant, făcea curte tuturor doamnelor ; deşi era evident că nu putea fi statornic, toate cele pe care le ruga acceptau să-i privească tatuajul cu crini. Se afla acolo fostul deputat Robin ; politica ce o dusese în timpul primei Adunări Naţionale era de mult perimată, dar el tot mai continua s-o susţină cu o elocvenţă amară. Erau aici femei de stradă, cu o purtare distinsă şi rezervată, gospodine onorabile, cu atitudini provocatoare. Era şi celebrul scriitor Florian, autorul lui *Numa* şi al lui *Guillaume Tell ;* era aici şi poetul Louis Vigée, ale cărui poezii le ştiau cu toţii pe dinafară. Foarte calmul cetăţean Desjardins îi încuraja pe cei deznădăjduiţi, dar se aruncă, pe neaşteptate, pe fereastră. Şi, printre toţi aceştia, ipohondri şi optimişti, moşnegi şi copii, indivizi arţăgoşi şi paşnici, alergau şi lătrau cîini mari şi mici, căci fiecare al doilea deţinut îşi adusese cîinele.

Ori de cîte ori vremea era destul de bună, lumea ieşea la aer. Seara se adunau cu toţii, bărbaţi şi femei, în sala mare, comună, în salon. Pe pereţi erau inscripţii care proclamau : „Idealurile spre care tinde adevăratul patriot, în orice împrejurare a vieţii sale, rămîn libertatea, egalitatea şi raţiunea". Sau : „Omului liber îi e dragă libertatea, chiar dacă i-a fost răpită". Sub aceste inscripţii era afişat meniul pentru ziua următoare.

În salon domnea multă însufleţire. Se juca şah, trictrac [1], jocuri de cărţi, femeile făceau feşi pentru răniţi, se

[1] Un fel de joc de table.

citea, cîte unul cînta la vioară sau recita poezii, se purtau conversații galante cu doamnele. Se discutau evenimentele zilei din închisoare, existau totdeauna subiecte interesante, iar fantezia deținuților înflorea și mai mult întîmplările ieșite din comun.

În fiecare seară se citea „Le Moniteur", ziarul guvernului, și se discuta politică. Deși era lucru știut că printre deținuți se aflau mulți *moutons*, nimeni nu era prudent, iar discuțiile dintre democrați, moderați și cei care abia își ascundeau părerile regaliste, îmbrăcau uneori o formă violentă. Cei mai precauți încercau să le domolească, sau plecau. Cîteodată, discuțiile atingeau culmi înalte și deveneau filozofice. De multe ori, însă, se încheiau prin certuri stupide, iar participanții își spuneau de la obraz ce credeau unul despre altul.

Veni iarna. Zăpada căzu mai bogată decît în alți ani, și grădina prinse viață. Se organizau plimbări cu săniuțe, se făceau oameni de zăpadă, aveau loc bătălii cu bulgări de zăpadă, copiii și cîinii făceau larmă și se bucurau.

Dar oricît de pestriță și de veselă părea viața în *La Bourbe*, deținuții știau că deasupra capetelor lor atîrna securea. O aveau mereu înaintea ochilor. Zilnic erau duși unii dintre ei în fața tribunalului revoluționar și, în două cazuri din trei, procesul se încheia cu sentința de moarte, care era executată pînă-n douăzeci și patru de ore. Pensionarii închisorii *La Bourbe* se schimbau des.

Soarta fiecăruia, clipa cînd avea să fie convocat înaintea tribunalului depindeau de toana unui judecător, a unui jurat, a unui deputat, a unui consilier municipal, a vreunui scrib mărunt, sau chiar numai de vreun număr de ordine. *La Bourbe* era anticamera ghilotinei, așteptarea tocea nervii.

Deținuții căutau să uite de primejdie. Se amăgeau cu viața de zi cu zi din închisoare, se înflăcărau în discuții, își creau legături noi de prietenie și de ură. Încordarea lor sufletească își găsea descărcarea în conflicte mărunte : se certau pentru nedreptăți, pe care unul pretindea că i le-a făcut altul, pentru o împărțire părtinitoare a mîncării și pentru alte asemenea fleacuri. Fiecare își căuta martori

sau judecători, se formau clici, faptul că erau siliți să trăiască mereu la un loc le sporea nervozitatea.

Se creau rivalități ridicole, născute dintr-o grotescă nevoie de a străluci în mijlocul acestei jalnice adunături în care nimeriseră. Uneori, seara, în salon, se organiza un joc de combinații ; se foloseau cuvinte neobișnuite, cu rime bizare, cu ajutorul cărora trebuiau compuse poezii care să aibă un înțeles. Printre deținuți se aflau oameni ale căror versuri erau cunoscute în toată Europa : Florian, Vigée. Și ei luau parte la jocul acesta prostesc, mai întîi în glumă, apoi cu toată ardoarea. Dar, de obicei, nu ei ieșeau învingători, ci un oarecare Delamelle, un avocat necunoscut, iar poeții se simțeau jigniți.

Mai erau aici actori vestiți, Fleury și Dugazon de la *Théâtre Français*. Lupta pe care o duseseră unul împotriva altuia, uneori chiar cu mijloace veninoase, pentru a dobîndi diferite roluri, fusese timp de un deceniu subiect de conversație la Paris. Acum relațiile dintre ei erau prietenești, puteau fi văzuți de multe ori plimbîndu-se braț la braț. Seara, în salon, nu se lăsau rugați să recite ceva. Dar de îndată ce unul dintre ei reușea să-și arate talentul, celălalt nu-și mai putea ascunde supărarea. O dată, după o asemenea ciocnire, *monsieur* Fleury veni, chiar în aceeași noapte, în încăperea în care dormeau Fernand și prietenii săi, aduse vorba despre o anecdotă privind reprezentarea piesei *Mithridate* [1] și recită marele monolog.

Dar strădaniile de a alunga gîndurile privitoare la viitorul întunecat ajutau prea puțin. Viitorul le sta în față, răzbătea prin toate. Și cei mai mulți se pregăteau în tăcere pentru un sfîrșit curajos.

Monsieur de Nicolaï, ministru în cabinetele lui Louis al XV-lea și al XVI-lea, fu chemat pe cînd se afla la masă. „Spuneți jandarmilor să aștepte, replică el, pînă ce voi fi terminat masa." Își ceru, ca de obicei, cafeaua și lichiorul. Bunul doctor Dupontet întrebă dacă să nu-i fricționeze încă o dată umărul reumatic. „Mulțumesc, răspunse *monsieur* de Nicolaï, nu mai e nevoie. Acum boala s-a urcat la ceafă și va dispărea o dată cu ea."

[1] Tragedie de *Jean Racine*.

În general, frazele curajoase, spirituale erau foarte prețuite, și nimeni nu-și refuza luxul unor răspunsuri tari, deși se știa că pentru asta se plătește. Așa, de pildă, colonelul Lapalu se plînse consilierului municipal Dupommier, în prezența altor deținuți, că aștepta aproape de un an să i se comunice ce acuzație i se aducea. „Răbdare, cetățene! îl liniști consilierul. Justiția este dreaptă, șederea aici nu e veșnică. Răbdare!" „Răbdare! rîse colonelul. Răbdarea e virtutea măgarului, nu a soldatului!" După asta, nu mai trebui să aștepte mult, dispăru peste o săptămînă.

Cetățeanul Delamelle, avocatul, fu chemat tocmai în timpul unuia din jocurile acelea de versificare la care se pricepea atît de bine. Își termină mai întîi poezia, bucurîndu-se că vestea neașteptată nu-i stîrbise inspirația. Toți îi admirară versurile. El le mulțumi și, întorcîndu-se către poetul Florian, care nu avea atîta succes la jocul acesta, spuse: „Mîine seară veți avea mai puțină concurență, *monsieur*", apoi, adresîndu-se doamnelor, le dori ca jocul să le distreze și pe viitor, se înclină și dispăru.

Cei din *La Bourbe* se interesau de felul cum se purtase fiecare dintre cei ghilotinați. Cei mai mulți avuseseră o atitudine stăpînită. Aproape toți își pregătiseră, după pilda celor din antichitate, un ultim cuvînt, și mulți izbutiseră să-l rostească liniștit.

Un anume Allain, calfă de brutar, era mîndru că făcea parte din *canaille*, din prostime, și-i plăcea să-și rîdă de manierele elegante ale nobililor. Totuși, o dată, pe cînd se povestea din nou despre sfîrșitul curajos al unui aristocrat, spuse în tăcerea care se lăsase, pe jumătate în rîs, pe jumătate admirativ: „Să trăiți cuminte n-ați învățat, voi, «foștii», dar vă pricepeți să muriți!"

NICI CĂ NE PASĂ DE MOARTE![1]

Fernand, ale cărui conturi erau blocate, constată cu îngrijorare că i se terminau banii. În ciuda egalității, banii îți aduceau un trai mai lesnicios și respect, chiar și în

[1] Citat din *Despre natura lucrurilor* de Lucrețiu.

La Bourbe. Meseriașii, croitorii, cizmarii, frizerii, ceasornicarii îl serveau pe cel bogat mai repede și mai bine; pretindeau plata nu după cît munciseră, ci după averea clientului. În afară de asta, o mulțime de deținuți îi cereau ajutor bogatului Fernand, și lui nu-i plăcea să-i refuze.

De aceea îi păru bine cînd primi, în ascuns, o sumă importantă; i se dădu a înțelege că banii erau de la *monsieur* Robinet.

Altminteri, gîndurile despre Latour, Ermenonville și viața de afară nu-l atingeau prea des. Lucru ciudat, cel mai mult îi aminteau de trecut numeroșii cîini; gîndurile i se întorceau la oamenii ce-i erau apropiați pe calea imaginii cățelei Lady și a grasului, gîfîitului Pompon.

Dar gîndurile triste care-l năpădeau uneori erau repede alungate de bucuriile și necazurile mărunte, neroade ale vieții de fiecare zi din *La Bourbe*. Căci, la fel cu toți ceilalți, participa din plin la evenimentele zilnice ale închisorii. Ca și ceilalți, se supăra cînd se servea iarăși supă de fasole, discuta la fel de interesat, ca și ei, calitățile și defectele gardianului Besnard, ironiza, ca și ei, obiceiul neplăcut al cetățeanului Boyenval de a întrerupe pe oricine povestea o anecdotă bună, stricîndu-i poanta. Era mulțumit dacă reușea să obțină, seara, în salon, un succes la jocul rimelor, și de multe ori îi părea rău cînd clopotul anunța ora nouă și trebuiau să părăsească salonul.

Erau și femei drăguțe în închisoare, ba unele chiar foarte frumoase, și cu cîteva puteai avea o conversație agreabilă. Bărbații și femeile se întîlneau nestînjeniți, iar elegantului cetățean Duvivier nu-i era greu să găsească doamne cărora să le arate crinii săi tatuați. Situația specială creată făcea cu neputință izolarea și determina o anumită lipsă de jenă; totuși, bunele purtări erau respectate.

Fu numit un nou prim-*concierge*, un om aspru, colțos și drept, pe nume Thirion. Ținu o cuvîntare în fața deținuților din *La Bourbe*: „Cetățeni și cetățene, tot Parisul glumește pe seama instituției noastre. Se spune că-și merită porecla *La Bourbe*, că nu e decît un imens bordel. Eu am fost numit pentru a vă împiedica să evadați, și nu să mă ocup de virtutea voastră. Dar aș dori să vă fac să

reflectați asupra unui lucru. Mulți dintre dumneavoastră au motive să se aștepte la un sfîrșit grabnic, dictat de justiția republicii. În locul lor, eu mi-aș închina ultimele zile virtuții, și nu plăcerii sarbede. Bună ziua!"

În ciuda acestui avertisment, continuau să existe în *La Bourbe* multă giugiuleală și galanterie, tot soiul de gelozii și, desigur, și puțină dragoste. Îndrăgostiților le plăcea să-și închipuie că legătura lor este marea pasiune, chiar dacă nu era decît o evadare în fața întunecatei zile de mîine.

Fernand privea cu înțelegere și adesea amuzat jocul galant din jur. Uneori îl înspăimînta. Vedea fețele celor deținuți laolaltă cu el purtînd pecetea morții apropiate: oamenii aceștia, care se drăgosteau și se iubeau, se prefăceau sub ochii lui în schelete lubrice. Dar asta nu-l împiedica să ia parte la bucuriile lor.

După cîteva săptămîni se integrase, ca și ceilalți, în viața din *La Bourbe*. Alerga, fără odihnă prin clădirea mare și prin grădina întinsă, plin de griji și dorințe mărunte. Piciorul rănit îl supăra mai des acum, dar sfatul bunului doctor Dupontet, să-l miște mult, era un pretext bine venit, să alerge de la unul la altul, așa cum făceau cu toții.

În adîncul sufletului, însă, se socotea superior celorlalți iar cînd se surprindea purtîndu-se la fel cu ei, se mira, aproape că-i era rușine.

Cu toate acestea, chiar era altfel, și erau zile în care obligația de a fi mereu împreună cu oamenii îl chinuia amarnic. Prietenia celorlalți, pe care de obicei o căuta cu înfrigurare, i se părea atunci de neîndurat. Îi era lehamite și de cei față de care nutrea de obicei stimă și simpatie, înțelegea acum de ce Jean-Jacques, care iubea atît de profund poporul și societatea omenească, lupta cu atîta înverșunare să-și apere singurătatea.

În asemenea zile căuta să se izoleze. Se așeza, de pildă, pe o bancă din parc și se adîncea în vreo carte, subliniind astfel intenția sa de a rămîne singur. Dar nu era chip. Îl stinghereau convorbirile zgomotoase ale celor care treceau; i se adresau de-a dreptul lui, fără sfială, îi poves-

teau tot soiul de chestiuni intime, îi cereau părerea într-un conflict sau altul, pretindeau să ia poziție, iar el trebuia să constate că orice încercare, oricît de mică, de a se sustrage, îi jignea și era pusă în seama egoismului și a înfumurării sale.

Nici măcar noaptea nu-i era dat să rămînă singur. Dormea în odaie împreună cu alți șapte deținuți, veneau musafiri din alte celule, se făcea lumină. Cei din *La Bourbe* se temeau de somn, încercau să scape de el, preferau să sporovăiască, repetînd pentru a mia oară ceea ce mai fusese spus. Știau că zilele și nopțile le erau numărate, poate că acestea erau chiar ultimele, dar preferau să le umple cu vorbărie goală decît cu gînduri, cu singurătate. Și, cînd în sfîrșit se făcea liniște și întuneric, grijile celorlalți îl năpădeau și pe Fernand. Căci noaptea prindea glas teama de moarte, pe care o biruise peste zi. Deținuții vorbeau în somn, se zbăteau, visau desigur urît.

Uneori, cînd stătea culcat în patul său, care nu era tare, îl copleșea și pe Fernand frica. Fraza curajoasă : „Și chiar dacă revoluția mă va ucide, dreptatea va fi de partea ei", nu ajuta la nimic. Teama de moarte era mai chinuitoare acum decît fusese vreodată în nopțile grele ale campaniei din America. Furia pricinuită de absurditatea măsurilor luate împotriva lui îl copleșea cu totul, i se părea că se înăbușă, simțea nevoia să tragă aer în piept.

În *La Bourbe* se afla închis și un anume *monsieur* de Riouffe, un domn tăcut, mai în vîrstă, care-și petrecuse o mare parte a vieții traducînd pe Lucrețiu în franceză. Traducerea era de mult terminată, fusese tipărită, apoi retipărită a doua oară, într-o ediție revăzută, fusese revizuită și corectată și ultima oară, a zecea oară. Acum, fără ca zgomotul închisorii să-l stinghereaască, *monsieur* de Riouffe o prelucra pentru a unsprezecea, răsultima oară, potrivind cuvinte, șlefuind la ele, și singura lui grijă era să nu fie chemat înainte de a termina această formă definitivă a lucrării. Legase o prietenie strînsă cu Fernand, care era un bun latinist ; fiecare a doua zi venea la el, vesel și emoționat, cu cîte o nuanță nouă.

Cetățeanul Honoré Riouffe îi cita de multe ori versurile lui Lucrețiu și traducerea sa. De preferință, versurile

acelea limpezi, profunde despre moarte. Versurile acelea arată însă că, o dată cu trupul, moare şi sufletul şi că este, deci, absurd să te temi de moarte de vreme ce duce în neant, unde nu mai există suferinţă. După cum noi, cei de astăzi, nu simţim deznădejdea din zilele cînd Hannibal se afla dinaintea porţilor [1], tot atît de puţin vom simţi după moarte, suferinţele timpurilor viitoare, chiar de-ar fi pămîntul să se facă una cu marea, iar marea una cu cerul.

„Nil igitur mors est, ad nos neque pertinet hilum,
Quandoquidem natura animi mortalis habetur."

„Nici că ne pasă de moarte, gîndul la ea nu ne mai frămîntă,
Dacă înţelegem limpede şi pentru totdeauna natura pieritoare a sufletului."

Culcat în pat, chemînd somnul, Fernand recita adesea în gînd aceste versuri, cele latine puternice, profunde, şi tălmăcirea lor legănată, cu ritm egal, adormitor. Simţea cum se cufunda în valurile negre, mari ale uitării, ale somnului, cum eul lui se topea, cum trupul îi pierea. Izbutea să guste, pentru cîteva clipe măcar, acea fericire a prăbuşirii în neant, în somn.

OMUL E BUN

La castelul Ermenonville se afla o pază alcătuită din zece soldaţi ai gărzii naţionale. Comandantul lor era caporalul Grappin. Conform ordinului, nu-l slăbeau din ochi pe suspect. Chiar atunci cînd Girardin dormea, unul din ei se afla în odaie ; nici la toaletă n-avea voie să meargă neînsoţit.

Altfel, paznicii săi erau oameni de treabă. Se interesau de sănătatea lui Girardin, îi împărtăşeau părerea lor despre vreme şi nu se supărau cînd el le răspundea monosilabic sau nu le răspundea de loc.

[1] Armatele cartagineze comandate de Hanibal au ajuns pînă în faţa porţilor Romei, în cel de al doilea război punic (218—201 î.e.n.).

N-avea voie să vadă pe nimeni, nici să scrie sau să primească scrisori. În schimb, avea voie să se plimbe în parc. Se ducea zilnic la mormîntul lui Jean-Jacques ; unul din paznici îl trecea dincolo cu barca, în timp ce un altul se aşeza sub salcia lui Jean-Jacques.

Cu Girardin se petrecu în zilele acestea o schimbare profundă, înfricoşătoare, o prăbuşire vădită. El, care păşise totdeauna ţeapăn şi drept, lăsînd din prima clipă să se vadă că fusese militar, umbla acum tîrşit, adus de spate, privind în gol sau în pămînt, iar cînd unul din paznici îi spunea ceva, tresărea.

De ce trebuia să îndure toate astea ?

Ştiuse că opera lui Jean-Jacques e primejdioasă. Îl ardea neîncetat amintirea unei întîmplări pe care se străduise s-o uite, amintirea unei note marginale în manuscrisul *Confesiunilor*. *„Thelo, thelo manenai"*, sînt dornic, dornic să-mi ies din fire, notase Jean-Jacques, anevoie, cu litere greceşti. Da, Girardin ar fi trebuit să ştie că opera lui Jean-Jacques cuprindea ceva primejdios, ceva nebunesc, întunecat. Ştiuse aceasta şi o ascunsese, faţă de sine însuşi şi faţă de alţii. Iar acum nebunia cuprinsese toată ţara.

Se sperie şi de gîndurile sale. Îi era oare îngăduit să pună nebunia tiranilor de la Paris pe seama Maestrului ? Oare nu-l trăda pe Jean-Jacques cu asemenea gînduri ? Ce-i pasă izvorului încotro şi spre cine curg apele sale ?

Se opri în faţa bustului lui Jean-Jacques. El, el, Girardin dăduse greş. Dăduse greş cînd trebuise să-l păzească pe Jean-Jacques viu, şi, încă mai mult, cînd trebuise să-l păzească pe mort şi să-i interpreteze opera. Ceea ce i se întîmpla acum era pedeapsa pentru că dăduse greş ; Furiile, zeiţele răzbunării, îl hăituiau.

Se temea să nu înnebunească şi el. Începu să vorbească de unul singur. „Din teză şi antiteză se naşte adevăr", rostea el cu glas tare, ridicînd profesoral degetul. Sau : „Omul e bun", repetînd pe un ton ironic şi amar fraza lui Jean-Jacques. Paznicii clătinau din cap pe seama bătrînului nebun.

Mai mult decît propria-i soartă îl chinuia gîndul la Fernand. Îşi călcă pe inimă şi-i întrebă pe paznici ce se întîmplase cu Fernand. Ei ridicau din umeri, nu ştiau.

După o săptămînă i se îngădui lui *monsieur* Gerber să vină la el. „Ce e cu Fernand ?“ fu prima întrebare a lui Girardin. „Se pare că se mai află în închisoare, în prevenție“, răspunse Gerber. „Trăiește ?“ voi să se asigure cu teamă Girardin. „Da, îi răspunse răspicat Gerber. O spune *monsieur* Robinet, și el știe.“

Gerber începu să vorbească în germană cu Girardin. La început paznicii nu-i dădură voie, dar mai tîrziu îi îngăduiră. În schimb, Girardin, încăpățînat și copilăros, abia îi răspundea. Gerber ofta și continua să-l însoțească în plimbările sale.

O dată, în timpul uneia din aceste plimbări, Gerber începu să citeze, ca pentru sine, din iubitul său Lucrețiu : *„Căci viața întreagă a omenirii se desfășoară în întuneric. / Și asemenea copiilor care noaptea se tem și tremură de toate / Ne temem uneori ziua în amiaza mare de lucruri / Care nu sînt mai vrednice de spaimă decît arătările de care s-au speriat copiii.“* [1] Pentru prima oară de zile întregi, Girardin începu să vorbească. „Și totuși, sînt mai groaznice, spuse el, încet și încruntat. Dar apoi, după o clipă, adăugă morocănos. Ați putea să mă ajutați, *monsieur*, să citesc din Lucrețiu. Nu știu dacă latina mea e destul de bună ca să-l citesc singur.“

Astfel, Fernand la închisoare, și Girardin la Ermenonville se consolau cu versurile lui Lucrețiu. În timpurile acestea mărețe, grele și amare, ale prefacerii, mulți oameni îl citeau pe Lucrețiu ; la Paris apărură într-un singur an patru ediții noi ale operei sale *Despre natura lucrurilor*.

Monsieur Gerber făcea mereu încercări prudente să-l îndemne pe Girardin să vorbească despre propria sa soartă. Acesta, însă, îi reteza vorba cu asprime, fiind de părere că flecăreala n-are sens ; nici măcar cele spuse de Jean-Jacques nu fuseseră folositoare, dimpotrivă. Gerber nu răspundea, ci-i arunca priviri triste și mustrătoare. „Nu e așa ? spuse după un timp Girardin, pe un ton mai blînd. Oare n-am dreptate ?“ Iar *monsieur* Gerber răspunse, fără

[1] Citat din *Despre natura lucrurilor* de Lucrețiu.

să ridice glasul, dar hotărît : „Nu, domnule marchiz, n-aveţi dreptate. Nu vă pot îngădui, nici măcar în situaţia dumneavoastră, să criticaţi vinul cel nobil pentru că unora li s-a urcat la cap !"

În ziua aceea Girardin încercă din nou, după multă vreme, să lucreze. Scoase iar manuscrisul eseului său *Cu privire la ratificarea legilor de către voinţa generală*. Lucrul îl pasiona şi, cîteva zile mai tîrziu, îl întrebă pe credinciosul Gerber : „Ce părere ai ? Să-mi transform studiul într-o lucrare mare, de principiu : *Despre rolul voinţei generale în învăţătura lui Jean-Jacques* ?" Gerber il privi cu bucurie : „Vedeţi, domnule marchiz, acum aţi izbutit şi dumneavoastră să treceţi hopul — scuzaţi-mi expresia vulgară ! Am vrut să spun că acum v-aţi dat şi dumneavoastră seama : templele au fost prefăcute în grajduri, dar zeii trăiesc mai departe. Sînt atît de fericit."

La început, munca îl sustrase pe Girardin de la alte gînduri. Dar după aceea începu din nou să aibă ceasuri de deprimare. Ştirile din ziare, pe care, după un timp, avu din nou voie să le citească, îl aruncară iarăşi într-o deznădejde fără margini. Citi despre măcelurile puse la cale în provincii de răsculaţi şi despre reprimările şi mai sălbatice ale Convenţiei drept intimidare. Citi despre nimicirea unor oraşe întregi.

Citi, de asemenea, că regina Marie-Antoinette fusese executată, după un simulacru de proces. Vestea aceasta o citi cu întîrziere ; de mai bine de o săptămînă, corpul neînsufleţit al reginei se descompusese în groapa cu var.

Sfîrşitul ei îl impresionă mai mult decît alte întîmplări mai sălbatice, mai importante. Îşi aducea bine aminte cum ea împodobise mormîntul lui Jean-Jacques cu flori de cîmp, ajutînd în felul acesta ca memoria lui să rămînă curată, neîntinată. Nu fusese prea inteligentă Marie-Antoinette de Habsburg. Dar suferinţa te face înţelept, durerea te face înţelept ; afla asta acum din proprie experienţă. Oare îşi dăduse ea seama în ultimele-i ceasuri cît de mult contribuise opera şi memoria lui Jean-Jacques la moartea ei pe ghilotină ?

Într-o zi, caporalul Grappin, paznicul lui Girardin, spuse, cu faţa toată luminată de un rîs încurajator : „Bucu-

ră-te, «fostule», ţi-a venit un oaspete!" În prag stătea bătrînul Robinet.

Tare ar fi vrut Girardin să-l dea afară pe nepoftit. Dar totodată simţi, cu durere, cît de puţini oameni rămăseseră în jurul lui, trei în totul, Jean-Jacques cel mort, Gerber în viaţă şi scumpul său fiu, Fernand, care nu era nici mort, nici viu. Trebuia, aşadar, să se mulţumească şi cu unul ca Robinet.

Monsieur Robinet trecuse şi el prin clipe grele. Gilberte trăia într-o stare de apatie şi disperare. Se socotea vinovată de nenorocirile care îi loviseră pe Girardini, datoria ei ar fi fost să-l înduplece pe Fernand să fugă. Nu voia să ţină seamă de nici o mîngîiere şi de nici un raţionament. Pe Robinet îl rodea că era atît de neputincios; nu vedea însă nici o posibilitate de a-i ajuta pe Girardini. Trebuia să fie mulţumit că vampirii din Paris nu puneau gheara şi pe el. Se simţea îngrozitor de bătrîn.

Dar îşi adună puterile. Un Robinet nu se dă bătut cu una, cu două. Deocamdată, găsi calea să pătrundă pînă la fostul nobil, socotit suspect. Nu numai că se îmbrăcă la fel ca un ţăran bătrîn, dar chiar aşa şi părea, iar caporalul Grappin şi gărzile sale, ei înşişi ţărani, îi dădură drumul.

Stătea înaintea lui Girardin, cu faţa plină de zbîrcituri, încreţită şi mai tare de zîmbetul lui viclean. „*Ça y est*, am izbutit", spuse el, şi-l măsura din ochi pe seniorul de Ermenonville. Acesta se străduia să se ţină drept, milităreşte, dar de fapt rămase gîrbovit şi foarte bătrîn. Robinet simţi cu mîndrie că era mai tînăr decît „fostul".

Girardin întrebă încordat de Fernand. Da, Robinet primise ştiri. Fernand se mai afla în *La Bourbe*, şi, dintre închisorile de prevenţie, *La Bourbe* era cea mai bună. De altfel, Robinet îşi îngăduise să trimită bani domnului conte, cîteva mii de livre. „Am să vă restitui suma cît mai curînd cu putinţă, spuse Girardin de sus, dar apoi adăugă de îndată, cu o sinceră emoţie: Vă sînt foarte recunoscător, *monsieur*."

Robinet veni mai des. Gilberte voia să vină şi ea, trebui s-o împiedice aproape cu de-a sila. Asta mai lipsea! Prezenţa unei femei tinere şi frumoase ar fi bătut la ochi,

ar fi primejduit situația lui și a ei, ar fi înrăutățit-o pe cea a lui Girardin.

În schimb o aducea uneori pe strănepoata lui, Pe Marie-Sidonia. Bătrînul și copila se împrieteniseră. Ea se obișnuise să umble îmbrăcată foarte simplu, ca o țărăncuță; se simțea bine așa. Singurul lucru care-i rămăsese din viața de odinioară era cățelul Pompon, gras, bătrîn și leneș. De obicei, bătrînul și fetița soseau cu o căruță țărănească; Robinet avea în căruță cartofi sau altceva și se purta de parcă s-ar fi oprit din drum, să dea bineț unui cumătru.

Paznicii îndrăgeau copiii și le plăcea să glumească cu Marie-Sidonia. O dată Robinet sosi tocmai pe cînd se aflau la masă. Unii dintre ei erau din sud și mîncau o friptură de iepure cu mult usturoi. Îi poftiră pe Robinet și pe fetiță să guste și ei. Bătrînului îi plăcu; Marie-Sidonia, neobișnuită cu mîncăruri atît de iuți, se codea. Oamenii riseră, stăruiră ca fetița să mănînce și să guste din cidrul lor. O amenințară că altfel n-o vor lăsa să intre în castel. Pînă la urmă, fetița mîncă și bău în silă, spre hazul oamenilor. Apoi vărsă, ceea ce îi făcu să rîdă și mai mult.

Povestea aceasta îl întristă peste măsură pe Girardin.

Robinet încercă să-l consoleze. „O să scăpăm de toate ca de un vis urît, domnule marchiz, spuse el. Mai curînd decît vă închipuiți. Aveți încredere într-un om bătrîn, care a trecut prin multe. Iar atunci, continuă el, mai în glumă, mai în serios, cu un zîmbet mucalit, atunci am să vă rog ceva. Am să-mi renovez castelul Latour și o să trebuiască să mă ajutați să-mi refac parcul în stilul dumneavoastră. Înapoi la natură, domnule marchiz!"

O VERIGĂ A LANȚULUI

Robespierre cită, pentru sine și pentru prietenii săi, o frază din Montesquieu, pe care o citase și Jean-Jacques: „Poate că urmașii noștri vor socoti că n-am vărsat destul sînge și că am lăsat în viață prea mulți dușmani ai libertății". El, același Robespierre care votase pentru desființarea pedepsei cu moartea, trebuia să mînuiască tot mai

nemilos arma teroarei. Într-adevăr, o cercetare mai amănunțită dădea în vileag, ca dușmani ai republicii, tot mai mulți oameni, socotiți pînă atunci inofensivi. Dușmani erau prea moderații și tot dușmani prea radicalii. Dușman era cel ce credea prea mult și tot dușman cel ce credea prea puțin. Cu o fantezie sumbră, Robespierre cîntărea părerile și capetele în care sălășluiau.

Mai întîi se răfui cu conducătorii moderaților din Convenție, cu girondinii. Fură traduși în fața tribunalului, douăzeci și unu la număr, condamnați și ghilotinați.

Noii deținuți povesteau în închisoarea *La Bourbe* despre ultimele zile ale girondinilor: cum se apăraseră cu curaj și elocință în fața tribunalului, fără să se gîndească la ei, ci numai la republică; cum se întruniseră în noaptea dinaintea execuției într-un simpozion, care amintea de banchetele celor mai buni atenieni; cum urcaseră pe eșafod, cîntînd imnurile revoluției.

Fernand asculta cu nesaț. Îi cunoscuse aproape pe toți cei douăzeci și unu, cîțiva dintre ei îi îngăduiseră să-i socoată prieteni.

Acești „moderați" nu fuseseră de fel moderați; în Adunarea Națională din care făcuse și Fernand parte, ei erau aripa radicală. Formulaseră principiile mîndre ale Constituției, declaraseră război regilor Europei. Niciodată nu îngăduiseră lașității să li se furișeze în inimi, Fernand o știa prea bine. Fuseseră mințile cele mai luminate ale Franței, urmași fideli ai lui Jean-Jacques.

Dar cei care-i trimiseseră la moarte nu erau oare și ei discipoli credincioși ai lui Jean-Jacques? Pe care dintre ei îi va socoti istoria discipoli mai vrednici, pe cei uciși sau pe cei ce-au ucis?

Oamenii de azi, de-alde Robespierre și Saint-Just, îi declarau pe girondini moderați, căci în loc să-și ucidă adversarii politici stătuseră la discuții cu ei. E drept că girondinii nu putuseră făuri unitatea republicii pentru că legile lor fuseseră prea nepărtinitoare. E drept că girondinii dăduseră greș. Iar oameni ca Robespierre și Saint-Just declarau inamici ai patriei și-i nimiceau pe cei ce dădeau greș. Nimiceau pe toți dușmanii patriei, chiar și pe

cei bine intenționați. Logica lor era ghilotina. Poate că nici nu exista altă logică a revoluției.

De fapt, Fernand era și el — după cum trebuia să și-o mărturisească acum — girondin.

Într-adevăr, afirmase cu tărie că revoluția trebuie să pornească de la popor. Dar, în sinea lui, sperase, la fel ca toți ceilalți oameni culți, că revoluția poate fi făcută de sus, fără popor. Ba, în sinea lui, dăinuise, în ciuda tuturor declarațiilor sale de dragoste și de credință, o subapreciere binevoitoare a poporului, întocmai ca și la ceilalți. Desigur că intențiile noastre, ale oamenilor culți, au fost bune, dar eram binevoitori de sus, băteam poporul pe umăr, niciodată nu ne-am străduit să-i deprindem graiul, i-am impus pe eroii noștri din antichitate, pe Gracchus, pe Spartacus și pe Cincinnatus [1], și am zîmbit îngăduitor cînd poporul nu ne-a înțeles. Și acum poporul ne-a azvîrlit la lada de gunoi. Pe bună dreptate. Căci înțelepciunea noastră artificială a dat greș, iar cea care a înfăptuit revoluția și a scris istoria era înțelepciunea greoaie, primitivă a poporului.

Nu, el, Fernand, n-a înțeles poporul. Nici pe Jean-Jacques nu l-a înțeles. Acesta, deși singuratic și izolat prin geniul său, a păstrat legătura cu poporul, a rămas umil, cu toată conștiința măreției sale. În schimb lui, Fernand, nu i-a fost dat să fie modest. S-a închis în sine cu un simțămînt de superioritate. Mîndria originii sale a reușit s-o biruie, poate, dar a înlocuit-o cu mîndria superiorității spirituale.

Alți arestați, iarăși foarte deosebiți de cei de pînă atunci, fură aduși la închisoarea *La Bourbe*.

Într-adevăr, după ce, prin zdrobirea girondinilor, Robespierre și ai săi avură puterea deplină, el continuă să păşească hotărît pe îngusta și anevoioasa cărare a virtuții. Abuzurile raționaliștilor fanatici îl iritau de multă vreme. Fusese nevoit să privească neputincios cum oamenii aceștia siliseră Convenția să recunoască blasfematorul lor

[1] *Lucius Quintus Cincinnatus* (sec. V î.e.n.), e dat drept pildă pentru viața lui simplă și austeră.

„cult al Raţiunii“ [1]. El, ca discipol credincios al lui Jean-Jacques, credea din tot sufletul în Fiinţa supremă [2]. Cine nega Fiinţa supremă îl nega pe Jean-Jacques, pe părintele republicii. Robespierre decretă că ateismul e aristocratic, contrarevoluţionar, desfrînat. Hotărî să-i pedepsească pe *énergumènes* [3], pe *enragés* [4] pe fanaticii care aţîţau poporul împotriva Fiinţei supreme.

În aşteptarea procesului, unii dintre aceşti duşmani ai patriei fură aduşi în închisoarea *La Bourbe*. Se afla acolo deputatul Riquet, care declara încruntat că republica va pieri dacă va fi condusă de oameni care-şi pun nădejdea într-o fiinţă supremă în loc să folosească propria lor raţiune, e drept, destul de mărginită. Se mai afla aici cetăţeanul Bausset, care ocăra în gura mare, spunînd că nenorocitul de Robespierre, căldicel şi moderat, n-are decît să-l pupe, cu moderaţia, mediocritatea şi cu ghilotina lui cu tot.

Soseau acum şi oameni care erau în relaţii destul de proaste cu unii dintre deţinuţii mai vechi. Într-adevăr, noii-sosiţi, care nu demult fuseseră încă la putere, îi trimiseseră aici pe unii deţinuţi, dăduseră în judecată pe rudele altora, şi acum se aflau laolaltă, urmăritori şi victime. Încordarea crescu, acum, cînd lumea veche, binecrescută, puţin ironică, se ciocnea într-un spaţiu restrîns, în salonul închisorii *La Bourbe*, cu lumea nouă, mai puţin rafinată.

Fu adus şi deputatul Chaplaine, fostul călugăr capucin, binefăcătorul văduvei Rousseau. Stîrnise de mult mînia lui Robespierre. *El* fusese principalul vinovat de introducerea deşănţatului „cult al Raţiunii“, oratoria lui obscenă,

---

[1] In 1793 a fost instituit „cultul Raţiunii“, pentru a se înlătura influenţa religiei. La 10 noiembrie 1793 a avut loc o serbare solemnă pentru instaurarea lui, Raţiunea fiind întruchipată de *mademoiselle* Maillart, actriţă la Operă.

[2] „Cultul Fiinţei supreme“, instituit de Robespierre în 1794, ca o reacţiune împotriva deşănţării la care dădea naştere „cultul Raţiunii“, preamărea virtutea şi înţelepciunea.

[3], [4] Energumenii, aşa-numiţii „turbaţi“, în frunte cu Jacques Roux şi Leclerc, erau reprezentanţii mişcării independente a păturilor proletare şi semiproletare. Au formulat un program de împărţire justă a avuţiilor şi de instaurare a unei egalităţi reale. Ei erau de părere că numai dobîndirea **libertăţii politice** nu poate să îmbunătăţească radical situaţia maselor **populare. Iacobinii, mic-burghezi, au** zdrobit mişcarea „turbaţilor“,

nelegiuită pusese la cale orgiile cele mai nerușinate. Robespierre, însă, detesta nu numai ateismul său militant, antipatriotic, ci urmărea, cu o ură întemeiată pe înalte principii morale, pe omul acesta murdar, dezmățat, nestăpînit, și-l învinovățea, chiar mai mult decît pentru ideile sale, pentru purtarea și felul lui de trai. Îl acuza că sfeterisise bani cu prilejul lichidării Companiei Indiilor Răsăritene [1] și în exercitarea altor funcții de stat. Pe lîngă asta, se îmbogățise de pe urma distrugerii mormintelor regale, însușindu-și relicve prețioase.

Astfel ajunsese Chaplaine în închisoarea *La Bourbe* și-și aștepta procesul.

Se plîngea, indignat, celorlalți deținuți de pizma idioată a lui Robespierre, de nerecunoștința republicii și nestatornicia poporului. Fostul predicator era un orator minunat; ori de cîte ori vorbea, lumea se aduna în jurul lui și-l asculta cu încîntare. O dată, un negustor ambulant, bănuit că ar fi regalist, se închină și spuse: „M-ai întărit și m-ai mîngîiat, prietene", și-i oferi o bucată de salam.

Chaplaine observase că persoana și soarta lui îl preocupă pe Fernand. Încercă să se facă înțeles, să se justifice față de el. Spre deosebire de majoritatea celorlalți conducători ai republicii, el, Chaplaine, nu îngăduise ca teroarea să înlocuiască omenia din sufletul său prin teorii rigide. Înșira pe cei cărora le salvase viața. Chiar unor dușmani ai republicii, ca, de pildă, lui *abbé* Sicard; acesta însă redactase o lucrare minunată despre latina lui Augustinus [2], iar el, Chaplaine, avea o slăbiciune pentru creațiile spiritului. Tocmai de aceea se străduia perfidul Robespierre nu numai să-l ucidă, dar și să-i nimicească gloria postumă. Pentru că nu era în stare să-l urmeze pe culmile unui umanism fără zei, dar cu atît mai luminos, îl învinuia de patimi josnice, de lăcomie vulgară. Ei, da, acceptase daruri, lucruri de artă care altminteri ar fi fost distruse, cărți

[1] Compania Indiilor Răsăritene franceze (1664—1793), înființată pentru comerțul monopolist cu India, a fost principalul instrument al politicii coloniale franceze în India.

[2] *Augustinus* (354—430) episcop și părinte al bisericii; latina lui se deosebește mult de latina clasică.

frumoase, uneori chiar bani. Ei, şi ? Renunţase pentru asta măcar cu o iotă la ideile sale ? Oare lăcomia îl mînase la atacul împotriva cerului, oare din lăcomie alungase el zeii creştinătăţii ? „Adevărul în care cred eu e mai puţin adevărat, se apăra Chaplaine, pentru că iubesc viaţa, un anumit belşug şi bunul trai ? Nu sînt puritan. Tablourile, cărţile îmi încălzesc inima. Ce s-o fi întîmplat cu lucrurile acelea frumoase, se jelea el, cu care mi-am umplut casa ? Barbarii n-au înţelegere pentru ele. Poate că acum se şterge careva la dos cu hîrtii pe care mîna lui Jean-Jacques a aşternut cuvinte nepieritoare."

Chaplaine nu mintea cînd afirma că uneori salvase oameni dintr-o toană generoasă. Dar trecea sub tăcere faptul că uneori trimisese la moarte oameni tot dintr-o toană, de astă dată josnică şi rea. Încă din copilărie fusese susceptibil, setea sa de răzbunare nu trecea cu vederea nici cel mai mic act de duşmănie şi, cînd ajunsese la putere, mulţi trebuiseră să plătească scump jignirile pe care i le aduseseră şi de care poate că şi uitaseră pe jumătate. De pildă, judecătorul Larivière, care emisese, din ordinul stăpînirii, un mandat de arestare împotriva lui Chaplaine ; părintele Venance, care scrisese versuri satirice împotriva lui, cînd Chaplaine mai era călugăr capucin ; amîndoi îşi ispăşiră vina pe eşafod.

Chaplaine avu ghinionul ca printre deţinuţii din *La Bourbe* să se afle un văr al judecătorului Larivière şi un nepot al părintelui Venance. Aceştia se bucurau că tristul lor sălaş îl găzduia acum şi pe Chaplaine ; îşi rîdeau de el, îi întrerupeau cuvîntările cu remarci batjocoritoare. Îl sîcîiau mereu cu cîte altceva.

Deţinuţilor din *La Bourbe* le plăcea să joace comedii sinistre, să-şi rîdă de tribunal, de ghilotină şi de ei înşişi. Venance şi Larivière îi îmboldiră pe cîţiva dintre deţinuţi să facă din Chaplaine personajul principal într-una din aceste comedii. Se năpustiră asupra lui pe cînd era culcat în pat, îl tîrîră în faţa „tribunalului revoluţionar", fu declarat vinovat şi executat. Apoi îl aduseră în faţa judecătorilor din Hades[1] ; trebuia să răspundă de asasinarea

[1] În mitologia greacă, zeul Infernului ; prin extensiune, se înţelegea Infernul.

acelora pe care-i trimisese din ură personală la ghilotină. Chaplaine era sensibil, starea lui de spirit uşor influenţabilă ; spre deosebire de alţii, care suportau liniştiţi asemenea farse, el tremura îmbrăcat în cămaşa sa de noapte, se bîlbîia ; oratorul atît de priceput făcea o impresie jalnică. Fu condamnat să fie hăituit de Furii şi cîţiva deţinuţi îl fugăriră prin coridoare, intonînd corul Furiilor.

Burduhănosul, sensibilul Chaplaine, care dăduse dovadă de linişte şi perspicacitate în clipe de grea cumpănă, nu rezistă la întîmplarea din noaptea aceea. Se bucurase, gîndindu-se la ziua cînd se va prezenta în faţa tribunalului revoluţionar, gîndindu-se la marea cuvîntare pe care o va ţine la această ultimă apariţie ; ideea focului de artificii pe care voia să-l aprindă cu prilejul pieirii sale îl fascinase. Acum nu mai putea să îndure puţinele zile ce le mai avea de trăit. Luă otravă. Dar efectul ei era prea lent. Urla, cuprins de dureri îngrozitoare ; se adună lume, bunul doctor Dupontet îi dădu un leac ; chiar şi încercarea sa de a evada din lumea asta se prefăcu în farsă.

Chaplaine adusese unele contribuţii la instaurarea şi consolidarea republicii, avea înţelegere pentru artă şi ştiinţă, făurise, el, unul dintre cei mai buni oratori ai ţării, expresii noi, plastice, unele înălţătoare, altele comice, pentru fenomenele revoluţiei, expresii care intraseră în vocabularul tuturor limbilor ; putuse socoti, pe drept cuvînt, că sfîrşitul va face din el un personaj tragic. Dar iată că gluma proastă a cîtorva nenorociţi făcuse din el o paiaţă, a cărei amintire va rămîne pentru totdeauna acoperită de ridicol.

În săptămîna ce urmă avu loc procesul. Procurorul nici măcar nu se obosi să-şi prezinte rechizitoriul într-o cuvîntare amplă ; dimpotrivă, ceru cetăţenilor-juraţi, în cîteva fraze dispreţuitoare, neglijent formulate, să pedepsească aşa cum se cuvine, cu moartea adică, pe „escrocul şi afaceristul Chaplaine". Cînd Chaplaine se ridică, pregătindu-se să ţină o cuvîntare mare, înflăcărată, preşedintele îi porunci să nu-i împiedice pe juraţi, prin vorbăria lui goală, să-şi vadă de alte treburi mai importante. În drum spre ghilotină, grasul Chaplaine fu batjocorit prostește şi

cu veselie de parizienii care-l ovaționaseră de atîtea ori. Își culcă sub cuțit capul, care fusese atît de elocvent, fără să mai rostească un ultim cuvînt.

Deținuții din închisoarea *La Bourbe* ascultară cu mînie și milă, cu groază și dispreț cele povestite despre sfîrșitul lui tragic și grotesc. Dar uitară de el în mai puțin de o oră, datorită unei întîmplări mărunte, petrecută în incinta închisorii.

Fusese furat micul ceas de aur, bătut în diamante, al cetățenei Prévôt, în vîrstă de nouăzeci și unu de ani. Bătrîna, plină de viață, luase parte la distracțiile din salon și lăsase ceasul în camera de dormit.

Furturile erau rare în *La Bourbe*, solidaritatea deținuților făcea ca ele să fie considerate o crimă oribilă, și indignarea crescu și mai mult cînd se descoperi că hoțul ceasului era frumușelul și elegantul Duvivier, tînărul revoluționar, răsfățatul doamnelor, cel care avea tatuați crinii regali. Se purtase de parcă ar fi avut parale, nu se zgîrcise cu darurile galante pentru prietenele sale, cu flori și dulciuri, și acum furase ceasul bătrînei cetățene Prévôt ! Se dezlănțui o furtună de ură și dispreț. La rîndul lor, autoritățile fură de părere că furtul dovedea necinstea lui Duvivier și, implicit, lipsa oricăror virtuți cetățenești. Nu se mai da crezare concepțiilor lui revoluționare, se da crezare numai crinilor tatuați. Duvivier fu judecat și ghilotinat. Deținuții din *La Bourbe* fură de acord cu sentința, și doamnele cărora le făcuse curte se rușinau. Numai bătrîna Prévôt spunea : „Dar e îngrozitor ! Bietul tînăr ! Dacă aș fi știut, n-aș fi scos nici un cuvînt despre ceas." Fu aspru mustrată pentru sentimentalismul ei.

Sfîrșitul, atît de plin de tîlc, atît de lipsit de tîlc, ironic, tragic, comic al lui Chaplaine îl impresionase adînc pe Fernand, dar, ca și la ceilalți, melancolia dureroasă și amară ce i-o trezise pieri înecată în zarva stîrnită de furtul ceasului. Ca și ceilalți, era supărat pe sine însuși că se lăsase păcălit de firea plăcută a tatuatului, ca și ei, încerca o mică mulțumire că fusese executat.

Cînd își dădu seama de aceste sentimente, rămase uluit. Chaplaine nu fusese un om oarecare ; în ciuda slăbiciu-

nilor şi a laturilor sale ridicole, îl socotea un revoluţionar cinstit, care adusese noii Franţe servicii importante. Şi iată că el, un gînditor mîndru de sine, el, discipolul lui Jean-Jacques, fusese mai profund impresionat de soarta unei lichele mărunte, de rînd, decît de sfîrşitul, neobişnuit şi semnificativ, al omului politic şi al învăţatului Chaplaine. Fernand se molipsise de la ceilalţi şi, dintr-o clipă în alta, sentimentul său puternic, dureros şi înălţător se prefăcuse într-o vulgară sete de răzbunare, în supărare meschină.

Se cutremură, înspăimîntat de nestatornicia simţămintelor sale. Dar, treptat, spaima se prefăcu în cunoaştere. Apoi în împăcare cu sine însuşi.

Va să zică nici el nu era altfel, era ca ceilalţi. Simţea cu ei împreună, alcătuia în *La Bourbe*, împreună cu ei, o colectivitate, o masă unitară, iar el era o părticică din această masă. Chiar dacă, atunci cînd cugeta şi filozofa, masa se redescompunea sub ochii lui în indivizi, totuşi, el făcea parte din masa aceea.

Oamenii erau adesea josnici în închisoarea *La Bourbe*, iar el se molipsea de josnicia lor. Dar aşa trebuia să fie. Alcătuiau cu toţii o comunitate şi la bine, şi la rău. Îi unea dispreţul faţă de laşitate, admiraţia faţă de curaj, indiferent dacă cel care manifesta aceste calităţi în ultimele sale clipe era un „fost" sau un radical. Erau demni de milă şi fără minte cînd se certau, se jigneau amarnic pentru concepţii pe care nu le înţelegeau, îi pasiona mai mult furtul unui ceas decît lupta dintre partizanii Raţiunii şi cei ai Fiinţei supreme, se detestau reciproc cînd se credeau nedreptăţiţi la împărţirea supei. Dar erau cu toţii francezi înflăcăraţi, şi „foştii" şi iacobinii, cînd deplîngeau înfrîngerile armatei republicane, sau îi serbau victoriile.

Aici, la închisoare, alcătuiau o unitate, erau poporul cu toate contradicţiile sale.

Iar Fernand făcea parte din el.

ZEIŢA RAŢIUNII

Într-o seară, în salon, se auzi strigat de cineva : „Dumneata aici, Fernand !" Se întoarse, vocea îi era cunoscută.

Da, era Eugénie Maillart, prietena lui Lepeletier, prietena sa. Rîdea şi plîngea, speriată, bucuroasă.

Fernand nu putea pricepe cum era cu putinţă ca ea, cea mai apropiată prietenă a martirului Lepeletier, să ajungă la închisoarea *La Bourbe*.

Eugénie îi istorisi. Lucru ciudat, Chaplaine, în prăbuşirea lui, o trăsese după dînsul. Înainte de marea serbare a „Raţiunii", Chaplaine venise la ea şi-i ceruse s-o întruchipeze pe zeiţa Raţiunii. „Mi-era scîrbă de omul acela murdar, povesti ea, şi, dintre toate rolurile stupide pe care a trebuit să le joc, acesta era cel mai stupid. Dar puteam să refuz ? Sigur că aş fi fost tîrîtă în faţa tribunalului pentru atitudine duşmănoasă faţă de stat. Nu sînt făcută să fiu martiră. Ştiu că Michel m-ar fi înţeles."

Fernand o înţelegea şi el. Femeia aceasta cunoştea lumea şi inerentele contradicţii dintre gîndurile şi acţiunile omului. Avea structura spirituală a lui Lepeletier. Accepta, fără a face prea mult caz, soarta plină de ironie, absurdă, ce o pedepsea pentru o faptă împotriva căreia se răzvrătise întreaga ei fiinţă.

După aceea povesti cu amănunte, rîzînd scîrbită, cam ce i se întîmplase. Chaplaine şi ceilalţi mareşali ai ateismului doreau ca serbarea să aibă cît mai repede loc. Abia dacă acordară, celor care trebuiau să apară la serbarea „Raţiunii", trei zile pentru pregătiri. Cetăţenii Gossec [1] şi Gardel, compozitorul şi maestrul de balet al Operei, primiră ordinul să adapteze în aşa fel baletul-oratoriu *Slăvim libertatea*, încît să poată fi cîntat la Notre-Dame cu titlul de *Slăvim Raţiunea*. Decoruri, recuzită fură cărate de grabă de la Operă la catedrala Notre-Dame, căreia i se schimbase numele în Templul Raţiunii. În partea corului fusese aşezat un vîrf de munte, iar pe culmea lui se înălţa Templul Raţiunii. Totul era făcut de mîntuială şi cînd ieşi din templu, îmbrăcată într-o rochie albă, cu boneta frigiană şi cu o lance în mînă şi se aşeză pe tron, Eugénie se temu că toată şandramaua are să se prăbuşească. Se sperie şi mai mult atunci cînd patru hamali din hale, cos-

[1] *François-Joseph Gossec* (1734—1829), compozitor francez ; a compus în timpul revoluţiei imnuri şi cîntece.

tumați în preoți, o ridicară, cu tronul ei cu tot, și începură să coboare treptele muntelui artificial, acoperite cu un covor verde; se auzeau trosnituri îngrijorătoare. Și procesiunea triumfală prin Paris fusese istovitoare. Ploua cu găleata, rochia ei subțire, albă se udase numaidecît, dîrdîia pe tron, iar în alaiul ei, dansatoarele și coristele, și mai dezbrăcate, în pantofi de balet, înghețau de-a binelea, pășind prin ploaie și noroi, cu obligatorul surîs de adorație pe buze. Apoi fusese nevoită să șadă ore întregi în sala Convenției, udă pînă la piele, temîndu-se de o răceală primejdioasă, să asculte cuvîntările și să primească sărutări oficiale, înainte de a fi, în sfîrșit, transportată din nou la Notre-Dame.

Deși Eugénie vorbea pe un ton zeflemitor, Fernand își dădu seama de sila, rușinea și disperarea prin care trebuie să fi trecut femeia aceasta. Era veselă de felul ei și învățase de la Lepeletier să găsească prilej de petrecere și în împrejurările cele mai absurde. Dar detesta din suflet vulgaritatea și desigur că-i pierise zîmbetul de pe buze cînd trebuise să îndure toată nebunia și murdăria aceea, sărutările membrilor Convenției, atingerile patriotice și libidinoase ale mulțimii.

Eugénie mai povesti și despre o altă comedie sinistră la care trebuise să participe. Fusese silită să prezideze, tot pe tronul ei și în veșmintele de zeiță a Rațiunii, în biserica de la Saint-Denis [1], la nimicirea mormintelor regilor Franței. O mulțime voioasă, întărîtată de Chaplaine, smulsese din mormintele lor osemintele regilor, ale principilor, miniștrilor și ale prelaților, ale căror nume umpleau istoria Franței. Făcuseră glume pe seama osemintelor, jucaseră popice cu capul lui Louis și al lui François, al lui Philippe și al lui Henri [2]. Rămășițe de tot soiul, trupuri îmbălsămate, schelete, sceptre, coroane, cîrje episcopale și alte atribute ale puterii fuseseră zvîrlite grămadă, mulțimea dănțuise deasupra lor, călcîndu-le în picioare, strivindu-le. Chaplaine își luase coroane, inele regești cu

[1] Biserica Saint-Denis, în apropierea Parisului, este unul dintre cele mai vechi monumente gotice. Aici erau îngropați regii Franței.

[2] Numele mai multor regi ai Franței.

pecete și alte amintiri asemănătoare pentru colecția sa. La început voiseră să-l cruțe pe bunul Henri al IV-lea, pentru că, fiind îmbălsămat după moda italiană, era bine conservat, și mai ales pentru că era popular. Dar marii preoți ai Rațiunii nu îngăduiseră și puseseră să fie și el aruncat în uriașa groapă cu var, unde fuseseră distruse rămășițele tuturor celorlalți. Cruțaseră un singur cadavru, acela al mareșalului Turenne [1]. După cîte știa Eugénie, popularul conducător de oști fusese transportat la Muzeul de științe naturale ; acolo se afla probabil și acum printre diferite animale neobișnuite, împăiate. După ce ultimul cadavru dispăruse în groapa cu var, Chaplaine spusese : „Cu aceasta a fost încheiată pentru totdeauna epoca monarhiei. De acum înainte omenirea va socoti numai după calendarul republicii."

Deținuții din *La Bourbe* o admirau și o compătimeau pe Eugénie. Energumenii, radicalii fanatici socoteau că trebuie să fie mîndră că avusese prilejul să joace nobilul rol al zeiței și erau de părere că, îndurînd unele neplăceri, nu plătea prea scump măreția acelei zile.

Toți, chiar și adversarii ei politici, țineau la Eugénie Maillart. Prezența ei făcea închisoarea mai luminoasă.

Mulți bărbați îi făceau curte mai cu stîngăcie, mai cu delicatețe. Dar ea, nu-ncăpea îndoială, îl prefera pe Fernand. Era cu el ori de cîte ori putea, se necăjea din pricina piciorului lui șchiop, avea cu el discuții triste, glumețe, tandre. Se înfiripă între ei o idilă duioasă și puternică, delicată și înțeleaptă, în fața morții, care-i înconjura și-i pîndea și pe ei.

Amintirea lui Michel Lepeletier nu-i tulbura, ci îi apropia și mai mult. Zîmbeau la vederea chipului de piatră nobil, dar inexpresiv al lui Lepeletier, expus în închisoare. Cît de deosebit de acesta fusese chipul inteligent, urît la-nfățișare, plin de omenie al adevăratului Lepeletier !

În dragostea lui Fernand și a Eugéniei era și amintirea mortului, și primejdia ce-i aștepta în viitorul apropiat.

[1] *Henri de la Tour d'Auvergne de Turenne* (1611—1675), conducător de oști francez, protestant.

În atmosfera înfrigurată din închisoare iubirea lor le dădea elan și simțământul unei fericiri luminoase, libere. Dragostea lor era de asemenea natură, încît ceilalți o respectau și n-o tulburară nici măcar cu o aluzie.

Zilnic alți deținuți erau duși spre neant, și Eugénie era pe deplin conștientă de primejdia ce o amenința. „Voi spune, desigur, că refuzul de a juca rolul de zeiță însemna moartea. Dar n-o să-mi ajute mult în fața tribunalului. Brutușii îmi vor răspunde : «Dacă e așa, chiar trebuia să mori, cetățeano !»" Altă dată spuse : „Dacă vor veni să mă ia, frumosul mormînt, pe care am pus să mi-l zidească după modelul mormîntului lui Jean-Jacques va rămîne gol ; doar n-or să se arate mai îngăduitori cu mine decît cu prințesele moarte".

Acestea erau discuțiile lor. Dar Fernand observă, zîmbind îngîndurat și cu oarecare pizmă, că totuși, în sinea ei, Eugénie socotea cu neputință ca soarta s-o lovească și pe ea. De fapt, acolo, în închisoare, tînăra Eugénie și cetățeana Prévôt, în vîrstă de nouăzeci și unu de ani, erau cele mai optimiste.

O dată, Eugénie își mărturisi, mai mult fără voie, speranța. Îi povesti lui Fernand cum într-o zi se întîmplase să fie de față tocmai cînd o mulțime de păsări fuseseră prinse în plasă. Le cumpărase și le dăduse drumul, în prezența păsărarilor nedumeriți, care clătinau supărați din cap. Fîlfîitul și bucuria cu care se avîntaseră în văzduh ciocîrliile, sturzii, pițigoii și cintezoii era una din amintirile ei cele mai luminoase. „Așa va fi cînd mi se va da și mie drumul", spuse ea.

Apoi, într-o dimineață, Eugénie dispăru tot atît de brusc cum venise. Fernand se sperie, de parcă l-ar fi lovit pe el însuși nenorocirea.

Mai tîrziu află că fuses transferată într-o altă închisoare, iar mai tîrziu că fusese eliberată.

Își reveni greu din prima spaimă.

Eugénie îi lipsea. Participa ca și pînă atunci la frămîntările din *La Bourbe*, dar simțea mai intens goliciunea și plictisul acestei forfote. Tot mai des și mai puternic îi era dor de singurătate.

Îl cuprinse o deznădejde profundă, fatalistă. Se înșelase, nu era ca toți ceilalți, era, din nefericire, deosebit. Își repeta cu amărăciune : „*Impares nascimur, pares morimur*, ne naștem inegali, abia morți devenim egali."

NEÎNDURATĂ E CU NOI PRONIA

Armata iacobinilor, disprețuită și batjocorită de specialiștii din lumea întreagă, armata mobilizării generale, „jalnica armată înjghebată de teroare, prin recrutare silită", învingea. Știrile victoriilor soseau una după alta de pe fronturi.

Parisul era în sărbătoare.

Sărbătoarea cuprinse și închisoarea *La Bourbe*. Deținuții se adunară în grădină sub steagul tricolor ; bustul lui Jean-Jacques și cel al lui Lepeletier căutau spre ei. Se cîntă un imn al poetului Vigée, un deținut din *La Bourbe*. Gardianul-șef, Thirion, ținu o cuvîntare, vorbiră și cîțiva deținuți.

Fură citate multe fraze din Jean-Jacques. Un deținut, avocatul Brognard, un *enragé*, care era sigur că va fi condamnat, strigă : „*Res publica ! Morituri te salutant !* [1] Republică ! Cei care merg la moarte te salută !" Ceilalți i se alăturară în cor.

Era sărbătoare și la Ermenonville.

Girardin își dădea seama că dacă ar fi învins armatele aliaților, el și Fernand ar fi scăpat de primejdia morții. Totuși se bucura sincer de victoria republicii. Și, cînd paznicii lui se așezară la masa festivă, le trimise vinul cel mai bun din pivnița sa și-i rugă să-i îngăduie să participe și el la masa lor.

Astfel că acum, ședea în mijlocul flăcăilor din gărzile naționale, băieți de treabă, puțin necioplți. Unul din ei recunoscu : „Ne-ai turnat un vin grozav «fostule» !", iar un altul spuse : „Ești suspect, bătrîne, dar un om cumsecade", și-l bătu pe umăr. Girardin ascultă glumele lor

[1] După cum spune istoricul latin Suetoniu, acestea erau cuvintele cu care gladiatorii îl salutau pe împăratul *Claudius* (10 î.e.n.—54 e.n.).

simple, grosolane, se gîndi la „voința generală" și se simți un discipol credincios al lui Jean-Jacques.

Cetățeanul Vincent Huret, primarul fanatic, bănuitor de la Senlis se revoltă cînd auzi de această fraternizare. De altfel, avea, și fără asta, pricini să fie nemulțumit. Nu-și ascunsese admirația față de deputatul Chaplaine, și acum acest cetățean Chaplaine trebuise să fie decapitat, ca dușman al patriei. Faptul putea avea urmări grave pentru el.

Cu atît mai zelos se avîntă în activitatea patriotică. Cînd auzi de purtarea exagerat de îngăduitoare a gărzilor naționale, se duse la Ermenonville. Ținu în fața caporalului Grappin și a oamenilor săi o cuvîntare aspră despre vigilența republicană. Îi amenință că-i va denunța superiorilor lor. Le interzise să mai îngăduie suspectului Girardin vreun contact cu lumea din afară.

După aceea cetățeanul Huret trecu prin parc, pentru a saluta cu tot respectul mormîntul marelui Jean-Jacques. Făcuse bine că venise o dată să pună și acolo ordine. Acest Ermenonville, și parcul în aceeași măsură ca și castelul, era o citadelă a reacțiunii ! Întregul peisaj era plin de orori de pe vremea tiranilor. Se aflau acolo statui de piatră ale unor bătrîni falnic împodobiți, de pe vremea vechiului regim, iar unii dintre ei purtau nume suspecte, străine, aristocratice, indicînd că fuseseră în relații cu tiranii aceia care porniseră război împotriva republicii. Și asta în imediata vecinătate a locului unde se afla înmormîntat Jean-Jacques !

Întors la Senlis, cetățeanul Huret făcu apel la populație, să pună capăt acestei rușini.

Locuitorii din Senlis porniră spre Ermenonville încărcați în două care mari : duceau cu ei unelte potrivite, securi, tîrnăcoape, topoare, precum și un butoi de cidru. Pătrunseră în parc, călcară în picioare răzoarele și sparseră nasurile cîtorva aristocrați de piatră. Apoi își suflecară mînecile și se apucară cu elan de treaba principală. Furia lor se îndreptă mai ales asupra a două construcții : piramida poeților bucolici [1] și „Templul filozofiei". Am-

[1] Poeți antici care au cîntat viața păstorilor într-o lumină idilică. Ei și-au găsit imitatori în literatura europeană din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea.

bele lăcaşuri erau pline de busturile unor străini şi de inscripţii în limbi străine, de bună seamă antipatriotice. Zdrobiră capetele poeţilor şi filozofilor greci, romani, englezi, germani în strigătele însufleţite de : „Jos tirania ! Trăiască libertatea !" Nu era lucru uşor să dărîmi coloanele puternice şi bine încheiate ale „Templului filozofiei", dar entuziasmul celor din Senlis le veni de hac. După ce terminară treaba, îşi serbară triumful pe coloanele răsturnate, bucurîndu-se de faptul că şi-au îndeplinit datoria, de priveliştea frumoasă, de cidru.

Jupîn Maurice privise cu groază la cele petrecute. Alergă în sat şi dădu alarma. Parcul era mîndria lor. Jean-Jacques ţinuse la el, mulţi străini veneau să-l viziteze. Jupîn Maurice reuşi să adune vreo zece persoane.

Sosi împreună cu ei şi le spuse celor din Senlis că parcul servea cauzei republicane, că acolo îşi petrecuse Jean-Jacques ultimele zile, iar construcţiile acelea de piatră îşi aveau şi ele rostul lor. Patrioţii se arătau neîncrezători. Se vedea că cei din Ermenonville mai erau slugile „fostului", nu se puteau dezbăra de mentalitatea lor de sclavi. Ei, cei din Senlis, aveau încredere în primarul lor, cetăţeanul Huret ; de altfel, erau îmbibaţi de cidru şi mai numeroşi. Deoarece jupîn Maurice invoca mereu alte argumente şi fraze ale lui Jean-Jacques, rîseră mai întîi, apoi îi porunciră să tacă şi, cum el continua să vorbească în fraze umflate, luară o cergă din car, îl zvîrliră pe grăsan în ea, îl aruncară în sus, îl prinseră iar, îl tot săltară aşa, în timp ce el ţipa şi se zbătea, într-un cuvînt, petrecură de minune.

În cele din urmă, jupîn Maurice se ghemui, zdruncinat, stors de vlagă şi zdrobit, printre coloanele năruite, cugetînd cu amărăciune ce interpretare stupidă, dăunătoare se întîmpla uneori să sufere învăţătura lui Jean-Jacques cu privire la „voinţa generală".

Între timp, cei din Senlis porniră să facă o vizită „fostului".

În holul castelului îi întîmpină *monsieur* Gerber.

Privise din depărtare întîmplările din parc. Barbarii năvăliseră şi aici, asemenea goţilor şi hunilor, transformînd templele în grajduri pentru cai. Întocmai ca la Paris, unde ticăloşiile lor nimiceau învăţătura lui Jean-

Jacques despre stat, denaturînd-o în mod caricatural, pustiau aci parcul, ultima bucurie a lui Jean-Jacques, „natura" lui. Nu răbdau să dăinuie nici măcar această măruntă împlinire a visurilor lui Jean-Jacques. Sufletul lui *monsieur* Gerber era sfîşiat de durere. Încercă să şi-o aneţească, recitînd un vers al lui Eschil : „Neîndurată e cu noi pronia ce stă la cîrma lumilor".

Acum însă, cînd pătrundeau chiar în castel, nu putea să tacă. Le ieşi înainte, palid şi demn. „Domoliţi-vă, domnilor, spuse el. Gîndiţi-vă la legea fundamentală a republicii : libertatea unui cetăţean sfîrşeşte acolo unde începe libertatea altuia. În numele lui Jean-Jacques, al cărui spirit vă înconjoară pe voi şi pe mine, vă spun : cetăţeni, în pragul acestei case sfîrşeşte libertatea voastră !"

Stătea în faţa lor, firav, fără vlagă, cu părul rar, mult mai bătrîn decît era în realitate ; dar ochii săi nu clipeau, ci aruncau priviri aprinse şi dîrze asupra „hunilor", vocea lui răsuna profund şi convingător. Semăna în chip ridicol cu Jean-Jacques, şi poate că cei din Senlis ce gîndeau nelămurit la portretele lui Jean-Jacques, pe care, cine ştie, le văzuseră. Se opriră o clipă nehotăriţi.

Apoi unul spuse : „Lasă vorba, caraghiosule !" iar un altul : „Ăsta-i un fost preot, un slujitor al superstiţiei, se vede după cum trăncăneşte !" Dar erau bine dispuşi, nu-i făcură nimic, îi aşezară doar pe cap o bonetă roşie a libertăţii, îi dădură să guste din cidrul lor, cerîndu-i să bea pentru pieirea aristocraţilor ale căror statui le dărîmaseră.

După discuţia neplăcută avută cu cetăţeanul Huret, caporalul Grappin nu găsise cu cale să împiedice poporul suveran de a face ordine în parc. Răspundea însă de viaţa şi integritatea fizică a suspectului său. Îşi aşează gărzile în faţa uşii ce ducea spre odaia acestuia şi-i îndemnă pe cei din Senlis să se întoarcă acasă, iar aceştia, obosiţi de atîtea eforturi patriotice şi de petrecere, se lăsară convinşi.

O VOCE DIN CLOACĂ

Iacobinii erau vigilenţi. Se credea că existau conspiraţii în închisori, deţinuţilor le fu interzisă orice legătură cu lumea din afară.

Cei închiși nu mai aflau nimic din ce se întîmpla în lume ; numai primul-*concierge* le citea în fiecare seară din „*Moniteur*". Acum nici descurcăreţul *monsieur* Robinet nu mai izbutea să-i transmită ştiri lui Fernand. Acesta nu află nimic despre devastarea Ermenonville-ului.

Se introduse o nouă ordine interioară foarte severă. Era interzis să se trimită deţinuţilor alimente. De asemenea, se interzise muzica. Cîinii trebuiră îndepărtaţi. În dormitoare nu mai era lumină. Cine încălca vreuna din dispoziţiile noului regulament era închis în celulă individuală. Spoiala de veselie a închisorii *La Bourbe* pieri.

O dată cu severitatea crescu şi murdăria. *La Bourbe* apărea acum în toată mizeria ei. Fernand suferea amarnic din pricina murdăriei. Găsea că *La Bourbe*, mocirla, îşi purta acum, pe bună dreptate, numele. Şi la figurat, căci mulţimea deţinuţilor forma de asemenea o mocirlă. Viaţa în comun nu mai constituia o mîngîiere, o înălţare ; veşnica prezenţă a celorlalţi enerva şi zgîndărea, dădea senzaţia unei murdării lipicioase.

Ca un fel de bătaie de joc, deţinuţii fură siliţi să se întrunească, ca şi mai înainte, spre seară, în salon. Primul-*concierge* declară că dreptul de întrunire este un drept fundamental al republicii. Şedeau deci laolaltă, sporovăiau, jucau cărţi sau dame, se certau, iar de pe pereţi îi priveau măreţele citate despre omenie şi drepturile omului. Niciăieri Fernand nu simţea atît de violent întreaga absurditate a vieţii în închisoare ca acolo, în salon. Fără sens erau veşnicele, sălbaticele discuţii ale deţinuţilor. Fără sens era soarta lor. Fără sens neîncrederea dogmatică a celor care-i închiseseră acolo.

Toată ţara era cuprinsă de un vîrtej fără sens.

Pentru ca să nu înnebunească şi el, căută să dea un sens acestei lipse de sens. Măreţia nu este de conceput fără o urmă de nebunie. Îi stăruiau în minte versurile unui poet englez : „*Great wits are sure to madness near allied / And thin partitions do their bounds divide.* Geniul şi nebunia sînt înrudite, zidul ce le desparte e subţire !" [1].

[1] Vers din poemul *Absalom şi Achitophel* de poetul englez *John Dryden* (1631—1700).

Jean-Jacques, persecutat de întreaga lume din pricina înțelepciunii și îndrăznelii sale, se refugiase uneori în nebunie. *Thelo, thelo manénai.* Acum, poporul francez era atacat de întreaga lume pentru că încerca, cu un curaj nemaiîntîlnit, să clădească un stat întemeiat pe rațiune : oare nu-i era îngăduit să aibă accese de nebunie ? Ca și în viața lui Jean-Jacques, acum, în istoria Franței, o acțiune de o genială consecvență era întreruptă de acte de nebunie. Dar de fiecare dată poporul găsea din nou, cu un instinct sigur, calea înapoi, spre rațiune.

Fernand se străduia din răsputeri să rămînă obiectiv și în clipele de grea încercare, să nu îngăduie ca imaginea întregului să fie deformată în ochii lui din pricina propriei sale soarte.

Desigur, actul arbitrar al unui individ prost și răuvoitor îl aruncase în această nenorocire. Dar, în lupta ei pentru existență, republica avea dreptul să facă tot ceea ce-l putea înspăimînta și nimici pe dușman. Era nevoită să folosească și serviciile unor funcționari subalterni, nu-și putea îngădui să disece mult. Robespierre, Saint-Just, Martin Catrou aveau dreptate : într-o asemenea împrejurare neîndurarea devenea virtute, iar cel care, din prea multă bunătate, respingea măsurile aspre ale republicii devenea dușmanul ei prin însuși acest fapt.

Acum, aici, în străfunduri, trebuia să rămînă el însuși. Dacă acum, din cauza nedreptății care-l lovea personal, pierdea busola, dacă acum nu stătea cu toată ființa lui alături de republică, chiar și alături de această republică a teroarei, atunci pierdea dreptul de a se pretinde frate cu poporul.

Între timp, la Latour îngrijorarea sporea. Robinet nu-i putu ascunde Gilbertei că legătura cu Fernand fusese întreruptă. Gilberte nu mai suporta să stea cu mîinile-n sîn. Voia să plece la Paris, voia să încerce ea însăși să-i vină lui Fernand în ajutor.

Monsieur Robinet o implora să nu facă vreun gest necugetat. Noile dispoziții interziceau tuturor „foștilor" să locuiască la Paris. Dacă Gilberte pleca din Latour, își primejduia propria situație, fără perspective de a-l putea

ajuta pe Fernand. Dar argumentele și rugămințile n-o înduplecară. Plecă la Paris.

Mai întîi voia să vorbească cu Martin Catrou. Nu era de închipuit că el îl va lăsa să piară pe prietenul său cel mai apropiat. Desigur că nici nu știa de arestarea lui Fernand ; asemenea arestări erau acum atît de frecvente, încît nimeni nu mai făcea caz de ele. Trebuia să-i dea de știre lui Martin.

Presupunerea ei că nu știa nimic despre arestarea lui Fernand se adeveri. La Convenție află că Martin era plecat în Vendée, cu o misiune specială. Oricum, trebuia să întreprindă ceva. Tribunalul revoluționar lucra cu o iuțeală îngrozitoare.

O căută pe soția lui Martin, pe cetățeana Jeanne Catrou, și se duse la ea, în locuința ticsită cu mobilă. Jeanne o măsură cu neîncredere. Gilberte pregătise cu grijă ce-avea să-i spună. Jeanne știa doar cît de buni prieteni erau Martin și Fernand, nu era cu putință ca Martin Catrou să fi fost prieten cu un dușman al patriei. Arestarea lui Fernand era fără-ndoială o greșeală de neînțeles, iar Gilberte o ruga pe cetățeana Catrou să-l înștiințeze pe soțul ei.

Jeanne nu-l putuse suferi niciodată pe Fernand, de la început nu avusese încredere în el. Acum se părea, deci, că nici alții nu mai aveau încredere în el. Află cu satisfacție de arestarea lui. În sinea ei era mulțumită că Martin nu se afla la Paris ; singurul lucru în care nu se-nțelegea cu el era prietenia lui cu contele.

„Deputatul Catrou se află din împuternicirea Convenției în Vendée, spuse ea, pentru a-i pedepsi pe rebelii înfrînți și pentru a-i împiedica să trădeze a doua oară. Treaba aceasta cere toată atenția. Crezi dumneata, cetățeano, că am să-i răpesc din timpul lui prețios pentru o chestiune personală atît de măruntă ? Nu te înțeleg. N-ai încredere în justiția republicii ? Vrei să ceri altceva decît justiție ? Vrei să ceri milă ? Mila nu este o virtute republicană !"

Gilberte nu se putea hotărî să se întoarcă la Latour, unde nu putea să facă nimic. Rămase la Paris. Se duse

la închisoarea *La Bourbe* și caută o posibilitate să trimită un bilet lui Fernand, să obțină un cuvînt de la el. Și alți prieteni ori rude de-ale celor închiși se învîrteau cu asemenea gînduri prin preajma închisorii. Gilberte știa că banii puteau multe, și adusese bani cu ea. Dar măsurile de siguranță se înăspriseră, gărzile și paznicii erau morocănoși, provocatorii mișunau ; Gilberte fu prevenită că un pas necugetat putea primejdui soarta prietenului ei, ca și propria ei soartă.

Cîntărea zi și noapte în ce măsură ar fi putut Fernand să scape de primejdia care-l amenința.

Se aventură la ședințele tribunalului revoluționar, să vadă pe cei de care depindea soarta lui.

Erau aceiași judecători și jurați pe care îi văzuse și Fernand, la vremea lui. Dar atît ei, cît și metodele lor se schimbaseră. Li se explicase limpede că datoria lor era să taie din rădăcină cancerul care rodea dinăuntrul ei republica, și asta cît mai repede. Fuseseră înlăturate cele mai multe dintre măsurile care, apărîndu-l pe acuzat, puteau întîrzia darea sentinței. Jurații aveau instrucțiuni să nu cîntărească negustorește, precis și drămuit, ce făcuse unul sau altul dintre acuzați, ci să dea ascultare intuiției lor. Trebuiau să aplice învățătura lui Jean-Jacques : „Conștiința este o voce divină, care-l călăuzește fără greș și pe neștiutor".

Acuzații nu mai apăreau individual înaintea judecății, ci în grupuri de cîte doisprezece, cincisprezece, o dată chiar douăzeci și șapte, adunați laolaltă în chip arbitrar de un secretar oarecare în subordine, cam în felul următor : „Cetățeanul Dupont și alți doisprezece conspiratori". Erau conspirații ciudate. Se uniseră, de pildă, mari aristocrați cu mici prăvăliași care depășiseră prețurile maximale, cu o prostituată care înjurase ca pe vremea regalității, cu un fost fermier general și cu proprietarul unui teatru de marionete, bănuit că-și bătuse joc de republică cu ajutorul păpușilor sale ; conform actului de acuzare, ei se vorbiseră cu toții, în închisoarea Luxembourg [1], să trădeze patria și să-i sprijine pe tiranii inamici.

[1] Palat din Paris, construit în 1620 ; în timpul revoluției a servit drept închisoare.

Cu privirea pătrunzătoare pe care ţi-o dă frica, Gilberte îi urmărea pe judecători şi pe acuzaţi. Observă cît de blazaţi erau juraţii, şi totuşi nervoşi ; se vedea că activitatea aceasta devenise pentru ei o rutină, deşi o socoteau cît se poate de importantă. Gilberte nu se socotea foarte deşteaptă şi pricepută în cunoaşterea oamenilor, dar teama o făcea să simtă ce se petrecea îndărătul frunţilor judecătorilor şi juraţilor. Convenţia, municipalitatea Parisului, clubul iacobinilor îi îndemnau : „Faceţi-vă datoria ! Scăpaţi-ne de molima trădării ! Nimiciţi pe toţi vinovaţii, fără milă ! Mai bine să piară puţină carne sănătoasă decît să dăinuie cea putredă pe trupul republicii." Acuzaţii erau aduşi în faţa tribunalului la intervale din ce în ce mai scurte şi după o cercetare din ce în ce mai sumară. Juraţii, sfîrşiţi de oboseală, nu mai puteau face nici o deosebire între acuzaţi. În afară de aceasta, publicul se amesteca în vorbă, arunca ocări acuzaţilor, îndemna pe juraţi : „Mai repede ! Mai repede !" O nouă neîncredere îşi făcea loc pretutindeni, fiecare îl bănuia pe celălalt, circulau zvonuri că însuşi tribunalul ar fi corupt. Mila era socotită crimă, şi fiecare achitare trezea bănuieli. Gilberte îşi dădea seama ce se petrecea în sufletul juraţilor în asemenea condiţii. Erau desigur inimoşi de felul lor, dar se supuneau „vocii lăuntrice" şi rosteau : „Vinovat, vinovat, moarte, moarte".

Mulţi dintre acuzaţi, se pare chiar majoritatea, erau într-adevăr vinovaţi, sau cel puţin gata să dăuneze republicii dacă s-ar ivi prilejul. Unii, însă, se vedea că erau indiferenţi faţă de orice politică, că nu-i preocupa decît scumpa lor viaţă şi o oarecare bunăstare. Se întîmpla ca asemenea acuzaţi să fie achitaţi, dar asta depindea de o întîmplare, de dispoziţia tribunalului, tocmai de acea „voce lăuntrică", voce care prefera să condamne decît să achite.

Gilberte îşi imagina cum ar arăta Fernand printre acuzaţi. Superstiţioasă, căuta semne prevestitoare. Fernand era întocmai ca cetăţeanul Usson, ca cetăţeanul Renard şi cum le va merge acestora aşa-i va merge şi lui. Îngheţă pînă-n măduva oaselor cînd cetăţeanul Usson fu trimis la

ghilotină, se bucură peste măsură cînd se anunță achitarea cetățeanului Renard.

De la tribunal alerga la închisoare, de la închisoare la Convenție. Acolo întrebă dacă deputatul Catrou s-a întors și cînd avea să se întoarcă. La închisoare întreba în dreapta și-n stînga dacă nu se găsește totuși vreun paznic cu care să se poată sta de vorbă. Apoi alerga din nou, atrasă și înspăimîntată, la ședințele îngrozitoare ale tribunalului.

Între timp, deținuții din *La Bourbe* descoperiseră, în ciuda măsurilor severe, un mijloc de comunicare cu lumea din afară. Descoperiseră că anumite țevi din latrine transmiteau sunetele pînă-n canalele subterane unde se vărsau. Se puteau auzi cuvintele rostite acolo, se putea sta de vorbă cu lumea aceea subterană.

Era emoționant și grotesc să auzi vocea unui prieten, a soției, a iubitei, răzbătînd prin murdărie ; era emoționant să-ți închipui cum cel care vorbea coborîse în adîncurile respingătoare, împuțite, așteptînd ore întregi pentru ca vocea lui să ajungă la cel căutat.

Zilnic, unul sau altul erau chemați în mare taină la latrină, pentru a putea auzi răzbind din cloacă vocea vreunuia din cei apropiați.

O spaimă dulce îl cuprinse pe Fernand cînd, într-o zi, fu și el chemat, grabnic și în mare taină, la latrină. Pe cînd se ducea într-acolo, se juca de-a ascunselea cu sine însuși, prefăcîndu-se a crede că-l cheamă Eugénie, care avea să-i spună ceva ; nu voia să-și mărturisească a cui voce o aștepta.

Apoi se auzi glasul, glasul Gilbertei. Ea rosti doar puține cuvinte, foarte simple. Spunea : „Cum îți merge ?" și : „S-au pus multe la cale pentru tine. N-am voie să-ți dau amănunte. Dar e sigur că vor reuși." Și mai adăugă : „Să n-ai teamă".

Iată că Gilberte, draga lui Gilberte, intrase pînă la genunchi în murdărie pentru ca el să-i poată auzi vocea, iar ea pe a lui. Era sfîșietor și minunat. Și ceea ce făcea ea era cu totul nebunesc. Își primejduia singură viața, și, bineînțeles, nu-l putea ajuta, și ceea ce spunea era desigur născocit, numai ca să-l mîngîie. Și, totuși, Fernand se simțea mîngîiat. Cuvintele ce urcau spre el, însoțite de

putoare, murdărie şi ridicol, erau mai plăcute urechilor şi inimii lui decît cea mai frumoasă muzică.

Şederea în *La Bourbe* nu i se mai părea grea, somnul îi era liniştit. Îşi dădea seama că vorbele ei nu erau altceva decît o dorinţă, un vis ; totuşi, mesajul Gilbertei îi trezea speranţă şi-l liniştea.

Lepeletier descrisese odată ce risipitoare e natura, ce monstruos de mult nimiceşte, pentru a crea ceva nou, mai bun ; şi, luînd în considerare istoria universală, în ansamblul ei, la fel se înfăptuia şi revoluţia omenirii. Prietenul lui avusese dreptate. Fernand spera, era convins că din măruntele, absurdele, odioasele întîmplări contradictorii ce se petreceau în jur, se va ridica, în cele din urmă, ceva măreţ, Franţa cea nouă, Franţa lui Jean-Jacques.

Auzea vocea Gilbertei, în mijlocul nebuniei şi mizeriei din *La Bourbe*. Duhoarea din care ţîşnea vocea ei se risipea, rămînea doar vocea ei limpede, încrezătoare în viitor.

RĂZBUNAREA LUI JEAN-JACQUES

Lucrurile se petrecură întocmai cum prevăzuse cu amărăciune cetăţeanul Vincent Huret, primarul din Senlis, la căderea deputatului Chaplaine. Se deschise o anchetă împotriva lui, fu declarat suspect, suspendat din funcţie şi ţinut sub arest la domiciliu.

Jupîn Maurice jubila. Sosise ceasul răzbunării împotriva barbarilor care-l batjocoriseră cu atîta josnicie. Împreună cu alţi martori din Ermenonville, se înfăţişă autorităţilor, relată cu lux de amănunte acuzatoare cum cei din Senlis, puşi la cale de ateismul perfid al primarului lor, pîngăriseră locurile îndrăgite de evlaviosul Jean-Jacques. Se întocmi un proces-verbal amănunţit.

Maximilien Robespierre, care considera marea acţiune împotriva ateilor o problemă ce-l privea direct, ceruse să i se prezinte toate actele referitoare la lupta pentru Fiinţa supremă. În felul acesta, află de distrugerile săvîrşite în parcul de la Ermenonville.

Fața sa alb-verzuie păli și mai mult. Grădinile prin care se plimbase Jean-Jacques, în care avusese cu el o discuție de neuitat, în care se legase printr-un jurămînt atît de bogat în urmări istorice, leagănul însuși al revoluției, fusese pustiit cu barbarie. Dar el avea să îndrepte această ticăloșie. Va oferi răposatului o satisfacție măreață. Știa și în ce fel.

Se luminase la față. Cu acest prilej va putea să-i dovedească încă o dată lui Saint-Just stima și prietenia sa frățească.

Momentul era potrivit.

Într-adevăr, în zilele următoare Saint-Just trebuia să plece la armata Rinului, pentru a supraveghea la fața locului, în calitate de comisar politic, trupele combatante. Era o treabă primejdioasă, în mai multe rînduri generalii rebeli organizaseră lichidarea comisarilor care-i stinghereau. Maximilien îl trimitea pe Saint-Just al său pe front cu mîndrie, dar nu fără teamă. Se bucura că tocmai cu acest prilej putea recunoaște față de el, prin hotărîrea pe care urma s-o ia, că prietenul său fusese cel care judecase mai bine.

Îi povesti despre ticăloșia ateilor din Senlis. Apoi, în continuare, spuse: „Ermenonville nu este un lăcaș potrivit pentru Jean-Jacques. Dreptatea era de partea dumitale, dragă Antoine, atunci cînd am vizitat mormîntul lui Jean-Jacques, iar eu am greșit. O să aducem scumpele lui oseminte la Panthéon, așa cum ai propus atunci."

Fața candidă a lui Saint-Just se îmbujoră. Existase oare vreodată pe lume un om care să dețină puterea și să-și recunoască atît de deschis greșeala ca prietenul său Maximilien? Cu cîtă generozitate îi atribuia lui tot meritul în proiectata slăvire a lui Jean-Jacques! Și asta cu toate că Maximilien își consacrase întreaga ființă și activitate preamăririi lui Jean-Jacques!

Conștient de uriașele înfăptuiri ale lui Maximilien, Saint-Just se simți din nou copleșit. Ceea ce realizase Republica romană în cinci secole înfăptuise Maximilien în cinci ani. De la romani încoace, scena lumii fusese goală; Maximilien Robespierre o umpluse, îi dăduse un sens și viață.

Saint-Just ar fi participat cu drag la măreața solemnitate. Dar trebuia să plece pe front, cel mai tîrziu peste patru zile, iar pictorul Jacques-Louis David declarase că avea nevoie de săptămîni pentru a organiza comemorarea Maestrului, așa cum o dorea Robespierre, o comemorare cum nu se făcuse pentru nici unul din regii Franței.

Saint-Just îi putu recomanda însă cel puțin un colaborator de nădejde : pe prietenul său Martin Catrou.

Acesta se întorsese, în sfîrșit, din Vendée. Făcuse treabă bună acolo. Chiar și Robespierre, zgîrcit cu laudele, îl prețuia și acceptase fără obiecții propunerea lui Saint-Just de a-l numi comisar secund. Înainte de a-l urma pe front pe Saint-Just, acest Martin Catrou avea să ajute la pregătirea comemorării : el, un fiu al Ermenonville-ului, avea să facă ordine acolo și să pregătească transportarea osemintelor la Paris.

Martin era fericit de serviciile pe care reușise să le aducă republicii în Vendée, și mai fericit încă de cele pe care îi va fi îngăduit să le aducă, sub ordinele lui Saint-Just, pe frontul Rinului. Încerca o bucurie imensă că-i era dat lui să îndrepte ceea ce se făptuise la Ermenonville.

În primul rînd — căci tribunalul revoluționar lucra repede — dădu dispoziție să se suspende cercetările împotriva Girardinilor.

Apoi plecă la Senlis.

Îl interogă personal pe cetățeanul Huret și ordonă să fie deferit tribunalului din Paris, nu celui departamental, mai îngăduitor.

Apoi culese informații despre văduva lui Jean-Jacques și despre acel *homme de confiance* al ei, grăjdarul „fostului".

Între timp, lui Nicolas și Thérèsei li se întîmplaseră următoarele :

Cînd începuse lupta împotriva ateilor, Nicolas simțise că nu miroase a bine. Puțin îi păsa cine avea să iasă învingătoare, zeița Rațiunii sau Ființa supremă ; dar bănuia că prietenul și protectorul său, Chaplaine, va trebui să plătească pentru glumele lui bune despre Dumnezeu-tatăl și duhul sfînt. Puțin mai tîrziu acel dezagreabil Robespierre făcu, într-o cuvîntare amplă, principială, rostită împotriva

ateilor, aluzii clare la adresa lui Chaplaine. Nicolas citi, fluieră printre dinți și exclamă : „Scapă cine poate !" Îi porunci Thérèsei să se îmbrace cuviincios și porni șchiopătînd, în grabă mare, spre locuința fostului legislator și prieten.

Într-adevăr acolo funcționari ai republicii se și apucaseră de treabă, punînd sechestru pe toate. „Cum îndrăzniți, cetățene portărel ! se răsti Nicolas, arătînd spre manuscrisul *Noii Heloïse*. Hîrtiile acestea aparțin văduvei lui Jean-Jacques. Spune ceva, onorabilă bătrînă ! se adresă el Thérèsei. Explică acestor cetățeni grăbiți că nedreptățesc din greșeală pe soția Maestrului." Și, așa după cum o învățase el, Thérèse confirmă : „Manuscrisele acestea au fost doar împrumutate criminalului Chaplaine. M-a înșelat și pe mine prin spusele sale, așa cum a înșelat republica." Portăreii erau impresionați. Era văduva lui Jean-Jacques în persoană, cine o jignea putea să-și atragă mînia lui Robespierre. Înapoiară manuscrisele.

Nicolas părăsi în grabă Parisul nerecunoscător, luîndu-le cu el pe Thérèse și *Noua Heloïse*. Mai sărac decît plecase, se întorcea la Plessis, sub acoperișul de paie al cetățeanului Bessat.

Thérèse avea sentimentul nelămurit că prăbușirea lui Nicolas și a ei era răzbunarea lui Jean-Jacques. Abia întoarsă la Plessis, se duse la mormîntul lui. Ar fi trebuit să rămînă aici, așa cum îi poruncise maică-sa, să nu plece la Paris. Le mersese prea bine, ei și lui Nicolas, iar Jean-Jacques îi adusese înapoi la mormînt. Se ruga, umilă, s-o ierte.

Se aflau, așadar, iarăși înconjurați de mobilele lui Jean-Jacques. Noroc că vicleanul Nicolas reușise să salveze ceva din această catastrofă : hîrtiile. Se aflau acolo, în scrin. Dar era o slabă mîngîiere, iar Nicolas ocăra și blestema. Spuse, plin de amărăciune, că numai proștii au noroc și că măcar asta ar fi trebuit să fie datoria ei afurisită : să aibă noroc.

De fapt, se părea că Thérèse avea să-și facă datoria și de data aceasta. Zvonurile se răspîndesc repede ; încă înainte de sosirea lui Martin Catrou la Ermenonville, se

vorbea că rămăşiţele lui Jean-Jacques aveau să fie duse la Paris. Perspectivele se arătau favorabile. Cu talentul său de a face tot soiul de combinaţii, Nicolas socoti de îndată că transportarea osemintelor avea să prilejuiască o uriaşă comemorare. În cazul acesta nu se va putea renunţa la văduva lui Jean-Jacques, va fi din nou scoasă din ungherul ei şi poftită la loc de cinste. Iar el se va îngriji să-i lămurească pe domnii iacobini că la asemenea ocazie nu se cuvenea să lipsească nici el, *l'homme de confiance* al văduvei. Ura, John Bally e iar călare !

Nicolas se bucurase prea devreme. Deputatul Catrou veni, văzu şi nu-i plăcu. Muierea asta, care avea nerușinarea să se pretindă soţia credincioasă a lui Jean-Jacques, îşi făcea de cap cu individul ei, în preajma celui mort. Iar Convenţia, care habar n-avea, era în stare s-o şi sărbătorească cu prilejul comemorării ! Era de datoria lui să împiedice asta.

Pe de altă parte, nu se cădea să trezească tocmai acum, prin dezvăluirea crimelor celor doi, amintirea jalnicului sfîrşit al lui Jean-Jacques. Martin îşi aduse aminte cu un zîmbet dur cum îl dispreţuise în trecut pe *seigneur* pentru că se sucise şi se răsucise şi nu îndrăznise să se atingă de criminali. El era plămădit din alt aluat. Va împiedica lighioanele să iasă la lumină în ziua cea mare, le va izgoni înapoi în întuneric, unde le era locul ; dar să nu îndrăznească totuşi nimeni să deschidă gura pe seama lui Jean-Jacques.

Nu fuseseră oamenii aceştia prietenii condamnatului Chaplaine ? Nu făcuseră parte din clica lui ? Nu era lucru aproape sigur că ştiau de conspiraţia şi de matrapazlîcurile lui ?

Martin dispuse mai întîi ca cei doi să fie declaraţi suspecţi. Apoi dădu ordin să li se facă o percheziţie şi să fie ţinuţi sub pază severă.

Procurorul republicii îşi făcu apariţia în casa cu acoperiş de paie a cetăţeanului Bessat. Confiscă, sub privirile neputincioase şi mînioase ale lui Nicolas, manuscrisul *Noii Heloïse*, cu scrin cu tot, şi puse santinele la intrare.

În locuinţa pustie, bătută de vînturi, Nicolas zise încrîncenat : „Ne-au furat tot, hîrtiile şi chiar mortul !" Thé-

rèse răspunse, tristă și îngîndurată : „Jean-Jacques a spus-o mereu : «Toată lumea ne persecută»". Apoi îl mîngîie, suspinînd : „Cel puțin ne rămîne mormîntul mamei mele".

Dar Nicolas era sătul pînă-n gît. Se ridică gemînd și, șchiopătînd, se îndreptă spre ea amenințător. Thérèse îl aștepta înlemnită. Ajunse lîngă ea. O lovi peste față, cu sete, mai întîi pe obrazul drept, apoi pe cel stîng.

JEFUITORUL DE MORMINTE

Între timp, Martin Catrou cutreiera parcul din Ermenonville, amintindu-și, nu fără emoție, de fiecare colț și de fiecare ungher ; pustiirea de acum îl amăra și-l lăsa îngîndurat. Dar nu-și mărturisea cît era de emoționat. Nu, el nu ținea la asemenea fleacuri ; ceea ce-l indigna însă era faptul că acești *enragés* nimiciseră lucruri la care ținuse Jean-Jacques.

Parcul trebuia din nou pus la punct. Cel mai bine era să lase asta în seama marchizului. Pe fața-i pătrată se ivi un rînjet supărat, pentru că în mintea lui cetățeanul Girardin devenise iar marchiz.

Aflase abia la Senlis că Fernand fusese dus la Paris și că numai bătrînul Girardin se afla la Ermenonville. Asta îl supăra. Ordonase stingerea acțiunii împotriva familiei Girardin și nu eliberarea lor ; asta voia să le-o comunice el însuși. Acum, în drum spre castel, simți și mai puternic plăcerea de a-i vorbi fostului său *seigneur* de la egal la egal, aducîndu-i cu generozitate la cunoștință, în calitate de reprezentant al republicii, grațierea. Din păcate, mîndria aceasta și nerăbdarea erau amestecate cu o oarecare stînjeneală. Spusese unor generali și înalți funcționari ai republicii că vor fi imediat executați cu indiferența cu care ar fi cerut un pat pentru o noapte sau o farfurie de supă ; dar n-o să-i fie la fel de ușor să-i spună marchizului că trupul lui Jean-Jacques va fi dezgropat și dus de acolo. Marchizul era, desigur, convins că lui, și numai lui, i se cuvenea să-l străjuiască pe mort.

Cînd Martin sosi la castel, Girardin zăcea la pat, sleit de puteri, sfîrşit. Nu putuse concepe că barbarii nu respectaseră nici măcar parcul de la Ermenonville, parcul lui Jean-Jacques, locul cel mai sfînt al Franţei. Făcuse un efort pentru a se duce să privească stricăciunile pricinuite. Dar nu putuse îndura privelişte, după cîţiva paşi trebuise să se întoarcă. Pe deasupra, în conformitate cu ordinul primarului din Senlis, fusese îngrozitor de singur în clipele acestea de adîncă deznădejde ; abia în ultimele zile, după arestarea primarului, i se îngăduise cel puţin credinciosului Gerber să vină la el. Fuseseră ceasuri în care bătrînul şi neînfricatul soldat Girardin se gîndise cu toată seriozitatea să-şi pună capăt zilelor. Ca să n-o facă, se simţise îndemnat să recitească mereu din *Noua Heloïse*, să recitească rîndurile severe ale lui Jean-Jacques cu privire la sinucidere.

Cînd i se anunţă că deputatul Catrou doreşte să-i vorbească, îl cuprinse o spaimă sălbatică. Crezu că acest Catrou, care încă din copilărie fusese un rebel şi duşmanul său, îi aduce sentinţa şi, deodată, simţi o spaimă nebună în faţa morţii, pe care o dorise.

În clipa următoare fu din nou stăpîn pe sine, soldat, învingătorul de la Hastenbeck. Invocă imagini măreţe ale antichităţii pentru a-şi păstra neştirbit stoicismul, pilda lui Socrate, a lui Seneca [1]. Tremurînd de slăbiciune, puse să fie îmbrăcat somptuos, pentru a-l primi cu demnitate pe solul nefast.

Rece, politicos, cu adevărat *seigneur* de Ermenonville, îl privi pe reprezentantul republicii drept în faţă. „Ce rele îmi vestiţi, cetăţene legiuitor ?“ întrebă el.

Martin n-avu inima să-l tutuiască pe bătrîn, aşa cum prevedeau dispoziţiile. „Mă bucur să vă pot anunţa, spuse el sec, că nu există suspiciuni în ce priveşte loialitatea dumneavoastră. Am dat dispoziţii pentru ridicarea santinelelor şi a sigiliilor de pe proprietatea dumneavoastră.“ „Vă mulţumesc, *monsieur*“, spuse Girardin.

[1] După condamnarea sa la moarte, filozoful grec Socrate ar fi refuzat să fugă şi s-a otrăvit ; filozoful stoic latin Seneca (sec. I), condamnat la moarte pentru că a participat la o conspiraţie împotriva împăratului Nero, de asemenea s-a sinucis.

„S-a auzit, continuă Martin, că, dintr-un patriotism exagerat, cetățenii din Senlis au interpretat greșit și au deteriorat cîteva statui din parcul dumneavoastră. Republica regretă aceasta, mai ales că lucrurile s-au petrecut în preajma mormîntului lui Jean-Jacques. Republica le-a dat vinovaților un avertisment și va îndrepta stricăciunile pricinuite. Apoi încheie pe un ton aproape cordial: Dacă doriți, puteți supraveghea personal lucrările de restaurare." „Mulțumesc, *monsieur*", spuse din nou Girardin.

Dar în cele din urmă nu se mai putu stăpîni. Întrebă cu glas sugrumat: „Și ce se întîmplă cu fiul meu?" Martin răspunse puțin cam repezit, aproape supărat: „Fernand va fi, bineînțeles, eliberat".

Marchizul nu crezuse că viața o să i se mai pară vreodată atît de luminoasă. Simțea cum umerii, inima îi sînt ușoare. Aproape că l-ar fi îmbrățișat pe acest urît sol al bucuriei.

Martin nu-i dădu răgaz să găsească cuvintele potrivite pentru a-și exprima simțămintele. Nu voia să pară că se înduioșează. Fără nici o introducere, îi comunică al treilea mesaj al său, cel amar: „Veți înțelege că republica nu vrea să expună osemintele lui Jean-Jacques altor primejdii. Ea va lua sub propria-i pază venerabilele oseminte."

Marchizul, smuls atît de brusc din fericirea sa, simți un nod în gît, trebui să se așeze. „Ce înțelegeți prin asta?" întrebă el cu greu.

Fruntea lui Martin se acoperi de pete roșii. Nu se aștepta ca marchizul să fie lovit atît de profund. Încă nu era destul de disciplinat, era prea blajin, ar fi trebuit să-i comunice bătrînului, pe cale administrativă, încetarea detențiunii și transportarea rămășițelor pămîntești ale lui Jean-Jacques. În Vendée, în cele mai grele împrejurări acționase totdeauna numai sub imboldul rațiunii; dar abia întors aici, în acest Ermenonville păcătos, se lăsa împins spre gesturi sentimentale, cum i-ar fi stat bine unui „fost".

Împunse aerul cu capul. „Trupul va fi dus la Panthéon!" declară el, și vocea lui ascuțită avea un ton de

comandă. Girardin — vechiul și noul Martin se confundau în ochii lui — se tîngui: „Asta nu puteți să mi-o faceți, Martin! Trimiteți-mă pe eșafod, dar lăsați-l pe Jean-Jacques aici! Se ridică în picioare. Vă interzic să săvîrșiți această crimă!" strigă el, amenințînd cu bastonul.

Martin îl preveni cu un dispreț aproape compătimitor: „Schimbările neașteptate din ultima vreme v-au făcut să vă pierdeți cumpătul. Nu vă trag la răspundere. Dar nu uitați: nu vorbiți cu cetățeanul Catrou; acum vă vorbește republica." Apoi explică, cu răbdare, și totodată nerăbdător, bătrînului căzut în mintea copiilor: „Încercați să înțelegeți: Poporul are drepturi asupra lui Jean-Jacques, Jean-Jacques are drept la recunoștința poporului. Jean-Jacques nu-ți aparține dumitale, bătrîne, Jean-Jacques aparține republicii!"

Girardin crezuse că suferințele din ultimele săptămîni fuseseră o ispășire deplină pentru tot ce greșise, o ispășire pentru toate cîte le lăsase neîndeplinite. Dar abia acum sosea pedeapsa ce i-o hotărîse soarta, cu mult mai aspră decît tot ce și-ar fi putut închipui.

Își porunci să fie calm. Gîndi: „Uite că băiatul ăsta, atît de tînăr și de necioplit, cu eșarfa lui tricoloră ridicolă și cu pălăria lui cu pene ridicole, a ajuns jefuitor de morminte; e mai prost ca noaptea și nu știe ce face. Și doar l-a citit pe Jean-Jacques. Trebuie să mai existe cuvinte care să-l ajute să înțeleagă că fapta lui este o crimă împotriva lui Jean-Jacques."

„Înțelegeți! îl imploră el, îi porunci el. Jean-Jacques a dorit ca rămășițele sale să odihnească aici, în sînul naturii. *Autòs épha*, chiar el a spus-o, cu cuvintele acestea, mi-a spus-o mie. A vrut să odihnească aici, sub lumina și bolta cerului, nu sub bolta unei clădiri întunecoase. Aceasta este ultima voință a lui Jean-Jacques." Girardin vorbea repede, foarte stăruitor. Între timp, se gîndea cu înfrigurare ce ar putea face pentru a-l îndupleca pe tînărul ăsta, pe jefuitorul de morminte, să renunțe la intenția lui îngrozitoare.

Trebuia să se umilească în fața lui, asta era, trebuia să se înjosească față de fantele ăsta prostănac, vanitos,

împopoţonat, aşa cum se umilise bătrînul Priam în faţa lui Ahile, pentru trupul lui Hector[1]. „Lăsaţi-l pe Jean-Jacques aici ! îl implora el. Nu vă atingeţi de el ! Lăsaţi-l aici !" Vorbea foarte încet. Voi să-i cadă în genunchi, dar nu avu destulă putere.

Martin se săturase de scena asta de prost-gust. Avea de făcut lucruri mai importante decît să-l consoleze pe bătrînul nebun. „*Adieu*, cetăţene Girardin", spuse el şi plecă.

Se întrebă dacă să-i aducă într-adevăr el însuşi la cunoştinţă lui Fernand eliberarea sa, aşa cum avusese de gînd. Peste trei zile va pleca pe front, avea treburi pînă peste cap ; îi era oare îngăduit să piardă timpul cu o toană personală ?

Era mai mult decît o toană. Ştia din experienţă : ori de cîte ori discuta cu ciudatul lui prieten din tinereţe găsea cuvîntul potrivit pentru ceea ce îl frămînta, şi propria sa menire îi devenea mai clară.

Se duse la închisoarea *La Bourbe*.

Cînd i se anunţă că deputatul Catrou îl aşteaptă în salon, Fernand tresări. Îi aducea Martin eliberarea ? Sau venea ciudatul lui prieten să-i dovedească, cu logică republicană, că propăşirea statului cerea moartea lui ?

Ziua, cînd era gol, salonul părea mare şi pustiu. Martin şedea, voinic şi la largul lui, la o masă ; purta eşarfa tricoloră, pălăria cu pene se afla în faţa lui pe masă. Spuse de îndată : „Sînt aici ca să-ţi comunic că eşti liber". Fernand răspunse : „E frumos din partea ta că te-ai ostenit personal".

Ştia însă că acum avea să înceapă o discuţie foarte importantă. Nu numai cuvintele erau importante, dar şi tonul în care erau rostite, cea mai mică nuanţă, şi Fernand era hotărît să nu mintă nici prin cuvinte şi nici prin tăcere, să nu înfrumuseţeze nimic, nici prin gesturi şi nici prin expresia feţei. Avea sentimentul că toată viaţa lui de pînă acum culmina în această discuţie. Trebuia să se apere faţă de Martin, acest prieten-duşman, faţă de

[1] Scenă din *Iliada* de Homer. Priam, regele Troiei, îl roagă pe Ahile să-i dea trupul lui Hector, fiul său, ucis în bătălie.

reprezentantul poporului. Trebuia să dovedească că eliberarea lui i se cuvenea ca un drept, că nu era o favoare. Fusese uneori slab, desigur, şi era gata să-şi recunoască greşelile şi slăbiciunile ; dar răzbise, rezistase tuturor încercărilor, în ceasul cel mai greu, în faţa morţii, îşi acceptase soarta şi, în sinea lui, se supusese întru totul republicii, orice ar fi făcut aceasta.

Şi iată că Martin spunea : „Găseşti, de bună seamă, că ţi s-a făcut o nedreptate ?" Fernand răspunse : „Înţeleg că unora le-am fost suspect. Dar nu se putu împiedica să adauge : De altfel, n-are, desigur, nici o importanţă ce gîndesc eu." „Ba are ! îl dăscăli pe loc Martin, gata de harţă. Dacă găseşti că ţi s-a făcut o nedreptate, atunci eşti vinovat." „Nu mi s-a făcut nici o nedreptate", răspunse cinstit Fernand.

Martin nu se dădu bătut. „În clipele acestea de grea cumpănă, urmă el, drepturile individului trebuie să fie subordonate intereselor comunităţii. Asta poate că ai să recunoşti." „O recunosc", răspunse cu răbdare Fernand. „Frumos din partea ta, îl ironiză Martin. Dar, mărturiseşte singur, îl mai provocă el, ai fi votat pentru moartea lui Louis ? Ai fi votat tu pentru nimicirea moderaţilor tăi ?" „Nu ştiu, răspunse Fernand. Probabil că nu", recunoscu el.

„Vezi !" triumfă Martin. Sări în picioare şi începu să umble repede printre mese, explicînd : „Cine face revoluţia pe jumătate, acela se îngroapă pe sine şi sapă groapa revoluţiei. O, voi, oameni culţi ! izbucni el. Voi, căldicelor ! Aţi vrut revoluţia, dar aţi vrut-o numai pe jumătate. Cînd a fost la adică, cînd a fost nevoie de asprime şi teroare, v-a apucat frica şi v-aţi ascuns pe după «omenia» voastră prostească ! Dacă ar fi fost după voi, astăzi republica ar fi fost înfrîntă şi nimicită. Trădătorilor !" Vocea lui umplea încăperea, capul lui se îndrepta ameninţător spre Fernand.

Acesta se lupta să-şi păstreze cumpătul. Era un sîmbure de adevăr în ceea ce spunea celălalt. El însuşi, cînd se gîndise atunci la soarta girondinilor, simţise la fel. „De ce îmi dai drumul dacă sînt un trădător ?" întrebă

el calm. Nu era o întrebare logică, dar știa că Martin îl înțelege.

Martin, într-adevăr, înțelese. Schimbă vorba, mai liniștit, puțin morocănos și spuse : „Ceea ce caut să te fac să pricepi de șaisprezece ani este că n-ai înțelegere pentru noi. Tu nu înțelegi poporul din cauza originii tale, nu-l poți înțelege. Pentru că nu-l înțelegeți, voi, cei de sus, de aceea ați făcut totul pe jumătate și, deci, greșit."

Amintindu-și de o altă discuție, se opri în fața lui Fernand. „Am elaborat o lege, povesti el fără nici un fel de trecere, simplu și totodată triumfător, despre desființarea sclaviei în colonii. Convenția a adoptat-o. Sclavia a fost desființată fără tergiversări."

Fernand ar fi trebuit să se bucure. Dar nu se bucura, era cuprins doar de mînie. Va să zică Martin ăsta îi dădea peste nas : „Am acționat, am reușit, acolo unde tu și prietenii tăi cei culți ați dat greș." Așa și era ! Martin acționase, în timp ce ei vorbiseră doar, sclavia *era* desființată.

Dar tocmai aceasta îl supără pe Fernand. Totul îl irita la Martin, cum stătea acolo, zdravăn și obraznic, cum vorbea calm, și totuși ascuțit de batjocoritor, totul îl irita și-l supăra. Bustul lui Jean-Jacques îi privea de sus, cu ochii săi mari și adînci, și-i dădea dreptate lui Martin. Lozincile patriotice : „Omul liber iubește libertatea, chiar dacă i-a fost răpită", și toate celelalte fraze mărețe și fără rost, parcă urlau pe pereți și căpătau sens, dîndu-i dreptate lui Martin. De furie, Fernand răsuflă anevoie, se simte din nou copil, iar celălalt, fiul negustoresei de mărunțișuri, își bate joc de fiul seniorului, scoțînd limba la dînsul, iar el, Fernand, nu mai poate răbda și acuși o să-l pocnească peste obrazul lui pătrat, care rînjește.

Se stăpîni. Celălalt avea dreptate, iar el trebuia să o recunoască, chiar dacă-i venea greu. Trase adînc aer în piept și, cu o voce în care se simțea chiar căldură, spuse : „Ai făcut ceva bun și util, Martin".

Celălalt băgă de seamă cîtă stăpînire de sine îl costaseră pe Fernand cuvintele acestea, se simți foarte aproape de el și tare i-ar fi spus o vorbă prietenească.

Dar era republican, nu era sentimental. „Încă ceva, zise el. Probabil că aici n-ai auzit nimic despre faptul că unii, prea zeloşi, s-au dedat la devastări la Ermenonville. Nu, tatălui tău nu i s-a întîmplat nimic, se grăbi el să adauge, văzînd cît de tare se speriase Fernand. Dar asta l-a determinat pe Robespierre să ia o hotărîre, care era, se ştie, de mult necesară. Apoi comunică scurt : Vom aduce trupul lui Jean-Jacques la Panthéon."

Lui Fernand îi părea rău de Ermenonville şi se gîndea cît de îngrozitor trebuie să-l fi lovit pe tatăl său această hotărîre. Dar faţa lui rămase impasibilă, tăcu.

Asta nu-i plăcu lui Martin. Spuse cu oarecare stîngăcie : „Presupun că acum ai să vrei să pleci la Ermenonville. Dar dacă preferi să rămîi la Paris, am să pun să ţi se dea un permis special. Şi, deoarece Fernand continua să tacă, adăugă prietenește, aproape rugător : Ei, spune ceva ! Ce ai să faci ?"

Cu o bruscă hotărîre, Fernand îi destăinui ceea ce nu spusese încă nimănui : „Mă prezentasem la armată, am fost însă respins".

Martin rămase uluit, dar numai o clipă. Văzu piciorul înţepenit al celuilalt şi se gîndi : „Au avut dreptate. Apoi mai gîndi : Un «fost» n-are ce căuta în armata poporului." Dar spuse : „Există o hotărîre conform căreia «foştii» pot fi folosiţi în serviciul republicii dacă sînt utili".

„Înseamnă asta, întrebă Fernand, ridicînd ochii, că dacă mă prezint a doua oară, ai să mă ajuţi ?"

După o clipă de gîndire, Martin spuse, străduindu-se să dea cuvintelor lui un ton indiferent : „Peste cîteva zile plec la armata de pe Rin, cu Saint-Just, în calitate de comisar politic".

Faţa slabă şi expresivă a lui Fernand oglindea limpede simţămintele sale contradictorii, bucuria pentru înalta cinste ce se acorda prietenului său, teama pentru el. „E minunat, exclamă el, apoi adăugă sincer : Dar e o treabă primejdioasă."

Martin trecu peste asta. „Nu este exclus, îşi urmă el gîndul cu glas tare, că voi putea să te folosesc în armata de pe Rin. O pot face, continuă el cu tot mai multă

căldură, şi încheie : Înainte de a pleca pe front, voi da dispoziţiile necesare."

Vedea cum cuvintele lui îl emoţionau pe Fernand şi voi să-l domolească : „Va trebui, în orice caz, să aştepţi cîtva timp. N-aş vrea să te am pe front înainte de a şti ce fac cu tine."

Fernand, îmbujorat de fericire, nu putea scoate o vorbă. Martin nu voia să-şi arate propria emoţie ; începu să glumească pe seama prietenului său : „Dar să nu fii jignit dacă o să te supraveghem îndeaproape pe front". „Mai îndeaproape decît aici n-o să puteţi, răspunse vesel Fernand. Apoi spuse : Mulţumesc, Martin."

ERMENONVILLE PĂRĂSIT

Fernand plecă la Ermenonville, fără măcar să le dea de veste.

Străbătu parcul părăginit, văzu busturile sfărîmate, urcă pînă la „Templul filozofiei", care fusese distrus. Şezu anevoie pe una din coloanele răsturnate, îşi aruncă privirile asupra lacului şi grădinii şi constată cu uimire cît de repede se părăginise parcul, odinioară atît de îngrijit. Copacii şi tufişurile creşteau în voie, iarba şi buruienile acopereau drumurile.

Încet, îl cuprinseră gînduri eretice. Acum, cînd parcul nu mai era îngrijit, cînd „codrul" şi „pustietatea" erau mai puţin artificiale, zidirile dărîmate şi totul năpădit de buruieni şi flori sălbatice, Ermenonville-ul îl impresiona mai mult ca înainte. Poate că şi Jean-Jacques, dacă ar fi cunoscut cîmpiile întinse, nesfîrşite ale Americii şi pădurile fără margini ar fi privit cu alţi ochi această „natură" afectată, artificială a Ermenonville-ului. Ba poate că, de-ar fi apucat revoluţia, Jean-Jacques ar fi căutat o altă natură, chiar şi fără să fi cunoscut America.

Fernand se duse spre luminişul său ; tufişuri şi mărăcini pătrunseseră mai adînc în poiană. Nu simţi nevoia să-i încerce ecoul. Îşi aminti cum îl încercase atunci, cu Maestrul, într-un joc avîntat. „Libertate şi egalitate !"

strigase Jean-Jacques, dar ecoul răspunse neclar, deformat, amenințător.

Porni spre castel. Auzi un glas subțire de strune. Se îndreptă într-acolo. Se sperie. În fața lui se afla Jean-Jacques și cînta din vioară!

Da, *monsieur* Gerber, un om de vîrstă mijlocie, dar îmbătrînit de timpuriu, semăna acum leit cu Maestrul. „Fernand, dragul meu Fernand! exclamă el, și apoi Dați-mi voie să vă îmbrățișez." Puse repede vioara deoparte și-l cuprinse în brațe.

Își continuară plimbarea prin parcul răvășit. „Cînd am fost silit să asist neputincios la fapta barbarilor, se destăinui *monsieur* Gerber, m-a apucat o furie nefilozofică. Dar mai tîrziu m-am gîndit că Jean-Jacques ne învață că există împrejurări în care neomenia este îngăduită, și oamenii aceia din Senlis au socotit probabil, cu totul greșit, că se ivise un asemenea prilej."

Fernand făcu un gest vag spre parc și întrebă: „Cum a suportat tatăl meu toate astea?" „Mai întîi se părea că nu-i va trece niciodată, răspunse *monsieur* Gerber, dar acum s-a liniștit, a devenit puțin prea liniștit. E foarte slăbit. Să nu vă speriați cînd o să-l vedeți."

Apoi reveni la filozofia lui. „Între timp, desigur, desfășurarea evenimentelor a trebuit să demonstreze, *ad oculus*[1], tuturor celor care gîndesc: omenirea nu poate învăța fără vărsare de sînge ce înseamnă omenia. Dar, deși știu aceasta de la Jean-Jacques și de la Lucrețiu, fără să mai vorbim de propria mea experiență, tot mă înfurii cînd citesc despre actele arbitrare ale guvernului de la Paris, și inima mea, proasta, spune nu, acolo unde mintea mea spune da. Cel puțin nu mi se cere să fiu părtaș, încheie el cu un oftat de mulțumire. Ferice de cel ce nu e silit să acționeze!"

Dinspre lac se întrezărea lucind, printre plopi, mormîntul lui Jean-Jacques. Văzîndu-l, *monsieur* Gerber spuse încruntat și disprețuitor: „Oamenii reci, incapabili de vreo emoție, adepții lui Voltaire, susțin că importantă este numai opera omului, și nu aureola și cu atît mai puțin rămășițele sale trupești. Eu spun: Tot ce pri-

[1] Văzînd cu propriii lor ochi (lat.).

veşte un om mare este sacru, drumurile pe care a păşit, copacii la umbra cărora s-a plimbat. Şi de trei ori sfînt este locul său de veci. Cei care sînt în stare să profaneze mormîntul lui Jean-Jacques nu merită să poarte numele de om. Poate că istoria le va ierta alte acţiuni sălbatice ale lor, dar faptul că vor să smulgă pe mortul acesta din mormîntul lui îi dovedeşte pe veci barbari!"

Fernand întrebă rece: „Tatăl meu ştie ce se va întîmpla?" Iar *monsieur* Gerber îi povesti: „Domnul marchiz s-a hotărît să părăsească Ermenonville-ul înainte de deshumarea osemintelor. Intenţionează să nu se mai întoarcă."

Ajunseră la marginea lacului. Plin de o adoraţie profundă, *monsieur* Gerber privea mormîntul, care era încă intact. „Acolo se odihneşte cel mai mare muritor care a trăit pe pămînt de la Lucreţiu încoace, spuse el şi rosti încet, emoţionat, versurile cu care primul, Lucreţiu, îl preamărea pe maestrul său[1]: *«Pe tine, cel care primul din întuneric şi noapte, făclia arzîndă ai ştiut ridica, luminînd minunile vieţii, / Să te urmez pe tine, maestru nemuritor, cu dragoste umilă, / Este sensul vieţii mele, iar cuvintele tale de aur / Sînt veşnice, singură hrană a sufletului meu.»* Iertaţi-mi această înflăcărare, adăugă el. În afară de tatăl dumneavoastră, în toată vremea aceasta n-a fost nimeni aici cu care să fi putut vorbi." Fernand îi strînse mîna.

Apoi îl rugă să-l prevină pe tatăl său de sosirea lui. Gerber plecă, şi Fernand luă barca şi trecu singur pe insulă.

Nu încercă nici un simţămînt puternic. Rămase ciudat de rece în acest loc, unde stătuse şi îngenunchease de atîtea ori, frămîntat de viziuni, de visuri luminoase şi întunecate, de intenţii măreţe. Nu-i era dat să simtă şi el nobila înflăcărare a lui Gerber.

Cînd Fernand ajunse la castel, marchizul se sculase, nu voise să-şi primească fiul în pat. Îl cuprinse în braţe. „Fiul meu! Fiul meu! îl întîmpină el cu o voce slăbită. Bine că te văd. Mi-a fost dat să te mai văd o dată! Aici,

[1] Se referă la filozoful materialist grec *Epicur* (341—270 î.e.n.).

la Ermenonville ! Şi liber ! Ai dovada de cetăţean ?" îl întrebă el cu teamă.

Deşi prevenit de Gerber, Fernand constată cu spaimă cît de slab şi descărnat arăta tatăl său şi cum tremura. Îl rugă stăruitor să se culce din nou. Spuse servitorului să plece şi-l ajută chiar el să se dezbrace.

Emoţia puternică îl doborîse pe Girardin. Zăcu multă vreme cu ochii închişi. Apoi, în cele din urmă, spuse : „Ţi-a fost tare greu ?" Fernand şedea lîngă pat. Răspunse : „Uneori a fost greu". „Am încercat să trec peste toate grozăviile, povesti Girardin, tot cu ochii închişi, prin muncă. Am refăcut eseul meu despre voinţa generală, transformîndu-l într-un manual de principii. Deschise ochii şi se ridică puţin în pat. Am să-ţi citesc din el, spuse, dar nu azi. Bucuria revederii m-a obosit."

Zîmbi şi se culcă la loc. „Firește, un soldat n-ar trebui să vorbească aşa", adăugă el şi, închizînd ochii, adormi.

MÎINE, POIMÎINE ŞI TOATĂ VIAŢA

Două ore mai tîrziu, sosi Gilberte. Îl aşteptase pe Fernand, îl aşteptase aşa cum nu aşteptase niciodată în viaţa ei.

Acum se aflau unul în faţa celuilalt şi se priveau de parcă s-ar fi văzut pentru prima oară.

De cînd îi auzise vocea din străfunduri şi murdărie, imaginea ei căpătase altă înfăţişare în mintea lui Fernand. Făurise în jurul acestei voci o imagine de vis. Acum o avea în faţa lui pe Gilberte cea adevărată, tot Gilberte cea de pe timpuri, poate şi Gilberte cea din visurile sale, şi totuşi, cu totul alta, mult mai sigură, zdravănă, liniştitor de reală, îmbrăcată ţărăneşte, o femeie din popor, simplă şi îmbietoare, ca o bucată de pîine.

Şi el era altfel decît în închipuirea ei, era slab şi ostenit, ba chiar puţin cam prăpădit la trup şi la faţă, dar un om încercat, cîntărit şi acceptat aşa cum era.

Se apucară de mîini foarte încet, dar nu se îmbrăţişară. Fără grabă, Fernand duse mîinile ei la gură, întîi una, apoi cealaltă, şi sărută mîinile neîngrijite.

Acum, cînd erau iar împreună, după atîtea schimbări, își spuseră cuvinte puține, foarte simple. Ea îi mărturisi că arăta mai bine decît se așteptase, dar că e totuși destul de slab și că va avea mult de furcă să-l facă să prindă puțină carne. El întrebă dacă nu-i era greu să trăiască la Latour, atît de singură, numai cu bunicul, cu care de bună seamă era tot mai dificil să te înțelegi. Era o discuție înceată, greoaie, dar lor nu li se părea așa.

În zilele următoare aflară că exhumarea osemintelor cetățeanului Jean-Jacques Rousseau avea să aibă loc la 17 *messidor* [1], iar marea ceremonie funebră la Paris, la 20 ale aceleiași luni.

Fernand primi comunicarea că trebuia să se prezinte pe data de 23 *messidor* la Statul-major al armatei de pe Rin.

Primul căruia îi destăinui că va pleca pe front fu *monsieur* Gerber. Vădit speriat, acesta spuse totuși curajos : „Înțeleg, hotărîrea dumneavoastră de a lupta alături de barbari. De multe ori, cînd cuget la purtarea sălbatică a cetățeanului Robespierre, îmi vine să rostesc : Piei, Satană ! Dar cînd cumpănesc cîte din cuvintele lui Jean-Jacques poate evoca acest Robespierre în sprijinul său, mă rog din tot sufletul : Satană, nu mă părăsi !"

Continuă să cugete cu glas tare : „Domnul marchiz va părăsi deci Ermenonville-ul la 17 *messidor*, apoi o să plecați și dumneavoastră, iar eu am să rămîn singur lîngă mormîntul pustiit. Nu va fi ușor !"

Simțea nevoia să se tînguiască pentru ultima oară. „Alături de Voltaire ! se plînse el. O să-l culce alături de Voltaire ! Tot nu mă pot obișnui cu gîndul că-l silesc pe mortul acesta, lipsit de apărare, să împartă locul de veci cu nebunul acela al logicii. Tocmai asta a fost măreț la Jean-Jacques, faptul de a-și fi dat seama că universul nu se supune legilor logicii umane. Și acum îl culcă alături de acest maimuțoi al rațiunii !"

Cînd Fernand îi vorbi despre apropiata sa plecare, Gilberte păli de moarte. „Pleci, va să zică, pentru a doua

[1] Luna recoltei în calendarul republican, introdus la 24 noiembrie 1793 ; corespundea lunii iulie ; deci Rousseau urma să fie deshumat la 6 iulie 1794.

oară în America", spuse ea. El stătea în fața ei, stîngaci, cu brațele sale lungi atîrnîndu-i, lăsîndu-se de pe piciorul sănătos pe cel bolnav, de pe cel bolnav pe cel sănătos, iar fața îi era întristată, dar hotărîtă. Gilberte zise repede: „Nu, nu, n-am să mă împotrivesc. De data aceasta *trebuie* să pleci, înțeleg", și schiță un zîmbet lamentabil. Fernand spuse, puțin prosteşte: „Și atunci a trebuit să plec". La care Gilberte răspunse: „Dar e păcat că ai plecat. Asta poate că ai s-o recunoști". Și deodată se sărutară sălbatic.

Puțin mai tîrziu, Gilberte zise: „De data asta n-o să mai spună nici un bunic: «Ce se întîmplă dacă ea rămîne văduvă cu un copil în brațe?»" „Tare aș vrea să mă căsătoresc cu tine, Gilberte, spuse Fernand, și la autoritățile republicane formalitățile nu durează mult. Dar cîteva săptămîni tot durează." „Dar mai lasă căsătoria! zise supărată Gilberte. Și întrebă: Vrei să fiu a ta, Fernand?"

Fața extaziată a Gilbertei părea acum foarte tînără; nu mai rămăsese nici urmă din zîmbetul acela fugar și dur.

După aceea continuară să stea întinși unul lîngă altul, fiecare simțind îmbinarea delicată a senzațiilor și a gîndurilor celuilalt. Și deodată rîseră amîndoi că fusese nevoie de atîtea ocoluri lungi, nesfîrșite, pentru a ajunge unul la altul.

Mai tîrziu, Gilberte spuse: „Desigur că ai să te duci la Paris la comemorarea lui Jean-Jacques?" Și, la confirmarea lui, adăugă fără șovăire: „Eu n-am să vin. Explică sincer și curajos: Sînt geloasă pe popor și pe Jean-Jacques." Fernand răspunse fără elan: „Doar ești mult mai aproape de popor decît mine". Înțelegea însă că Gilberte voia să-l lase singur în ziua aceea dureroasă și solemnă.

„Sînt convinsă că totul o să meargă bine, spuse ea cînd se despărțiră. Fericirea noastră nu e ceva trecător, nu e întîmplătoare, de asta sînt convinsă." Iar Fernand răspunse: „Va dăinui mîine, poimîine și toată viața!"

Tatălui nu-i spuse că va pleca în campanie.

Nici despre deshumarea lui Jean-Jacques nu discută cu el. În schimb, deodată, cu două zile înainte de deshumare, Girardin începu singur să vorbească despre aceasta. „Deci poimîine, spuse el, lucrurile vor fi împlinite. Au fost generoși, domnii ăștia, au vrut să-mi încredințeze restaurarea parcului. Dar eu nu pot rămîne aici dacă mi-l iau pe Jean-Jacques. Nu pot!" Și-l înștiință încruntat pe fiul său că a doua zi va părăsi Ermenonville-ul pentru totdeauna și se va muta la Latour, la Robinet. „Mi-a oferit de mai multe ori găzduire, explică el. Nu-mi va fi ușor să trăiesc cu un om atît de certăreț. Pe de altă parte, însă, cu vîrsta, a început să prindă gust și pricepere pentru natură. Îmi bate de mult capul să-i aranjez parcul după ideile mele. Am să-i fac plăcerea, deși asta va însemna să-mi irosesc ultimele forțe. Dar eu pomană nu primesc."

După ce șovăi puțin, Fernand spuse: „Nici eu n-am să rămîn aici, tată. Intru în armată."

Marchizul, nespus de mișcat, încercă să se ridice. „Te primesc în armată? întrebă el. Domnii aceștia?" Nu-i mai putea ascunde durerea lui. „Și pe mine m-au respins! izbucni el. Lafayette și Rochambeau au fost cei care m-au respins!"

Fernand înțelese ce se petrecea în sufletul tatălui său: mulțumirea că și în războiul acesta avea să lupte un Girardin, teama cumplită pentru fiul lui, speranța timidă că din statul acesta decăzut, criminal, de astăzi, se va naște poate, totuși, Franța lui Jean-Jacques, și încă multe alte lucruri contradictorii.

„Sînt mîndru, conte Brégy, spuse în cele din urmă tatăl, că vei lupta pentru Franța. Dar am îndoieli dacă se cuvine ca un Girardin să lupte sub comanda acestor domni. Tăcu o clipă, apoi, pe alt ton, urmă: Am avut îndoieli și atunci cînd ai plecat în America. Mai tîrziu mi-am dat seama că poate totuși n-am avut dreptate. Am îmbătrînit. Nu mai știu care din noi doi este mai aproape de Jean-Jacques. Și acum, te rog, lasă-mă singur. Mă simt sfîrșit și vreau să mă odihnesc."

Fernand înțelese că tatăl său nu voia să-i arate cît era de sfîșiat de frămîntări și plecă.

Hotărî să părăsească Ermenonville-ul chiar a doua zi, îndată după plecarea marchizului. Nu mai avea ce căuta aici. În schimb, mai avea treburi la Paris ; trebuia să se echipeze şi trebuia să ia anumite măsuri pentru cazul că nu s-ar mai întoarce.

Visli din nou spre insulă. Se opri pentru ultima dată la mormîntul lui Jean-Jacques. Se gîndi la cumplitele, minunatele ore petrecute în pavilionul de vară, citind *Confesiunile*, în timp ce Thérèse umbla de colo-colo, iar el se afunda în opera aceea sălbatică, măreaţă. Acum înţelegea limpede că Jean-Jacques, cel mai mare dintre contemporani, fusese la fel de închis în propriul său eu ca şi el însuşi, neînsemnatul, banalul Fernand Girardin. Cu toată setea lui nestăvilită de adevăr, Jean-Jacques îşi făurise propriul lui cer imaginar, la care nimeni altul nu putea ajunge, şi propriul său infern, cumplita-i nebunie, din care nimeni nu-l putea elibera.

El, Fernand, care avusese nefericitul noroc să-l cunoască atît de aproape pe Jean-Jacques, o ştia. Dar ceilalţi nu aveau acces la Jean-Jacques decît prin *Confesiuni* ; lor cerul *lui* li se părea cerul adevărat, pentru ei infernul *lui* era chiar Infernul.

Deodată, Fernand înţelese într-o străfulgerare ascuţită, aproape dureroasă, că omul Jean-Jacques dispăruse în opera sa. Nu mai exista, era mort, tot atît de mort ca şi cei care fuseseră executaţi în numele lui şi zvîrliţi în groapa cu var. *Monsieur* Gerber nu avea dreptate. Omul Jean-Jacques, parcul acesta în care se plimbase, femeia cu care se culcase, osemintele ce se aflau sub acest monument funerar, astea toate nu aveau nimic de-a face cu opera sa, şi ceea ce puteai cunoaşte despre sărmana viaţă a omului Jean-Jacques nu putea decît să tulbure înţelegerea operei sale. *Noua Heloïse* şi *Émile*, *Contractul social* şi *Confesiunile*, fiecare din aceste cărţi îşi începea o viaţă nouă, proprie, cu fiecare cititor nou, fiecare din ele trăia o viaţă proprie, independentă de cea a omului care le făurise. Viaţa ce le-o dăruise creatorul lor nu era decît sămînţa. Din sămînţa aceasta creşteau şi se înmulţeau şi nebunia şi înţelepciunea, de sine stătătoare, luînd

proporţii uriaşe. Acopereau Franţa şi lumea, aşa cum voise el, cu totul altfel decît o voise.

În ziua următoare Girardin îl rugă pe Fernand să nu-l însoţească la Latour.

Erau pentru ultima oară împreună. Girardin, îmbrăcat de drum, şedea uscat şi fără vlagă în jilţul său. Alături de el, pe o măsuţă aurită, se afla manuscrisul operei despre „voinţa generală", file nelegate şi neîmpachetate. „Am vrut mereu să-ţi citesc din lucrarea aceasta, spuse el, dar n-am apucat. Ieri mă gîndeam că o voi face astăzi, dar mă tem că mă va obosi prea tare. Aş vrea, totuşi, să-ţi atrag atenţia asupra anumitor pasaje." Îi întinse lui Fernand, cu mîna tremurîndă, o pagină, apoi a doua şi a treia. Îl privea aşteptînd parcă ceva.

Fernand înţelese că trebuia el însuşi să citească cu glas tare. Se supuse.

Foile cuprindeau fraze de Jean-Jacques şi interpretarea dată de Girardin. Stătea scris, de pildă : „Voinţa generală are totdeauna dreptate ; dacă nu sînt de acord cu ea, atunci greşesc eu", şi urma comentariul marchizului. Sau : „Voinţa generală este îmbinarea puterii şi a libertăţii la nivelul cel mai înalt. Voinţa şi legea devin una, pasiunea trebuie să amuţească în faţa imperativelor raţiunii."

Fernand reuşi să citească limpede, pe un ton neutru, nici un fel de emoţie nu-i sugruma vocea. Tatăl asculta zîmbind şi clătina mulţumit din cap.

„Lucrarea nu e rea, îşi dădu el cu părerea. Desigur că, pe ici, pe colo, ar mai trebui cizelată, dar nu ştiu dacă voi mai apuca s-o fac. Doar trebuie să mai pun la punct şi parcul din Latour, şi mă tem că sînt mai bătrîn decît m-arată anii. Dă-mi pana, se întrerupse el nervos, şi scrise în josul ultimei pagini : *Finis*. Ia manuscrisul cu tine, porunci el, citeşte-l şi, la Paris, înainte de a pleca mai departe, predă-l doctorului Lebègue spre păstrare. El îl va publica cînd va sosi momentul." Fernand legă manuscrisul, în timp ce tatăl lui se uita la el şi încerca să-l ajute.

După aceea marchizul spuse, păstrîndu-şi cumpătul : „Îmi închipui că ai să fii foarte ocupat acolo, peste ho-

tare. Dar dacă vei avea timp, să-mi scrii cîteodată. În America ai fost foarte zgîrcit cu scrisorile."

Fernand îl însoți la trăsură. Îl îmbrățișă.

Peste o oră plecă și el la Paris.

TRANSFIGURAREA LUI JEAN-JACQUES

În ziua următoare avu loc deshumarea sicriului lui Jean-Jacques.

Groparii asudau în hainele grele, de sărbătoare. Nici Girardin, nici Fernand nu erau de față. În schimb, membri ai Convenției și alți demnitari participau la solemnitate și, de pe mica limbă de pămînt, *monsieur* Gerber, cu fața împietrită și palid ca un mort, asista la această nelegiuire.

La Latour, marchizul știa că în ceasul acesta se petrecea fapta îngrozitoare. Gilberte îl rugase să ia un somnifer, dar el refuzase, așa cum refuzase orice ajutor; nu voia să fie nimeni lîngă el. Zăcea ghemuit în pat, cu trupul sleit, închircit, suferea.

După ce-și terminară treaba, groparii umplură iar groapa și împinseră altarul la loc, așa încît nimic nu părea schimbat. Coșciugul fu trecut cu barca peste lac și apoi, străbătînd parcul de la Ermenonville, fu purtat, cu rîndul, de deputați din Convenție și de funcționari ai republicii. *Monsieur* Gerber îl urma scuturat de hohote de plîns, și lacrimi mari îi șiroiau pe obraji. În sat așteptau cetățenii din Ermenonville, urmînd să însoțească și ei coșciugul pînă la Paris. Nu lipsea aproape nici unul. Unii plîngeau; plînsetul lui jupîn Maurice le acoperea pe toate celelalte.

Din toate părțile Franței soseau delegații care aveau să participe la comemorare. Și Geneva, tînăra republică soră a noii Franțe[1], trimisese o delegație numeroasă.

Între timp, pe parcurs, cortegiul era întîmpinat de delegați ai Convenției și ai guvernului, care purtau mai departe sicriul. Astfel călători mortul, de pe umerii unora

[1] În iulie 1794 elementele revoluționare din cantonul Geneva au răsturnat guvernul reacționar și au proclamat egalitatea în fața legilor.

pe umerii altora, prin oraşe şi sate împodobite de pictorul David, primul artist al Franţei, în stilul măreţ, dar simplu, al republicii. Oriunde sosea procesiunea, noi însoţitori se adăugau convoiului funebru şi, cînd cortegiul ajunse, în seara de 19 *messidor*, la Paris, era alcătuit din multe mii de oameni.

În grădina Tuileries fusese amenajat un mic lac artificial, şi în mijlocul lui o imitaţie a insulei plopilor mari. Pe această insulă fu aşezat coşciugul, printre făclii, şi toată noaptea oamenii se perindară pe malul micului lac, pentru a-şi arăta veneraţia faţă de mort.

Şi se potrivi de minune ca în noaptea aceea să sosească de pe frontul de nord depeşe anunţînd victorii. Armata republicii — faptul era nou în istoria războaielor — luptase şi din văzduh. În sunetele imnului din Marsilia [1] fusese înălţat deasupra oraşelului Fleurus [2] un balon mare, galben, un *montgolfière*, un balon captiv, care era nespus de util pentru a stabili mişcările de trupe ale inamicului. Bătălia cîştigată în Flandra însemna o mare victorie, şi cînd, a doua zi, pictorul David raportă Convenţiei, întrunită la Tuileries, că se putea porni cortegiul funebru, preşedintele, ieşind pe balconul palatului, aduse la cunoştinţa uriaşei mulţimi adunate că războiul luase iarăşi o întorsătură favorabilă, că Parisul era definitiv în afara oricărei primejdii.

Membrii Convenţiei părăsiră palatul Tuileries şi se alăturară cortegiului. Legiuitorii păşeau într-o coloană tivită parcă de uriaşe panglici tricolore; în frunte era purtat manuscrisul *Contractului social*.

Întregul popor era reprezentat în cortegiu. Organizaţi în grupuri, într-o ordine anumită şi cu tîlc, treceau muncitori şi oameni de ştiinţă, ţărani, artişti şi meseriaşi. Stindarde cu inscripţii fluturau în vînt, oamenii duceau tot soiul de panouri ilustrate.

O pancartă mare, pe care erau înscrise drepturile omului, era purtată în fruntea reprezentanţilor munici-

[1] Se referă la *Marsilieza*, compusă în 1792.

[2] Localitate în Belgia unde armatele franceze l-au învins în 1794 pe austrieci.

palității pariziene și pe steagul lor sta scris : „El este primul care le-a revendicat". Sus, pe un car, se ridica o statuie a lui Jean-Jacques ; carul era înconjurat de cetățeni din Montmorency, Grolay [1], Franciade [2], iar pe steagul lor se putea citi : „În mijlocul nostru a creat *Noua Heloise, Émile, Contractul social*". Pe steagul Institutului agronomic sta scris : „Cercetarea naturii îl consola de nedreptatea oamenilor". Flamura republicii Geneva declara mîndră : „Geneva aristocraților l-a exilat pe cel mai mare dintre fiii săi. Geneva cea nouă și-a clădit statul pe învățătura lui."

Lungul convoi înainta încet, învăluit în muzică. Se auzeau bubuituri de tun, lumea izbucnea în urale. Casele nici nu se mai vedeau din pricina torentului de steaguri tricolore ale republicii ; chiar și sfinții de piatră de pe biserici fuseseră împodobiți cu steaguri tricolore.

Prietenii lui Jean-Jacques alcătuiau un grup mic, tăcut. Lumea îi privea, plină de curiozitate. Mulți se așteptau s-o vadă pe văduva Rousseau, unii chiar pe bătrînul Girardin ; dar ei lipseau, poate că muriseră. De față erau Ducis și doctorul Lebègue, pastorul Moultou din Geneva și tînărul Girardin.

Fernand era îmbrăcat modest. Era o zi frumoasă ; pe cerul foarte luminos luceau cîțiva nourași albi, mînați de un vînt ușor, astfel că nu era prea cald. Totuși, Fernand nu se simțea în apele lui. Convoiul înainta încet, și pe el îl durea piciorul beteag.

Sufletul îi era răscolit de gînduri rebele. Iacobinii, care-l comemorau pe Jean-Jacques, nu voiau să știe de cartea lui cea mai mare, de *Confesiuni ;* ei acopereau vocea prea umană a acestei cărți cu larma surlelor și a trompetelor cu care proslăveau *Contractul social* și romanul său pedagogic, *Émile*.

Puneau republica lor în locul *Confesiunilor*. Și aveau dreptate. Căci mai mare decît cartea cea mai mare a lui Jean-Jacques era opera lui : revoluția. Era opera lui cea mai înspăimîntătoare, îngrozitoare, măreață. Era a lui toată, avea toate trăsăturile sale, era o imagine fidelă a

[1], [2] Localități în apropiere de Paris : Franciade fiind denumirea dată în timpul revoluției localității Saint-Denis.

ființei și a vieții lui. Ea păcătuia la fel cum păcătuise și el, săvîrșea marele, binecuvîntatul său păcat : îneca rațiunea în noianul sentimentelor.

În cazul acesta, nu era oare, într-adevăr, o farsă stupidă să-l îngroape pe Jean-Jacques alături de Voltaire ? Voltaire va rînji în coșciugul lui, iar Jean-Jacques îi va întoarce mînios rînjetul.

Tot se mai găseau cîte unii care-l socoteau pe Voltaire părintele revoluției. Dar logica strălucitoare, ascuțită, răutăcioasă a acestuia nu reușise să-i convingă decît pe cei aleși, puțini la număr, ea nu reușise să atragă. Învățătura lui Voltaire era o flacără rece, care lumina fără să încălzească. Jean-Jacques era izvor de căldură, de înflăcărare. El fusese scînteia, iar acum se aprinsese lumea. Simțirea lui neînfrînată, care depășise rațiunea, pusese masele în mișcare, măturase vechea ordine și crease cele paisprezece armate care erau acum pe cale să smulgă întreaga lume din balamale, s-o elibereze.

Dar tocmai pentru că așa stăteau lucrurile, nu aveau oare iacobinii dreptul să vină să-l scoată pe Jean-Jacques din parcul gingaș al aristocratului și să-l aducă în lăcașul de cinste al poporului ? Orice ar spune *monsieur* Gerber, ei aveau acest drept !

Și de asemenea, oricît îi pricinuia frămîntări lui Fernand avea un rost că-i așezau acum unul lîngă altul pe Voltaire și pe Jean-Jacques. Dacă rațiunea caustică a unuia și simțirea înflăcărată a celuilalt nu s-ar fi îmbinat într-un singur foc, revoluția n-ar fi putut învinge.

Treptat, însă, pe cînd pășeau așa, Fernand încetă să cîntărească și să condamne. Gîndurile i se învălmășiră, se prefăcură în simțăminte, se contopiră cu nemărginitul simțămînt al poporului din jurul lui.

Poporul acesta încerca astăzi un sentiment de mîndrie și bucurie. Cel pe care și-l aduceau acum înapoi fusese un om mare, și era de-al lor, al poporului din Paris. Nu fusese general și nici om de stat, nu cucerise victorii în bătălii și nu încheiase tratate importante, fusese doar un scriitor, un filozof, și ei nu știau prea bine ce înseamnă asta, și nici măcar unul dintr-o sută nu-i citise cărțile. Dar unele din cuvintele lui, unele din frazele lui le fu-

seseră strigate în urechi şi în inimă în ceasurile cînd se arătaseră nehotăriţi, şi cuvintele lui fuseseră dintr-acelea care te fac să porneşti în marş şi să te baţi cînd le auzi. Iar ei *porniseră* şi *luptaseră*. Şi biruiseră. Aşadar, cărţile acestui mort erau mai puternice decît tunurile generalilor, decît pana oamenilor de stat. Sutele de mii de oameni se simţeau în ziua aceea strîns unite în cuget cu mortul acesta, se simţeau înălţate, pentru că se împărtăşiseră din spiritul lui.

Mortul străbătu astfel, triumfător, străzile Parisului, prin care, în viaţă fiind, fusese adeseori hăituit în chip jalnic de cei ce-l persecutaseră. Aceiaşi oameni care-şi rîseseră batjocoritor de nebun îşi plecau capetele descoperite în faţa înţeleptului şi a dascălului.

Pretutindeni răsuna muzică, răsunau imnuri. Dar prin toate răzbătea, pe toate le acoperea cîntecul acela popular al lui Rouget, adus de luptătorii pentru libertate veniţi din Marsilia şi pe care Convenţia îl declarase de curînd imnul republicii : *Marsilieza*. Fanfarele, cele din cortegiu şi cele de pe margini, intonau melodia, iar zecile de mii de oameni care păşeau în coloană şi sutele de mii care-i priveau îl cîntau : *„Allons enfants de la patrie, le jour de gloire est arrivé !* Haideţi prieteni, patrioţi, ziua glorioasă a sosit !" răsuna, izbucnea de pretutindeni, triumfător, imnul mobilizator al republicii, şi părea că acest imn împinge cortegiul înainte, spre Panthéon.

De cîte ori cortegiul cotea puţin, Fernand putea zări sus, la mare înălţime, sarcofagul uriaş al lui Jean-Jacques. Văzuse în grădina Tuileries carul mortuar şi triumfal care purta sarcofagul. Era tras de doisprezece cai albi, mînaţi de oameni îmbrăcaţi în veşminte antice, şi fusese aşezat pe patru uriaşe roţi de bronz. Sfeşnice antice înconjurau sarcofagul de granit, în care era închis coşciugul cu mortul ; în aer pluteau miros de tămîie şi alte miresme. Pe sarcofag fusese aşezat un pat după moda romană. Culcată pe pat, şezînd pe jumătate, cu capul rezemat în mînă, se profila pe cerul senin statuia din ceară a lui Jean-Jacques.

Fernand constată cu spaimă cum, în faţa acestei figuri de ceară, imaginea limpede a adevăratului Jean-Jacques

pierea din memoria lui. Încercă să şi-l amintească, dar imaginea omului adevărat era alungată de chipul de ceară lipsit de transparenţă, purtat acolo, în faţa lui, învăluit în nori de tămîie, asemenea unui idol. Iar sunetele *Marsiliezei* îl duceau pe adevăratul Jean-Jacques tot mai departe, în neant. Fernand simţea aproape fizic cum adevăratul Jean-Jacques se mistuia. Tot ceea ce fusese obişnuit în fiinţa lui Jean-Jacques se scufunda, pierea ; unicul, veşnicul ieşea la iveală, se ridica, plutea acolo, în faţă, atrăgînd toate privirile.

Convoiul îşi atinse ţinta. Aici, în punctul cel mai înalt al părţii stîngi a oraşului vechi, se începuse sub Louis al XV-lea clădirea unei biserici închinate sfintei Genoveva. Dar fusese nevoie de un sfert de veac pentru înfăptuirea construcţiei acesteia complicate ; fusese terminată abia după ce Louis al XVI-lea îşi pierduse domnia, iar Adunarea Naţională prefăcuse biserica într-un Panthéon, pentru a primi osemintele oamenilor de seamă.

Clădirea se ridica măreaţă, încununată de o cupolă înaltă. Convoiul ajunse în faţa frumoasei intrări, pătrunse în interior.

Dacă veneai din plinătatea luminii şi a zgomotului de afară, în semiîntunericul şi liniştea sălii uriaşe, frumos despărţită prin coloane, te întîmpinau răcoare, tihnă şi reculegere. Grupurile intrau, unul după altul, şi lăcaşul se umplea. Fu lăsat un coridor prin mijlocul mulţimii ; catafalcul înainta clătinîndu-se şi, purtat pe umeri puternici, străbătu coridorul pentru a fi aşezat în faţă.

Din mulţime se desprinse o siluetă măruntă, în haină albastră, trecu de-a lungul sălii şi urcă, sub privirile tuturor, treptele ce duceau spre catafalc.

Maximilien Robespierre se opri în faţa coşciugului. Stătu aproape un minut tăcut, nemişcat, privind mulţimea tăcută. Se reculese. Se gîndea la jurămîntul pe care şi-l însemnase în jurnalul său intim, după discuţia avută cu Jean-Jacques : Va distruge, urmînd învăţătura lui Jean-Jacques, vechiul edificiu şi va înălţa un altul nou. Noua Franţă, Franţa lui Jean-Jacques, fusese clădită. Desigur, duşmanii erau încă numeroşi, în perfidia lor încercau să-l lichideze pe el, pe Maximilien, şi poate că va

cădea, răpus de ei, înainte ca lupta să fie încheiată. Dar asta n-ar fi un preț prea mare pentru ceea ce se și înfăptuise.

„Dacă Jean-Jacques n-ar fi decît cel mai mare scriitor al veacului nostru, prinse el în sfîrșit a vorbi, fără să ridice vocea, așa încît ascultătorii fură siliți să facă și mai multă liniște, dacă n-ar fi decît glasul cel mai convingător, am lăsa în seama posterității să-l aprecieze și să-i cinstească amintirea. Dar el e mai mult : el e unul din profeții veșnici ai omenirii. El a întemeiat imperiul rațiunii și a extins provinciile virtuții. A fost mai mult decît un om, a fost o unealtă a Ființei Supreme. El a văzut popoarele îngenuncheate în fața sceptrelor și a coroanelor și a îndrăznit să le spună : Ridicați-vă ! A îndrăznit să le vestească : Libertate și egalitate. Asemenea lui Dumnezeu, el a semănat cuvinte înflăcărate în inimi și a înfăptuit ceea ce nimeni înaintea lui n-a putut face : popoarele s-au ridicat."

Fernand asculta cutremurat. Acest neliniștitor Robespierre cunoștea prăpăstiile sufletului lui Jean-Jacques, pe care își închipuise că le cunoaște doar el, Fernand. „Asemenea lui Dumnezeu." Robespierre știa că, asemenea lui Dumnezeu, Jean-Jacques „nu mai fusese încercat de nici o îndoială în adîncimea halucinantă a disperării sale".

Și totuși, acest Robespierre nu vedea decît o față a lui Jean-Jacques. El îl diviniza, nu-l vedea pe Jean-Jacques din *Confesiuni*, nu accepta nimic omenesc la bărbatul a cărui mîndrie supremă fusese de a fi om.

„Ca și Socrate, el a coborît filozofia din ceruri pe pămînt, striga acum Robespierre, iar vocea lui răsuna tare, sticloasă și tăioasă, pînă în colțurile cele mai îndepărtate ale sălii, a adus-o în orașe și în case. El i-a silit pe oameni să cugete asupra propriei lor vieți, asupra statului și a colectivității, asupra a ceea ce este drept și nedrept, ce este bine și ce este rău. El ne-a învățat să nu ne simțim legați de trecut, ci de viitor !"

Erau cuvinte frumoase și, oricît de multe lucruri îl despărțeau pe Fernand de Robespierre, urmau *aceeași* învățătură, aveau *aceeași* credință, *același* țel.

Robespierre își încheiase cuvîntarea. Coșciugul fu ridicat de pe catafalc și purtat pe scurtul drum spre cripta funerară.

Fernand își aminti o clipă de trupul care zăcea acolo în coșciug, cu rana aceea îngrozitoare la tîmplă. Vedea cadavrul năclăit de sînge, cum zăcuse pe patul din pavilionul de vară. Și cadavrul acela prinse viață. Fernand îl văzu pe Jean-Jacques șezînd în luminiș, cuprins de o tăcută disperare, îl văzu șezînd prietenește alături de Thérèse, văzu credința profundă oglindită pe fața lui cînd spunea : „Omul este bun", văzu nebunia din ochii lui, cînd se socotea, totodată, primul dintre muritori și cel din urmă.

Sicriul fu ridicat și dus spre criptă ; în clipa aceea, fără nici un îndemn, de parcă ar fi fost vorbiți cu toții, întreaga adunare începu să cînte *Marsilieza : „Aux armes, citoyens ! Formez vos bataillons !* cîntau ei. La luptă, cetățeni ! Strîngeți rîndurile !" și apoi : *„Marchons, marchons !* Înainte, înainte !" Nu numai clădirea uriașă răsuna de cîntec, în așa fel încît acoperișul și zidurile amenințau să se prăbușească, dar se auzea de afară, de pretutindeni, de parcă ar fi intonat tot Parisul, toată Franța cîntecul acesta, cel mai îndrăzneț dintre toate.

Ecoul cîntecului, cortegiul purtînd coșciugul alungară vedeniile lui Fernand, îl făcură să înlăture și să uite tot ce era nepotrivit. Simțea, copleșit de fericire, cum eul lui se contopea cu sentimentele tuturor celorlalți. Nu mai era un străin, era una cu cei care cîntau acolo. Ceea ce îl înconjura pătrundea în el, făcîndu-l să fie o parte vie a întregului, deveni mai mult decît el însuși, deveni poporul.

„Aux armes, citoyens ! Formez vos bataillons !" cînta sufletul lui, cuvintele pătrundeau în el de pretutindeni.

Coșciugul se mai zări o dată, legănîndu-se deasupra criptei. Cîntecul conteni.

Tăcerea bruscă rupse vraja care pusese stăpînire pe Fernand. Gîndul la toate crimele pe care le săvîrșiseră acești discipoli noi și brutali ai lui Jean-Jacques, acești oameni încruntați, fericiți în credința lor, îl sfredeli ascuțit și chinuitor ; cît de mult se îndepărtaseră ei de la învățătura lui Jean-Jacques. Dar împunsătura dureroasă

a raţiunii critice nu dură decît o clipă. „*Marchons quand même!* Şi totuşi, înainte!" gîndi el. Aproape că-i venea să strige în tăcerea care se lăsase: „*Marchons quand même!*"

Timp de un minut, un minut minunat, avîntul care ducea, semnificativ şi grandios, de la *Noua Heloïse* la *Marsilieza*, de la mormîntul nobil, simplu, ridicat pe insula plopilor mari, la cripta din Panthéon, i se înfăţişă înaintea ochilor ca un arc. Simţi acea supremă bogăţie a lui Jean-Jacques, acea cunoaştere profundă, mai justă decît toată raţiunea. Înţelese sensul propriei sale soarte. El, un neînsemnat discipol al lui Jean-Jacques, trebuise să treacă prin suferinţă, decepţii, deznădejde pentru ca să-i fie dată această clipă a împlinirii. Şi, dacă n-ar fi existat decît această clipă, viaţa lui merita să fie trăită.

Coşciugul începu să coboare. Coborî. Dispăru.

Cîntecul prinse să răsune din nou. „Înainte, înainte!" spuneau cuvintele cîntecului, în timp ce Jean-Jacques dispărea, în cripta şi în gloria lui, uitat şi nepieritor.